De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde door Dr. J. te Winkel

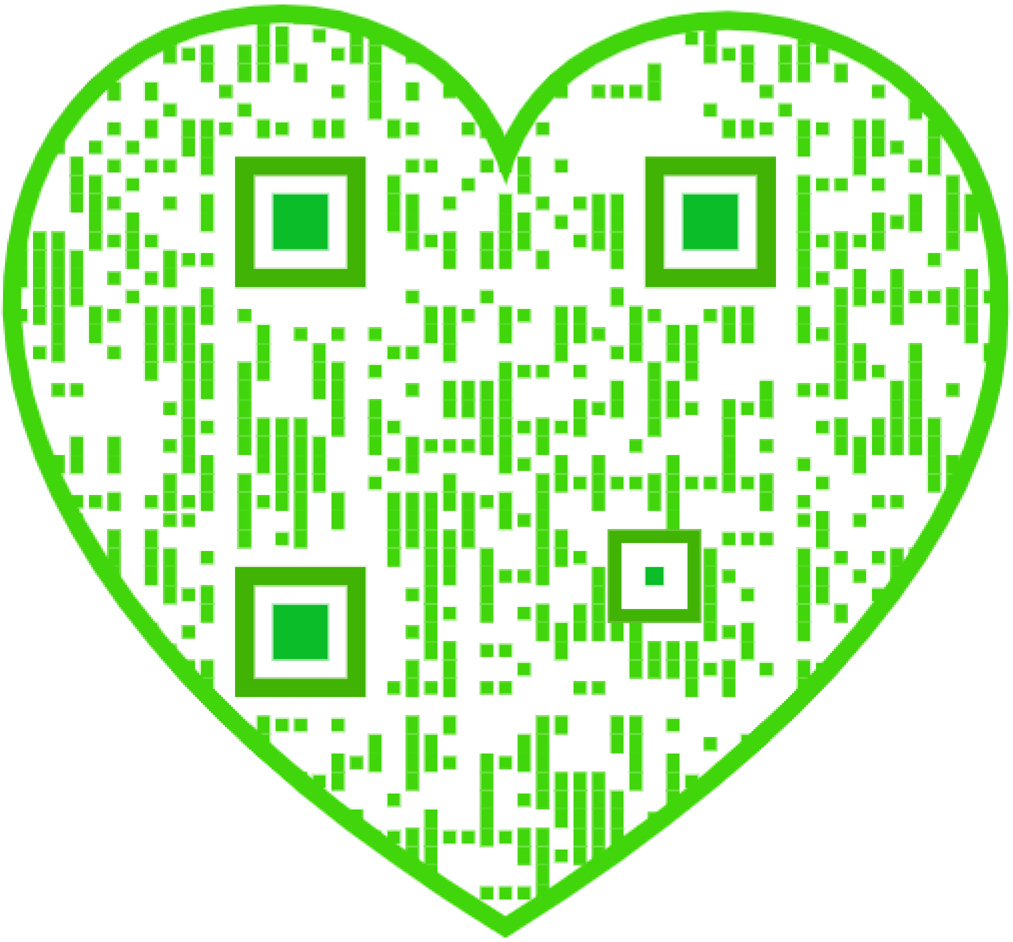

DE ONTWIKKELINGSGANG

DER

NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE

DE ONTWIKKELINGSGANG

DER

NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE

DOOR

DR. JAN TE WINKEL
Hoogleeraar te Amsterdam

VIJFDE DEEL
Bronnen en Registers

HAARLEM
DE ERVEN F. BOHN
1921

ALGEMEENE BRONNEN.

Om te voldoen aan een meermalen tegenover mij geuit verlangen, geef ik in dit vijfde deel van mijn „Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde", behalve de uitvoerige registers, die ik van den aanvang af aan het werk dacht toe te voegen, ook nog eene opgaaf van bronnen, ten dienste van hen, die zich aan eene zelfstandige beoefening der Nederlandsche letteren wenschen te wijden, hetzij in haar geheel, hetzij voor bepaalde onderdeelen.

Die opgaaf zal tevens, aan wie niet gaarne beschouwingen van anderen alleen op gezag aanneemt, het middel aan de hand doen, om de gronden te onderzoeken, waarop mijne mededeelingen en beschouwingen berusten; doch voor elk van deze afzonderlijk de bewijsgronden aan te voeren, zooals dat in noten pleegt te geschieden, is mij uit den aard der zaak hier niet meer mogelijk, nog afgezien van den omvang, dien dit toegevoegde deel daardoor zou krijgen. Ik moet mij daarom wel bepalen tot het opgeven van die boeken, monographieën of tijdschriftartikelen, die met goed gevolg kunnen worden geraadpleegd door wie verlangt nog meer in bijzonderheden de geschiedenis van bepaalde onderdeelen onzer litteratuur te leeren kennen, of verschillende meeningen daarover tegen elkaar af te wegen. Aan den wensch der gebruikers van mijn boek meende ik het best te voldoen door voor alle hoofdstukken, waarin ik het verdeelde, afzonderlijk de bronnen op te geven, maar meen daaraan enkele opmerkingen van algemeenen aard te moeten doen voorafgaan.

De hoofdbronnen voor iedere geschiedenis der letterkunde zijn natuurlijk de dicht- en prozawerken onzer schrijvers zelf. Wij wenschen ze dan ook in den zuiversten vorm, waarin ze ons zijn overgeleverd, ongeschonden en onverminkt te leeren kennen, zooveel mogelijk ook, althans wat de oudere schrijvers betreft, van verklarende aanteekeningen voorzien. Voor de in handschriften overgeleverde werken onzer middeleeuwsche schrijvers kan eene opgave van de latere, vooral van de beste, uitgaven dus niet achterwege blijven. Zij is te meer van belang, omdat de uitgevers van middeleeuwsche teksten bijna altijd de loffelijke ge-

woonte volgden, in hunne inleidingen op die uitgaven het werk, dat zij lieten afdrukken, zoo volledig mogelijk, niet alleen uit een taalkundig, maar ook uit een letterkundig oogpunt te behandelen. Die inleidingen zijn daarom meerendeels te beschouwen als de beste bronnen voor de verdere studie dezer geschriften. Ook van vele latere, als classiek gestempelde schrijvers, vooral uit de zeventiende eeuw, bezitten wij, grootendeels sedert het midden der negentiende eeuw, zulke van wetenschappelijke inleidingen voorziene uitgaven. Ook de beste van deze te vermelden scheen mij gewenscht, maar eene opsomming van andere uitgaven, hetzij door de schrijvers zelve ter perse gezonden, hetzij na hun dood herdrukt, kwam mij overbodig voor, te meer, daar ik reeds in mijn werk zelf meestal aan den juisten (zij het ook dikwijls wat bekorten) titel ook het jaartal van den oudsten druk heb toegevoegd.

Wie vollediger opgaaf van titels en drukken verlangt, sla daarvoor de bibliographische standaardwerken op, die hem maar zelden in den steek zullen laten, ofschoon de wetenschap der bibliographie nog voortdurend in omvang en degelijkheid toeneemt en nog veel heeft aan te vullen en te verbeteren van hetgeen vroegere bibliografen reeds hebben geleverd. De oudste, wel gebrekkige, maar toch nog in menig opzicht waardevolle bibliographische mededeelingen vindt men in de straks te vermelden biographische woordenboeken.

Daarbij komen sedert het eind van de zeventiende, maar vooral sedert de achttiende eeuw de lijsten, die verschillende boekdrukkers aan hunne uitgaven toevoegden, om mee te deelen, welke werken van denzelfden schrijver, of ook wel van anderen bij hen te koop waren. Zelfs verschenen er toen reeds „Naamregisters van Nederlandsche boeken, welke sedert 1600 zijn uitgekomen", met name van J. van Abkoude en R. Arremberg, in de negentiende eeuw vervolgd, eerst door P. van Cleef en J. de Jong, later door Brinkman en ten slotte door R. van der Meulen, die echter alleen boeken uit de negentiende eeuw vermelden, evenals de „Vlaemsche Bibliographie of lijst der Nederduitsche boeken van 1830—67 in België uitgegeven" (bijeengebracht door F. A. Snellaert en F. de Potter), Gent 1857—68, voor de jaren 1877—87 vervolgd door Het Willemsfonds te Gent en, vollediger voor 1830—90, door Frans de Potter en anderen, op last van de Kon. Vlaamsche Academie. Voor Noord-Nederland vindt men eene beknopte opgaaf van de voornaamste, meest in de negentiende eeuw verschenen en nog in den handel verkrijgbare boeken in een door Martinus Nijhoff als „bibliographisch overzicht" uitgegeven catalogus: „Wetenschap, Letteren en Kunst in Nederland", 's-Grav. 1895.

Hoogst belangrijk zijn dikwijls ook de catalogussen van boekenveilingen, in 't bijzonder wanneer zij boekverzamelingen van bekende bibliophilen betreffen. Als type daarvan vermeld ik alleen den, door Aug. Voisin en P. C. van der Meersch samengestelden, catalogus der *Bibliotheca Hulthemiana*, Gand 1836—37. Ook zijn voor de geschiedenis der

letterkunde van belang de catalogussen der nagelaten boekerijen van bekende dichters, omdat men uit de boeken, die in hun bezit waren, met eenige waarschijnlijkheid kan afleiden, welke werken van anderen invloed op hunne eigen werkzaamheid zullen gehad hebben. In den laatsten tijd heeft men zich dan ook beijverd, zulke catalogussen, waarvan soms slechts een enkel zeldzaam exemplaar in druk is bewaard gebleven of die maar alleen in handschrift bestaan, op te sporen en door den druk bekend te maken, zooals o.a. geschiedde met die van de boekerij, die eens aan Philips van Marnix behoorde, nu afgedrukt in diens „Godsdienstige en kerkelijke geschriften" door J. J. van Toorenenbergen, Aanhangsel, 's-Grav. 1878 bl. 123–180: vgl. R. Fruin in De Gids van 1878; en den catalogus der boeken van Samuel Coster, afgedrukt door M. M. Kleerkooper, Tijdschrift XVII bl. 172–189.

Bij het toenemen van den handel in oude boeken zijn ook de antiquaar-catalogussen door de zorg, die er dikwijls bij veel zaakkennis aan de samenstelling besteed is, waardeerbare hulpmiddelen voor de beoefening onzer litteratuurgeschiedenis, met name bij ons de vele catalogussen van dien aard, uitgegeven door de firma's A. D. Schinkel, Martinus Nijhoff, Frederik Muller en R. W. P. de Vries.

Van niet minder belang zijn de catalogussen van openbare bibliotheken of van boekerijen van bijzondere instellingen en, vroeger, zelfs reeds in het hart van de middeleeuwen, van kloosters of aan kapittelkerken verbonden libryen. Van deze laatste is nog maar alleen de librye te Zutfen zoo goed als in denzelfden staat gebleven, waarin zij in het begin der zestiende eeuw verkeerde; maar van vele middeleeuwsche kloosterbibliotheken zijn nog catalogussen teruggevonden en allengs uitgegeven. De oudste van deze is die van de boekerij der Egmondsche abdij, 't eerst uitgegeven door H. van Wijn in „Huiszittend Leeven", Amst. 1801 bl. 253—333 en later nog eens door H. G. Klein in „Archief voor Ned. kerkgeschiedenis II ('s-Grav. 1887) bl. 127—170. W. Moll gaf den catalogus uit van „De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft, Amst. 1857 en besprak die nog nader in het „Kerkhistorisch Archief", IV (Amst. 1886) bl. 209 vlgg,; en A. J. Flament dien van het St.-Agnesklooster te Maaseyk in den „Catalogus der stadsbibliotheek te Maastricht" (1889); maar veertien andere catalogussen van kloosterbibliotheken uit de zestiende eeuw, of iets vroeger, vindt men als bijlagen in het werk van K. O. Meinsma, „Middeleeuwsche Bibliotheken", Amst. 1902, waarin men over het bibliotheekwezen der middeleeuwen volledige inlichtingen kan vinden.

Van de tegenwoordig bij ons bestaande openbare bibliotheken treden, naast de Kon. Bibliotheek te 's-Gravenhage en die van de Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, natuurlijk de Universiteits-bibliotheken te Leiden, Groningen, Utrecht en Amsterdam op den voorgrond; maar ook de Bibliotheca Thysiana te Leiden verdient hier vermelding en tevens de Haarlemsche Stadsbibliotheek, die vooral rijk

is aan oude Ned. dicht- en prozawerken. Door den grooten omvang, dien deze boekerijen langzamerhand verkregen hebben, kan er geen sprake meer van zijn, den catalogus er van, zooals vroeger gebeurde, volledig in boekvorm uit te geven ; doch van enkele afdeelingen zien zoo nu en dan catalogussen het licht, zooals, om slechts één voorbeeld uit den laatsten tijd te noemen, de keurig bewerkte *Gids voor de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam*. Amst. 1919. Zie over bibliotheekinrichting F. C. Wieder, *De nieuwste ontwikkeling van den Bibliotheekcatalogus*. Wageningen 1917.

Ook van geleerde genootschappen zijn de boekerijen soms zeer belangrijk, zooals van Teyler's Tweede Genootschap te Haarlem, van het Friesch Genootschap te Leeuwarden, het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg, het Provinciaal Utrechtsch Genootschap te Utrecht, enz.; maar uit den aard der zaak is op het gebied van Nederlandsche Taal en Letteren geene boekerij rijker voorzien, dan die van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden. Een nieuwe catalogus daarvan werd van 1877 tot 1889 bezorgd, wat de handschriften betreft, door H. C. Rogge en S. G. de Vries, en, wat de boeken aangaat, door Th. J. J. Arnold en vooral door Louis D. Petit. Rijk aan werken, voor onze litteratuur van belang, zijn ook in België de Kon. Bibliotheek te Brussel, het Museum-Plantijn te Antwerpen en de Universiteits-Bibliotheek te Gent.

Aan de laatstgenoemde bibliotheek wordt sedert 1878 het, door F. van der Haeghen op touw gezette, reuzenwerk *Bibliotheca Belgica* bewerkt, in den vorm van een kaart-catalogus uitgegeven en dus steeds voor uitbreiding vatbaar, bestemd om eenmaal alle werken van Nederlanders in alle drukken, bibliographisch-nauwkeurig beschreven, te bevatten, en, voor zoover nu reeds verschenen, ook onwaardeerbaar, wegens de vele litteraarhistorisch belangrijke opgaven, die het werk bevat, en daardoor onmisbaar voor den wetenschappelijken beoefenaar onzer litteratuurgeschiedenis.

Terloops herinner ik hier nog aan verschillende, ten deele reeds (zooals van Joh. van der Marck van 1774) uit de achttiende eeuw dagteekenende verzamelingen van tooneelstukken en werken over het tooneel, zooals o.a. het „Alphabetisch overzicht der tooneelstukken in de (nu bij de Amst. Universiteits-bibliotheek ingelijfde) bibliotheek van Johs. Hilman", behoorende bij diens werk „Ons Tooneel" en met een afzonderlijk register uitg. 1878—81 III dln. Ook hebben voor dieper gaande studie van onze letterkunde pamflet-catalogussen waarde, zooals die van de „Verzameling van Frederik Muller" (beschreven door P. A. Tiele 1856 61 III dln), die van de „Boekerij der Remonstrantsche kerk te Amsterdam", (door H. C. Rogge 1861 - '66 III dln.), die van de „Bibliotheek van Is. Meulman" (door J. K. van der Wulp, 1866—'68 III dln.), die van de „Bibliotheek van Joh. Thysius en de Bibl. der Rijksunivers. van Leiden" (door Louis D. Petit, 1882—'84) en die van de „Kon. Bibliotheek te 's-Gravenhage" (door W. P. C. Knuttel, sedert 1889).

Van de bibliographische werken, die slechts bepaalde tijdvakken of enkele personen betreffen en waaronder meesterwerken van bibliographische zorgvuldigheid zijn, zullen de voornaamste telkens bij die tijdvakken of personen worden opgegeven, en daarmee kunnen wij hier van de bibliographie afstappen, doch niet zonder nog even opmerkzaam gemaakt te hebben op het „Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen", dat van 1903 tot 1911 geregeld verscheen en in 1912 onder den titel „Het Boek" eene nieuwe reeks begon onder redactie van C. P. Burger Jr., B. Kruitwagen en W. de Vreese. Daarnaast bestaat ook nog sedert 1916 een meer populair tijdschrift „Bibliotheekleven".

Ten slotte moet hier nog met een enkel nadrukkelijk woord worden gewezen op het niet altijd genoeg gewaardeerde nut, dat de bibliographie heeft voor de studie der letterkunde (vgl. mijne Inleiding bl. LXXXIV—LXXXVI). Zij immers levert ons de betrouwbare grondslagen voor de chronologie, en deze is voor de geschiedenis der letteren evengoed als voor iedere andere geschiedenis, wat voor het lichaam het geraamte is, dat daaraan alleen de noodige stevigheid geeft en dus volstrekt onontbeerlijk is, al doet dat geraamte een leek ook dikwijls — zeer te onrechte — alleen denken aan den dood.

Ofschoon het ons bij de studie der letterkunde wel hoofdzakelijk te doen is om de litteraire kunstwerken zelf, die wij in hun historischen samenhang wenschen te leeren kennen en begrijpen, toch mogen wij niet nalaten, ons ook zooveel mogelijk bekend te maken met de personen der kunstenaars, omdat eerst uit hunne persoonlijkheid hunne werken behoorlijk kunnen verklaard worden. Het is dan ook steeds te bejammeren, wanneer ons van hun persoon en hun leven te weinig bekend is, zooals bijna zonder uitzondering het geval is met onze middeleeuwsche schrijvers. Van hen bestaan nagenoeg geene biographieën, door tijdgenoten geschreven. Wat wij nog van hen te weten konden komen, moest uit enkele toevallige mededeelingen in de werken van anderen of uit hun eigene geschriften worden opgemaakt of bijeengezocht, en groote moeite kostte het dikwijls uit de weinige gegevens, ons een toch nog maar vaag beeld te vormen van hunne persoonlijkheid. Zelfs is van vele middeleeuwsche werken de schrijver ons geheel onbekend, of, zoo al bij name genoemd, niet veel meer dan een naam, zonder dat wij van hun leeftijd, woonplaats of maatschappelijke betrekking iets vernemen. Archiefstudie is ons voor enkelen te hulp gekomen, maar terwijl deze voor lateren tijd zoo goede diensten kan bewijzen en niet verwaarloosd mag worden, is voor de middeleeuwen ook deze hulpbron geheel ontoereikend. Eerst tegen de zeventiende eeuw worden de oorkonden, die nog voor ons bewaard bleven, talrijker niet alleen, maar ook meer van persoonlijken aard, en sedert naast de doop- trouw- en begrafenisboeken ook de notariëele archieven ons ter beschikking staan, is het ons mogelijk geworden, uitvoerige en betrouwbare (op officiëele stuk-

ken berustende) levensbeschrijvingen samen te stellen, ook van personen, die in hun eigen tijd geen biograaf vonden.

Eerst tegen het begin der zeventiende eeuw begon men ook hier te beseffen, hoe gewenscht het was, van onze dichters en prozaschrijvers nog wat meer te weten, dan uit hunne werken zelf zou blijken, en daarmee ontstaat ook de eigenlijke biographie, al vindt men er in de middeleeuwen ook wel voorloopers van, maar bijna uitsluitend van heilige of van vrome mannen en vrouwen. Dat ook de kunstenaar op eene levensbeschrijving aanspraak kon maken, begreep men misschien het eerst onder den invloed der Renaissance, die met een zoo groot aantal biographieën van letterkundigen bij Grieken en Romeinen bekend maakte. Men begon toen allereerst biographische woordenboeken samen te stellen, die uit den aard der zaak wel slechts een beknopt overzicht van het leven der schrijvers en van hunne werken niet veel meer dan de titels konden geven, maar toch veel voor ons bewaarden, wat anders onherroepelijk aan de vergetelheid prijsgegeven zou geweest zijn. Daarom blijven dan ook zelfs de oudste, in menig opzicht nog gebrekkige en daarom niet zonder critiek te gebruiken, biographische woordenboeken hunne waarde steeds behouden als vaak eenige bron voor onze kennis van menig feit, dat op geene andere wijze kon worden gestaafd.

Zoo zijn dan nog de volgende biographische woordenboeken of verzamelingen van niet-alphabetisch geordende levensbeschrijvingen van beteekenis:

ALBERTUS MIRAEUS, *Elogia illustrium Belgii scriptorum: centuria decadibus distincta*, Antv. 1602, 2 dr. 1609.

KAREL VAN MANDER, *Schilderboeck*, Haerlem 1604 en daaruit voor die dichters, die tevens schilder waren. „Het Leven der Doorluchtighe Ned. en Hoogduytsche schilders" (vgl. Ontwikkelingsgang I bl. 306 vlg).

ANTONIUS SANDERUS, drie werken: *De Brugensibus eruditionis fama claris libri duo; De Scriptoribus Flandriae libri tres;* en *De Gandavensibus eruditionis fama claris libri tres*, Antv. 1624. 2 dr. 1643.

FRANCISCUS SWEERTIUS, *Athenae Belgicae*, Antv. 1628.

D. VAN HOOGSTRATEN en JAN LODEWIJK SCHUER, *Groot Woordenboek*, enz. Amst. 1733 VII dln.

PIETER DE LA RUE, *Geletterd Zeeland*, Middelburg 1734, 2 dr. 1741, aangevuld door Fred. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*, Middelburg 1888-89.

JAN FRANS FOPPENS, *Bibliotheca Belgica*. Brux. 1739.

J. N. PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire litéraire*, Louvain 1765-70 III dln.

P. G. WITSEN GEYSBEEK, *Biographisch, Anthologisch, Critisch Woordenboek der Nederduitsche Dichters*, Amst. 1821-27 VI dln. (Vgl. Ontwikkelingsgang IV bl. 436).

A. J. VAN DER AA, en anderen, *Nieuw Biographisch, Anthologisch en Critisch Wdb. van Ned. Dichters*, Amst. 1844-46 III dln.

A. J. VAN DER AA, G. D. J. SCHOTEL en anderen, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, Haarlem 1852-78 XXI dln.

PH. BLOMMAERT, *De Nederduitsche Schryvers van Gent*, Gent 1861.

J. G. FREDERIKS en F. JOS. VAN DEN BRANDEN, *Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuid-Ned. Letterkunde* Amst. z.j. (1889).

De Kon. Vlaamsche Academie geeft sedert 1900 te Gent *Leven en Werken der Zuid-Nederlandsche Schrijvers* uit, en P. J. Blok en P. C. Molhuysen met medewerking van een groot aantal geleerden te Leiden sedert 1909 een *Ned. Biografisch Woordenboek*, waarvan het eerste deel in 1911 verscheen.

Bij deze biographische woordenboeken sluit zich nog ter aanvulling aan het werk van J. I. VAN DOORNINCK, *Vermomde en Naamlooze schrijvers*, Leiden 1883-85 II dln.

Bovendien kan men nog vele, min of meer uitvoerige, levensbeschrijvingen aantreffen in de stedenbeschrijvingen (zie daarover Ontwikkelingsgang II bl. 22, 24, 28, 287, 454, 465, 515, 558, 561, III bl. 26, 561), die, ook weder sinds het begin van de zeventiende eeuw, de gewoonte aannemen, van de vermaarde mannen, binnen die steden geboren of daar lang gevestigd, levensbijzonderheden mee te deelen. Zij zijn te groot in aantal om ze hier te vermelden, alleen herinner ik even aan Jan Wagenaar's *Amsterdam*, Amst. 1768 III dln. (later in een vierde deel voortgezet) (vgl. ook Ontwikkelingsgang III bl. 567)., omdat van de daarin voorkomende levensberichten door onze geschiedschrijvers der letterkunde zooveel gebruik is gemaakt.

Meer waarde als bronnen voor de geschiedschrijving dan de beknopte aanteekeningen over leven en werken onzer letterkundigen in de genoemde woordenboeken en stedenbeschrijvingen hebben uit den aard der zaak de uitvoeriger levensbeschrijvingen van sommigen onder hen, door tijdgenooten aan hunne nagelaten of verzamelde werken toegevoegd. De eerste dichter bij ons, van wien wij zulk eene biographie bezitten, is Karel van Mander, aan wiens „Uitleggingh op den Metamorphosis Pub. Ovidii Nasonis (Amst. 1616) zij werd toegevoegd, zeer vermoedelijk door G. A. Bredero, die er in elk geval als „toegift" een klinkdicht achter plaatste. Eene tweede biographie is die van Coornhert, aan Jac. Aertsz Colom's uitgave van „Dieryck Volckertsz Coornherts Wercken", Amst. 1630 toegevoegd door G. Boomgaart.

Dat echter zijn slechts sporadische voorloopers van eene lange rij biographieën, die voortreffelijk is ingeleid door Geeraerdt Brandt met zijne levens van Hooft en Vondel, het eerste in 1677 uitg. bij den derden druk van Hooft's Ned. Historiën, het tweede in 1682 achter het tweede deel van Vondel's door Brandt verzamelde „Poezy" (Vgl. daarover Ontwikkelingsgang II bl. 561 vlg). De biografen der achttiende eeuw namen allen Brandt tot voorbeeld, doch zonder hem te kunnen overtreffen (vgl. Ontwikkelingsgang III bl. 563 vlg.).

De negentiende eeuw leverde, behalve vele afzonderlijk verschenen levensbeschrijvingen, ook groote verzamelingen van zulke biographieën,

zooals er kleinere verzamelingen ook reeds uit het eind der achttiende eeuw dagteekenen. De omvangrijkste verzameling is de in 1849 begonnen reeks van „Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden", die nog steeds wordt voortgezet en in 't vervolg als „Levensberichten" zal worden aangehaald. Zeer belangrijk als verzameling levensgeschiedenissen van schrijvers uit de negentiende eeuw is ook het werk van Jan ten Brink, *Onze hedendaagsche letterkundigen*, verschenen van 1882 tot 1887 (vgl. Ontwikkelingsgang IV bl. 1005).

Van anderen aard dan deze levensbeschrijvingen van bekende letterkundigen, opgesteld door tijdgenooten en op persoonlijke herinneringen of mededeelingen van vrienden of verwanten berustend, zijn de biographieën van reeds lang overleden letterkundigen, bewerkt op grond van wetenschappelijke historiestudie en dikwijls ook van critische of litteraarhistorische ontleding der kunstwerken. Pieter Vlaming gaf daarvan een eenzamen voorlooper in zijn „Leven van H. L. Spieghel", geplaatst vóór zijne uitgave van „H. L. Spieghels Hertspieghel en andere Zedeschriften", Amst. 1723; maar eerst de negentiende eeuw begon zich op het samenstellen ervan bijzonder toe te leggen, en niemand heeft op dat gebied meer en degelijker werk geleverd dan J. A. Worp. Zijne, en ook vele andere, biographieën zijn meest opgenomen in de tijdschriften *Oud Holland* (Amst. 1883 tot heden) en het *Tijdschrift voor Ned. taal en letterkunde*, uitg. van wege de Maatschappij der Ned. Letterkunde (Leiden 1881 tot heden), dat in het vervolg eenvoudig als „Tijdschrift" zal worden aangehaald. Vooral sinds de Hooger-onderwijswet van 1876 een doctoraat in de Ned. taal en letterkunde instelde, zijn er ook vele van zulke wetenschappelijk bewerkte biographieën als Academisch proefschrift verschenen.

Groote waarde als bronnen voor de litteratuurgeschiedenis bezitten ook de gedenkschriften (mémoires) en autobiographieën der schrijvers zelf; doch tegenover de Franschen, die ze in groot aantal bezitten, hebben wij er slechts enkele. Behalve Hooft's *Reisheuchenis* van 1599—1601 (uitg. door J. van Vloten achter Hooft's „Brieven" II, 1856, bl. 407—443), bezitten wij van dien aard Cats' *Twee-en-tachtigjarig leven* en *Tachtigjarig leven en huyshouding op Sorghvliet*, en van Huygens *Cluyswerck* en in 't Latijn *De Vita propria*. Verder hebben wij nog van Huygens in proza een beknopt *Dagboek* van 1626—85 (uitg. door J. H. W. Unger in 1885 als bijl. bij „Oud Holland"), het fragment eener *Autobiographie* van 1596—1614 (uitg. door J. A. Worp in Oud Holland IX, 1891 bl. 108—136), een in 't Fransch geschreven *Journal* van zijne reis naar Venetië in 1620 (uitg. door J. A. Worp in Bijdr. en Mededeel. van het Hist. Genootschap te Utrecht, 1894), en eene verzameling aanteekeningen en bescheiden, uitgegeven (door Theod. Jorissen in 1873) onder den titel *Mémoires de Const. Huygens*. Voor de tweede helft der zeventiende en het begin der achttiende eeuw zijn zeer belangrijk de berijmde *Overblijfsels van Geheugchenis* van Coenraet Droste, door hem in in 1723 en 1728 uitgege-

ven (nieuwe uitgave met aant. door R. Fruin, 1879) (vgl. Ontwikkelingsgang III bl. 119 vlg.). Van Bilderdijk hebben wij, behalve nagelaten *Mengelingen en Fragmenten* (Amst. 1834), eene gedeeltelijke *Autobiographie* in het elfde deel zijner „Geschiedenis des Vaderlands", en Willem de Clercq liet een omvangrijk *Dagboek* na, waarvan uitvoerige uittreksels zijn uitgegeven (bewerkt door A. Pierson, 1870 en 1887), maar daarmee is dan ook alles genoemd, wat er bij ons van dien aard bestaat.

Rijker zijn wij aan brieven, waarvan geheele bundels verschenen zijn, die de briefwisseling van bekende letterkundigen hebben openbaar gemaakt, zooals van Geryt de Groote, Coornhert, Hugo Grotius, Casp. Barlaeus, Camphuysen, Hooft, Huygens, J. van Broekhuizen, de Van Harens, Betje Wolff en Aagtje Deken, Bellamy, Bilderdijk, Staring, Jan Frans Willems, Conscience, Bakhuizen van den Brink, Drost, Potgieter, Mevr. Bosboom-Toussaint, Busken Huet en Multatuli. Van anderen vindt men brieven hier en daar verspreid in tijdschriften, achter hunne biographieën of in de briefwisseling hunner vrienden, zooals brieven van Jan van Hout, Daniël Heinsius, Cats, Bredero, Vondel, Maria Tesselschade Visscher, Westerbaen, Jeremias de Decker, Oudaen, Geeraerdt Brandt, Vollenhove, Van Alphen, Beets, enz., enz. De uitgaven zullen later uitvoeriger worden vermeld.

Door verwerking van deze en andere geschiedbronnen en door eigen geschiedvorsching der schrijvers ontstonden vervolgens de „geschiedenissen der Ned. letterkunde" als een historisch geheel, waarin getracht werd den ontwikkelingsgang onzer letteren zooveel mogelijk pragmatisch voor oogen te stellen; doch het eerste dezer geschiedwerken zag niet vóór het begin der negentiende eeuw het licht, en werd ook niet verder voltooid, dan tot aan de geschiedenis der zestiende eeuw. HENDRIK VAN WIJN was het, die daarmee den naam verwierf van „vader der geschiedschrijving onzer letterkunde". Hij gaf zijn beredeneerd geschiedverhaal uit in zijne *Historische en letterkundige Avondstonden* I 's-Grav. 1800 (vgl. Ontwikkelingsgang IV bl. 209). Zijn voorbeeld werd spoedig door anderen gevolgd, en sinds dien zijn, beknoptere werkjes en schetsen daargelaten, de volgende geschiedenissen der Ned. letterkunde verschenen:

JERONIMO DE VRIES, *Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche Dichtkunde.* Amst. 1808-9 II dln. (vgl. Ontwikkelingsgang IV bl. 208 vlg.)

JAN FRANS WILLEMS, *Verhandeling over de Nederduytsche Tael- en Letterkunde opzigtelyk de Zuydelyke Provintien der Nederlanden*, Antw. 1819—24 II dln. (vgl. Ontwikkelingsgang IV bl. 471.)

N. G. VAN KAMPEN, *Beknopte geschiedenis der Letteren en Wetenschappen in de Nederlanden*, 's-Grav. 1821—26 III dln. (vgl. Ontwikk. IV bl. 435.)

M. SIEGENBEEK, *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Haarlem 1826 (vgl. Ontwikk. IV bl. 435.)

F. A. SNELLAERT, *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* Gent 1850 (4de dr. 1866) (vgl. Ontwikk. IV bl. 865.)

W. J. HOFDIJK, *Geschiedenis der Ned. letterkunde*, Amst. 1853-56 (7e dr. 1886) (vgl. Ontwikk. IV bl. 1004.)

W. J. A. JONCKBLOET, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Gron. 1868-72 II dln. (3de dr. 1881-86 VI dln.; 4de dr. bijgewerkt door C. Honigh, 1887-91 VI dln.) (vgl. Ontwikk. IV bl. 1000-1004.) Daarbij sluit zich aan eene uitvoerige „Bloemlezing uit de Nederlandsche letteren door G. Penon, voortgezet door C. Honigh, Gron. 1885-92 VI dln.

J. STECHER, *Histoire de la littérature néerlandaise en Belgique*, Bruxelles, z. j. (1886).

LINA SCHNEIDER, *Geschichte der niederländischen Litteratur*, Leipzig z.j. (1887).

JAN TEN BRINK, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Amst. 1897 (vgl. Ontwikk. IV bl. 1005).

G. KALFF, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* Gron. 1906-'12 VII dln. en *Inleiding tot de studie der Litteratuurgeschiedenis*, Haarlem 1914.

J. TE WINKEL, *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*, Haarlem 1908-'18, IV dln.

J. PRINSEN JLZ., *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis*, 's-Grav. 1914-'16.

Andere geschiedwerken behandelen slechts eene bepaalde periode dezer letterkunde en zullen dus daarbij worden vermeld. Weer andere zijn uitsluitend aan eene bepaalde soort van letterkunde gewijd, vooral aan de geschiedenis van het tooneel. Het meest algemeene van deze is het standaardwerk van J. A. WORP, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*, Gron. 1904-'08, II dln. Andere, die het tooneel slechts in bepaalde perioden behandelen, komen beter daarbij ter sprake, evenals de geschiedwerken over epische en lyrische litteratuur, die zich tot onderdeelen beperken.

Van groot belang is het natuurlijk ook, den invloed te leeren kennen, dien de classieke schrijvers en de moderne van verschillende landen op de onze hebben geoefend (vgl. Inl. op den Ontwikk. bl. C.) Dit onderwerp is bij ons het eerst behandeld door Willem de Clercq, *Verhandeling over den Invloed, dien vreemde letterkunde sints het begin der vijftiende eeuw op de Nederlandsche heeft gehad*, Amst. 1822 (vgl. Ontwikk. IV bl. 435); maar eerst sedert het laatste kwart der negentiende eeuw is van dit onderwerp meer studie gemaakt. Daar het echter in den vollen omvang, waarin De Clercq het, natuurlijk zeer oppervlakkig, had behandeld, alleen kon besproken worden in volledige geschiedwerken over Nederlandsche letterkunde, die ook niet meer dan resultaten van dieper gaande studie konden meedeelen, vindt men in de latere monographieën de behandeling van den invloed der letterkunde in eene bepaalde taal. Die monographieën bepalen zich daarom ook meestal tot eene enkele periode, omdat de letterkunde van een

volk dikwijls alleen, hoogstens meer in 't bijzonder, in eene bepaalde periode invloed heeft geoefend, of, omdat zij zich beperken tot eene tijdelijk bij de vreemde heerschende richting. Ook deze monographieën zullen dus ter gelegener plaatse worden vermeld.

Dat volledige geschiedwerken der letterkunde van andere volken tot het onmisbaar studiemateriaal van den beoefenaar der Nederlandsche letterkunde behooren, spreekt van zelf, doch zelfs het vermelden van de voornaamste dezer zou hier te veel plaats vereischen. Dat geldt ook van de historische en vooral cultuurhistorische werken van alle volken, waarmee de beoefenaar onzer letterkunde uit den aard der zaak eveneens min of meer vertrouwd moet zijn. Slechts enkele, die vooral met de litteratuur verband houden, zullen later hier en daar worden genoemd. Alleen mag als nog onovertroffen meesterwerk op het gebied der vergelijkende litteratuurgeschiedenis hier niet onvermeld blijven John Colin Dunlop, *History of prosefiction*, 't eerst verschenen te Edinburgh 1814, maar herhaaldelijk vermeerderd herdrukt en vooral voortreffelijk in de uitgaaf van Henry Wilson, London 1888, II dln.

De wijsbegeerte, die zich al sedert Plato en Aristoteles met kunst en schoonheid heeft bezig gehouden als met een onderdeel van het geheele gebied van haar onderzoek, en die daardoor ook van grooten invloed geweest is op de vorming van den smaak en op de richting, die de kunst heeft genomen, kan reeds daarom niet buiten beschouwing blijven. Wel heeft men gedurende de middeleeuwen zich met kunst en schoonheid nauwelijks philosophisch-wetenschappelijk beziggehouden en heeft men in den tijd der Renaissance, ja tot de achttiende eeuw toe, zich bijna uitsluitend bepaald tot het uitwerken van Aristoteles' theorie, ook zonder verband tot de philosophie in het algemeen, maar met de achttiende eeuw worden wijsgeerig-aesthetische systemen weer in groot aantal, vooral in Engeland, maar ook in Duitschland en Frankrijk verkondigd en ontstaat er eene afzonderlijke wetenschap der „Aesthetica", die zich, meest in aansluiting aan de wijsbegeerte, tot op onzen tijd heeft gehandhaafd. De voornaamste aesthetische of kunsttheoretische werken kan men vermeld vinden in den „Ontwikkelingsgang": zie I Inl. XVIII—XLIII, 65, vlg., 209-215, 273-275, 291-295, 458-461, 475 vlg. II 410-414, 469-471, III 13-18, 20-23, 63-76, 342-345, 360-362, 404-410, 444-452, 589-594, 611-618, IV 6-28, 85-95, 99-110, 299-306, 418-420, 490-496, 508 vlg. 526 vlg. 547-554, 626 vlg. 786 vlg. 935-937, 990-1013 en 1097-1125.

Wie er meer in bijzonderheden kennis mee wil maken, zij verwezen naar het werk van Herbart's leerling Robert Zimmermann, *Geschichte der Aesthetik als philosophischer Wissenschaft*, Wien 1858, waartegenover Max Schasler (Berlin 1872) eene geschiedenis der Aesthetica in Hegeliaanschen geest schreef. Voor Engeland is te vermelden het werk van George Edward Saintsbury, *A History of Criticism and Literary Taste in Europe.* Vele andere werken behandelen enkele perioden, met name de

Renaissance, of philosophisch-aesthetische systemen van bepaalde wijsgeeren.

Wie voor zijne wijsbegeerte een stevigen grondslag zoekt in de psychologie, zooals ik geneigd ben te doen, mag ook de zielkunde niet onbeoefend laten, maar zij hier kortheidshalve slechts verwezen naar de werken van R. H. Lotze en Wilhelm Wundt. Met name komt van den laatste dan in aanmerking zijne *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte*, Leipzig VI. dln., verschenen sedert 1900. Ten aanzien van de woordkunst zijn natuurlijk de beide eerste deelen van dat werk, „Die Sprache", van de meeste beteekenis. Zij trachten eene psychologische verklaring te geven ook van die taalverschijnselen, die bij den woordkunstenaar de meeste aandacht verdienen (vgl. Ontwikk. Inl. bl. LI-LX) en reeds door de Ouden stelselmatig — maar te veel in verband tot de logica alleen — werden behandeld als „Rhetorica", d.i. „Redeneerkunde of Stijlleer". Ook bij ons zijn er leerboeken der rhetorica of stijlleer met het oog op onze eigen taal geschreven, b.v. door H. B. Lulofs (1831), J. C. Beijer (4e dr. 1839) en J. Heeringa (1890). Voor de woordkunst in het algemeen zijn te raadplegen N. Beets, *Poëzie in Woorden*, Haarlem 1890 en M. A. P. C. Poelhekke, *Woordkunst*, Gron. 1911.

Hierbij sluit zich aan het weinige, dat er na de achttiende eeuw in onze taal geschreven is over dicht en stijlsoorten (vgl. Ontwikk. Inl. LX-LXXXIII) en over rhythmiek, metriek, strophiek en rijm (vgl. Ontwikk. Inl. XLIII-LI), n.l. :

G. Hesselink, *Hollandsche Dichtmaat en Prosodie*, Amst. 1808 (zie Ontwikk. IV bl. 210.

Joh. Kinker. *Proeve eener Hollandsche prosodia*, Amst. 1810 (zie Ontwikk. IV bl. 209 vlg.)

Jacob Geel, *Over het proza*, samen uitg. met A. Simons, *Over de poezy* 1830 (zie Ontwikk. IV bl. 549 vlg.)

Jacob Geel, *Nieuwe karakterverdeeling van den stijl*, 1837 (zie Ontwikk. IV bl. 550 vlg.)

Prud. van Duyse, *Verhandeling over den Nederlandschen versbouw*, 's-Grav. 1854 II dln. (zie Ontwikk. IV bl. 867.)

J. Geurts, *Bijdrage tot de Geschiedenis van het Rijm in de Ned. Poëzie*, Gent 1904-'6 II dln.

Balth. Verhagen, *Prosodie, Ontleding der structuur van het vers*, Amst. 1918.

EERSTE TIJDVAK.

Middeleeuwsche Letterkunde 1180—1430.

Algemeene werken over dit tijdvak zijn:

W. J. A. JONCKBLOET, *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst*, Amst. 1851-54, III dln.

C. A. SERRURE, *Letterkundige geschiedenis van Vlaanderen*, Gent 1872, eerste en eenige deel, uitsluitend over de middeleeuwen.

J. TE WINKEL, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Haarlem 1887, eerste en eenige deel, uitsluitend over de middeleeuwen.

J. TE WINKEL, *Geschichte der niederländischen Literatur* (in H. Paul's Grundriss der germ. Philologie II Strassburg 1890, 2 dr. 1902 p. 419-520, ook afzonderlijk verschenen.

L. D. PETIT, *Bibliographie der Mnl. taal en letterkunde*, Leiden 1888-1910 II dln. Eene bibliographie der Mnl. handschriften, *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, is in bewerking bij WILLEM DE VREESE. Zie over „Middeleeuwsche afschrijvers en vertalers" P. LEENDERTZ JR., Tijdschrift, XXXVIII bl. 178-211.

Fragmenten en kleinere gedichten zijn in groot aantal voor 't eerst of ook wel uitsluitend gedrukt in het Belgisch Museum (van J. F. WILLEMS) Gent 1839-46 X dln., in het Vaderlandsch Museum (van C. P. SERRURE) Gent 1855-63 V dln., in Taal- en Letterbode, Haarlem 1870-75 VI dln. en in Tijdschrift voor Ned. taal en letterkunde, Leiden 1881 tot heden.

Eene omvangrijke *Bloemlezing uit Mnl. Dichters* gaf E. VERWIJS, Zutphen 1858-67 IV dln; 3 dr. door F. A. STOETT, Zutphen 1892-1915 IV dln.

Eene goede bloemlezing van Mnl. proza gaf o.a. J. VAN VLOTEN, *Verzameling van Ned. prozastukken van de 13de tot de 16de eeuw*, Amst. 1851.

Over middeleeuwschen versbouw schreven W. J. A. JONCKBLOET, *Mnl. epische versbouw*, Amst. 1849 en W. L. VAN HELTEN, *Over Mnl. Versbouw*, Gron. 1884, doch deze geschriften gaan te veel van eene vooropgezette meening uit, zijn te veel doctrinair-theoretisch.

I. Vóór de geboorte der Nederlandsche letteren.

Voor de vorming en ontwikkeling der Ned. taal zie J. te Winkel, *Geschichte der niederländischen Sprache* (in H. Paul's Grundriss der germ. Philologie I Strassburg 1890, 2 dr. 1901 p. 781-925), ook afzonderlijk verschenen en vertaald door F. C. Wieder als *Geschiedenis der Ned. taal*, Culemborg 1901.

Over Bernlêf zie Altfridus, *Vita Liudgeri* (bij Pertz. Mon. II 1, 2) en J. G. R. Acquoy, Archief voor Ned. Kerkgeschiedenis II bl. 222 vlgg.

Het Hildebrandslied is o. a. uitg. door C. W. M. Grein (2 dr. Kassel

1880), door Steinmeyer, Denkmäler (3 dr. Berlin 1892) en in W. Braune's *Alth. Lesebuch* (4 dr. Halle 1897). Zie ook F. Kluge, Beiträge XLIII (1878), p. 500-516 en R. C. Boer, Verslagen der Kon. Akad. van Wet. 4 R. IX (1907) bl. 186-219.

De Hêliand is o. a. uitg. door J. Andreas Schmeller (1830), M. Heyne (Paderborn, 1866, 3 dr. 1883 met volledig gloss.), Ed. Sievers (Halle 1878) en Paul Piper (Stuttgart 1897) te zamen met de Oudsaksische Genesis, 't eerst uitg. door W. Braune (Heidelberg 1894).

Het Lodewijkslied is o. a. uitg. door Hoffmann von Fallersleben, Elnonensia, Gent 1837 (ook in 't Belg, Museum I bl. 384 vlgg.), door Arndt Zeitschrift f. d. Alt. III p. 311 vlgg. en in Braune's Alth. Lesebuch.

De Hygelac-episode van den Beowulf (vs. 1206-1215, 2355-2367 en 2911-2922), die overeenstemt met Gregorius Turonensis III 3, is te vinden in alle Beowulf-uitgaven, o. a. van G. Thorkelin (Kjöb. 1815), van M. Heyne, (Paderborn 1863, 7 dr. door A. Socin, 1903), van C. W. M. Grein (Kassel 1881), van J. Zupitza (1882), van J. A. Harrison (Boston 1882) en van F. Holthausen (1905-6). In 't Ned. is het gedicht vertaald door L. Simons, Gent 1896. Vgl. verder over deze episode Karl Müllenhoff, Zeitschrift f. d. Alt. VI p. 435 vlgg. XII p. 287 vlgg.. C. C. Uhlenbeck, Tijdschrift XX bl. 169-196 en R. C. Boer, *Die altenglische Heldendichtung* I, Halle 1912.

De Kudrun is o. a. uitg. door Karl Bartsch (Leipzig 4 dr. 1880), Barend Symons (Halle 1883) en Ernst Martin (1883). Over de Hildasage zie ook R. C. Boer, Zeitschrift f. d. Philologie XL (1907).

Ekkehard's Waltharius werd het eerst uitg. door Jacob Grimm en J. Andreas Schmeller, *Lat. Gedichte des X und XI Jahrhs.* Gött. 1838, p. 1-120; later o.a. door Rud. Peiper (Berlin 1873), Joseph Viktor Scheffel und Alfred Holder (Stuttgart 1874) met Duitsche vertaling, H. Althoff (Leipzig 1899-1905), Karl Strecker (Berlin 1907) en J. W. Beck (Gron. 1908). Eene Ned. vertaling met uitvoerigen commentaar gaf L. Simons in Leuvensche Bijdragen XI (1913), bl. 1-110, 149-246, XII (1914) bl. 1-132).

De sage van Liederijc de Buc vindt men in „Corpus Chronicorum Flandriae" I 19 en in „Chronyke van Vlaenderen" door N. D(espars) en F. R. Brugge (1725) in het begin van het eerste deel. De sage van Sivaert is te vinden bij Melis Stoke, *Rymkroniek* I vs. 881 vlgg. en bij Joh. a Leydis, *Cronike der Heeren van Brederoden* (in Matthaeus' Analecta I p. 608 vlgg.). Die van het Friesche privilegie komt voor bij Winsemius, *Chron. van Vrieslant,* Franeker 1622 p. 94-99, vgl. p. 82, en bij Eggeric Benninga, *Hist. van Oosfriesland* (Matthaeus' Analecta IV p. 78-82). De sage van Radboud vertelt Maerlant *Sp. Hist.* III^8, 59 vs. 39-106 naar Vincentius' Speculum historiale, geput uit de „Vita Wulframi".

Over nog andere dan de hier vermelde sporen van bekendheid met oudgermaansche overleveringen schreef J. W. Muller, Tijdschrift XXX bl. 57-80.

II. De eerste beginselen der Dietsche dichtkunst.

Veldeke's *St. Servaes* is uitg. door J. H. Bormans, Maestricht 1858 en door Paul Piper in „Höfische Epik (Stuttgart) p. 81-241. Andere fragmenten werden meegedeeld door L. Scharpé in Leuvensche Bijdragen III bl. 5-22. De St. Servaes is ook bewerkt door Marie Koenen, Bussum 1912.

Veldeke's liederen vindt men o.a. bij F. H. von der Hagen, Minnesinger I p. 35-50; vgl. IV p. 73-79 en bij L. Ettmüller, *Heinrich von Veldeke*, Leipzig 1852, p. 1-14.

Veldeke's *Eneide* is met eene uitvoerige, alle quaesties aangaande hem behandelende inleiding critisch uitg. door Otto Behaghel (Heilbronn 1882).

Zie verder over Veldeke: W. Braune, Zeitschrift f. d. Philologie IV (Halle 1873) p. 249-304, Karl Kraus, *Heinrich von Veldeke und die Mhd. Dichtersprache*, Halle 1899 en J. te Winkel, *Hendrik van Veldeke*, Maastricht 1911, ook in Hand. v. h. XXXI Taal- en Lett., Congres, 1910, bl. 77 vlgg.

Jan van Brabant's liederen zijn uitg. door F. H. von der Hagen, Minnesinger I p. 15-17, vgl. IV p. 38-47, en in 't Mnl. terugvertaald door J. F. Willems, Oude Vlaemsche liederen (Gent 1848) bl. 11-25, door Hoffmann von Fallersleben, Germania III p. 154-163 en door J. F. J. Heremans, Ned. Museum I bl. 253 vlgg. Muziek er voor schreef Florimond van Duyse, Ned. Museum, Gent I en II (1890). Vgl. over die liederen H. Boerma, Tijdschrift XV bl. 220-238.

De vermelding van „libri Teuthonici scripti" in 1202 in 't Luiksche vindt men bij Miraeus, Opera Diplomatica, I p. 564.

Het fragmentarisch overgeleverde gedicht *Van den Bere Wisselawe* is uitg. door C. P. Serrure, Vaderl. Museum II Gent 1858, bl. 265-284, door G. Kalff, Mnl. epische fragmenten, Gron. 1886, bl. 9-22 en door E. Martin, Neue Fragmente, etc. Strassburg 1889.

Over het verband van de „Bere Wisselaw" met de Thidreksaga vgl. men J. J. A. A. Frantzen in De Gids 1889, I bl. 51 vlgg. en R. C. Boer, *Die Sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern*, Halle a. S. 1910, p. 323—333.

Twee fragmenten eener vertaling van het Nibelungenlied zijn uitg. door C. P. Serrure, Vaderl. Museum I Gent 1855, bl. 27-33 en door G. Kalff Mnl. epische fragmenten, Gron. 1886 bl. 1-8.

Het Leven van Jezus is uitg. door G. J. Meijer, Gron. 1835 met Nalezing 1838 en door J. Bergsma, Gron. 1895-98.

De *Limburgsche Sermoenen* zijn uitg. en uitvoerig besproken door J. H. Kern, Gron. 1895; vgl. J. H. Kern, Tijdschrift XIII bl. 144-150.

Segher Dengotgaf schreef 1° *Het Prieel van Troyen*, waarvan wij het oorspronkelijke niet kennen, 2° *'t Paerlement van Troyen*, ten deele aan den „Roman de Troie" van Bénoit de St. More ontleend, en 3° *Die Sevenste strijt*, geheel naar dien roman gevolgd. Maerlant nam ze op in zijne *Historie van Troyen* en zij komen dan ook voor in de uitgave van

dien roman door Nap. de Pauw en Edward Gaillard, Gent, 1889-92 III dln. en ook reeds bij J. Verdam, *Episodes uit Maerlant's Historie van Troyen*, Gron., 1874 vs. 2771-4060 en 4288-5309. 't Paerlement is ook naar een ander H.S. uitg. door J. H. Gallée, Tijdschrift II bl. 118-132.

III. De Frankische ridderromans.

Over de Fransche origineelen zijn vooral te raadplegen : Paulin Paris, *Histoire litt. de la France* XXII, Paris 1852 ; Gaston Paris, *Histoire poétique de Charlemagne*, Paris 1865 en *Histoire litt. de la France* XXVIII Paris 1881 ; P. Meyer, *Recherches sur l'épopée française*, Paris 1867 ; Léon Gautier, *Les épopées françaises* 2 dr. Paris, 1872-82 IV dln. ; K. Nyrop, *Old franske Heldedigtning* Kjöb. 1883 ; Pio Rajna, *Le origini dell' epopea francese*, Firenze 1884 en Joseph Bédier, *Les légendes épiques*, Paris 1909-12 IV dln., die terecht heeft betoogd, hoeveel de Fransche romandichters verschuldigd zijn aan Latijnsche kronieken en kloosteraanteekeningen, maar daarentegen te weinig waarde hecht aan de vele vermeldingen van „cantilenae rusticae" in de volkstaal, die er toch ook in omloop waren. Dat er althans wel eenig verband moet bestaan hebben, ook wat den versvorm betreft, van de „chansons de geste" met oudere volksliederen in 't Fransch, maar ook in 't Latijn, is aangetoond door J. J. Salverda de Grave, *Over het ontstaan van het genre der „chansons de geste"* in Verslagen der Kon. Akad. van Wet. Afd. Lett. 5 R. I (1915) bl. 464-515.

De fragmenten van het *Roelandslied* zijn uitg. door C. P. Serrure, Vaderl. Museum II (Gent 1858) bl. 38-60, door J. H. Bormans, Brux. 1866, maar 't meest volledig door G. Kalff, Mnl. epische fragmenten, Gron. 1886 bl. 33-98. Zie nog J. J. Salverda de Grave, *Het Roelandslied en de theorie van Prof. Bédier* in De Gids 1914 II bl. 432 vlgg.

De *Ogier*-fragmenten zijn uitg. door J. C. Matthes, Taal en Letterbode VI bl. 241-267. Vgl. H. E. Moltzer, Tijdschrift XI bl. 245-256.

Over den cyclus van *Willem van Oringen* (in 't Fransch uitg. door W. J. A. Jonckbloet, La Haye 1854 II dln. en in modern Fransche vertaling. Amst. 1867) zie men R. Dozy, De Gids XVII I (Amst. 1854) bl. 776-826 en nu vooral Bédier, t. a. p. De twee fragmenten der mnl. vertaling van *Li moniages Guillaume d'Orange* zijn uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum VII bl. 186-208 en G. Kalff, Mnl. epische fragmenten, bl. 99-119.

De *Renout*-fragmenten zijn het meest compleet uitg. door J. C. Matthes Gron. 1875; eene volledige Nederrijnsche vertaling (van 1474) van den Mnl. tekst is uitg. door F. Pfaff, Tübingen 1885. Zie verder Marie Loke, *Les versions néerl. de Renaud de Montauban*, Toulouse 1906.

De *Madelghys*-fragmenten zijn uitg. door J. Verdam, Taal en Letterbode VI bl. 113-147 en vollediger door Nap. de Pauw, Gent 1889.

Nieuwe fragmenten gaf W. de Vreese, Tijdschrift XV bl. 283-317. Vgl. nog Schmidt—Wartenberg, The Journal of germ. Philology, I p. 239-246

en Gedeon Huet, *La redaction néerl. de Maugis d'Aigremont* in Romania XXVI 1897, p. 494-516.

De omvangrijke fragmenten van de *Lorreinen* vormen vier verzamelingen : A., uitg. door W. J. A. Jonckbloet, *Karel de Groote en zijn XII Pairs*, Leiden 1844 ; B., uitg. door J. C. Matthes, Gron., 1876 ; C., uitg. door M. de Vries, Tijdschrift III bl. 1-50 en D, aangewezen en uitg. door J. te Winkel, Tijdschrift IV, blz. 291-299 en G. Kalff, Mnl. epische fragmenten, blz. 130-137. Vgl. nog G. Huet, Romania XXI, p. 361 vlgg. XXXIV, p. 1 vlgg.

De *Floovant*-fragmenten zijn uitg. door K. Bartsch, Germania IX, bl. 407-463 en G. Kalff, Mnl. epische fragmenten, bl. 180-203.

De fragmenten van *Geraert van Viane*, *Aubri de Borgengoen*, *Gwidekijn van Sassen* en *Jan van Lacriden* (indien het fragment althans tot dezen roman behoort) zijn het laatst uitg. door G. Kalff, Mnl. epische fragmenten, bl. 138-179.

De *Aiol*-fragmenten gaf J. Verdam, Tijdschrift II, bl. 209-287 uit en die van de *Lohier ende Malart* o.a. J. te Winkel, Tijdschrift IV, bl. 300-313 en G. Kalff, Mnl. epische fragmenten, bl. 261-289 en Tijdschrift XII, bl. 241-250.

De *Karel ende Elegast* is uitg. door Hoffmann von Fallersleben, Horae Belgicae IV Lipsiae 1836, door W. J. A. Jonckbloet, Amst., 1859, door J. Bergsma, Zutphen 1893 en door E. T. Kuiper, Amst. 1891, die ook nieuw gevonden fragmenten besprak Tijdschrift XXXV, bl. 262-266. Volledig kennen wij den roman slechts uit uitgaven van het eind der 16de eeuw. Over de verhouding van den Mnl. roman tot die in andere talen, waarin hetzelfde onderwerp behandeld is, zie J. te Winkel, Tijdschrift X, bl. 305-322.

IV. De Roman van den Vos Reinaerde.

Over de bronnen van het Fransche dierdicht, dat het onze tot voorbeeld strekte, nl. de Aesopische fabels, middeleeuwsche Latijnsche gedichten, Oostersche verhalen, b.v. uit den „Physiologus" en den „Kalilah wa Dimnah", en uit volksoverleveringen, zie men vooral Jacob Grimm, *Reinhart Fuchs*, Berlin 1834, Paulin Paris, *Les aventures de Maître Renart*, Paris 1861, Otto Keller in Fleckeisens Jahrbücher fur Class. Philologie, 4 Suppl. Leipzig 1861-67, p. 307-418, K. Müllenhoff, Zeitschrift f. d. Alt. XVIII (1875), p. 1-9, Ernst Vogt in zijne uitgaven van *Ecbasis Captivi*, Strassburg 1875, *Kleine lat. Denkmäler, der Thiersage*, Strassburg 1878 en *Isengrimus*, Halle 1884 en L. Sudré, *Les sources du roman de Renart*, Paris 1893.

De 27 branches van den Franschen Reinaert zijn uitg. door Mart. Méon, Paris 1826 (met Suppl. van P. Chabaille, 1835) en veel beter (critisch geordend) door Ernst Martin, Strassburg 1882-87, IV dln.

De *Roman van den Vos Reinaerde* of *Reinaert* I is uitg. naar Hs. C. door F. D. Gräter, Breslau 1812, door Jacob Grimm, *Reinhart Fuchs*, Berlin 1834, p. 115-234, door W. J. A. Jonckbloet, Gron. 1856, door W. L. van Helten,

Gron. 1887, maar hypercritisch, door F. Buitenrust Hettema en J. W. Muller 1908-9, diplomatisch. Hij is gedrukt naar Hs. F. door H. Degering, Münster 1910 en naar beide Hss. door J. W. Muller, Gent-Utrecht 1914 met „Critischen Commentaar", Utrecht 1917. Daarbij zijn ook gebruikt de „Neue Fragmente" E, uitg. door E. Martin, Strassburg 1889.

Met *Reinaert's Historie* of *Reinaert* II samen is de *Roman* uitg. door J. F. Willems, Gent 1836 en door Ernst Martin, Paderborn 1874.

Vertalingen in Nieuwnederlandsch leverden van den Roman J. F. Willems in 1834 en Julius de Geyter, Antw. 1874 ; en van Roman en Historie samen Prudens van Duyse, 3e dr. 1887.

Eene Latijnsche vertaling van Reinaert I, door Baldwinus omstreeks 1272 gemaakt, is te Deventer omstreeks 1473 gedrukt als *Reynardus Vulpes* en herdrukt door M. F. A. G. Campbell, Hagae-Com. 1859 en door Guill. Knorr, Utini 1860. Zie daarover Léon Willems, Tijdschrift XXX, bl. 193-203.

Zie verder over den Reinaert : J. W. Muller, *De oude en jongere bewerking van den Reinaert,* Amst. 1884, *De taalvormen van Reinaert I en II,* Tijdschrift VII, bl. 1-85, *Een nieuw handschrift van den Reinaert,* in Verslagen der Kon. Vlaamsche Acad., Gent 1908, *De twee dichters van Reinaert I,* Tijdschrift XXXI, bl. 177-275 ; Léon Willems, *Reinaerdiana,* Tijdschrift XVI, bl. 252-267, XXVII, bl. 50-98, XXX bl. 193-238 ; J. Franck, Zeitschrift f. d. Alt, LII, p. 285-388 ; Is. Teerlinck, *De Toponymie van den Reinaert,* Gent 1912, en G. G. Kloeke, Tijdschrift XXXVIII, bl. 34-64.

Sinds de ontdekking van Hs. F. in 1908 weet men, dat de *Reinaert I* niet het werk van één dichter is, maar van twee : Arnout en Willem, „die Madocke makede", van welke de laatste het werk van den eerste heeft afgemaakt. Léon Willems, Franck en Muller (maar deze slechts aarzelend) betoogden, dat de tweede helft van den Reinaert een vrij oorspr. werk van Arnout was en dat Willem daaraan wat later eene tamelijk nauwkeurige vertaling uit het Fransch heeft voorgevoegd. Daarentegen houdt Kloeke, en naar het mij voorkomt terecht, het eerste vertaalde gedeelte (dat tot vs. 1750, of liever tot vs. 1892 loopt) voor het werk van Arnout en het meer oorspr. vervolg voor het werk van Willem.

Over de betrekking van de Reinaertslitteratuur tot de beeldende kunsten zie men A. L. Meissner, *Die bildlichen Darstellungen des Reineke Fuchs im Mittelalter,* in L. Herrig's Archiv LVI, p. 265-280, LVIII p. 241-260 en LXV p. 199-232.

V. **De Britsche ridderromans.**

Over den oorsprong der Britsche verhalen en de Fransche origineelen onzer romans zie men San Marte, *Die Arthur-Sage und die Märchen des Rothen Buchs von Hergest,* Quedl.-Leipzig 1842 en *Die Sagen von Merlin,*

Halle 1853 ; Th. de la Villemarqué, *Les romans de la table ronde,* 3 éd. Paris 1860 ; Paulin Paris, *Les romans de la table ronde,* Paris 1868-77, V dln. ; Gaston Paris, *Histoire litt. de la France* XXX, Paris 1888 en John Rhys, *Studies in the Arthurian Legend,* Oxford 1891.

Over het Graal in het bijzonder zie men : Fr. Zarncke, Beiträge 111 (1876) p. 304-334 ; Adolf Birch-Hirschfeld, *Die Sage vom Gral,* Leipzig 1877 ; Ernst Martin, *Zur Gralsage,* Strassburg 1880 ; Wilhelm Herz, *Die Sage vom Parzival und dem Gral,* 1882 ; Alfred Nutt, *Studies on the Legend of the Holy Grail,* London 1888 en *The Legends of the Holy Grail,* London 1902; Jan ten Brink, *Over den oorsprong van den Graal,* Gent 1897 en Paul Hagen, *Der Gral,* Strassburg 1900.

Van de Mnl. romans komt de *Perchevael* voor een deel en dan nog verkort voor in de groote Lancelotcompilatie van Lodewijc van Velthem ; maar fragmenten van de onverkorte vertaling gaven F. van Veerdeghem, Bull. de l'Acad. royale de Belgique 3 S. XX p. 637-688 en J. te Winkel, Tijdschrift X bl. 161-174 en XIII bl. 24-41, die daaruit tevens bewees, dat Lod. van Velthem de compilator van het Lancelot-handschrift was.

Maerlant's dubbelroman *Historie van den Grale* en *Merlins Boeck* is samen met Van Velthem's *Boeck van Coninc Artur* (of Merlijn II) uitg. door J. van Vloten, Leiden 1880-82 ; nieuwe fragmenten door J. Verdam, Tijdschrift XIX bl. 65-84, 131. Zie over Maerlant's roman J. te Winkel, Tijdschrift I bl. 305-363.

De *Ferguut* is uitg. door L. G. Visscher, Utrecht 1838, door E. Verwijs. Gron. 1882 en door J. Verdam, Leiden 1908.

De *Walewein* is uitg. door W. J. A. Jonckbloet, Leiden 1846-49 II dl.; nieuwe fragmenten door J. Verdam, Verslagen der Kon. Akad. van Wet. 3 R. VIII, bl. 21, vlg. 29-32.

De *Lancelot* werd uitg. door W. J. A. Jonckbloet, 's Gravenhage 1846-49, II dln. Behalve eene zeer uitvoerige inleiding en den geheelen Franschen *Roman de la Charrette* van Chr. de Troyes en God. de Leigni, bevat deze uitgaaf het tweede deel van den Lancelot (het eerste is op een paar fragmenten na verloren) met de vervolgen : *Graelqueste* en *Arturs Doot,* en ook nog de verkortende bewerking van zes romans, die volgens J. Franck, Tijdschrift XIX, bl. 30-51, vroeger samen een *Waleweinboeck* zouden hebben gevormd, wat echter zeer onwaarschijnlijk is.

Van deze zes romans zijn bovendien nog afzonderlijk uitg. de *Torec* door J. te Winkel, Leiden 1875 (en daarin ook nieuwe fragmenten van den Lancelot), de *Moriaen* door J. te Winkel, Gron. 1879 en *De Ridder metter Mouwen* door Bertha M. van der Stempel, Leiden 1914. Van een vierden, in den Lancelot voorkomenden roman, *Die Wrake van Ragisel,* zijn, evenals van den Perchevael, fragmenten der onverminkte vertaling gevonden en uitg. door J. te Winkel, Tijdschrift XIII bl. 116-129, door H. E. Moltzer, Verslagen der Kon. Akad. van Wet. 3 R. II, bl. 43 vlgg. en Tijdschrift XIV blz. 232-237 en door J. Franck, Tijdschrift XIX, bl. 1-30.

Voor het ridderwezen en de rol der vrouwen in de Britsche romans zijn nog te raadplegen: J. te Winkel, *Het Kasteel in de dertiende eeuw*, Gron. 1879, *Het Ridderwezen*, Amst. 1894 en *De bewoners van een kasteel* in „Geschiedk. opstellen ter eere van H. C. Rogge, Leiden 1902. bl. 465-320; en Bertha M. van der Stempel, *De vrouw in onze Britsche romans*, Utrecht 1910.

VI. De Classieke en Oostersche ridderromans.

De twee kleine prozawerken, die de hoofdbron zijn van den (door A. Joly, Paris 1870 uitgegeven) *Roman de Troie* van Bénoit de St. More, zijn Dares Phrygius, *De excidio Troiae historia*, en Dictys Cretensis, *Ephemeris belli Troiani*. Zie daarover H. Dunger, *Die Sagen vom trojan. Kriege*, Leipzig 1869 en *Dictys-Septimius über die urspr. Abfassung und Quellen der Ephemeris belli trojani*, Dresden 1878; Meister, *Ueber Dares von Phrygien*, Breslau 1871; Gustave Körting, *Dictys und Dares, ein Beitrag zur Geschichte der Troja-Sage*, Halle 1878; Gräf, *Die Mittelalt. Bearbeitungen der Troja-Sage*, 1886 en Collilieux, *Etude sur Dictys de Crète et Darès de Phrygie*, Grenoble 1886.

Maerlant's *Historie van Troyen* is uitg. door Nap. de Pauw en Edw. Gaillard, Gent 1889-91 IV dln. Vooraf gaf J. Verdam *Episodes uit Maerlant's Historie van Troyen*, Gron. 1874.

Over de Alexandersagen zie men Guill. Favre, *Recherches sur les histoires fabuleuses d'Alexandre le Grand* (in Mélanges hist., litt. Genève II 1856, p. 1-184); Julius Zacher, *Pseudocallisthenes*, Halle 1867 en Paul Meyer, *Alexandre le Grand dans la litt. française au moyen âge*, Paris 1886.

Maerlant's *Alexanders Geesten*, naar de *Alexandreis*, het Latijnsche epos van Gauthier de Chastillon, zijn uitg. door F. A. Snellaert, Brussel 1860-61, II dln. en door J. Franck, Gron. 1882.

De *Cassamus*, naar *Les Voeux du Paon ou le roman de Cassamus* van Jacques de Longuyon, is uitg. door E. Verwijs, Gron. 1869. Vgl. A. Willems, Taal en Letterbode II, bl. 158-166.

Over de Kruisvaartromans zie men Paulin Paris, *Hist. litt. de la France*, XXII, Paris 1850 en H. Pigeonneau, *Le cycle de la croisade et de la famille de Bouillon*, Saint-Cloud 1877.

De *Huge van Tyberien* van Hein van Aken is uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum, VI, bl. 94-104, door E. Kausler, Denkmäler III, p. 83-93 en door F. A. Snellaert, Ned. Gedichten der veertiende eeuw, Brussel 1869, bl. 539-549.

Het kleine fragment van den *Boudewijn van Seborch* is uitg. door W. Golther, Zeitschrift f. d. Philologie XXVII (1894), p. 14-37.

De zeer kleine fragmenten uit romans van den Cyclus van Godevaert an Bollioen zijn uitg. door Ferd. von Hellwald, Taal en Letterbode I, bl. 313-316 en door G. Kalff, Mnl. epische fragmenten, Gron. 1886, bl. 250-260.

Zij behooren niet tot den roman, die den cyclus opent, den *Roman van Helias of den Zwaanridder,* die echter ook bij ons bekend en waarschijnlijk ook wel vertaald is geweest, maar dan geheel verloren is, zoodat wij de Zwaanriddersage bij ons nu alleen in een volksboek of prozaroman uit de 16de eeuw aantreffen. Zie over den oorsprong van die sage J. F. D. Blöte, Zeitschrift f. d. Alt, XXXVIII, p. 272-288, XLII, p. 1-53 en Zeitschrift f. Roman. Philologie XXI, p. 176-191, XXV p. 1-44.

Over den invloed van de Oostersche litteratuur op de Westersche zie men A. L. A. Loiseleur Deslongchamps, *Essai sur les fables indiennes,* Paris 1838, Max Muller, *On the migration of fables* (1870) in zijne „Selected Essays" I, London 1881, p. 532-547 en D. Comparetti, *Ricerche intorno al libro di Sindibad,* Milano 1869. Er is ook verband tusschen de Sindibad-verhalen met het *Pantsjatantra* (bij ons vertaald door H. G. van der Waals, Leiden 1895-97 III dln.) en het *Hitopadêsja* (eveneens bij ons vertaald door H. G. van der Waals, in het Maandblad „Theosophia", 1907-10. Zie nog Jan ten Brink, *Tochten der Fictie* in Dietsche Warande 1895.

De roman *Van den VII Vroeden van binnen Rome* is uitg. door K. Stallaert, Gent 1889. Zie daarover H. P. B. Plomp, *De Mnl. bewerking van het gedicht van den VII Vroeden van binnen Rome,* Utrecht 1899.

Van den *Parthonopeus van Bloys* zijn 17 fragmenten uitg. door J. H. Bormans, Brussel 1871, een 18de door E. Verwijs, Hand. v. d. Maatsch. der Ned. Letterkunde, 1872, bl. 11-14 en een 19de door W. Seelmann, Jahrb. des Vereins f. niederd. Sprachforschung XI (1886), p. 171 vlgg. Zie verder A. van Berkum, *De Mnl. bewerking van den Parthonopeus-roman,* Gron. 1897.

De *Floris ende Blancefloer* is uitg. door Hoffmann von Fallersleben, Horae Belgicae III Lipsiae 1836, door H. E. Moltzer (die er ook een fragment van *Baerte metten breden voeten* in afdrukte), Gron. 1879, en door P. Leendertz Jr., Leiden 1912. Over den schrijver, Diederic van Assenede, zie C. P. Serrure, Vaderl. Museum II bl. 333-347, V bl. 357-361.

De roman van *Limborch* is uitg. door L. Ph. C. van den Bergh, Leiden 1846-47, II dln. en vier kleine fragmenten door G. Kalff, Tijdschrift XVII, bl. 297-301.

Kortheidshalve zijn in den Ontwikkelingsgang niet vermeld de volgende, met uitzondering van den eersten alleen fragmentarisch overgeleverde, Oostersche of aan de Oostersche verwante romans:

Seghelijn van Jherusalem, van Loy Latewaert, uitg. door J. Verdam, Leiden 1878, naar een druk van omstreeks 1484.

Barlaäm ende Josaphat's klein fragment, uitg. door W. de Vreese, Tijdschrift XIV, bl. 168-172. Men vindt deze Oostersche geschiedenis (door Johannes Damascenus omstreeks 1090 in het Grieksch geschreven) ook naar Vincentius in den *Sp. Hist.* II[7], Cap. 1-9. Zie daarover H. Zotenberg, *Notice sur le livre de Barlaäm et Joasaph,* Paris 1886 en S. J. Warren, *De Grieksch-Christelijke roman Barlaäm en Joasaf en zijne parabels,* Rotterdam 1899.

Valentijn ende Nameloos, uitg. door W. Seelmann, Leipzig 1884 en G. Kalff, Mnl. epische fragmenten, bl. 204-220 ; een nieuw fragment door W. de Vreese, Tijdschrift XI, bl. 140-162. Zie over den roman J. te Winkel, Tijdschrift XI, bl. 229-236.

Huge van Bordeeus, uitg. door G. Kalff, Mnl. epische fragmenten, bl. 221-249, een nieuw fragment door J. Verdam, Tijdschrift XVII, bl. 89-104.

De borchgrave van Couchi, uitg. door M. de Vries, Tijdschrift VII, bl. 97-250. Zie ook J. Verdam, Tijdschrift XVII, bl. 304-309.

Flandrijs, uitg. door J. Franck, Strassburg 1876 en een nieuw fragment door J. Franck, Tijdschrift VIII, bl. 247-253.

Jonathas en Rosafiere, uitg. door Nap. de Pauw, Mnl. Gedichten en Fragmenten, Gent 1893-97, bl. 487-529.

VII. Maerlant en de zijnen als strijders voor waarheid, verlichting en goede zeden.

Over Jacob van Maerlant zie men J. te Winkel, *Maerlant's Werken, beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw*, Leiden 1877, 2 dr. Gent-'s Gravenhage 1892, aan te vullen met J. W. Muller, *Een nieuw bericht omtrent Maerlant's leven en werken*, Tijdschrift XXVIII, bl. 278-292 en J. J. A. A. Frantzen, Tijdschrift XXXV, bl. 95-103.

Maerlant's werken zijn :

De vier romans : *Alexanders Geesten, Historie van den Grale en Merlijn's Boeck, Torec* en *Historie van Troyen*. Zie daarvoor boven bl. 19 en 20.

Negen *Strophische gedichten*. Zie beneden bl. 25.

Heimelicheit der Heimelicheden (naar de uit Grieksch-Arabische bronnen voortgekomen *Secreta Secretorum*), uitg. door J. Clarisse, Dordrecht 1838, door E. Kausler, Denkmäler, Tübingen 1844, p. 483-556, en door A. A. Verdenius, Amst. 1917.

Der Naturen Bloeme (naar *De Natura Rerum* van Thomas Cantimpratensis) uitg. eerste helft door J. H. Bormans, Brussel 1837, geheel door E. Verwijs, Gron. 1878.

Rijmbijbel (naar de *Scolastica* van Petrus Comestor) met een vervolg, *Die Wrake van Jherusalem* (naar het *Bellum Judaicum* van Flavius Josephus), uitg. door J. David, Brussel 1858-59, III dln.

St. Franciscus leven en *St. Clara*. Zie daarvoor beneden bl. 24.

Spiegel Historiael (naar het *Speculum Historiale* van Vincentius Bellovacensis) in IV Partiën, waarvan I, III en het begin van IV vertaald zijn door Maerlant, II door Philip Utenhove van Damme, en het vervolg van IV door Lodewijc van Velthem. Uitg. door M. de Vries en E. Verwijs, Leiden 1857-63, III dln. en door dezelfden met Ferd. von Hellwald Tweede Partie, Leiden 1879. Nieuwe fragmenten van Velthem's vertaling gaf C. G. N. de Vooys, Tijdschrift XXXI, bl. 49-76.

De *Rijmkroniek van Holland* door Melis Stoke is uitg. door H. L. Spieghel, Amst. 1591 (herdrukt 1620), door Corn. van Alkemade, Leiden 1699, door Balth. Huydecoper, Leiden 1772, III dln. en door W. G. Brill, Utrecht 1885 II dln. Zie over Melis Stoke J. te Winkel, Historische Avonden, Gron. 1896. bl. 36-85.

Van den Slach van Woeronc door Jan van Heelu is uitg. door J. F. Willems, Brussel 1838.

De voortzetting (Vde Partie) van den *Spiegel Historiael* door Lod. van Velthem is uitgeg. door I. le Long, Amst. 1727 en door Herman van der Linden en Willem de Vreese, I Brussel 1906.

Het midden tusschen een historischen roman en een geschiedwerk houdt de *Grimbergsche Oorlog*, uitg. door C. P. Serrure en Ph. Blommaert, Gent 1852-54, II dln.

Jan van Boendale's *Brabantsche Yeesten* zijn uitg. door J. F. Willems, Brussel 1839 ; twee vervolgen daarop uit de 15de eeuw door J. F. Willems en J. H. Bormans, Brussel 1843-69, II dln.

Boendale's fragment *Van den derden Edewaerd* is uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum IV, bl. 298-367.

Der Lekenspiegel van Boendale is uitg. door M. de Vries, Leiden 1844-48, IV dln. Zie over spreuken daarin, in verband tot *Die bouc van Seden* (uitg. door W. H. D. Suringar, Leiden 1891) J. te Winkel, Dietsche Warande N. R. V (1893), bl. 60-76.

Boendale's *Jans Teesteye* is uitg. door F. A. Snellaert, Ned. Gedichten uit de veertiende eeuw, Brussel 1869, bl. 137-286.

Het *Boec van der Wraken* is uitg. door F. A. Snellaert, Ned. Gedichten uit de veertiende eeuw, Brussel 1869, bl. 287-492.

Na M. de Vries in zijne Inleiding op *Der Lekenspiegel* handelden over Boendale : P. Génard, *Jan Boendale, gezegd Jan de Clerck van Antwerpen*, Antw. 1853 ; J. A. Alberdingk Thijm, in „De Eendragt" VIII (1854) No. 22 ; F. H. Mertens en Edw. van Even, over Boendale's sterfjaar, in „De Eendragt" X (1856), herdrukt in Dietsche Warande IV (1858), bl. 303-321 ; en later H. Haerynck, „Jan Boendale, ook geheeten Jan de Clerck; zijn leven, zijne werken en zijn tijd", Gent 1888, van welk werk echter de onvoldoendheid werd aangetoond door W. de Vreese in het „Nederl. Museum 1890 I bl. 53 vlgg., 285 vlgg., II bl. 5 vlgg., 73 vlgg., 333 vlgg., 1891 I bl. 102 vlgg., 212 vlgg., 329 vlgg.

Ook als dichter van *Der Naturen Bloeme* vond Maerlant navolging b.v. in de *Natuurkunde des Geheelals* (grootendeels uit den Almagest van Ptolemaeus Alferghani), uitg. door J. Clarisse, Leiden 1847; *Die Cracht der Mane* van Heinric van Holland, uitg. door J. Clarisse, Verslagen der Vereen. voor Oude Nederl. Lett. IV (1847), bl. 5-19 ; *Der Vrouwen Heimelycheit*, berijmd handboek voor vroedvrouwen, uitg. door Ph. Blommaert, Gent 1846; *Der Mannen ende Vrouwen Heimelycheit*, uitg. door Nap. de Pauw, Mnl. Gedichten en Fragmenten, Gent 1893, bl. 121-190; twee fragmenten

Physiologus, uitg. door W. de Vreese, Tijdschrift XI, bl. 63-71 en Nap. de Pauw, Mnl. Gedichten en Fragmenten, bl. 191-202, en nog enkele andere fragmenten.

VIII. Kerk en godsdienst in de poezie.

St. Franciscus leven door Maerlant (naar Bonaventura) is uitg. door J. Tideman, Leiden 1848.

De levens van *St. Eustaes, St. Waernaer, St. Aechte, St. Maria Egyptiake, St. Caterine* en *Sunte Kunera van Rheenen* zijn uitg. door Nap. de Pauw, Mnl. Gedichten en Fragmenten, Gent 1893, bl. 247-402.

Het *Leven van Sinte Lutgart* door Willem van Afflighem (naar de *Vita Lutgardis* van Thomas Cantimpratensis) is uitg. door F. van Veerdeghem, Leiden 1899. Zie daarover F. van Veerdeghem, Bull. de l'Acad. Royale de Belgique, 3 S. XXXIV, p. 1055-1086. Eene andere vertaling derzelfde *Vita Lutgardis* door broeder Gheraert is uitg. door J. H. Bormans, Dietsche Warande III, bl. 37-67, 132-165, 285-332, IV bl. 155-170, 267-302.

Het *Leven van Sinte Kerstinen* door broeder Gheraert (naar het Latijn van Thomas Cantimpratensis) is uitg. door J. H. Bormans, Gent 1858.

Het *Leven van St. Amand* door Gillis de Wevel is uitg. door Ph. Blommaert, Gent 1842-43, II dln.

Het fragment van *St. Patricius Vaghevier* is uitg. door M. F. A. G. Campbell, Verslagen der Vereen. voor Oude Ned. Letterkunde V (1848), bl. 7-26.

De *Reise van St. Brandaen* is uitg. door Ph. Blommaert, Oud-Vlaemsche Gedichten I bl. 91-128; II bl. 1-28; door W. G. Brill, Gron. 1871 en door E. Bonebakker, Amst. 1894, II dln. Vgl. J. Bergsma, *Brandaenteksten*, Gron. 1887 en G. Huet, Tijdschrift VII bl. 85-92.

Der Ystorien Bloeme is uitg. door A. C. Oudemans, Dietsche Warande I en II 1855-56.

Van den Levene ons Heren is uitg. door P. J. Vermeulen, Utrecht 1843 en fragmenten van een ouderen tekst door Nap. de Pauw, Mnl. Gedichten en Fragmenten, Gent 1893, bl. 310-319. Zie ook J. Verdam, Een nieuw fragment van Van den Levene ons Heren, Tijdschrift XXI, bl. 205-228.

't Bouc van den Houte, de geschiedenis van den boom, van Adam's tijd af, waarvan het kruishout gemaakt is, is uitg. door J. Tideman, Leiden 1844, die het nog aan Maerlant toeschreef, maar te onrechte, zooals is aangetoond door C. P. Serrure, Vaderl. Museum IV (Gent 1861), bl. 173-180.

Van Ons Heren Passie is uitg. door J. Verdam, Tijdschrift XXV, bl. 206-242.

De bundel *Mariamirakelen*, door Maerlant naar Vincentius bewerkt, komt ook voor in *Sp. Hist.* I^7, cap. 56-91.

De *Theophilus* is uitg. door Ph. Blommaert, Gent 1836 en 1858 en door J. Verdam, Amst. 1882. Zie E. Verwijs, *De Theophilus en Faustsage* in den Overijsselschen Almanak XX (1855).

De *Beatrijs* is uitg. door W. J. A. Jonckbloet, 's Grav. 1841 en Amst. 1859 en door C. G. Kakebeen, Gron. 1902. Zie C. Honigh (die er ook eene nieuw-Nederl. vertaling van gaf in zijn dichtbundel *Geen zomer*, Haarlem 1880) in De Gids XLIII (1879) II bl. 457-518; H. Watenphul, *Die Geschichte der Marienlegende von Beatrix der Küsterin*, Gött. 1904 en J. van der Elst, *Bijdrage tot de geschiedenis der legende van Beatrijs*, Tijdschrift XXXII, bl. 51-64.

Den Lof van Maria, ghemaect op drie staven, ter eere van Maerlant, is met 23 andere geestelijke gedichten en liederen uitg. door Nap. de Pauw, Mnl. Gedichten en Fragmenten, Gent 1893, bl. 1-120.

Jacob van Maerlant's (negen) *Strophische Gedichten* zijn met elkaar uitg. door E. Verwijs, Gron. 1880, door J. Franck en J. Verdam, Gron. 1898 en door P. Leendertz Jr. en J. Verdam, Leiden 1918. Eene Latijnsche vertaling van de drie samenspraken van Jacob en Martijn, door Jan Bukelare gemaakt, is uitg. door C. P. Serrure, Vaderl. Museum I bl. 116-199, en fragmenten van eene omstreeks 1480 door Jan Britoen gedrukte Fransche vertaling van dezelfde drie *Martijns* zijn uitg. door Paul Fredericq, Tijdschrift IV bl. 275-291 en XVII bl. 31-45.

Een *Vierde Martijn* van een onbekende (niet Hein van Aken) is uitg. door C. P. Serrure, Vaderl. Museum IV, bl. 55-90. Een onvoltooide *Verkeerde Martijn* is opgenomen in de uitgaven der *Strophische Gedichten*.

Jan de Weert's *Disputacie van Rogiere ende van Janne* is uitg. door E. Kausler, Denkmäler III, bl. 14-82. De *Nieuwe Doctrinael of Spiegel van Sonden* van Jan de Weert is uitg. door Ph. Blommaert, Oudvlaemsche Gedichten, II, Gent 1851 en door J. H. Jacobs, Gron. 1915.

De *Rinclus* of vertaling van het *Miserere* van den Renclus de Moiliens door Gielijs van Molhem is uitg. door C. P. Serrure, Vaderl. Museum III, bl. 225-286 en door P. Leendertz Jr., Gron. 1893.

Jan Praet's *Leeringhe der Zalicheide* is uitg. door J. H. Bormans, Brussel 1872.

De *Dietsche Catoen* (vertaling der *Disticha Catonis*) is meermalen uitg., het laatst door A. Beets, Gron. 1885.

De *Spiegel der Sonden* is uitg. door J. Verdam, Leiden 1900. Zie daarover J. te Winkel, Tijdschrift XII, bl. 25-40.

De in 1488 te Antwerpen gedrukte *Spiegel der Jongers* van Lambert Goetmans is herdrukt door C. P. Serrure, Gent 1860.

De *Dietsche Lucidarius* is uitg. door Ph. Blommaert, Oudvlaemsche Gedichten, Gent 1851.

De *Melibeus* (naar het Latijn van Albertanus van Brescia) is uitg. door F. A. Snellaert, Ned. Gedichten uit de veertiende eeuw, Brussel 1869, bl. 1-136, en de *Dietsche Doctrinael* door W. J. A. Jonckbloet, 's Grav. 1842.

IX. De dichters tegenover de sociale beweging.

Over de sociale toestanden der Zuidelijke Nederlanden zie men L. A. Warnkönig, *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte*, Tüb. 1835-42, III dln., ook in Fransche bewerking door A. E. Gheldolf, Brux. 1835-46, III dln. ; Léon Van der Kindere, *Le siècle des Artevelde*, Brux. 1879 ; H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, Brux. 1909 enz. Vgl. ook J. te Winkel, *Maerlant's Werken*, Gent-'s Grav. 1892, bl. 293-312.

Voor de Noordelijke Nederlanden zie men vooral P. J. Blok's *Geschiedenis van het Ned. Volk* I en II, Leiden 1892 vlgg. en P. J. Blok, *Eene Holl. stad in de middeleeuwen*, Leiden 1883. Vgl. J. te Winkel, *Het karakter en de staatkundige denkbeelden van Melis Stoke* in Historische Avonden, Gron. 1896, bl. 36-85.

Voor Maerlant, Stoke, Velthem en Boendale zie men boven bl. 22 vlg.

De *Vlaamsche Rijmkroniek* is uitg. door E. Kausler, Tüb. 1840. Zie H. Pirenne, Bull. de la Commission royale d'histoire de Belg. XV. 4.

Het *Kerelslied* is uitg. door (C. Carton) Oudvlaemsche Liederen, Gent 1849, bl. 154-156.

Van den Kaerlen is uitg. door E. Verwijs, Van Vrouwen ende van Minne, Gron. 1871, bl. 69-77 en door Em. Spanoghe, Antw. 1884.

X. Menestreelen, Zangers en Sprooksprekers.

Over den bloei der muziek in de Nederlanden gedurende de veertiende en vijftiende eeuw zie men Aug. Wilhelm Ambros, *Geschichte der Musik* II, Breslau 1864 ; Edmond van der Straeten, *La Musique aux Pays-Bas* IV-VI, Brux. 1878-85 en Flor. van Duyse, *Het eenstemmig Fransch en Ned. wereldlijk lied in de Belg. gewesten* en *De melodie van het Ned. lied en hare rhythmische vormen* in Mémoires cour. de l'Acad. royale de Belg. XLIX en LI.

De menestreelen, hyrauden, zangers en sprooksprekers kennen wij vooral uit de „Rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis", uitg. door H. G. Hamaker, Utrecht 1875-78, uit de Grafelijkheidsrekeningen van Holland en Bloys (zie Jonckbloet, *Geschiedenis der Mnl. Dichtkunst* III. bl. 593-625) en uit het aangehaalde werk van Edmond van der Straeten. *Aanteekeningen omtrent muzikanten en muziek uit XIVde eeuwsche bronnen*, gaf J. A. Sillem in Tijdschrift der Vereen. voor Noord-Nederlandsche Muziekgeschiedenis VI (1900), bl. 218-232. Voor sprekers en zangers aan het hof van den Gelderschen hertog Reinald II zie H. E. van Gelder, Oud Holland XXXIV, bl. 38-46.

Jan Knibbe's *Claghen* zijn uitg. door C. P. Serrure, Vaderl. Museum I, bl. 303-308 en J. F. Willems, Oude Vlaemsche Liederen, Gent 1848, bl. 44-48. *Een jammerlike Clage* op den dood van Graaf Willem IV van

Vrudengher is uitg. door J. van Vloten, Dietsche Warande X (1871), bl. 6-23. Het wapendicht *Van den Ever* is uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum V, bl. 256:258.

De liederen op den dood van Egidius vindt men bij (C. Carton) Oudvlaemsche Liederen, Gent 1849, bl. 171-175. Het gedicht *Van den wilden man* is uitg. door C. P. Serrure, Vaderl. Museum II, bl. 196-200. De dichter van stampiën, Lodewijc van Vaelbeke, wordt genoemd door Boendale *Brab. Yeesten* V, vs. 633 vlgg. Het *Liedekijn van den hoede* is o.a. te vinden bij J. F. Willems, Oude Vlaemsche Liederen No. 135.

Deen gheselle calengiert den anderen die wandelinghe is uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum VII, bl. 318-324.

Van de vele boerden en sproken, die bij ons, meest naar het Fransch (en daarin meerendeels te vinden bij A. Montaiglon en G. Raynaud, Recueil général et complet des fabliaux des XIII et XIV siècles, Paris 1872-90, VI dln.), zijn gedicht, vèrmeldt de Ontwikkelingsgang kortheidshalve slechts:

Jan van Hollant's *Van den verweenden keyser*, uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum X, bl. 57-61.

Van drie ghesellen, die den bake stalen (naar het Fransch, zie Montaiglon IV p. 93-111), uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum X, bl. 69-76.

Wisen raet van vrouwen, uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum III, bl. 108-114.

Van twee clercken (naar het Fransch van Jehan Bedel, zie Montaiglon I, p. 238-244), uitg. door E. Verwijs, Dit sijn X goede boerden, 's Grav. 1860, bl. 11-18.

Van Lacarise den katijf (naar het Fransch van Jehan Bedel. Zie Montaiglon IV, p. 331 vlgg.), uitg. door E. Verwijs. Dit sijn X goede boerden, bl. 19-22.

Die Borchgravinne van Vergy, uitg. door Ph. Blommaert, Oudvlaemsche Gedichten I, Gent 1838, bl. 56-72, door S. Muller Hz., Leiden 1873 en door F. A. Stoett, Zutphen 1892. Zie E. Lorenz, *Die Kastellanin von Vergi in der Literatur Frankreichs, Italiens, der Niederlande, Engelands und Deutschlands*, Halle a. S. 1909.

Van tween kinderen, die droeghen ene starcke minne (n.l. Pyramus en Thisbe), in twee redacties uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum X. bl. 89-98, door E. Martin, Zeitschrift f. d. Alt XIII, p. 348-359 en door J. Verdam, Taalkundige Bijdragen, I bl. 244-254.

Van twee ghesellen, die elc voer andren sterven wilden, uitg. door E. Kausler, Denkmäler III, bl. 165-172.

De Mantel van Ere, uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum X, bl. 64-69.

Van tween ghesellen, die wouden varen over zee, uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum X, bl. 84-89.

Van enen jonghen kinde ende van haren scoelmeester, uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum I, bl. 326-339.

Nog vestig ik de aandacht op :

Van enen ridder, die God sine sonden vergaf door Colpaert (naar hij zegt uit het Latijn), uitg. door C. P. Serrure, Vaderl. Museum I, bl. 50-57 ; ook in het Fransch : zie O. Schultz-Gora, *Zwei altfranz. Dichtungen* : *La Chastelaine de St. Gille, Du Chevalier au barisel,* 3 Aufl, Halle 1916.

Van den ouden ridder ende van den jonghen, uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum VIII, bl. 96-102.

Van den eenhoorn door Lodewike (naar de Barlaäm en Joasaph), uitg. door C. P. Serrure, Vaderl. Museum I, bl. 314-316.

Van den negen besten, kort gedicht bij E. Kausler, Denkmäler III, p. 141-161, veel uitvoeriger bij Nap. de Pauw, Mnl. Gedichten en Fragmenten, Gent 1897, bl. 602-635.

Van drie papegayen (in het Fransch bij Paul Meyer, Romania XVI, p. 565-569), uitg. door C. P. Serrure, Vaderl. Museum I, bl. 47-50 en door J. te Winkel, Romania XIX (1890), p. 109-112.

Van den cnape van Dordrecht, uitg. door E. Verwijs, Dit sijn X goede boerden, 's Grav. 1860, bl. 4-10. Zie J. Prinsen J. Lzn., Taal en Letteren XVI, bl. 251 vlgg.

De gedichten van Bouden van der Lore zijn uitg. door Ph. Blommaert, Oudvlaemsche Gedichten II, bl. 105-113, en die van Willem van Hildegaersberch door W. Bisschop en E. Verwijs, 's-Grav. 1870.

De *Esopet* (van Calfstaf en Noydekijn) is uitg. door J. A. Clignett, *Bijdragen tot de Oude Ned. lett.*, 's Grav. 1819 en door J. te Winkel, Gron. 1881.

Twee coninghen, deen levende ende dander doot gaf J. F. Willems, Belg. Museum II, bl. 237-240.

Disputacie tusschen den Sone ende den Vadere gaf J. F. Willems, Belg. Museum V, bl. 76-81.

Ene disputacie tusschen enen clerc ende sinen meester gaf C. P. Serrure, Vaderl. Museum II, bl. 166-171, en de Charade van 30 personen (C. Carton) Oudvlaemsche Liederen, Gent 1849, bl. 425-436.

XI. Abele spelen en Sotterniën.

Over het wereldlijk tooneel in de middeleeuwen zie men, behalve de inleidingen op de uitgaven, H. E. Moltzer, *Geschiedenis van het wereldlijk tooneel,* enz., Leiden, 1862 ; J. H. Gallée, *Bijdrage tot de Geschiedenis der dram. vertooningen* enz., Haarlem, 1873 ; H. J. Endepols, *Het decoratief en de opvoering van het mnl. drama,* Amst. 1903 ; en J. te Winkel, *Het Slot van den Esmoreit,* Taal en Letterbode VI, bl. 74-79.

De vier abele spelen en de zes geheel of gedeeltelijk bewaarde sotterniën zijn met elkaar uitg. door Hoffmann von Fallersleben, Horae Belgicae VI, Breslau 1838, door H. E. Moltzer, *Mnl. dramatische Poëzie,* Gron. 1868-75 en door P. Leendertz Jr., *Mnl. dramatische Poëzie,* Leiden 1900-1907,

die daar ook nog een tweede, fragmentarisch bewaard, spel „Van den Somer ende van den Winter" meedeelde, bl. 436-441.

Verscheiden *tafelspeelkens* zijn ons bewaard gebleven. Men vindt er drie gedrukt in *Veelderhande geneuchlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen*, Antw. bij Jan van Ghelen, 1600 (herdrukt Leiden 1899), één daarvan, „Boeren-Vastenavondtspel", ook door J. Bolte en W. Seelmann, *Niederdeutsche Schauspiele älterer Zeit*, Leipzig 1895, p. 15-21. Twee tafelspeelkens zijn uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum II, bl. 102-106 en 121-134 en ook door H. E. Moltzer, *Mnl. dram. Poëzie*, bl. 285-290, 312-328 en P. Leendertz Jr., *Mnl. dram. Poëzie*, bl. 181-197. Twee zijn er uitg. door J. van Vloten, *Het Ned. Kluchtspel*, Haarlem 1878, I, bl. 53-59 en 65-71; en daar vindt men bl. 194-205 er nog twee van de vijf, die voorkomen in een handschrift van Wouter Verhee, waarover men zie G. Kalff, Tijdschrift V, bl. 137-186, die er daar nog twee van liet afdrukken. Ook van Cornelis Everaert hebben wij vijf tafelspeelkens, gedrukt door J. W. Muller en L. Scharpé in de *Spelen van Cornelis Everaert*, Leiden 1898-1900, II dln.

XII. Allegorie en Minnekunst.

Voor Willem van Hildegaersberch zie men boven bl. 28 en voor Jan Praet boven bl. 25.

De gedichten van Augustijnken van Dordt zijn te vinden bij Ph. Blommaert, Oudvlaemsche Gedichten III, bl. 105 vlgg. en bij J. v. Vloten, Dietsche Warande VII, bl. 391 vlgg.

De *Roman van de Rose* is uitg. door E. Kausler, Denkmäler II, bl. 1-482 en door E. Verwijs, 's-Grav. 1868. Zie over het Fransche origineel E. Langlois, *Origines et sources du roman de la Rose*, Paris 1891.

Het gedicht *Van der Feesten* is uitg. door E. Verwijs, *Van Vrouwen ende van Minne*, Gron. 1871, bl. 1-33.

Voor den invloed der Hoogduitsche letteren op de Nederlandsche in de veertiende eeuw zie J. te Winkel, Tijdschrift V (1885), bl. 310-330, waar ook is aangewezen, wat er van de spreuken of priamelen, waarvan er in het Mnl. talrijke bundels bestaan, vertaald is uit *Vrîdanc's Bescheidenheit.* Zie daarover ook W. H. D. Suringer, Handel. v. d. Maatsch. der Ned. Lett., 1885-86. Suringar wees ook de bron (n.l. *Liber Facetus*) aan van een anderen door hem uitg. spreukenbundel, *Van Seden*, Leiden 1892.

Half Duitsche, half Nederl. gedichten zijn uitg. door J. Aleida Nijland, *Gedichten uit het Haagsche Liederhandschrift, toegelicht uit de Mhd. Lyriek*, Leiden 1896.

Andere sterk Duitsch gekleurde liederen en gedichten vindt men in een handschrift van Mher Loys van den Gruythuyse, uitg. door (C. Carton). *Oudvlaemsche liederen en andere Gedichten der XIV en XV eeuwen*, Gent

1849. Zie daarover uitvoerig Nelly Geerts, *Die altflämische Lieder der Handschrift von Mher Loys van den Gruythuyse*, Halle a. S. 1909.

Sterk Duitsch gekleurd is, behalve de *Brandaen* (zie boven bl. 24), ook het dichtwerk *Die X Plaghen ende die X Ghebode*, uitg. door F. A. Snellaert, Ned. gedichten uit de veertiende eeuw, Brussel 1869, bl. 551-638.

Dirc Potter's dichtwerk *Der Minnenloep* is uitg. door P. Leendertz Wz., Leiden 1845-47, II dln. Zie daarover Jan ten Brink, *Middeleeuwsche liefdesgeschiedenissen* in „Nederland", 1888 II, bl. 357-404. Dat „scriver van den bloede", zooals Potter zich noemt, beteekent „griffier bij de crimineele rechtbank", is betoogd door J. Verdam, Tijdschrift X, bl. 304-307. Het prozawerk van Potter's ouderdom, *Dat bouc der Bloemen* of *Blome der Doochden*, is gebrekkig uitg. door P. S. Schoutens, Hoogstraten 1904. Zie daarover H. P. J. van Alfen, *Een vergeten werk van Dirc Potter*, Tijdschrift XXIV, bl. 215-243 en C. Lecoutere, Taal en Letteren XIV, bl. 462 vlgg.

De vertaling, die Potter's zoon, Geryt Potter van Loo, van Froissard's Kroniek maakte, is ten deele uitg. door Nap. de Pauw, Gent 1898. Zie daarover J. W. Muller, Tijdschrift VIII, bl. 264-295, IX bl. 20 vlg.

XIII. **De mystiek in lied en proza.**

Van de vele geschriften, die de mystiek behandelen, zij hier, naast de Duitsche standaardwerken van Pfeiffer en Preger, alleen vermeld Paul Mehlhorm, *Die Blütezeit der deutschen Mystik*, Tübingen 1907.

De *Gedichten* (liederen en andere dichtwerken) van Hadewijch zijn door J. F. J. Heremans en C. J. K. Ledeganck reeds uitg., Gent 1875, maar eerst in 1895 gaf J. Vercoullie te Gent haar *Proza* als IIde deel harer werken uit, en in 1905 als IIIde deel daarop eene inleiding. Hare 45 liederen zijn te Amst. 1907 opnieuw uitg. door Johanna Snellen, die de andere dichtwerken achterwege liet, omdat zij Hadewijch's auteurschap daarvan betwijfelde. Hare werken werden 1908-12 in III dln. ook uitg. door J. van Mierlo Jr.

Zie over Hadewijch: M. Jöris, *Untersuchungen über die Werken von Zuster Hadewych*, Strassburg 1894; G. Kalff, *Hadewych en hare poëzie* in Handel. der Maatsch. der Ned. Lett. 1903, bl. 56 vlgg., Johanna Snellen, Tijdschrift XXVI, bl. 1-14, XXXI bl. 114-170. Over de quaestie, of Hadewijch dezelfde persoon is, als Heilwijch Bloemardinne, zie K. Ruelens in Vercoullie's Inleiding op Hadewijch's werken, Gent 1905; Paul Fredericq, Verslagen der Kon. Akad. van Wet. 3 R. XII (1896), bl. 77-98 en *Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden* II, bl. 40 vlgg.; Edw. van Even, Dietsche Warande, 1896; J. van Mierlo, Dietsche Warande 1908, II. bl. 267 vlgg.; J. A. N. Knuttel, Tijdschrift XXXV, bl. 81-94 en J. Witlox, *Hadewijch-Bloemaerdinne*, Taal en Letteren 1919.

Jan van Ruysbroeck's twaalf grootere en kleinere werken zijn uitg. door

J. David, Gent 1857-69, VI dln. Vgl. W. de Vreese, *De Handschriften van Jan van Ruusbroec's Werken* I, Gent 1900. In moderne vertaling werden zij, met eene inleiding over de mystiek, ten deele uitg. door H. W. E. Moller, Bussum 1912.

Zie over Ruysbroeck : Henricus de Pomerio, *De Origine monasterii Viridis Vallis* (uitg. in de Analecta Bollandiana IV 1885, p. 256 vlgg.) ; Friedrich Böhringer, *Die deutschen Mystiker,* Zürich 1855, p. 442-661 ; A. A. van Otterloo, *Johannes Ruysbroeck,* Amst. 1874, 2de dr. 1896 ; Alfred Auger, *De doctrina et meritis Joannis van Ruysbroeck,* Lovanii 1892 ; H. Claeys, *Jan van Ruusbroec's taal en stijl,* Gent 1894.

De werken van den kok Jan van Leeuwen zijn nog niet uitgegeven. Zie „Fragmenten uit Jan van Leeuwen's werken" uitg. door C. G. N. de Vooys, Tijdschrift XXII, bl. 138-157, XXXIV bl. 123-148, 153-183, 241-280. Zie over hem ook C. G. N. de Vooys, *Twee Christen democraten uit de veertiende eeuw* in „De XXste eeuw" IX (1903).

De Duitsche werken van Meister Eckart zijn te vinden in Pfeiffer, *Deutsche Mystiker des 14 Jahrhs.*, Leipzig 1845-57, II dln. Andere van hem zijn voor het eerst uitg. door F. Jostes, Freiburg 1895. Zie bij ons C. G. N. de Vooys, *Meister Eckart en de Nederl. mystiek* in Ned. Archief v. kerk. geschiedenis. N. S. III (1904-5) bl. 50 vlgg., 176 vlgg., 265 vlgg. en aldaar VII 2 (1909): „De dialoog van Meester Eggaert en de onbekende leek".

Ook van Ruysbroeck's Duitsche vriend Johannes Tauler zijn „des goeden Tauweleers sermoenen" bij ons vertaald en in een handschrift van de vijftiende eeuw bewaard.

Een handschrift van 1388, eenmaal aan het Rooclooster in het Soniënbosch bij Brussel behoorend, nu op de Parijsche bibliotheek, bevat de vertaling van Suso's *Horologium,* n.l. *Oerloey der ewigher wijsheit.* De daarin voorkomende „C. articulen" zijn afgedrukt naar een Leidsch handschrift en besproken door H. U. Meyboom in Archief voor Ned. Kerkgeschiedenis I (1885), bl. 173-207.

XIV. Leering en stichting in proza.

Het leven van Geryt de Groote is reeds zeer vroeg beschreven door Rudolf Dier (gedrukt in G. Dumbar's Analecta Belgica, Dav. 1719 I, p. 1-11), door Thomas à Kempis (in diens Opera, ed. H. Sommalius) en door Petrus Horn (uitg. door W. J. Kühler, 1909).

Over Geryt de Groote en de Broederschap des gemeenen levens zie men : Johannes Busch, *Chronicon Windesheimense* (uitg. door Karl Grube, Halle 1886) ; G. Dumbar, *Analecta Belgica,* Dav. 1719 III dln. en *Kerkelijk en Wereldlijk Deventer,* Dev. 1733 II dln. ; J. en T. A. Clarisse, *Opuscula Gerhardi Magni,* in Archief voor kerk.geschiedenis, I bl. 364 vlgg. II bl. 247 vlgg. III bl. 190 vlgg. en VIII bl. 1 vlgg. ; G. H. M. Delprat, *Verhand. over de broederschap van G. Groote,* 2 dr. Arnhem 1856 ; W. Moll, Studiën

en Bijdragen I (Amst. 1870), bl. 409-411, III (1876) bl. 430-437, *Geert Groote's Dietsche vertalingen* (Verhand. der Kon. Akad. v. Wet. Afd. Lett. XIII, Amst. 1880, bl. 1-115) en *Gerlach Peters en zijne schriften* (in Kerkhist. Archief II, 1859, bl. 145-246 ; J. G. R. Acquoy, *Gerardi Magni epist. quatordecim*, Amst. 1857 en *Het Klooster te Windesheim*, Utrecht 1875-80, III dln. ; W. J. Kühler, *De prediking van Geert Groote* in Teyler's Theol. Tijdschrift V, 1907, bl. 51-87, 208-233.

Over Brinckerinck zie men W. Moll, Kerkhistorisch Archief IV, bl. 97-167, waar acht collatiën van hem zijn gedrukt ; en W. J. Kühler, *Joannes Brinckerinck en zijn klooster van Diepenveen*, Rott. 1908.

De levens der zusteren van Diepenveen zijn beschreven onder den titel : „Van den doechden der vuriger ende stigtiger susteren van Diepenveen", uitg. door D. A. Brinckerinck, Gron. 1904. Ook de levens der zusteren van het, van 1392 tot 1419 door Joannes Brinckerinck bestuurde,Meester Geertshuis te Deventer zijn beschreven onder den titel : „Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren", uitg. door D. de Man, 's Grav. 1919.

De *Dialogus* van Gregorius is in 1388 door een „broeder van den roeden cloestere te Sente Pauwels in Zoniën" vertaald en in meer dan één handschrift op de Brusselsche bibliotheek bewaard. De vertaling zijner *Homiliën*, die ook in handschriften voorkomt, is gedrukt in 1479 te Utrecht bij Joh. Veldener. Bernardus' *Sermoenen* zijn meermalen gedrukt, het eerst, naar het schijnt, in 1480 te Gouda bij Gheraert Leeu. Het *Boec van den vier oefeningen*, vertaling van Bonaventura's „Soliloquium sive animae et hominis interioris dialogus", is gedrukt in 1487 te Gouda bij Claes Leeu, maar reeds veel vroeger in handschriften verspreid.

Over Hendrik Mande zie men G. Visser, *Hendrik Mande*, 's Grav. 1899, waar van zijne twaalf geschriften er vijf als bijlagen zijn afgedrukt en van de overige vermeld wordt, waar zij zijn uitgegeven.

Van het *Cordiale* van Gerard van Vliederhoven is eene vertaling, *De vier uiterste*, omstreeks 1425 gemaakt en voor het eerst in 1477 te Gouda door Gheraert Leeu gedrukt, maar ook nog in verscheidene handschriften overgeleverd.

De quaestie, of Thomas à Kempis wel de schrijver der *Imitatio Christi* was, is ten slotte in positieven geest beslist door de onderzoekingen van Malou, Kettlewell, Hirsche, Wheatley en O. A. Spitzen, *Thomas à Kempis als schrijver der Navolging van Christus gehandhaafd*, Utrecht 1881. Van eene vertaling, onder den titel *Die mi volghet*, bestaan handschriften uit het begin der 15de eeuw, waarnaar Cölestin Wolfsgruber, Wien 1879, die uitgaf. Eveneens zijn toen reeds van hem vertaald zijne *Exercitia spiritualia*, *De recognitione propriae fragilitatis* en *Hortulus rosarum*. Zijn leven beschreef H. Rosweyde.

Over Dirck van Delft en zijn *Tafel van der Kersten ghelove* zie C. G. N. de Vooys, Tijdschrift XXII, bl. 1-36.

Het *Vaderboeck*, dat ook in verschillende handschriften bewaard is, is in 1480 te Gouda door Gheraert Leeu gedrukt als „Vaderboeck" of „Van den leven der heiliger Vaderen, in der woestinen haer leven leydende".

Het *Passionael*, waarvan de vertaling in minstens 20 handschriften (ook reeds van 1400) over is, werd ook meermalen in die vertaling gedrukt, het eerst in 1478 te Gouda bij Gheraert Leeu.

Als merkwaardig geschrift is nog te vermelden de omvangrijke *Historie van die heilighe drie coninghen*, in 1389 vertaald uit de *Historia trium regum* van Joannes de Hildesheim († 1375), het eerst in 1479 te Delft gedrukt bij J. J. van der Meer en M. Yemantszoon, en naar vijf handschriften uitg. door T. J. A. Scheepstra, Gron. 1914.

Over den *Dialogus Miraculorum* van Caesarius van Heisterbach, waarvan de Mnl. vertaling slechts in enkele handschriften voorkomt, zie men A. W. Wybrands, Studiën en Bijdragen II, bl. 1-116.

Des Coninx Summe is reeds in 1478 te Delft bij J. J. van der Meer en M. Yemantszoon gedrukt, en naar handschriften uitg. door D. C. Tinbergen, Gron. 1900-1907.

Het *Biënboec* is in 1488 te Swolle bij Peter van Os gedrukt, maar bestaat ook in verschillende handschriften. Zie W. A. van der Vet, *Het biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen*, Gron. 1902. Dat ook voor ons dat Biënboec nog boeiende lectuur kan zijn, dankt het hoofdzakelijk aan de vele exempelen, die er in voorkomen en die ook aan zoovele andere middeleeuwsche geschriften eene groote aantrekkelijkheid geven. Eene rijke bloemlezing er van, met bespreking van de bronnen, waaruit zij geput zijn, gaf C. G. N. de Vooys, *Mnl. legenden en exempelen*, 's Grav. 1900. Later gaf hij *Onser liever vrouwen miraculen, Mnl. Maria legenden*, Leiden 1903, II dln. Zie ook C. Honigh in De Gids, 1879 II, bl. 457-518.

De vertaling der *Parabelen* van Cyrillus van Thessalonica is in 1481 te Delft gedrukt bij J. J. van der Meer, maar is ook in handschrift aanwezig. Zie Th. Kirghbijl ten Dam, Dietsche Warande VI (Amst. 1864), bl. 81-103, 193-230.

Het boek *Van den Scaecspul* is het eerst in 1479 te Gouda bij Gheraert Leeu gedrukt, maar ook in handschriften (o.a. van 1403) overgeleverd en daarnaar uitg. door Gertrude H. van Schaick-Avelingh, Leiden 1912. Zie C. G. N. de Vooys, Tijdschrift XXVI, bl. 225-275.

Als tegenhanger daarvan schreef Jan van den Berghe te Brugge in 1431 een oorspronkelijk werk, *Dat Kaetspel ghemoralizeert*, dat het eerst in 1477 te Leuven bij Jan uut Westfalen is gedrukt en naar oudere handschriften is uitg. door J. A. Roetert Frederikse, Leiden 1915.

Voor onze middeleeuwsche bijbelvertalingen zie men Is. le Long, *Boekzaal der Nederduytsche bijbels*, Hoorn 1732, 2de dr. 1764, en H. van Druten, *Geschiedenis der Ned. Bijbelvertaling* I (Leiden 1895-96) en daarover vooral ook C. G. N. de Vooys, Theol. Tijdschrift XXXVII, bl. 111-158.

De *Ewangelien metten epistelen* komen, behalve in andere handschriften,

voor in een Vlaamsch handschrift van 1348 (nu op de Univ. bibl. te Amsterdam.) Zie W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Ned. voor de Hervorming* II, 2 bl. 333 en W. Moll, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft*, in Kerkhist. Archief IV (Amst. 1866), bl. 239. Gedrukt zijn zij het eerst in 1477 te Gouda bij Gheraert Leeu.

De *Souter*-vertaling, waarvan verscheidene handschriften bestaan, wordt soms toegeschreven aan Geryt de Groote, maar ook aan diens leerling Johannes Schutken († 1423), van wien (in J. Busch, *Chron. Wind.*) wordt vermeld, dat hij er eene van de „Evangelia perannum et Psalteria, singula cum suis glossis" heeft gemaakt.

Voor het Limburgsche *Leven van Jesus* zie boven bl. 15.

Voor *Die Ewangelien die men hiet Concordantien* (in een Haagsch en een Gentsch handschrift) en voor eene andere Evangeliënharmonie (in een Utrechtsch handschrift) zie men Van Druten I, bl. 278-307.

Voor het *Bonaventura-Ludolphiaansch leven van Jezus* zie W. Moll, *Johannes Brugman* II ,bl. 22-45, 262-271, en voor eene aaneengeschakelde gebedenreeks: *Van den levene ende passiën Onses lieven Heren*, W. Moll, *Johannes Brugman* II, bl. 12, 154-156. Afzonderlijk behandeld is ook: *Dat lijden ende die passie ons Heren*, uitg. door Alfred Holder, Gron. 1877.

Sinte Pauwels epistele, Acta apostolorum en apocalipsis komen in het Mnl. voor in een Brusselsch handschrift van omstreeks 1400, maar zullen al veel vroeger vertaald zijn, evenals de *Evangelien*, waarvan handschriften van 1360 en 1370 besproken worden door Van Druten I, bl. 171-256.

Over de vertaling der Oudtestamentische boeken en de Geschiedbijbels, die het geheele Oude Testament omvatten, in 1358 en, zooals men meent onafhankelijk daarvan, weder in 1360 gemaakt, zie men, behalve Le Long, bl. 229-247, P. Leendertz Wz. in De Navorscher XI (Amst. 1861), bl. 337-346, en — tegenover Van Druten — vooral C. H. Ebbinge Wubben, *Over mnl. vertalingen van het Oude Testament*, 's Grav. 1903. Vgl.ook C. G. N. de Vooys, Theol. Tijdschrift XXXVIII, bl. 511-532, die meent, dat de Geschiedbijbel van 1360 in zijn geheel als zoodang waarschijnlijk jonger is. Deze bijbelvertaling is het, die, met wijzigingen, het eerst bij ons gedrukt is onder den titel *Bible in Duytsche*, in 1477 te Delft bij J. J. van der Meer en M. Yemantszoon.

TWEEDE TIJDVAK.

De Rederijkers. 1430-1580.

Algemeene werken voor deze periode zijn:

G. KALFF, *Geschiedenis der Nederl. Letterkunde in de 16e eeuw*, Leiden, 1889-90, II dln.

J. TE WINKEL, *Geschichte der niederländischen Litteratur* (in H. Paul's Grundriss der germ. Philologie II, Strassburg 1890, 2e dr., 1902, p. 419-520, ook afzonderlijk verschenen.)

Belangrijke kleine gedichten en andere stukken uit dezen tijd zijn hier en daar afgedrukt in het Belg. Museum, het Vaderl. Museum en het Tijdschrift voor Ned. taal en letterkunde.

Eene bepaalde richting in de kunst dezer periode behandelt P. H. van Moerkerken Jr., *De Satire in de Ned. kunst der Middeleeuwen*, Amst. 1904.

Wat de bibliographie van dit tijdvak betreft, verwijs ik voor de blokboeken alleen naar Gerard Meerman, *Origines Typographicae*, 1761 en Jacobus Koning, *Verhand. over den oorsprong, de uitvinding, verbetering en volmaking der boekdrukkunst*, Haarlem 1816 en *Bijdragen tot de geschiedenis der boekdrukkunst*, Haarlem 1818-20, II dln., en W. M. Conway, *The woodcutters in the Netherlands in the 15 century*, Cambridge 1884.

Van de vele strijdwerken over de uitvinding der boekdrukkunst zij hier verder alleen verwezen naar J. H. Hessels, *Gutenberg: was he the inventor of printing?*, London 1882 en Charles Enschedé, *Laurens Jansz. Coster de uitvinder van de boekdrukkunst*, Haarlem 1904, terwijl niet onvermeld mag blijven het standaardwerk, dat Charles Enschedé bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan zijner eigene lettergieterij uitgaf, *Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du XV au XIX siècle*, Haarlem 1908.

Voor de aanspraken van Jan Britoen van Brugge zie men L. Gilliodts van Severen, Annales de la soc. d'émulation pour l'étude de l'hist. de Flandre 5 S. Tome IX, 1897.

In de voordracht van B. Kruitwagen „De uitvinding van de boekdrukkunst en hare eerste voortbrengselen" (in Hand. v. d. Maatsch. der Ned. Lett., Leiden 1918, bl. 17-52) vindt men ook belangrijke opmerkingen over de studie der Incunabelen (bij ons van 1470-1500), waarvoor bij ons de hoofdwerken zijn:

J. W. Holtrop, *Monuments typographiques des Pays-Bas au 15 siècle*, La Haye 1868 en

M. F. A. G. Campbell, *Annales de la typographie néerl. au XV siècle*, La Haye 1874 (met vier supplementen 1878-90).

Verder zie men daarover W. de Vreese „Over den tegenwoordigen stand der incunabelstudie en haar eischen voor den toekomst" in Verslagen der Kon. Vlaamsche Acad. Vlaamsche Acad. voor 1909.

Voor de drukken der zestiende eeuw zie men o.a. N. de Roever, Oud Holland II, bl. 68-79, 170-208; Wouter Nijhoff, *l'Art typographique dans les Pays-Bas* (1500-1540), La Haye 1902 - 1918; W. Nijhoff en M. E. Kronenberg, *Ned. Bibliographie van 1500 tot 1540*, 's-Gravenhage sedert 1919; Max Rooses, *Christophe Plantin, imprimeur anversois*, Anvers 1885, 2 dr., 1897 en E. W. Moes en C. P. Burger Jr., *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de 16e eeuw*, 's Grav. 1900-1915, IV dln.

De afschrijvers van handschriften, die nog meer dan eene eeuw met de boekdrukkers bleven wedijveren, gebruikten allengs meer papier in plaats van perkament. Vandaar studies over papiermerken, als van J. H. de Stoppelaar, *Het papier in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen* in het „Archief uitg. door het Zeeuwsch Genootschap II, 1866-69. Over het bibliotheekwezen in deze periode zie men K. O. Meinsma, *Middeleeuwsche bibliotheken*, Amst. 1902, en boven bl. 3.

I. De 15de eeuw een bloeitijd der kunsten.

Voor het maatschappelijk leven in dit tijdvak zie men P. J. Blok, *Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij*, 's Grav. 1884.

Voor de verluchting door miniaturen zie men W. Moll, *Nederl. Miniaturen* in C. Ed. Taurel's *De Christelijke kunst in Holland en Vlaanderen*, Amst. 1881 en verder W. Vogelsang, *Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters*, Strassburg 1899.

Voor het horarium van den Hertog van Berry zie men L. Delisle, *Les Livres d'heures du Duc de Berry* in Gaz. des Beaux Arts 2 pér. XXIX (1884) en Paul Durrieu, *Les très riches Heures de Jean de France, duc de Berry*, Paris 1904.

Het Breviarium Grimani is geheel gereproduceerd door de zorgen van Scato de Vries, *Bréviaire Grimani de la Bibliothèque de S. Marco à Vénise* (met Préface de Sal. Morpurgo), Leyde 1904-9. Zie daarover Paul Durrieu, *Alexandre Bening et les peintres du Bréviaire Grimani* in Gaz. des Beaux Arts, 1891. Giulio Coggiola, *Le Bréviaire Grimani*, Leyde-Amst. 1908 en H. Grimm, *Zur Entstehung des Breviarium Grimani* in Jahrb. der Kgl. Preuss. Kunstsamml. I.

Voor den overgang van miniatuur op schilderkunst zie men o.a. Arthur Haseloff, *Die Vorläufer der Van Eyck in der Buchmalerei*, Sitzungsbericht I der kunstgesch. Gesellschaft Berlin 1903; Johanna de Jongh, *Het Hollandsche Landschap in Ontstaan en Wording*, 's Grav. 1903 en Aletta E. C. van der Looy van der Leeuw, *Bijdrage tot de geschiedenis van het natuurgevoel in de middeleeuwsche Nederlanden*, Utrecht 1910.

Voor de Zuid-Nederlandsche schilderkunst van dit tijdvak zie men:

K. Voll, *Die altniederländische Malerei von Jan van Eyck bis Memling*, Leipzig 1906.

J. A. Crowe and Cavalcaselle, *The early flemish painters*, 1857, 2e dr. 1872; ook in het Fransch door O. Delepierre, 1862 vlg. en in het Hoogduitsch door Springer, 1875.

Alf. Michiels, *Histoire de la peinture flamande*, Paris 1865-78, XI dln.

Een beknopt overzicht vindt men bij A. J. Wauters, *De Vlaamsche schilderkunst*, vertaald door Julius Sabbe, Gent 1887.

Voor de Gentsche schilders zie men Ed. de Busscher, *Recherches sur les peintres gantois des XIV et XV siècles*, Gand 1859.

De „Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool" is behandeld door Max Rooses, Gent 1879 en door F. J. van den Branden, Antw. 1878-83.

Meer in het bijzonder behandelen enkele schilders W. H. J. Weale, *Hub. and Jan van Eyck, their life and work*, London 1917, en Ludwig Kaemmerer, *Hubert und Jan van Eyck*, Bielefeld-Leipzig 1898 en *Memling* Biel.-Leipzig 1899, en in Noord-Nederland N. Beets *Lucas de Leyde*, Brux. 1913.

Voor de bouwkunst van dit tijdvak kan ik alleen verwijzen naar de standaardwerken van Kugler, Schnaase en Lübke en naar A. S. Weissman, *Geschiedenis der Ned. bouwkunst*, Amst. 1912.

Voor deze, terecht Nederlandsch genoemde, periode in de geschiedenis der Europeesche muziek zie A. W. Ambros, *Geschichte der Musik*, Leipzig 1862-68, 3 dr. 1887-92, III dln.; Edmond van der Straeten, *La musique aux Pays-Bas*, Brux. 1867-88, VI dln.; J. C. Boers, *De Ontwikkeling der Toonkunst van den vroegsten tijd af tot op heden* (bewerkt naar Emil Naumann), 's Grav. 1882-87 en naar het Tijdschrift der Vereen. voor N.-Nederlandsche muziekgeschiedenis, Amst. 1882 tot heden.

De titel van het oudste en ook van het tweede muziekboekje, in 1551 door Tielman Susato uitgegeven, luidt: „Het ierste (of „tweeste") musyckboexken mit vier partyen, daer inne begrepen syn XXVII niewe amoreuse liedekens in onser nederduytscher talen, Ghecomponeert by diversche Componisten, zeer lustich om singen en spelen op alle musicale Instrumenten. Gedruckt Tantwerpen by Tielman Susato, wonende voer die niewe Waghe In den Cromhorn. Cum gratia et privilegio Anno 1551." Zij zijn in partituur gebracht en opnieuw uitgegeven door Flor. van Duyse, Amst.-Leipzig 1908. Een derde mysyckboexken van Tielman Susato bevat „alderhande danserye", waarvan de muziek opnieuw is uitg. door Julius Röntgen, als „Nederlandsche dansen der 16de eeuw", Amst.-Leipzig 1902-5, II dln. Nog vier andere musyckboexkens, door Tielman Susato uitg. 1556-57 bevatten de „Souterliedekens" van Van Zuylen van Nyevelt, waarvoor men zie op Hoofdstuk XIV. Over *De twee eerste musyckboeckskens van Tielman Susato* zie J. C. M. van Riemsdijk in Tijdschrift der Vereen. voor N.-Nederlandsche Muziekgeschiedenis III (1891), bl. 61-110.

Ons oudste wereldlijk liedboek (zonder muziek gedrukt), n.l. *Een schoon Liedekensboeck by Jan Roulans*, Antw. 1544, is herdrukt door Hoffmann von Fallersleben als *Antwerpener Liederbuch vom Jahre* 1544, Hannover 1855.

Een Aemstelredams Amoreus Lietboeck, by Harmen Jansz. Muller, Amst. 1589, dat 136 liederen bevat, is het eerst bekend gemaakt door Joh. Bolte, Tijdschrift X, bl. 175-202.

Voor de geschiedzangen en geschieddichten zie men Paul Fredericq, *Onze historische Volksliederen van vóór de godsdienstige beroerten der 16de eeuw,* Gent-'s Grav. 1894. Een deel er van was toen reeds gedrukt door J. van Vloten, *Nederlandsche Geschiedzangen,* Amst. 1864. Voor zoover het eigenlijke liederen zijn, zijn zij verzameld en toegelicht uitg. door C. Catharina van de Graft, *Mnl. Historieliederen,* Epe 1904. Enkele er van vindt men ook in het standaardwerk over het Duitsche historielied van R. von Liliencron, *Die historischen Volkslieder der Deutschen,* Leipzig 1865-69, IV dln.

Voor het lied *Van Geraert van Velsen* zie men R. C. Boer, De Gids 1899, II, bl. 273-309. Van de gedichten en liederen uit den bundel van Anthonis Ghyselers zijn er vier historische meegedeeld door C. P. Serrure, Vaderl. Museum IV (1861), bl. 181-200 en eene berijming van Griseldis' geschiedenis, bl. 225-242. Voor het, in „Het Haerlems Oudt-Liedtboeck" gedrukte lied *Van Gerrit van Raephorst* zie men Jhr. C. A. van Sypesteyn, *Holland in vroegere tijden,* 's Grav. 1888, bl. 239-248.

II. Het Wereldlijk Lied.

Over het wereldlijk lied zie men in de eerste plaats G. Kalff, *Het lied in de middeleeuwen,* Leiden 1883 ; vgl. ook J. te Winkel, *Het middeleeuwsch lierdicht* in de Tijdspiegel XLI (1884) 3, bl. 194-211, 286-310.

Verzamelingen van liederen uit handschriften, uit oude liedboeken of uit den volksmond opgeschreven zijn:

Hoffman von Fallersleben, Horae Belgicae II, 2 dr., Breslau 1856.

J. F. Willems, *Oude Vlaemsche liederen,* Gent 1848.

E. de Coussemaker, *Chants populaires des Flamands de France,* Gand 1856.

A. Lootens et J. M. E. Feys, *Chants populaires flamands,* Bruges 1879, en als standaardwerk (zie Ontwikkelingsgang IV, bl. 900) Florimond van Duyse, *Het oude Ned. lied. Wereldlijke en geestelijke liederen uit vroegeren tijd. Teksten en Melodieën,* 's Grav.-Antw. 1903-8, IV dln.

Voor het verband tusschen Nederlandsche en Duitsche liederen zie men ook M. Böhme, *Altdeutsches Liederbuch,* Leipzig 1877 en voor het karakter van het volkslied in het algemeen R. von Liliencron, *Deutsches Leben im Volkslied um* 1530, Stuttgart 1885 en Tiersot, *La Chanson populaire en France* 1889.

Van de vele in den tekst genoemde of besproken liederen op te geven, waar elk van deze te vinden is, zou hier te veel ruimte innemen, doch bijna alle zijn in het groote werk van Van Duyse te vinden.

III. Geestelijk lied en proza.

Geestelijke liedboekjes uit de zestiende eeuw zijn: *Een suverlijc Boecxken*, Antw. by A. van Berghen 1508; *Een devoot ende profitelyck boecxken*, Antw. by Symon Cock, 1539, herdrukt door D. F. Scheurleer, 's Grav. 1889; *Een nieu devoot Boecxken*, Antw. by Guillame van Parijs 1576 (met approbatie van 1549) en *Hofken der geestelycker Liedekens*, Loven by Rutger Velpius, 1577. Naar deze liedboekjes, maar vooral naar mondelinge overleveringen en handschriften zijn later de volgende liedverzamelingen uitgegeven:

Hoffmann von Fallersleben, *Niederl. geistliche Lieder*, Horae Belgicae X, Hann. 1854.

W. Bäumker, Vierteljahrschrift für Musikwissenschaft IV, Leipzig 1888, p. 153-254, 287-350.

J. G. R. Acquoy, (24) *Middeleeuwsche geestelijke Liederen en Leisen met eene klavier-begeleiding naar den aard hunner tonen*, 's Grav. 1888.

K. de Gheldere, *Dietse Rime, Geestelijke gedichten uit de XIII, XIV en XVde eeuw*, Brugge 1896.

C. Lecoutere, *Mnl. geestelijke liederen* (naar een Parijsch handschrift) in Leuvensche Bijdragen III (1899), bl. 23-130.

Flor. van Duyse, *Dit is een suyverlyck Boecxken, inhoudende oude Ned. geestelyke Liederen*, Gent 1899, en vooral ook diens standaardwerk *Het Oude Ned. Lied*, Antw. 1903-8 IV dln.

De voornaamste geschriften over geestelijke liederen zijn: J. G. R. Acquoy, Archief voor Ned. Kerkgeschiedenis II (1886), bl. 1-112 en *Kerstliederen en Leysen* in Verslagen der Kon. Akad. van Wet. Afd. Lett. 3 R. IV (1887), bl. 352-404; J. Verdam, Verslagen der Kon. Akad. van Wet. 4 R. II (1898), bl. 145-174, en het meest compleet J. A. N. Knuttel. *Het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming*, Rott. 1906. „Verspreide Mnl. geestelijke gedichten, liederen en rijmen" zijn nog meegedeeld door W. de Vreese, Tijdschrift XIX, bl. 289-324, XX, bl. 249-290, en door C. G. N. de Vooys, Tijdschrift XXIII, bl. 41-79.

Het lied van *Des Soudaensdochter* komt het eerst voor in „Een suverlick Boecxken, begrijpende alle de Gheestelicke Liedekens, ghemaeckt eertijds by den salighen Tonis Harmansz. van Warvershoef. Ghedruckt tot Amstelredam ten huyse van Harman Jansz. Muller". Niet alle liederen hierin zijn echter het werk van den Noordhollander Tonis Harmansz van Warvershoef (*niet* Wavershoek). *Des Soudaens dochter* is ook te vinden bij Hoffmann, No. 199, Willems No. 130 en Van Duyse, *Suyverlijck Boecxken* No. 38. Bij Knuttel is het No. 557. Het prozaboek „Een suverlick exempel, hoe dat Jesus een heydensce maghet, een Soudaens dochter, wech leyde wt haren lande" is omstreeks 1570 te Delft bij Frans Sonderdanck gedrukt en herdrukt door G. J. Boekenoogen, Leiden 1904. Zie over den oorsprong van het verhaal Joh. Bolte, *Die Sultanstochter im Blumengarten* in Zeitschrift f. d. Alt. XXXIV, p. 18-31.

Baertken van Utrecht schreef: „Een boecxken gemaket van suster Bertken, die LVII jaer besloten heeft gheseten tot Utrecht in die Buerkercke, Leiden by Jan Seversen 1518". Achter het proza volgen daar hare acht liedekens, bij Knuttel No. 49, 54, 452, 508, 403, 152, 187, 173.

Dirck van Munster's lied komt het eerst voor in het „Suverlijc boecxken" van 1508 en is later meermalen uitg. o.a. door Hoffmann, Dietsche Warande III, bl. 252-262, Willems, Belg. Museum V, bl. 442-449 en Knuttel, bl. 385-387.

De beide liederen van Dirck van Herxen († 21 Maart 1457), bij Knuttel No. 569 en 59, zijn naar handschriften gedrukt door E. de Coussemaker, Dietsche Warande III, bl. 28-36 en Acquoy, Middel. Liederen en Leisen, bl. 4-7. Zie over Dirck van Herxen Jacobus Trajecti alias De Voecht, *Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis* (uitg. door M. Schoengen, Amst. 1908), p. 47 vlg. en over zijne liederen p. 57.

De beide liedekens van Johannes Brugman (bij Knuttel No. 361 en 440a) komen voor in handschriften en ook in het „Suverlijc boecxken" van 1508; later bij Acquoy, Middel. geest. Liederen en Leisen, bl. 8-11, en ook II, bl. 205-207 van het standaardwerk over Brugman en zijn tijd van W. Moll, *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw*, Amst. 1854, II dln., waar ook zijn leven van Jezus, de *Devote Oefeninge*, is afgedrukt, II, bl. 283-407.

Over de Broederschap des gemeenen levens en de daaruit voortgekomen humanisten zie men G. H. M. Delprat, *Verhandeling over de Broederschap van G. Groote en over den invloed der fraterhuizen*, 2e dr. Arnhem, 1856; G. Dumbar, *Kerkelijk en Wereldlijk Deventer*, Dev. 1733, II dln.; Joh. Busch, *Chronicon Windeshemense* (uitg. door Karl Grube, Halle 1886); J. G. R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, Utrecht 1875-80, III dln.; M. Schoengen, *Die Schule von Zwolle*, Freiburg 1898; G. H. J. W. Geesink, *Gerhard Zerbold van Zutfen*, Amst. 1879; J. H. Gerritsen, *Florentius Radewijns*, Nijm. 1891; P. Hofstede de Groot, *Johan Wessel Ganzevoort herdacht*, Gron. 1871; M. van Rhijn, *Wessel Gansfort*, 's-Grav. 1917; Tresling, *Vita et merita R. Agricolae*, Gron. 1830; H. E. J. M. van der Velden, *Rudolf Agricola*, Leiden 1911, D. Reichling, *Alexander Hegius* in Monatschrift f. rheinisch-Westfälische Geschichts-forschung, 1877, p. 286 vlgg. en D. Reichling, *Joh. Murmellius*, Freiburg 1880.

Voor de uitvinding der boekdrukkunst en de Incunabelen zie boven bl. 35 en voor den gedrukten bijbel van 1477 boven bl. 34.

Voor de geschiedwerken, die ook in handschrift bewaard zijn, zie men S. Muller Fz. „Lijst van Noord-Nederlandsche Kronijken met opgave van bestaande handschriften en litteratuur", Utrecht 1880 en voor de gedrukte geschiedwerken dezer periode S. de Wind, „Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers", Middelburg 1835.

Eene vertaling en voortzetting van het *Chronicon episcoporum Trajectensium* van Johannes de Beka is uitg. door A. Matthaeus, *Veteris Aevi Analecta* III, Hagae-Com. 1738, p. 1-408 (zie daarover H. P. Coster, *De*

kroniek van Johannes de Beka. Haar bronnen en haar eerste redactie, Utrecht 1914, bl. 292-297) en de daaruit geputte *Kroniek van den clerc uten lagen lande bi der zee* door F. van Mieris, met aant. van Petrus Scriverius, Leyden 1740 en door B. J. L. de Geer van Jutphaas, Utrecht 1867.

Het *Out-Goutsch Chronycxken* is 1478 gedrukt te Gouda bij Gheraert Leeu en met een *Toetssteen* vermeerderd door Petrus Scriverius, Amst. 1663.

De *Fasciculus temporum* van Werner Rolevinck, te Keulen in 1474 gedrukt, is in 1476 ook door Jan Veldenaer, in Universitate Lovaniensi, in het Latijn uitg., en vertaald en met een belangrijk toevoegsel uitgebreid door hem ook te Utrecht in 1480.

Van de reisverhalen is zeer verspreid geweest de *Itinerarius* van Johannes Witte de Hese (van 1389) en later ook meermalen gedrukt. Van eene mnl. vertaling is slechts een gedeelte in handschrift bewaard gebleven en uitg. door M. de Vries, Verslagen der Vereen. voor Oude Ned. Lett. II, bl. 5-32.

De *Reis van Jan van Mandeville* (of Jehan de Bourgogne) bestaat in mnl. vertaling in vijf handschriften uit het begin en het midden der 15de eeuw en deze Ned. vertaling (naar het Fransch) is ook reeds omstreeks 1470 en later nog ontelbare malen gedrukt. N. A. Cramer gaf te Leiden in 1908 het werk vooral op grond van het Haagsche handschrift van 1462 uit, maar kende toen nog het handschrift te Kaapstad niet, dat uitvoerig besproken en met zijne uitgaaf vergeleken is door A. Lodewijckx, Tijdschrift XXX (1910), bl. 1-53. Een bronnenonderzoek is ingesteld door A. Bovenschen, *Die Quellen für die Reisebeschreibung des Johann von Mandeville*, Berlin 1888, aangevuld door George F. Warner in zijne Engelsche uitgaaf van het werk, Westminster 1889.

Van de vele reisbeschrijvingen, die ons uit de 15de en het begin der 16de eeuw bewaard gebleven zijn, is de belangrijkste *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele* (van 1481-85), door Ambrosius Zeebout beschreven, maar eerst in 1557 te Gent gedrukt. Zie Ph. Blommaert, De Ned. Schryvers van Gent, Gent 1861, bl. 30-39 en de *Bibliotheca Belgica* G. 75-77.

IV. **De prozaromans.**

Het eerst werd bij ons de beteekenis van de tot volksboeken afgedaalde prozaromans ingezien door L. Ph. C. van den Bergh, blijkens zijn werkje *De Ned. Volksromans*, Amst. 1837. Hem volgde G. D. J. Schotel met een veel uitvoeriger werk, *Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes*, Haarlem 1873-74, II dln., waarin trouwens niet alleen de prozaromans, maar de geheele volkslitteratuur is behandeld tot aan de negentiende eeuw toe. Van verlevendigde belangstelling in de prozaromans getuigt vooral de verhandeling van G. J. Boekenoogen, *De Nederlandsche Volksboeken* in het Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen III 3 (1905), bl. 107-142. Van zeer vele prozaromans zijn dan ook allengs facsimile-uitgaven naar de oudste drukken verschenen of wetenschappelijk bewerkte herdrukken, zooals van:

Die Historie van Reynaert den Vos (gedrukt in 1479), uitg. door J. W. Muller en M. Logeman, Zwolle 1892. Eene kortere prozabewerking van *Reynaert de Vos* gaf naar den Antwerpschen druk van 1564 Ernst Martin, Paderborn 1877, opnieuw uit.

De *Gesta Romanorum*, die het eerst te Keulen in 1472 gedrukt werden, maar reeds uit het begin der 14de eeuw dagteekenen, zijn in 1871 herdrukt door Oesterley. Eene Duitsche vertaling met aant. gaf J. G. Th. Grässe in 1842, 3 dr. Leipzig 1905.

Uit de Nederlandsche, in 1481 gedrukte, vertaling is uitgelicht en als afzonderlijke roman in 1493 uitgegeven hoofdstuk 153, nl. de *Historie van Apollonius van Thyro* en herdrukt door G. Penon in zijne *Bijdragen tot de Geschiedenis der Ned. Letterkunde* I, Gron. 1881, bl. 77-182.

Die Historie van Alexander is herdrukt door S. S. Hoogstra *Prozabewerkingen van het leven van Alexander den Groote*, 's Grav. 1898.

De *Historie van die seven wijse mannen van Romen* is herdrukt door A. J. Botermans, Haarlem 1898, die er ook over handelde in een gelijknamig acad. proefschrift, Haarlem 1898.

Voor de *Historie van der destructiën van Jherusalem* zie J. te Winkel, Tijdschrift I, bl. 342-347.

Voor de *Historie der heiligher drie coninghen* zie boven bl. 33.

De *Historie van der goeder vrouwen Griseldis* is, naar den Deventer druk (van omstreeks 1500) by Jacob van Breda, herdrukt door D. J. van der Meersch, Gent 1849. Voor de verschillende Griseldisbewerkingen in dicht en proza zie men J. Verdam, Tijdschrift XVII (1898), bl. 1-30. Daar is nog bij te voegen een nieuwe tekst, uitg. door J. Daniels, Tijdschrift XIX (1901), bl. 111-127 naar een handschrift, dat o.a. bevat de *Sunte Elizabettes legende*, vertaald naar het Latijn van Dietrich van Apolda, en naar vele handschriften uitg. door L. Scharpé, Leuvensche Bijdragen V (1903), bl. 5-140.

Van *Der Vrouwen-peerle*, waarin ook de Griseldis voorkomt, verscheen eene facsimile-uitgaaf, Bussum 1910.

Voor de *Historie van Valentijn en Ourson* zie men W. Seelmann in de inleiding op zijne uitgaaf van *Valentin und Namelos*, Norden-Leipzig, 1884, p. XXV-LX.

Voor de *Vergaderinge der Historiën van Troyen* en *De Historie van den vromen ridder Jason* zie F. van Veerdeghem, Tijdschrift XV (1896), bl. 100-107.

Voor de *Historie van Buevyne van Austoen* zie men Joh. Bolte, Tijdschrift XII (1893), bl. 311-319.

Voor de *Historie van Frederick van Jennen* zie G. Kalff, Tijdschrift V, bl. 72-74.

Voor de Virgilius-sagen zie men D. Comparetti, *Virgilio nel medio evo* Livorno 1872, Hugo Schuchardt, *Virgil im Mittelalter* in Romanisches und Keltisches, Berlin 1886, p. 39-48, J. L. Sirks, *Virgilius als wijze en toovenaar*, Gron. 1874, J. S. Tunison, *Master Virgil*, Cincinnati 1889, J. Stecher,

La légende de Virgile en Belgique in Bull. de l'Acad. royale de Belg. 3 S. XIX 1890, p. 585-632 en J. te Winkel, *Maerlant's Werken*, 2 dr., Gent-'s Grav. 1892, bl. 316-319.

De *Waarachtighe Historie van Doctor Johannes Faustus, die eenen utnemenden grooten Toovenaar en Swart-constenaer was*, is vertaald naar de tweede, uitgebreide, redactie van het Hoogduitsche volksboek van 1589. Zie Karl Engel, *Zusammenstellung der Faust-Schriften*, Oldenburg 1885, p. 111-114.

De *Vier Heemskinderen* zijn herdrukt door J. C. Matthes, Gron. 1872.

De schoone historie van Malegys is herdrukt door E. T. Kuiper, Leiden 1903.

De *Historie van Huyghe van Bourdeus* is herdrukt door Ferd. Wolf, Stuttgart 1860. Vgl. ook Ferd. Wolf „Ueber die beiden wiederaufgefundenen niederl. Volksbücher von der Königin Sibille und Von Huon von Bordeaux, Wien 1857.

De *Historie van Floris en Blanchefleur* is herdrukt door G. J. Boekenoogen, Leiden 1902. Zie ook G. Penon, Taal en Letterbode VI, bl. 50-72.

De *Historie van den Ridder metten Swane* is herdrukt door G. J. Boekenoogen, Leiden 1910. Zie W. de Vreese, Tijdschrift XIV, bl. 38-52 en boven bl. 21.

Den droeflijcken strijt opten Berch van Roncevale is herdrukt door G. J. Boekenoogen, Leiden 1902. Zie C. P. Serrure, Vaderl. Museum II, bl. 1-96 en G. Huet, Romania XXXIV, p. 9 vlgg.

Van *Dat leven.... der heyligher maget Sunte Kunera van Rhenen* verscheen te 's Grav. 1902 eene facsimile-uitgaaf. Voor Kunera zie N. C. Kist, Kerkhistorisch Archief II, bl. 1-48, waar hare levensbeschrijving ook naar een handschrift is meegedeeld.

Van den eedelen Lanseloet ende die scone Sandrijn is de Goudsche druk bij Govert van Ghemen, van omstreeks 1486, in facsimile-uitg. te 's Grav. 1902.

V. De oorsprong der Rederijkerskamers.

De oorsprong der Rederijkerskamers voornamelijk uit geestelijke broederschappen en tevens de oorsprong der door die broederschappen vertoonde kerkelijke spelen is het best bij ons uiteengezet door A. W. Wybrands in Studiën en Bijdragen van Moll en De Hoop Scheffer, II, bl. 193-293 en in de Inleidingen op de uitgaven der mysteriespelen, met name in de *Mnl. Dramatische Poëzie* door H. E. Moltzer, Gron. 1875 en door P. Leendertz Jr., Leiden 1907. Daarin wordt ook gehandeld over de manier van opvoering der spelen, wat het eigenlijk onderwerp is van H. J. E. Endepols, *Het decoratief en de opvoering van het Mnl. drama*, Amst. 1903. Vgl. ook P. Leendertz Jr., *Over Middeleeuwsche tooneelvertooningen* in De Gids 1909, No. 4. Zie voor de algemeene litteratuur R. Genée, *Die Entwickelung des scenischen Theaters*, Stuttgart 1889. Voor Frankrijk werd dit onderwerp behandeld door Paulin Paris, *Mise en scène des Mystères*, Paris 1855 en Gustave Cohen, *Histoire de la mise en scène dans le théatre religieux français*

du moyen-âge, Paris 1906. Zie ook nog Leo van Puyvelde, *Schilderkunst en tooneelvertooningen op het eind van de middeleeuwen*, Gent 1912.

Over de duvelryen in het bijzonder zie men Ernst Soens, *De rol van het booze beginsel op het middeleeuwsch tooneel*, Gent 1893 en E. J. Haslinghuis, *De duivel in het drama der middeleeuwen*, Leiden 1912.

Fransche mysteriespelen zijn uitg. door A. Jubinal, *Mystères inédits du 15 siècle*, Paris 1837, II dln. ; Monmerqué et Michel, *Théâtre français au moyen-âge*, Paris 1839 (ook 1870) ; L. Petit de Julleville, *Histoire du théâtre en France. Les Mystères*, Paris 1880, II dln. en Gaston Paris et Ulysse Robert, *Miracles de Nostre Dame par personnages*, Paris 1876-93, VIII dln. Engelsche mysteriespelen zijn uitg. door Th. Wright, *Early mysteries*, London 1838 ; *The Chester Plays*, London 1842, en door W. Marriott, *Collection of Engl. Miracle-plays*, Basel 1838. Duitsche heeft men uitg. door F. J. Mone, *Schauspiele des Mittelalters*, Karlsruhe 1846, II dln. ; K. Hase, *Das geistliche Schauspiel*, Leipzig 1858 en Gustav Milchsack, *Die Oster- und Passionsspiele*, Wolfenbüttel 1880.

De gedichten van Jan van Hulst zijn gedrukt in (C Carton) *Oud-Vlaemsche Liederen*, Gent 1849, bl. 26-39. Vgl. Th. J. J. Arnold, Dietsche Warande. 1876.

Dat het Utrechtsch antiphonarium door J. H. Gallée, toen deze het ten deele uitgaf, tot een soort van primitief mysteriespel vervormd is, wat het volstrekt niet was, is overtuigend aangetoond door J. van Mierlo Jr., die het geheel liet afdrukken in de „Leuvensche Bijdragen", VIII (1907), bl. 1-37. Daar vindt men ook afgedrukt het „Officium Stellae" van Rouaan, dat meer aanspraak heeft op den naam van primitief liturgisch drama.

Het Maastrichtsche Paasch- of liever Passiespel is gedrukt door J. Zacher, Zeitschrift f. d. Alt. II, p. 302-350 en door H. E. Moltzer, Mnl. Dram. Poëzie, bl. 496-538.

VI. Mysterie- en Mirakelspelen.

Die eerste Bliscap van Maria is uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum IX, bl. 37-138 en door H. E. Moltzer, Mnl. Dramatische Poëzie, Gron. 1868-75, bl. 329-418. Met het bl. 167 genoemde „Platduitsche mysterie" is bedoeld het eerste der beide stukken, uitg. door Otto Schönemann, *Der Sündenfall und Marienklage. Zwei niederdeutsche Schauspiele*, Hanover 1855.

Die sevenste Bliscap van Maria is uitg. door K. Stallaert, Gent 1887, P. Leendertz Jr. Mnl. Dramatische Poëzie, Leiden 1900-1907, bl. 329-387 en W. Smulders en H. Moller, 's Hert. 1913.

De hier genoemde *Spelen van Cornelis Everaert* zijn naar een handschrift gedrukt door J. W. Muller en L. Scharpé, Leiden 1898-1900, bl. 5-33 (ook 409-419), 387-408, 361-376, 327-342 en 207-316.

Christiaen Fastraets' *Spel van Sinte Trudo* is gedrukt door G. Kalff in „Trou moet blijcken. Tooneelstukken der 16de eeuw," Gron. 1889, bl. 81-218.

Het wagenspel *Van Sanct Jooris* is naar een Brusselsch handschrift, dat ook nog drie kluchten bevat, het eerst uitg. door P. Leendertz Jr. in Mnl. Dramatische Poëzie, Leiden 1900-1907, bl. 423-435. Gedichten en liederen uit dat handschrift zijn uitg. door P. Leendertz Jr., Tijdschrift XX, bl. 59-80.

Smeken's *Spel van den H. Sacramente van der Nyeuwervaert* is uitg. door C. R. Hermans, Geschiedenis der Rederijkers in N. Brabant II, 's Hert. 1867, bl. 11-96, door E. Verwijs, Leeuw. 1867, door H. E. Moltzer, Mnl. Dram. Poëzie, bl. 419-495 en door P. Leendertz, Jr., Mnl. Dram. Poëzie, bl. 213-216, die bl. 456-465 de eerste helft van het prozaverhaal liet afdrukken, waarnaar het mirakelspel bewerkt is.

De overige hier genoemde spelen worden alleen hier of daar vermeld, maar zijn niet bewaard gebleven. Deze opmerking geldt ook voor de volgende hoofdstukken, wanneer geene uitgaven der bestaande spelen worden genoemd.

VII. **Karakter en beteekenis der Rederijkerskamers.**

Over de Broederschappen als oorsprong van de meeste rederijkerskamers zie boven bl. 43. Voor de Sottengilden, waaruit een deel der kamers is voortgekomen, zie men E. Verwijs in Taal en Letterbode II, bl. 73-88 en in zijne Inleiding, bl. XXIII-XXXII op „Van Vrouwen ende van Minne", Gron. 1871, waar bl. 94-103 het gedicht *Van der ghilde der Blauwer Scuten*, in 1413 door zekeren Jacop van Oestvoren gedicht, is herdrukt, dat het eerst was bekend gemaakt door Friedrich Zarncke in diens uitgaaf van „Seb. Brant's Narrenschiff", Leipzig 1854, Einl. p. LXIII-LXVII. Het eerste sottengilde, dat wij kennen, is het in 1381 op Sint Cunibert door Adolf van Cleve gestichte sottengilde der Cleefsche ridderschap, waarvan de stichtingsbrief te vinden is bij K. F. Flögel, *Geschichte des Grotesk-Komischen*, Liegnitz 1788 (opnieuw bewerkt door Ebeling, Leipzig 1888), p. 352 vlg.

Algemeene werken over de rederijkers zijn:

Willem Kops, Werken v. d. Maatsch. der Ned. Letterkunde II (1774), bl. 213-351.

G. D. J. Schotel, *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland*, Rott. 1871, II dln.

Prudens van Duyse, *De Rederijkkamers in Nederland*, Gent 1900-1902, II dln.

E. van der Straeten, *Théâtre villageois en Flandre*, 2 dr. Brux. 1881, II dln.

Bibliotheca Belgica, *Chambres de Rhétorique*, C. 258. 643.

Over afzonderlijke kamers vindt men rijke bouwstoffen in het Belg. Museum voor de kamers van Antwerpen, Gent, Veurne en omstreken, Kortrijk, Hulst, Hasselt (in O. Vlaanderen), Oudenaarden, Hoogstraten, Lier, Brugge en St. Nicolaas, en in het Vaderlandsch Museum voor die

van Antwerpen, Dendermonde, Gent, Hasselt (in Limburg), Bergen-op-Zoom, Diest en Thielt. Bovendien kan men nog de volgende monographieën raadplegen:

Joseph van Ertborn, *Geschiedk. aent. aengaende de St. Lucasgilde*, Antw. 1806.

N. C. Lambrechts van Ritthem over „de Middelburgsche Kamer „Het Bloemken Jesse" in Verhand. v. d. Maatsch. der Ned. Lett. III (Leyden 1819) bl. 117-175.

R. C. Römer over „de Nardusbloem van Goes" in Zeeuwsche Volksalmanak voor 1844, bl. 10 vlgg. Vgl. ook den Zeeuwschen Volksalm. voor 1855.

Ph. Blommaert, *Geschiedenis der Rederijkerskamer de Fonteine*, Gent 1847.

J. B. van der Straelen over „de Violiere te Antwerpen" in Het Taelverbond, Antw. 1853.

A. Angillis, *Geschiedenis der Rousselaersche Rederijkkamer De Zeegbare Herten*, Thielt 1854.

G. J. J. van Melckebeke, *Geschiedk. aent. rakende de Sint-Jans-Gilde, bygenaemd De Peoene*, Mechelen 1862.

C. R. Hermans, *Geschiedenis der Rederijkers in Noord-Brabant* II, 's Hertogenbosch 1867.

Frans de Potter en Pieter Borre, *Geschiedenis der Rederijkerskamer van Veurne*, Gent 1870.

H. Gerlings Cz., *De aloude Rhetorykkamer „De Wyngaertrancken" te Haarlem*, Dev. 1874.

H. F. Waller, *Geschiedenis van de Rhetorykkamer „Trou moet blycken"*, Haarlem 1904 vlgg.

Over Pieter Aeltuers zie men Belg. Museum I, bl. 441, VI bl. 403-405 en over Andries van der Meulen Belg. Museum VI bl. 397-408, VII bl. 15-19.

Over Anthonis de Roovere zie men G. C. van 't Hoog, *Anthonis de Roovere*, Amst. 1918, waar een groot aantal gedichten van De Roovere opnieuw zijn afgedrukt. Van hem is het Spel van *Quicunque vult salvus esse* voor het eerst naar het handschrift gedrukt door L. Scharpé in Leuvensche Bijdragen IV, bl. 155-193. *Die Excellente Cronike van Vlaenderen* is, zooals die in 1531 bij Willem Vorsterman gedrukt werd, niet het werk van De Roovere, maar van 1467 af tot 1482 toe is daarvoor, zooals ook erkend wordt, een zeer ruim gebruik gemaakt van een prozawerk van De Roovere, dat wij in zijn geheel niet meer over hebben, maar waarvan in handschrift een groot stuk als afgerond geheel is bewaard, namelijk eene beschrijving van „de blijde incompste van Vrauw Margriete van Yorick" in 1468, en nu uitg. door W. G. Brill, Utrecht 1866, nadat het in 1531 reeds bijna woordelijk in „*Die excellente Cronike*" was opgenomen.

Voor Heinric Bal zie men Belg. Museum VIII, bl. 291-296, voor Joos van Coye Belg. Museum VII, bl. 22 en Fr. de Potter, Verslagen der Kon. Vlaamsche Acad. 1891, bl. 87 vlg., en voor Matthijs van Rode Belg. Museum X, bl. 386.

Voor Lieven Bogaert, zooals hij in den eersten, of Lieven Bautken, zooals hij in den tweeden druk van Geraert van Salenson heet, zie men de *Bibliotheca Belgica* op Salenson ; voor Jacop van Zeveren zie men Belg. Museum X, bl. 396.

De hier vermelde *Spelen van Cornelis Everaert* zijn gedrukt door J. W. Muller en L. Scharpé, Leiden 1898-1900, bl. 87-102, 117-132, 543-556 en 181-196.

Peeter de Herpener's „Factie of Spel" van 1556 is herdrukt door J. F. Willems, Belg. Museum II, bl. 241-258.

VIII. **Het Rederijkerstooneel.**

Voor de vertooning der tooneelstukken zie boven bl. 43 ; voor *tafelspeelkens* bl. 29.

De cluyte *Van nu noch* is uitg. door J. F. Willems, Belg. Museum II bl. 107-120, door H. E. Moltzer, Mnl. Dram. Poëzie, bl. 291-311 en door P. Leendertz Jr. Mnl. Dram. Poëzie, bl. 198-212.

De cluyte *Van Playerwater* is uitg. door F. H. Mertens, Antw. 1838, door H. E. Moltzer, Mnl. Dram. Poëzie, bl. 257-284 en door P. Leendertz Jr., Mnl. Dram. Poëzie, bl. 160-180. Voor de bron van den inhoud zie J. te Winkel, Bibliotheek I, bijblad van Noord en Zuid, bl. 17-23.

De cluyte *Van Tielebuys* is uitg. door J. van Vloten, *Het Ned. Kluchtspel,* Haarlem 1878, I bl. 168-187.

De esbatementen *Van den Schuyfman, Van Hanneken-Leckertant* en *Van den Katmaker* zijn uitg. door G. Kalff, *Trou moet blycken, Tooneelstukken uit de* 16*de eeuw,* Gron. 1889, bl. 1-25, 55-80 en 261-285.

Moorkensvel komt voor in *Veelderhande geneuchlijcke dichten,* Antw. by Jan van Ghelen 1600 (herdrukt Leiden 1899) en is ook gedrukt door Joh. Bolte en W. Seelmann in *Niederdeutsche Schauspiele älterer Zeit,* Norden-Leipzig 1895, p. 1-14.

Van de *Spelen van Cornelis Everaert* (uitg. door J. W. Muller en L. Scharpé, Leiden 1898-1900) zijn de kluchten gedrukt bl. 317-326, 531-542, 35-50, 103-116, 133-144, 75-86, 233-242, 167-179, 197-208, 283-296, 463-473, het gelijkenisspel „Van den Wyngaert", bl. 497-520, en de drie politieke stukken, bl. 209-231 en 243-282. Zie over Cornelis Everaert J. W. Muller, *Een rederijker uit den tijd der Hervorming* in „Onze Eeuw", VII 1908.

Voor het *Meyspel amoreus, daer Pluto Proserpina ontscaect* zie men W. Kops, Werken v. d. Maatsch. der Ned. Lett. II (1774), bl. 236-240.

Een ander stuk is het Antwerpsche spel *Van Charon, den helschen schippere,* dat door een onbekende in 1551 naar een dialoog van Lucianus is gemaakt en naar een Gentsch handschrift is uitg. door W. de Vreese, Nederl. Dicht en Kunsthalle 1895, bl. 261-313.

De *Pyramus en Thisbe* van Matthijs de Castelein is gedrukt te Antwerpen bij Henrick Peeterssen van Middelburch z. j. en verder te Ghendt 1573,

Rotterdam 1612 en 1616; die van Goossen ten Berch is naar het handschrift uitg. door G. Kalff, *Trou moet blycken*, Gron. 1889, bl. 27-53.

Den Handel der Amoreusheyt van J. B. Houwaert, die een drieledig spel *van Jupiter ende Yo* bevat, is te Brussel uitg. in 1583. Onder denzelfden titel en te onrechte door den uitgever ook aan Houwaert toegeschreven, zagen in 1621 vier tooneelstukken het licht, waarover gehandeld is door G. Kalff, Tijdschrift VIII, bl. 231-235. F. van Veerdeghem, Tijdschrift XII, bl. 202-205, 320 en XXIX, bl. 166-181, W. de Vreese, Tijdschrift XII, bl. 206-222, J. A. Worp, Tijdschrift XX, bl. 27-29 en J. A. N. Knuttel, Tijdschrift XXVII, bl. 99-105.

De Spiegel der Minnen van Colijn Keyaert van Rijssele is opnieuw uitg. door Marg. M. Immink, Utrecht 1913. Zie daarover J. A. N. Knuttel, *Rederijkers Eerherstel* in De Gids 1910 I, bl. 433-474.

Die historie van Jan van Beverley, in 1543 gedrukt als volksboek en herdrukt door G. J. Boekenoogen, Leiden 1903, is gebleken een tooneelstuk te zijn: zie G. Kalff, Tijdschrift XXII. bl. 304-308.

Eveneens is een tooneelstuk (zie P. Leendertz Jr., Tijdschrift XXXVII, bl. 241-259) *Mariken van Nieumeghen*, als volksboek gedrukt te Antwerpen bij Willem Vorsterman (vermoedelijk omstreeks 1518) en toen ook in het Eng. vertaald uitg. te Antw. door Jan van Doesburgh, die ook het Ned. Volksboek van Virgilius in het Eng. vertaald uitgaf. Naar jongere drukken is „Mariken van Nieumeghen" herdrukt door Jules de Saint-Genois, Gent 1853 en J. van Vloten, 's Grav. 1854. Van den oudsten druk gaf P. Leendertz Jr. eene facsimile-uitgaaf, 's Grav. 1904. De laatste gaf het ook als *Spel* uit in *Mnl Dramatische Poëzie*, Leiden 1900-1907, bl. 277-328 met een „Historielied" van Mayken van Nimwegen", bl. 473-487. Afzonderlijk met Inl. en Aant. is het uitg. door J. Koopmans, Gron. 1917.

In het Spel van Mariken van Nieumeghen komt ook een wagenspel van *Mascaroen* voor, vs. 728-805 en vs. 822-857. Zulk een spel werd ook vertoond in 1475 door de gesellen van Petegem. Hetzelfde onderwerp was ook reeds vroeger bij ons behandeld in paar aan paar rijmende versregels door Maerlant in zijn *Merlijn*, vs. 2013-2900 en ook in een afzonderlijk gedicht, naar een Oxfordsch handschrift uitg. door F. A. Snellaert, *Ned. gedichten uit de veertiende eeuw*, Brussel 1869, bl. 493-538. Het behoort tot de vele Satansprocessen, die er in de wereldlitteratuur voorkomen en waarover men zie J. te Winkel, Tijdschrift I, bl. 347-354 en G. Busken Huet, Tijdschrift XXVIII, bl. 262-273.

Voor het door Catharina Pinnok gestichte fonds zie Vaderl. Museum III, bl. 352 en voor Mnl. Oudtest. spelen J. te Winkel, *Vondel als treurspeldichter* in Bladzijden, Haarlem 1882, bl. 186-190.

Het spel *Van de V vroede ende van de V dwaeze maegden* is naar een handschrift uitg. door J. Ketele, Gent 1846 en door P. Leendertz Jr., Mnl. Dram. Poëzie, bl. 388-422.

Den Spyeghel der salicheyt van Elckerlijc is naar den oudsten Delftschen druk van omstreeks 1495 weer uitg. door H. Logeman, Gand 1892, samen

met de Eng. vertaling, *Every-Man*, en zonder deze door K. H. de Raaf, Gron. 1897, die tegenover Logeman de *Elckerlijc* voor eene vertaling uit het Engelsch hield, wat hij ook nog bleef betoogen in Tijdschrift XXII, bl. 241-284. Deze quaestie werd ook behandeld door den hoogleeraar te Chicago, Francis A. Wood, *Elckerlijc-Everyman* : *The Question of Priority* in „Modern Philology VIII (1910), p. 269-302, en de uitkomst van diens onderzoek is, dat *Elckerlijc* het oorspronkelijke werk is en *Everyman* daarvan eene slechte vertaling.

De uit het Hoogduitsch vertaalde en in 1556 te Nijmegen gedrukte *Comedie van Homulus* is herdrukt naar de jongere uitgaaf door C. P. Serrure, Gent 1857 en naar eene vroegere uitgaaf bij Herman van Borculo door J. W. van Bart, Utrecht 1904. Voor het Duitsche origineel, dat echter weer uit de Lat. *Comoedia Homulus Petri Diesthemii* (van 1536) is overgebracht, zie men C. P. Serrure, Vaderl. Museum I, bl. 34-40, 437-440, IV bl. 435-438, G. Kalff, Tijdschrift IX, bl. 12-20 en ook Karl Goedeke, *Every-Man, Homulus und Hekastus*, Hann. 1865. De daar besproken *Hecastus* is een Lat. tooneelstuk, waarin hetzelfde onderwerp zelfstandig bewerkt is door Georgius Macropedius en door hem te Antwerpen in 1539 is uitgegeven.

Nog is een Antwerpsch hekelspel van omstreeks 1500 van beteekenis: *Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike, Hoe sy Vrou Lortse verheffen*, opnieuw als facsimile uitg. met inl. en aant. door Elisabeth Neurdenburg, Utrecht 1910, en *Een spel van sinnen, Van de Hel van 't Brouwersgilde genaempt*, naar het handschrift in het archief der kamer „Trou moet blijken" te Haarlem gedrukt door H. E. van Gelder in Oud-Holland XXIX (1911), bl. 233-252 als bijlage eener verhandeling „Satiren der XVIde eeuwsche Kleine Burgerij", aldaar bl. 201-232.

IX. **Landjuweelen, haagspelen en refereinfeesten.**

Voor deze wedstrijden zie de algemeene litteratuur voor de kamers boven, bl. 45 vlg. en Leon. Willems in Versl. der K. Vlaamsche Acad. 1919, bl. 305-323.

Van het landjuweel te Antwerpen van 1496 werd eene uitvoerige beschrijving gegeven in *Die excellente Cronike van Vlaenderen*, bl. 282 ; zie ook, naar eene Antwerpsche kroniek, Belg. Museum I, bl. 149-154..

De Spelen van het Antwerpsche landjuweel van 1561 zijn gedrukt als ‚Spelen van sinne vol scoone moralisaciën.... ghespeelt binnen Andtwerpen den derden dach Augusti int Jaer ons Heeren 1561", en „Spelen van sinne op Thaechspel naer Dlandtjuweel" (Ant. 1562). Zie *Bibl. Belgica*, S. 224. De daar vertoonde „Cluyte van den Patroon van de Alven" is herdrukt bij C. R. Hermans, *Geschiedenis der Rederijkers in Noord-Brabant* II, 'sHertog. 1867. bl. 286 — 295.

Verder zie men voor dit feest vooral Edw. van Even, *Het Landjuweel te Antwerpen in* 1561, Leuven 1861 met vele platen. Vgl. ook Edward van Bergen in N. en Z. Ned. Tooneelalmanak, Amst. 1879. bl. 105-137.

X. Matthijs de Castelein als verpersoonlijking der rederijkerij.

Voor Mathijs de Castelein zie J. van Leeuwen, *Matthijs de Castelein en zijne Const van Rhetoriken,* Utrecht 1894. Voor zijne *Historie van Pyramus en Thisbe* zie boven bl. 47. Voor zijne *Baladen van Doornycke* (oudste ons bekende druk van 1571) zie J. Heinsius, Tijdschrift XXVII, bl. 176-180. Van De Castelein's *Diversche Liedekens* is ons geen oudere uitgaaf bekend, dan die van Ghendt by Gheleyn Manilius, 1574.

Voor Cornelis Crul zie men C. P. Serrure, Vaderl. Museum V, bl. 381-399. Men vindt één zijner gedichten ook in de door K. Ruelens uitg. *Refereinen, afgeschreven door Jan de Bruyne,* Antw. 1879 I, bl. 173-188. In het Britsch Museum is een handschrift van 1539, waarin gedichten van hem voorkomen, o.a. *Eenen gheestelijcken A. B. Wt de heilighe Schrift in dichte ghestelt,* dat gedrukt is te Antwerpen bij Mattheus Cromius, 1543, in 1550 verboden werd, maar in 1551 te Leuven met approbatie is herdrukt. Nog is te Delft bij Adr. Gerritsz in 1611 eene door hem vervaardigde vertaling eener bloemlezing uit Erasmus' „Colloquia" gedrukt.

Voor Marcus van Vaernewijck zie men Ph. Blommaert, *De Ned. Schryvers van Gent,* Gent 1861, bl. 68-89 en *Bibliotheca Belgica* V 59-72. Van de vele door hem in handschrift nagelaten werken is het groote prozawerk *Van die beroerlicke Tyden in die Nederlanden en voornamelyck in Ghendt,* 1566-1568, uitg. door Ferd. van der Haeghen, Gent 1872-81, V dln.

Die Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt van Cornelius Aurelius, naar de indeeling gewoonlijk de *Divisiekroniek* genoemd, werd in 1517 te Leyden door Jan Seversen voor het eerst en later herhaaldelijk gedrukt, maar in 1591 door Ellert de Veer op verdienstelijke wijze voortgezet en later, met weglating van de fabelen, omgewerkt door Wouter van Gouthoeven, Dordrecht 1620. Voor den strijd van oudere en nieuwere geschiedvorsching in een iets later tijd zie men Herman Kampinga, *De opvatting over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Holl. historici der XVIe en XVIIe eeuw,* 's Grav. 1917.

De aan Ocko Scarlensis toegeschreven *Chronyck en waarachtige beschryvinge van Friesland* is door Andreas Cornelius persklaar gemaakt, maar eerst na diens dood te Leeuwarden in 1597 gedrukt.

Jan Splinters testament, waarvan de inhoud geheel met *Uilenspiegels Testament* overeenstemt, is reeds gedrukt te Reesz bij Derick Wylicx van Santen, 1584, maar blijkbaar ouder, en komt ook voor in de *Veelderhande geneuchlijcke dichten,* Antw. 1600, herdrukt te Leiden 1899. Zie J. W. Muller, Tijdschrift XVII, bl. 210-215.

Het *Testament* van Gillis de Rammeleere is gedrukt door C. P. Serrure, Vaderl. Museum V, bl. 117-121. Zie ook Belg. Museum X, bl. 397 vlg.

Voor Edewaerd de Dene zie men L. Scharpé, *Edewaerd de Dene* in Ned. Museum 1894 en *Un Villon Flamand* in „Compte rendu du 3me Congrès international des Catholiques", Brux. 1895. Van zijn *Testament Rheto-*

ricael is het slot, „de lange adieu", gedrukt door Jules de Saint-Genois in „Messager des Sciences et des Arts de la Belgique VI, p. 19 vlgg. Vgl. ook Ph. Blommaert, Belg. Museum II, bl. 188-190 en J. F. Willems, Belg. Museum III, bl. 99-104. Over De Dene's *Warachtige Fabulen der Dieren* en de Fransche origineelen daarvan handelde zeer uitvoerig L. Scharpé, Leuvensche Bijdragen IV (1900), bl. 5-63. Over zijne werkzaamheid als factor van „De drie Santinnen" zie Prudens van Duyse, Belg. Museum IX, bl. 453-455.

XI. De letteren in de eerste jaren der Kerkhervorming.

Voor de Renaissance als voorbereiding van de Hervorming zie men Marc Monnier, *La Renaissance de Dante à Luther*, Paris 1884 en J. J. Altmeyer, *Les Précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas*, 1886, en voor de Kerkhervorming zelf H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming in Vlaanderen*, Arnhem 1868, II dln., J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland*, Amst. 1873, II dln. en Paul Fredericq, *De Nederlanden onder Keizer Karel*, Gent 1885, II dln.

De *Sermoenen* van Nicolaes Peeters (door Paul Fredericq voor een pseudoniem gehouden) zijn herdrukt door J. G. R. Acquoy, Gent 1893.

Over Wilhelmus Frederici zie men W. Zuidema, *Wilhelmus Frederici persona van Sint Maerten te Groningen*, Gron. 1888.

Liederen der hervormden zijn uitg. door Ph. Wackernagel, *Lieder der niederl. Reformierten a. d. Zeit der Verfolgung im 16 Jahrh.*, Frankfurt a. M. 1867.

Voor de martelaars zie men o.a. Adriaen Corn. van Haemstede, *De Gheschiedenissen ende den doot der vromer Martelaren*, van 1565, later gedrukt te Dordrecht 1579 en 1590, en verder I. M. J. Hoog, *De Martelaren der Herv. in Nederland tot 1566*, Schiedam 1885, maar vooral de *Bibliotheca Belgica* M. 218-226, ook afzonderlijk uitg. als *Bibliographie des Martyrologes prot. néerl.*, La Haye 1890 en Paul Fredericq, *Corpus inquisitionis neerlandicae*, 's Grav. in het bijzonder Deel IV (1900) en vlgg.

Luther's lied van 1523 op de martelaars Hendrik Voes en Johannes Esch vindt men herdrukt in Ph. Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied v. d. ältesten Zeit bis zu Anf. d. 17 Jahrhs*, Leipzig 1870 III N. 1. Evenals Luther's troostbrief: „Eyn brieff an die Christen yn Nidderland", is dit lied ook afgedrukt bij Paul Fredericq. *Corpus inquisitionis neerlandicae* IV, bl. 223-228. Zeker is het reeds zeer vroeg in het Ned. vertaald, doch geene ons bewaard gebleven vertaling dateert van vroeger dan 1567. Over Hendrik Voes en Johannes Esch zie men vooral ook F. Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* VIII ('s Grav. 1911), bl. 1-114.

Ook over den Dordschen, eerst naar Antwerpen en vervolgens naar Ditmarschen gevluchten en daar te Meldorp in 1524 verbranden, prior Hendrik van Zutphen schreef Luther „Von B. Henrico ynn Diedmar ver-

brand", Wittemberg (1525); en ook Jacobus Praepositus van Antwerpen gaf in 1525 een verslag van diens marteldood uit. Zie over hem C. H. van Herwerden, *Het aandenken van Hendrik van Zutphen onder zijne landgenooten vernieuwd*, Gron. 1840, G. D. J. Schotel, *Het klooster, het hof en de kerk der Augustijnen te Dordrecht*, Dordrecht 1861, bl. 3-8 en J. F. Iken, *Heinrich van Zütphen*, Halle 1886. Voor Jacobus Praepositus zie men H. Q. Janssen, *Jacobus Praepositus*, Amst. 1862.

Het lied op Jan de Backer (Pistorius) vindt men het eerst in „Veelderhande Liedekens gemaeckt uit den ouden ende nieuwen Testamenten", 3 dr. 1556, en ook 1558 en 1563. Eene „Historie ende waerachtige beschrijvinghe van het liiden ende de doodt aengedaen Jan de Backer van Woerden", 2 dr. Leyden 1657 is door J. Verwey vertaald uit het Latijn van Guill. Gnapheus.

Het lied op Christ. Fabricius is het eerst gedrukt in de *Historie ende Gesciedenisse.... Chr. Fabricii*, 2 dr. z. p. 1565 (herdrukt door F. Pijper in de *Bibl. Reform. Neerl.* VIII, bl. 255-460) en later meermalen, o.a. in het Geuzenliedboek en nog in 1610 tegelijk met het lied op eene martelares, Anne Uutenhove, „Eene corte beschrijvinghe van eene jonghe dochter, die tot Brussel levendich ghedolven is int jaer 1597". Nog vijf andere liedekens op den marteldood van Fabricius vindt men in de „Gheestelijcke Liedekens, ghemaeckt door M. Joris Wybo, alias Sylvanus", Antw. 1582.

De te Brussel onthoofde broeders Gijsbert en Dirk van Batenburg werden bezongen in hetzelfde lied, dat ook de terechtstelling van Egmont en Hoorne beschrijft en voorkomt in het Geuzenliedboek.

Alle overige in den tekst genoemde martelaarsliederen betreffen Doopsgezinden en zijn dus te vinden in *Het Offer des Heeren*, waarvan eene critische uitgaaf der verschillende, steeds uitgebreide, redacties, die er van verschenen, is bezorgd door S. Cramer, in de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* II, 's Grav. 1904. Het marteljaar van Hans Overdam is niet 1551, maar 1550.

Voor Willem Polgier zie men Ph. Blommaert, *De Ned. Schryvers van Gent*, Gent 1861, bl. 54.

Van Erasmus' *Laus Stultitiae* schijnt de eerste Ned. vertaling in 1536 te Amst. gedrukt te zijn: de laatste is die van J. B. Kan, uitg. in de Wereldbibliotheek, z. j.

Van David Joris heeft men eene biographie in *De Historie van David Joris wt Holland*, Harlingen 1604. Van zijne werken is eene bibliographie uitg. door A. van der Linde, 's Grav. 1867.

XII. Anna Bijns als kampioen voor de kerk.

Over Anna Bijns' leven en werken zie men P. H. Moons van der Straeen in „De Vlaemsche School, V, bl. 132 vlgg., A. Cornette in Ned. Museum 1886, bl. 179 vlgg., Paul Fredericq, *De Nederlanden onder Keizer Karel*,

Gent 1885, I, bl. 97-134, E. Soens in „Leven en Werken der Zuidned. Schrijvers, Gent 1900, bl. 83-88, en Léon Willems, *De* (onwezenlijke) *roem van Anna Bijns in het buitenland*, Tijdschrift XXVII, bl. 181-185.

De drie refereinbundels van haar, bij haar leven gedrukt, zijn later meermalen in één bundel opnieuw uitgegeven, het laatst door W. L. van Helten, *Refereinen van Anna Bijns naar de nalatenschap van Mr. Bogaers*, Rotterdam 1875. Naar een handschrift, vroeger te Brugge, nu te Gent, werden daarna nog vele refereinen van haar uitg. door W. L. van Helten, Gent 1886, en naar een handschrift te Brugge andere door E. Soens in Leuvensche Bijdragen IV (1902), bl. 199-368, en verspreide, aldaar IX (1910) bl. 37-103.

De Latijnsche vertaling van haar eersten bundel door Eligius Eucharius, verschenen als „Iste est pulcher et syncerus libellus.... compositus ab Anna Bijns Antverpiana", is in 1529 te Antwerpen bij Willem Vorsterman gedrukt.

XIII. De Rederijkers in hun strijd tegen de Kerk.

De „Spelen van zinnen by den XIX gheconfirmeirden Cameren van Rhetorijcken, binnen der Stede van Ghendt compareerende, vertooght", en hunne „Refereynen in 't Vroede.... in 't Zotte.... in 't Amoreuze" werden te Ghendt by Joos Lambrecht 1539 gedrukt, en J. F. J. Heremans bezorgde daarvan een herdruk, Gent 1877.

De „Boom der Schriftueren" moet reeds vóór 1570 gedrukt zijn, maar de oudste druk, dien wij er van over hebben, komt voor in *Veel schoone chrstlijcke* (sic) *en schriftuerlijcke Refereynen*, Dordrecht 1592. Een herdruk van den Boom der Schriftueren bezorgde G. D. J. Schotel, Utrecht 1870.

Voor Jacob van Middeldonck zie men „Antwerpsch Archievenblad" VIII, bl. 359-362, voor Pieter Schuddematte Belg. Museum I, bl. 158 en Antwerpsch Chronyckje, Leyden 1743, bl. 47.

Voor de Indices der verboden boeken zie men F. H. Reusch, *Die Indices librorum prohibitorum des 16 Jahrhs.*, Stuttgart 1886 en Christiaan Sepp, *Verboden lectuur, Een drietal Indices librorum prohibitorum toegelicht*, Leiden 1889.

Over Willem van Haecht, die in 1552 lid der Antwerpsche kamer „De Violiere" werd, waar toen ook een *Spel van Scipio* van hem vertoond werd, zie men K. Ruelens, „Refereinen en andere gedichten uit de XVIe eeuw, verzameld en afgeschreven door Jan de Bruyne", Antw. 1879-81, III dln. Zie dáár II bl. 216-224. Zijn in 1557 bij Willem Geylliaert te Embden gedrukt sinnespel is in 1592 ook te Dordrecht gedrukt en gedeeltelijk herdrukt in het Belg. Museum X bl. 322-326. De drie andere spelen van sinne en zijn „Spel van de Bekeeringe Pauli" bevinden zich nog ongedrukt in een handschrift te Brussel. Te Antwerpen werd later nog van hem gespeeld: „Een dialogus van Twee personagiën, deen gheheeten den Vertroosten in Leyden, dander den dankbaren Gheest, Ghecomponeert op de

Wonderlijcke verlossinghe van Leyden. Noch met meer ander Refereynen, Baladen op den tijt voorleden ende den tijt present. Gheprint Anno 1578". In 1567 gaf hij ook nog uit „Drye Lamentatien oft beclaginghen" en in 1578 „De vijf claechliederen Jeremie over Jerusalem ende dlandt Juda". Voor zijne bemoeiingen met het Antwerpsch landjuweel van 1561 zie men boven, bl. 49 en voor zijne psalmberijming op het volgende hoofdstuk.

Over Pieter Cassiere zie K. Ruelens, Refereinen afgeschreven door Jan de Bruyne, I, bl. 199. Het Plakaat van 1559 is te vinden in het *Groot Placaet-boeck van Hollandt ende West-Vrieslandt*, I, bl. 464.

XIV. De letteren bij het begin van den Opstand.

Voor de geschiedenis van ons volk bij en gedurende het begin van den Opstand zie men J. van Vloten, *Nederlands Opstand tegen Spanje*, Haarlem 1858-60 III dln., John Lothrop Motley, *The rise of the dutch Republic*, ook in Ned. vertaling: *De Opkomst van de Ned. Republiek*, 's Grav. 1878-79, IV dln. Verder zie men ook de historische opstellen van R. Fruin, verzameld uitg. onder den titel *De Tachtigjarige Oorlog*, 's Grav. 1908-9, VI dln.

Voor Johan Onghena zie Belg. Museum X, bl. 420, Ph. Blommaert, De Ned. Schryvers van Gent, Gent 1861, bl. 108 vlg. en Fr. de Potter, Verslagen der Kon. Vlaamsche Acad., 1891, bl. 94.

Voor Jan Lautte zie Ph. Blommaert, De Ned. Schryvers van Gent, bl. 106-108. Van hem is een heraldisch werkje bekend: „Den Boomgaert der Wapenen", Gent 1567.

Van Egbert Mainartsz vindt men twee refereinen bij K. Ruelens, Refereinen, afgeschreven door Jan de Bruyne, II, bl. 31-38. Th. Rodenburg (in de Melibea) en P. C. Hooft (in de Ned. Historiën) prijzen hem.

Voor Heyns Adriaensz (geb. 1518, ter dood gebracht 1568) zie men J. Tideman, *Schetsen en Studiën op het gebied van de Geschiedenis en Letterkunde van Nederland*, 's Grav. 1892, bl. 288-294, waar het geheele, door Adriaen Rooman uitgegeven, echolied is afgedrukt naar S. Ampzing, *Beschryvinge ende Lof der stad Haerlem*, Haerlem 1628, bl. 447 vlg.

Voor Lauris Jansz. zie men Rena Pennink, *De Rederijker Louris Jansz.* in Oud-Holland XXX (1912), bl. 201-214. Zijne *Cluyte van onse lieven Heers minnevaer* is gedrukt door J. van Vloten in „Het Ned. Kluchtspel", Haarlem 1878 I, bl. 149-168. Verder komen er in handschrift achttien spelen van Lauris Jansz. voor in het archief van „Trou moet blycken" te Haarlem. Van deze was het spel *Hoe Christus sit onder die Leeraers* met slechts geringe afwijking z. p. gedrukt in het jaer 1606 en is het *Spel beroerende het Cooren* afgedrukt door G. Kalff in *Trou moet blycken. Tooneelstukken uit de zestiende eeuw*, Gron. 1889, bl. 219-259.

Een Amsterdamsch spel, dat op de tijdsomstandigheden betrekking heeft en met twee andere spelen (*'Swerelts aendoen* en *'t Spel van de Christen Kercke*) in handschrift op de Utrechtsche Universiteits-bibliotheek

berust, is getiteld *Een spul van sinnen Van den siecke Stadt* en uitg. door D. F. Grondijs, Borculo 1917. Dat het reeds van veel vroeger, nl. van 1535 -36 zou dagteekenen, wordt betoogd door J. F. M. Sterck in „Van onzen tijd" XVII (1917), No. 38, 39.

Dat Broer Cornelis Adriaensen in de Inleiding op de hem in den mond gelegde *Wonderlyke Sermoenen* schandelijk belasterd is, werd betoogd door Arthur de Schrevel, *Histoire du Séminaire de Bruges* (1897), p. 277-367. Het prediken werd hem niet in 1576, maar eerst in 1578 verboden. Hij overleed te Brugge 14 Juli 1581.

De door Ph. Blommaert te Gent z.j. naar een handschrift uitg. bundel *Politieke Balladen, Refereinen, Liederen en Spotdichten der XVI eeuw,* meest gemaakt tusschen de jaren 1577 en 1584 en op de tijdsomstandigheden betrekkelijk, is noch het eenige, noch het oudste handsehrift, waarin ons rederijkersrefereinen zijn bewaard. Reeds meermalen haalden wij aan: K. Ruelens, *Refereinen en andere gedichten uit de XVI eeuw, verzameld en afgeschreven door Jan de Bruyne,* Antw. 1879-81, III dln. Verder gaf Jan Broeckaert nog met een Sinnespel enkele refereinen naar een handschrift van Dendermonde uit in *Rederijkersgedichten der XVI eeuw,* Gent 1893. Veel ouder is een Berlijnsch handschrift met *Veel schoonder refereynen, gheestelick ende waerlic,* afgeschreven door den Utrechtschen vicaris Jan van Stijevoort en voltooid in 1524. Eene bloemlezing daaruit gaf C. G. N. de Vooys, Tijdschrift XXI, bl. 66-117. Uit ongeveer denzelfden tijd is ook een bundel *Refereynen int sot, amoreus, wys,* Gheprent bi Jan van Doesborgh.

Van *De Legende van den Geusen troubele over Zeelant in den jare 1572 ende 1573* is door G. D. J. Schotel te Leiden 1872 eene facsimile-uitgaaf bezorgd.

Voor Catharina Boudewijns zie Fr. de Potter in „Leven en Werken der Zuidnederlandsche Schrijvers", Gent II 1904, bl. 145-148.

Voor Tonis Harmansz van Wervershoef zie boven bl. 39.

Voor de schriftuurlijke liedekens in het algemeen zie men F. C. Wieder, *De Schriftuurlijke Liedekens: de liederen der Hervormden tot op het jaar 1566. Inhoudsbeschrijving en Bibliographie,* 's Grav. 1900.

Voor de Souterliedekens van Willem van Zuylen van Nyevelt, op muziek van Clemens non papa, waarvan wel 33 uitgaven verschenen, zie men vooral als bibliographie D. F. Scheurleer, *Die Souterliedekens. Beitrag zur Geschichte der ältesten niederl. Umdichtung der Psalmen,* Leiden 1898.

Voor Jan Utenhove zie men F. Pijper, *Jan Utenhove, Zijn Leven en zijne Werken,* Leiden 1883. Daarin werd o.a. ook bewezen, dat de zoogenaamde *Bijbel van deux-aes* het werk was van Godfried van Wingen. Over dien bijbel en zijne verspreiding, ook in verbeterden vorm, zie men behalve Is. le Long's *Boekzaal der Ned. Bijbels,* Hoorn 1732 ook H. van Druten, *Geschiedenis der Ned. Bijbelvertaling* II (Rott. 1901), bl. 560-599.

Over Lucas de Heere zie men beneden, bl. 62.

Voor Petrus Datheen (geb. 1531 † 19 Febr. 1590) zie men H. ter Haar,

Specimen hist. theol. Petri Datheni vitam exhibens, Traj. a. Rh. 1858 en H. Q. Janssen, *Petrus Dathenus,* Delft 1872.

Voor Willem van Haecht zie men boven bl. 53, vlg., voor zijne psalmberijming J. C. Schultz Jacobi, *Geschiedenis van het godsdienstig gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden,* Utrecht 1843.

XV. Philips van Marnix van St. Aldegonde.

Voor Marnix' leven zie men E. Quinet, *Marnix de Sainte-Aldegonde,* Paris 1854 ; Th. Juste, *Vie de Marnix,* La Haye 1858 ; Paul Fredericq, *Marnix en zijne Ned. geschriften,* Gent 1881 ; G. Tjalma, *Philips van Marnix,* Amst. 1896 ; Albert Elkan, *Philipp Marnix von St. Aldegonde,* Leipzig 1910 en *Zwei Episoden aus Marnix letzten Lebensjahren* in Oud Holland XXIX, bl. 143-165. Marnix' terugkeer in zijn vaderland, vermeld als in 1559, had plaats in 1561 ; hij was geboren in 1539.

Zijne werken zijn verzameld uitg. door E. Quinet, Alb. Lacroix en Alf. Willems, Brux. 1857-60, VII dln. en vervolledigd door J. J. van Toorenenbergen, *Marnix' godsdienstige en kerkelijke Geschriften,* 's Grav. 1871-78, III dln. Daarin vindt men ook I, bl. 183-489 zijne Psalmberijming herdrukt, maar naar de derde uitgaaf van 1617. Zie over Marnix als dichter M. Rudelsheim, Tijdschrift XVII, bl. 105-146.

Zijn geschrift *Van de beelden afgheworpen in de Nederlanden in Augusto* 1566 is, vermoedelijk voor het eerst, gedrukt bij J. J. van Toorenenbergen I bl. 1-34.

Eene „Bibliographie van den Biënkorf en van het Tableau des differens de la religion" gaf Van Toorenenbergen daar III, bl. 195-211. Daaruit blijkt, dat de *Biëncorf* minstens 23 maal is uitg., het laatst door Alfons Willems, Brussel 1858, in Engelsche vertaling van George Gilpin, 1578, twee malen, en in drie verschillende Hoogduitsche vertalingen en in eene vrije Hoogduitsche bewerking van Joh. Fischart, die minstens tienmaal is gedrukt en waarover men zie : A. F. C. Vilmar, *Zur Literatur Johannis Fischarts,* 2 Aufl. Frankf. a. M. 1865 en F. G. C. Valette, Vierteljahrschrift für Lit. Geschichte II, p. 97-117.

Van de uitgebreide litteratuur over *het Wilhelmus,* reeds in 1603 aan Marnix toegekend door Willem de Gortter (zie Belg. Museum I, bl. 372), maar later door sommigen aan hem, m.i. te onrechte, ontzegd, kan ik alleen vermelden : Jacobus Scheltema, Geschied- en Letterkundig Mengelwerk III 2 (1823), bl. 174-197, G. D. J. Schotel, *Het oude volkslied Wilhelmus van Nassouwen,* Leiden 1830 en *Gedachten over,* enz. 1834, Flor. van Duyse, Ned. Museum XXXIV, bl. 65-94, 177-180 en Tijdschrift der Vereen. voor N.-Ned. Muziekgeschiedenis V 3 (1897), bl. 153-188, J. W. Enschedé, Oud Holland XII (1894), bl. 172-190, 200-232 en Tijdschrift der Vereen. voor N.-Ned. Muziekgeschiedenis V 2 (1896), bl. 100-128, A. D. Lohman, Tijdschrift der Vereen. voor N.-Ned. Muziekgeschiedenis V, 1 (1894), bl. 46-73, J. Postmus, *Het Wilhelmus,* Kampen 1900.

Gecalligrapheerd en verlucht door Greta te Winkel werd het Wilhelmus in 1912 te 's Grav. bij Van Stockum uitgegeven. Eene Fransche vertaling door Gabriel Fourmennois, omstreeks 1582 gedrukt, is te vinden *Bibliotheca Belgica* F. 33.

XVI. De Geuzenlitteratuur.

Verzameld, chronologisch gerangschikt en toegelicht, zijn alle Geuzenliederen het laatst, maar al te weinig critisch uitgegeven door H. J. van Lummel, *Nieuw Geuzenlied-boek*, Utrecht 1874. Voor de muziek der liederen zie men A. D. Lohman, *Twaalf Geuzeliedjes met de oorspr. wijzen*, Amst. 1892 en Bouwsteenen II. Jaarboek der Vereeniging voor N. Nederlandsche Muziekgeschiedenis, 1872-74, bl. 216-229. Een groot deel er van is ook opgenomen in J. van Vloten, *Nederlandsche Geschiedzangen*, Amst. 1864 II dln.

Over de verspreiding der Geuzenliedjes op losse bladen zie men een Naschrift van Van Lummel op zijne uitgave, bl. 546-548.

Over Arent Dirckz Vos (geb. 1499, ter dood gebracht 1570), wiens geuzenlied voorkomt bij Van Lummel als No. 3, zie men J. van Vloten, Kerkhistorisch Archief III (1862), bl. 123-138 en 228-250.

De liederen van Willem van Haecht zijn bij Van Lummel No. 14 en 43, dat van Jan Coomen is daar No. 24.

Over Alva's bril zie men R. Fruin, Tijdschrift XI, bl. 25-31 en P. Leendertz Jr., Tijdschrift XVI, bl. 70 vlg.

In 1582 werden bij J. Jasper Troyens te Antwerpen en vollediger in 1596 te Dordrecht (zie *Bibliotheca Belgica* W. 42) gedrukt *De Gheestelijcke Liedekens, gemaeckt (ende ook sommighe byeen vergaedert) door M. Joris Wybo, alias Sylvanus*, geb. te Pitthem in West-Vlaanderen 1530, eerst schoolmeester te Meenen, van 1560 tot 1566 predikant te Antwerpen, daarna in ballingschap en als predikant te Londen gestorven, 28 Juni 1576. Zijne beide geuzenliederen komen voor bij Van Lummel als No. 19 en 20. Men zie over hem C. P. Serrure, Vaderl. Museum IV, bl. 277-296.

Het lied van Cornelis van Damme vindt men bij Van Lummel als No. 35.

Voor Pieter Steerlinck, wiens liederen bij Van Lummel voorkomen als No. 49 en 118, zie men C. P. Serrure, Vaderl. Museum V, bl. 337-355 en 443-446.

Het lied van Jeronimus van der Voort is bij Van Lummel No. 56. Voor zijne drie stichtelijke werkjes zie men *Bibliotheca Belgica* V 39-50, 57, 134-136. De dichter was eerst factor der Liersche kamer „Den groeyenden Boom", daarna, in 1580, van de Antwerpsche kamer „De Goudsbloem" en na zijne uitwijking in 1585 van de Vlissingsche kamer „De blaeu Acoleyen".

Van Jan Fruytiers zijn de geuzenliederen bij Van Lummel No. 26 en 59. Refereinen vindt men van hem bij K. Ruelens, „Refereinen, afgeschreven

door Jan de Bruyne", II, bl. 71-74 en 215 vlg. Van zijn *Ecclesiasticus,* te Antwerpen bij Willem Silvius 1565 gedrukt, heeft D. F. Scheurleer te 's Grav. 1898 eene facsimile-uitgaaf bezorgd, vooral wegens de belangrijkheid der zangwijzen.

Van Bisdom vindt men in *Den Nieuwen Lust-hof* van 1602 een liedje: ,een reyn maghet, zeer delicaat, die staet in mynen sinne, heel daerinne", enz. Zijne geuzenliedjes zijn bij Van Lummel No. 141. 142 en 155.

De geuzenliederen van Cornelis van Niervaert zijn bij Van Lummel No. 144 en 145.

Het groote geschiedwerk van Pieter Bor (geb. 1559 † 1635): „De oorspronck, begin en vervolgh der Ned. Oorlogen, Beroerten en burgerlycke Oneenicheyden" verscheen te Leiden van 1595 tot 1634 in V deelen. Voor zijne tragi-comediën zie men G. Penon, „Bijdragen tot de Geschiedenis der Ned. Letterkunde I (1881), bl. 113-117, III bl. 93 vlg. Van zijne liedekens, die bij zijn geschiedwerk aansluiten, behandelen er zes de feiten van de jaren 1555-1573 en vijf andere, die van het jaar 1574. „De keel is moe, de penne soeckt wat rust", zegt hij in een „Besluyt ende Oorlof", waarin hij een, nooit verschenen, vervolg belooft, „als wy weten, dat ghy tot meer hebt lust". Het boekje is opgedragen aan „de Regeerders ende Magistraten van 's Graven-haege". Hij heeft, zooals hij zegt, „naergevolcht de oude maniere onser voorvaderen, die veel tijts de geschiedenisse haers tijdts in liedekens vervaet hebben" en ze „gestelt op de voysen van de Nederl. Psalmen".

Adrianus Valerius, schepen en raad van Veere, waar hij in 1625 overleed, is opnieuw bij ons in eere gebracht door A. D. Lohman, toen deze negentien *Oud-Nederlandsche Liederen uit den „Nederlandtschen Gedenck-clanck" van Adrianus Valerius* met toelichting en klavierbegeleiding te Utrecht in 1871 uitgaf, die in 1893 vermeerderd herdrukt werden. Alle liederen van den „Gedenck-clanck" zijn, met klavierbegeleiding, maar in gewijzigde volgorde en met weglating van het proza, in negen reeksen (de laatste in 1914) te Utrecht en Apeldoorn uitg. door F. R. Coers F. R.zn., in zijne *Liederen van Groot-Nederland.*

Voor Leiden als middelpunt der Renaissance zie S. Ridderbos, *De Philologie aan de Leidsche Universiteit gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan,* Leiden 1906, en voor Marnix' werkzaamheid aldaar J. J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix' Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften* II ('s Grav. 1873), bl. XXXI-LXVIII, 495-540.

DERDE TIJDVAK.

De bloei der letteren 1580-1680.

Algemeene geschiedwerken voor deze periode zijn vooral:

P. L. Muller, *Onze gouden eeuw*, Leiden 1896-98 III dln. en voor de periode 1584-1623. John L. Motley, *History of the United Netherlands*, vertaald als *Geschiedenis van de Vereenigde Nederlanden*, 's Grav. 1880-81, V dln. en *The Life and Death of John of Barneveld*, vertaald als *Het Leven en Sterven van Johan van Oldenbarnevelt*, 's Grav. 1881 II dln.

Voor de cultuurgeschiedenis is vooral van belang: *Amsterdam in de zeventiende eeuw*, 's Grav. 1897-1904 III dln., een rijk geïllustreerd prachtwerk, bestaande uit verhandelingen van verschillende geleerden, n.l. van D. C. Meijer Jr. „Groei en Bloei der stad" ; van G. W. Kernkamp „Regeering en Historie"; van G. Kalff, „Huiselijk en Maatschappelijk leven" ; van H. Brugmans, „Handel en Nijverheid" ; van D. F. Scheurleer, „Het Muziek- leven" ; van H. C. Rogge, „Het Kerkelijk en Godsdienstig Leven" ; van A. Bredius, „De Schilderkunst" ; van A. W. Weissman, „De Bouw- en Beeldhouwkunst" en van G. Kalff, „De Letterkunde en het Tooneel".

Verder zijn nog te raadplegen: G. D. J. Schotel, *Het Oud-Hollandsch huisgezin der 17e eeuw*, Haarlem 1868 ; N. de Roever en G. J. Dozy, *Het leven onzer voorouders*, Amst. VI dln.; en verschillende reisbeschrijvingen, zooals o. a. van Gotfr. Hegenetius, *Itinerarium Frisio-Hollandicum*, Lugd-Bat. 1630 en Balth. de Monconys, *Journal des voyages, publ. par de Liergues*, Lyon 1665-66; G. Kalff, *Literatuur en Tooneel te Amsterdam in de zeventiende eeuw*, Haarlem 1895 en A. G. van Hamel *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland*, 's Grav. 1918, waarmee te vgl. J. E. Spingarn, *Critical Essays of the seventeenth Century*, Oxford 1908.

Voor de bibliographie van dit tijdvak is vooral te verwijzen naar A. M. Ledeboer „Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw", Utrecht 1876, en ook naar diens werk over „Het geslacht van Waesberghe", 's Grav. 1859; naar de reeds op bl. 36 vermelde werken van Max Rooses en van E. W. Moes en C. P. Burger Jr. en naar M. M. Kleerkooper en Van Stockum, *De Boekhandel te Amsterdam in de 17e eeuw*, 's Grav. 1916. Voor het proza zie men [F. Adama van Scheltema] *Ned. Letterkunde. Populaire prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw*, Amst. 1893.

I. Karakter der Renaissance.

Litteratuur over de Renaissance op te geven is een bijna onbegonnen werk, daar het aantal daarover geschreven boeken legio is en wel moest zijn, omdat de Renaissance eenige eeuwen omvat, zich over geheel Europa

heeft verbreid en zich niet alleen op het gebied van wetenschap en kunst openbaart, maar ook in nauw verband staat met kerk en godsdienst. Daarom verwijs ik maar naar enkele werken, nl. : Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des class. Alterthums oder das erste Jahrh. des Humanismus*, Berlijn 1859, 2 dr. 1893 ; J. Burckhardt, *Die Cultur der Renaissance in Italien*, 2 Aufl. Leipzig 1869 ; H. E. Moltzer, *De invloed der Renaissance op onze letterkunde* in „ Studiën en Schetsen van Ned. Letterkunde", Haarlem 1881, bl. 1-52 ; L. Geiger, *Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland*, Berlin 1882 ; en Félix Nève, *La Renaissance des Lettres et l'essor de l'érudition ancienne en Belgique*, Louvain 1890.

Voor de Leuvensche hoogeschool zie men Félix Nève, *Mémoire historique et litt. sur le collège des Trois Langues à l'université de Louvain* (in Mémoires couronnés, publiés par l'Acad. royale de Belg. XXVIII 1856.

Voor de Noord- en Zuidnederlandsche Latijnsche dichters zie P. Hofman Peerlkamp, *Liber de vita, doctrina et facultate Nederlandorum, qui carmina latina composuerunt*, Brux. 1822, 2 ed. Harlemi 1838.

Voor Geldenhauer zie J. Prinsen J. Lz., *Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, 's Grav. 1898, die ook *Collectanea* van hem uitgaf, Amst. 1901.

De *Basia* van Janus Secundus, die eerst na zijn dood gedrukt zijn in 1539 en later herhaaldelijk, werden te Berlin 1899 door G. Ellinger nog eens weer herdrukt en zijn ook meermalen in het Ned. vertaald, o.a. door A. W. Engelen Gron. 1830 en het laatst door J. H. Scheltema, *Het boek der kusjes van Janus Secundus*, Leiden 1902.

Voor Hortensius zie men G. Mees, *Lambertus Hortensius van Montfoort als geschiedschrijver*, Utrecht 1836 ; voor Hadr. Junius : P. Scheltema, *Diatribe in Hadriani Junii vitam, ingenium, familiam, merita literaria*, Amst. 1836 ; voor Jan van Scoorl : G. J. Hoogewerff, in „Onze Eeuw" 1915 en H. E. van Gelder, *Nieuws over Jan van Scorel*, in Oud Holland XXXVI (1918), bl. 177-182 ; voor Cassander : J. M. Assink Calkoen, *Georgii Cassandri vita*, Amst. 1859. Voor de overigen is, behalve Hofman Peerlkamp, in het bijzonder te raadplegen : Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire*, Louvain 1765-70 III dln.

Voor het schooldrama zie Otto Francke, *Terenz und die lateinische Schulcomoedie in Deutschland*, Weimar 1877, en G. D. J. Schotel, *Tilburgsche Avondstonden*, Amst. 1850, bl. 217-332. Daarvoor leverde ook een rijk materiaal J. A. Worp, *Geschiedenis van het Drama en van het Tooneel in Nederland*, I, Gron. 1904, bl. 193-232.

Voor Macropedius zie men Daniel Jacoby, *Georg Macropedius, Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des sechszehnten Jahrhs.*, Berlin 1886 en J. Hartelust, *De dictione Georgii Macropedii*, Utrecht 1902, waar ook zijn *Petriscus* is herdrukt. Zijne *Rebelles* en *Aluta* werden herdrukt door Joh. Bolte, *Latein. Litteraturdenkmäler des XV und XVI Jahrhs.*, Berlin 1891. Voor de *Hecastus* zie Karl Goedeke, *Every-Man, Homulus und Hekastus*, Hann. 1865.

Voor Cornelius Crocus, wiens *Joseph* te Amsterdam in 1535 werd vertoond

en te Antwerpen in 1538 werd gedrukt, zie J. F. M. Sterck, *Onder Amsterdamsche Humanisten* in „Het Boek", Maart 1917. Zie ook J. H. Rössing, Het Tooneel IV (1918), bl. 10-14.

Voor Gnapheus zie H. Roodhuyzen Jr., *Het Leven van Guilhelmus Gnapheus,* Amst. 1858 en Reusch, *Gnapheus, der erste Rector des Elbinger Gymnasiums,* Elbing 1868 en 1877. Zijn *Acolastus* werd herdrukt door Joh. Bolte in *Latein. Litteraturdenkmäler des XV und XVI Jahrhs.,* Berlin 1891.

Voor Schonaeus zie A. H. Garrer, *Schonaeus, Bijdrage tot de geschiedenis der Latijnsche school te Haarlem,* Haarlem 1889. Zijn *Vitulus* is in 1616 als Hamburgsch Vastenavondspel in Nederduitsche vertaling uitgegeven en herdrukt door Joh. Bolte en W. Seelmann, *Niederdeutsche Schauspiele älterer Zeit,* Norden-Leipzig 1895, p. 23-60, en ook in het Nederlandsch vertaald als *Cluchte van een Boer, die in een Calfsvel benaeyt was.* Zijn *Dyscoli* is in 1641 in vertaling van Pieter Godewyck uitg. als *Wittebroods-kinderen of bedorve jongelingen.* Zijn *Cunae,* niet vertaald, maar wat den inhoud betreft nagevolgd in de *Klucht van de Qua Grieten* van 1644, is in 1907 nog eens bij J. Clausen te Amsterdam uitgegeven.

II. Eerste vertalers en navolgers der classieken.

Voor Floreanus en Borluyt zie men Ph. Blommaert, *De Ned. Schryvers van Gent,* Gent 1861, bl. 158-161 en bl. 30-39.

De bibliographie der vele dichtwerken van Cornelis van Ghistele vindt men *Bibliotheca Belgica,* G 10-33, 69 en het nog veel grooter aantal prozawerken van Marten Everaert vindt men vermeld *Bibliotheca Belgica,* E 46. Over Everaert zelf zie men C. P. Serrure, Vaderl. Museum II, bl. 453-462, III bl. 130-138, IV bl. 363-368 en V bl. 311-316.

Voor Coornhert zie men Jan ten Brink, *D. V. Coornhert en zijn Wellevenskunst,* Amst. 1860; Carl Lorentzen, *Dierijck Volkertszoon Coornhert, der Vorläufer der Remonstranten. Versuch einer Biographie,* Jena 1886 en F. D. J. Moorrees, *D. V. Coornhert de Libertijn, Levens- en Karakterschets,* Schoonhoven 1887. Verzameld zijn *Dieryck Volkertsz. Coornherts Wercken* uitgegeven te Amsterdam bij Jacob Aertsz. Colom 1630 III dln., met eene levensbeschrijving door G. Boomgaart. Over de zinnebeeldige titelplaat voor dat werk zie men H. A. W. Speckman in „Het Boek" 1919, bl. 19-28. Eene zeer uitvoerige bibliographie van Coornhert's werken vindt men in de *Bibliotheca Belgica* C. 35-125, 138-149, 270-274, 641. Voor eene Hoogduitsche vertaling van zijn spel *Abrahams Uytgangh* zie men Joh. Bolte, Tijdschrift XVII, bl. 85-87. Het geschrift, dat Calvin tegen hem uitgaf en dat door Theodorus Beza ook in het Latijn is vertaald, is getiteld „Réponse à un certain Hollandois, lequel, sous ombre de faire les Christiens tout spirituels, leur permet de polluer leur corps en toutes idolatries. Escrite par M. Jean Calvin aux fidèles du pays-bas. Chez Jean Crespin 1562.

Voor Houwaert zie men K. Ruelens, Bibliophile Belge III (1868), p. 23

-37, K. Stallaert, *Jan Baptista Houwaert, beschouwd als Dichter en Staatsburger* in Ned. Museum 2 R. II (1885), 1 bl. 83 vlgg. en 351 vlgg., F. van Veerdeghem en Oscar van den Daele, *Drie onuitgegeven werken van J. B. Houwaert* in de Bull. de l'Acad. royale de Belgique, 3. S. XXVI, Brux. 1893. p. 344-365, en F. van Veerdeghem, *Houwaert en Parma, onuitgegeven gedichten* in Ned. Museum 1897, bl. 321-351. Over zijn *Pegasides Pleyn* schreef A. de Jager, *De vrouw bezongen door Joan Baptist Houwaert* in De Tijdspiegel 1877, bl. 229-239. Over *Den Handel der Amoreusheyt* zie men boven bl. 48. Eene uitvoerige bibliographie zijner werken vindt men *Bibliotheca Belgica* H 13-34, 89, 189.

Cornelis van Beresteyn, hier genoemd als vertaler van Antonio de Guevara's „Relox de principes o Marco Aurelio", gaf ook eene vertaling van diens „Epistolas familiares" als *Vrundtlicke ghemeene Sendtbrieven* uit. Zie J. te Winkel, Tijdschrift I, bl. 78 vlg.

III. De invloed van Ronsard en zijne Pleiade.

Over de Pleiade-poëzie zie men vooral A. Darmesteter et A. Hatzfeld, *Le seizième siècle en France. Tableau de la littérature et de la langue*, Paris 1878 II dln. en verder Chalandon, *Essai sur la vie et les oeuvres de Pierre de Ronsard*, Paris 1875; Piéri, *Pétrarque et Ronsard*, Paris 1896; P. Laumonier, *Ronsard*, Paris 1909; H. Chamard, *Joachim du Bellay*, Lille 1900. Bellay's „Deffence et illustration de la langue françoysé" is opnieuw uitg. door Léon Séché, Paris 1905.

Voor het sonnet zie men S. Ferrari, *La storia del sonetto italiano*, Modena 1887, Towlinson, *The sonnet, its origin, structure* etc., London 1874 en A. S. Kok, Tijdschrift IV (1884), bl. 113 164.

De nieuwe litteraire beweging wordt aldus gekarakteriseerd door Ferdinand Brunot, *Histoire de la langue française* II, Paris 1906, p. 84: „De Bellay et les siens, en particulier Ronsard, qui fut probablement son collaborateur, eurent l'habilité de se poser, comme le font si souvent poètes et artistes, en prophètes d'un art non encore vu, et, allant jusqu'au bout de l'audace de prétendre non seulement qu'ils renouvelaient, mais qu'ils créaient de toutes pièces. Quoiqu'ils n'osassent au fond qu'une demi-émancipation, subsistuant, à l'esclavage de la traduction le servage de l'imitation, ils présentèrent si bien leurs emprunts comme des conquêtes, cachèrent la simplicité de leur dessein sous des phrases si enthousiastes et si sonores, que les contemporains s'y trompèrent, que la postérité même s'y est méprise et qu'aujourd'hui encore leur réclame rencontre l'indulgence et même la faveur de juges cependant bien informés".

Van Lucas de Heere vindt men eene zeer uitvoerige biographie in het *Schilderboeck* van zijn leerling Karel van Mander. Zie verder over hem Ph. Blommaert, *De Ned. Schryvers van Gent*, Gent 1861, bl. 130-158, Lionel Cust, *A notice of the life and works of Lucas d'Heere, poet and painter,*

Westminster 1894 en Marten Rudelsheim, Oud-Holland XXI, bl. 85-110. De bibliographie zijner werken vindt men in de *Bibliotheca Belgica.*

Voor Francis Hieman (geb. 1522 † 1585) zie men Ph. Blommaert, *De Ned. Schryvers van Gent,* Gent 1861, bl. 162 vlg.

Voor Van der Noot zie men Aug. Vermeylen, *Leven en Werken van Jonker Jan van der Noot,* Antw. 1899, waar men ook eene volledige bibliographie zijner werken aantreft. Bloemlezingen uit zijne werken gaven K.Stallaert, Gent 1857 en Albert Verwey, Amst. 1895.

Over Houwaert zie boven bl. 62.

Voor Willem de Gortter (geb. 1585) zie men J. F. Willems, Belg. Museum I bl. 370-378. In *Den Nieuwen Lust-hof* van 1602 komen acht liederen van hem voor onder de spreuk „Na 't suer het soet".

IV. Karel van Mander en zijn kring.

Dat „De Vijgheboom" eene Brabantsche kamer te Schiedam was en niet, zooals vroeger gemeend werd, eene Vlaamsche te Amsterdam, is aangetoond door J. te Winkel, Tijdschrift XI (1892), bl. 41-45.

De hoofdbron voor Karel van Mander's leven is de op goede gronden aan G. A. Bredero toegeschreven, biographie : *'t Geslacht, de geboorteplaets, tydt, leven ende wercken van Karel van Mander, Schilder en Poeet,* die het eerst achtergevoegd is aan Van Mander's „Uytleggingh op den Metamorphosis Pub. Ovidii Nasonis", Amst. 1616, en niet, zooals men, door niet op de Signatuur R-S IIII te letten, gewoonlijk meent, achter den twee jaar later uitgegeven druk van het Schilderboeck, ofschoon zij ook daarachter weer is opgenomen. Verder heeft men over Van Mander : Prudens van Duyse, Belg. Museum VI, bl. 5-45, L. Plettinck, *Studiën over Karel van Mander,* 2 dr. Gent 1887 en R. Jacobsen, *Carel van Mander, dichter en prozaschrijver,* Rott. 1896.

Over zijn *Schilderboeck,* waarvan Henri Hymans, Paris 1884-85 in II dln. „Het Leven der Ned. en Hoogd. schilders" in Fransche vertaling uitgaf, zie men H. E. Greve, *De bronnen van Carel van Mander voor „het leven der doorl. Ned. en Hoogduitsche schilders",* 's Grav. 1903. Zie nog Otto Hirschmann, *Beitrag zu einem Kommentar von Karel van Manders „Grondt der edel vry schilder-const"* in Oud Holland XXXIII, bl. 81-86.

De 27 „Epitaphiën ofte Graf-schriften, gemaeckt op het afsterven van Carel van Mander" zijn gedrukt te Leiden bij Marten van den Vijver, 1609.

Voor *Den Nederduytschen Helicon* zie men J. te Winkel, Tijdschrift XVIII (1899), bl. 241-267. Het daar geuite vermoeden, dat het Jacobus van der Schuere zou geweest zijn, die de vele er in opgenomen gedichten door zijn proza tot één geheel maakte, werd bevestigd door R. Foncke, Tijdschrift XXXVII (1918) bl. 261-267, die tevens het begin van dit proza deed kennen als vertaling der Inleiding op de „Bergerie "van Rémy Belleau. Van der Schuere (geb. 1576) gaf ook nog eene berijming der „Treurdichten van Publ. Ovidius Naso" te Haarlem in 1612 uit.

Van Cornelis Ketel (geb. 1548) vindt men eene uitvoerige biographie, die niet minder dan 16 kleine gedichtjes van hem bevat, in Van Mander's *Schilderboeck*. Andere gedichtjes van hem komen voor in liedboekjes van dien tijd, o.a. „Den bloeyenden Mey-waghen" (1608) en „Apollo of ghesangh der Muzen" (1615). Als schilder wordt hij met lof besproken door J. Six, Oud Holland XXIV bl. 105 vlgg. en door A. Bredius, Oud Holland XXX bl. 193-196.

V. De Leidsche woordvoerders der Renaissance.

Van Janus Dousa zijn meest Latijnsche gedichten gedrukt. Hij zelf gaf een Latijnsch Echo-lied met andere gedichten uit, Hagae-Com. 1603. Eene bloemlezing „Poemata pleraque selecta" werd er van hem uitg. door P. Scriverius, Lugd-Bat. 1609, terwijl zijne „Poemata" Roterodami 1704 werden uitg. door P. Rabus. Zie over hem M. Siegenbeek, *Laudatio Jani Dousae*, Lugd.-Bat. 1812 en J. Prinsen J. Lz., Tijdschrift XXIII bl. 193-201 en Oud Holland XXVI, bl. 93-99.

Voor Jan van Hout zie men J. Prinsen J. Lz., *De Ned. Renaissancedichter Jan van Hout*, Amst. 1897, en van denzelfden verder *Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout*, Tijdschrift XXII bl. 203-239, XXV bl. 1611-89, XXXII bl. 186-209, XXXV bl. 289-313 en Oud Holland XXIV bl. 17 vlgg., XXVI bl. 43-66, 93-114, 149-164. Vgl. ook J. van der Valk, Tijdschrift XXV bl. 75-77. Voor het door hem ingerichte Leidsche rederijkersfeest zie men J. Prinsen J. Lz., „Bijdragen van het Hist. Genootschap te Utrecht, XXV bl. 444 vlgg. Zijn loterijspel is uitg. door J. Prinsen J. Lz., Tijdschrift XXIII bl. 201-256.

Van Pieter Cornelisz van der Morsch is een „Cort Verhael van 't Principael In Leyden bedreven By Sotten meest Die op Vrou Lors Feest waren verschreven Den 26 Mays 1596" ook in dat jaar gedrukt te Leyden by Jan Claesz van Dorp.

Van Jacobus Celosse hebben wij, behalve het „Vreught-eyndichspel", twee tafelspelen en een „Vreugden-gesang op 't 12 jarigh Bestandt" in *Den Nederduytschen Helicon* en verschillende hier en daar verspreide kleinere gedichten, ook een Spel van Sinne in het „Const-thoonende Juweel by de loflijke stadt Haerlem ten verzoeke van Trou moet blijcken in 't licht gebracht", Zwolle 1607. De gedichten op zijn dood vindt men in „Het Leydsch Vlaemsch Orangien Lelyhof", Leiden 1632, dat ook 50 à 60 gedichten en liederen (ook op historische gebeurtenissen) van hem bevat. De lijkdichten op hem, waarin vele levensbijzonderheden van hem worden vermeld, zijn van Marten Beheyt en Nicolaes de Clerck, die ook zelf nog verschillende andere gedichten aan den bundel leverden.

Voor Jacob Duym zie men K. Poll, *Over de Tooneelspelen van den Leidschen Rederijker Jacob Duym*, Gron. 1898, en Edw. van Even in Verslagen der Kon. Vlaamsche Acad. 1901 bl. 515-537. Een tegenhanger van zijn „Nassousche Perseus" is de „Andromede Belgica" van Joan-Bapt. Gramaye,

Lovanii 1600, waarin Albertus de Perseus is, die België-Andromeda verlost.

De geheele emblematische litteratuur is met volledige bibliographie der emblemata-bundels van 1548 tot 1696 behandeld door A. G. C. de Vries, *De Nederlandsche Emblemata, Geschiedenis en Bibliographie tot de 18de eeuw*, Amst. 1899.

Daar vindt men als No. 21-34 ook de uitgaven van de *Emblemata Amatoria* of *Afbeeldingen der Minne* en het *Ambacht van Cupido* van Daniel Heinsius. Voor dezen zie men J. P. van Cappelle, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Wetenschappen en Letteren in Nederland*, Amst. 1821 bl. 199-222 en A. Angz. Angillis in Dietsche Warande VI (1864) bl. 7-44, 421-450, 546-559.

De strijd van Heinsius met De Balzac en Salmasius over de *Herodes Infanticida* van 1632, begonnen met De Balzac's *Discours* (1636), beantwoord in Heinsius' *Epistola* (1636) en voortgezet in J. de Croi's *Réponse* (1642) en Salmasius' *Epistola* (1644), is uitvoerig beschreven door W. J. A. Jonckbloet in diens *Geschied. der Ned. Lett.*, 3 dr. III bl. 63-68. Daar de „Herodes Infanticida" aan Huygens was opgedragen, werd ook deze in den strijd betrokken: zie J. A. Worp in Oud Holland XIV (1896) bl. 147-175 en A. Kluyver, *Const. Huygens tusschen Salmasius en Heinsius* in „Vier Opstellen, geschreven voor Mr. S. J. Fockema Andreae", Sept. 1914.

„Over den invloed der Hollandsche Letterkunde op de Hoogduitsche in de zeventiende eeuw" schreef J. P. van Cappelle, *Bijdragen* bl. 167-198 en over Opitz in het bijzonder Muth, *Ueber das Verhältniss von Martin Opitz zu Dan. Heinsius*, Leipzig 1877. De beste herdruk van *Martin Opitz Teutsche Poemata* is die van Georg Witkowski, Halle a. S. 1902, waarin nauwkeurig is opgegeven, wat Opitz uit Heinsius en ook verder uit het Nederlandsch heeft vertaald, en waarin ook Opitz' vertalingen van Heinsius' beide Lofzangen zijn opgenomen. Voor den invloed van Heinsius, en met name van diens *De tragoediae constitutione*, op Opitz' kunsttheorie zie men Fritsch, *Martin Opitzens Buch von der deutschen Poeterei*, Halle a.S. 1884 en Ch. W. Berghöffer, *Martin Opitz Buch von der deutschen Poeterei*, Frankfurt a.M. 1888.

VI. **De strijd voor de Nederlandsche taal.**

Dat de Eglentier sedert 1518 boven de Waag vergaderde, bewees met het afdrukken der resolutie J. H. Rössing in De Tijdspiegel 1874 bl. 47 vlg.

Voor Goossen ten Berch zie men boven, bl. 48; voor Egbert Mainartsz. boven bl. 54 en voor *Het spel van sinnen van Lazarus doot*, dat zich in handschrift bevindt in het Archief der Haarlemsche Kamer „Trou moet blycken", zie men G. Kalff *Trou moet blycken*, Gron. 1889 bl. XIV — XVI. Voor *Een*

spul van sinnen Van de Siecke Stadt en nog twee andere in een Utrechtsch handschrift bewaarde spelen, die ook van de Kamer In Liefd' Bloeyende zijn uitgegaan, zie men boven bl. 54 vlg.

Over Jan van de Werve zie men C. P. Serrure, Vaderl. Museum II bl. 105-128, IV bl. 438 vlg. en *Bibliotheca Belgica* W 20-28.

Voor Peeter Heyns (geb. te Antwerpen 1537 † te Haarlem 1598) zie men C. P. Serrure, Vaderl. Museum III bl. 292-404, en *Bibliotheca Belgica H* 52-60. Dat hij reeds met zijn zoon in 1585 naar Haarlem zou zijn uitgeweken, is niet juist. Eerst in of na 1592 vestigde hij zich daar. De lof, hem als taalzuiveraar toegezwaaid, is, naar eene opmerking van C. P. Burger Jr., niet van den vertaler F. de Belleforest, maar komt reeds in het oorspronkelijke van Guicciardini zelf voor.

Van de *Nederlandsche Spellynghe* van Joos Lambrecht, Gent 1550, is te Gent in 1882 een heliotypisch facsimile uitgegeven.

Antonius Sexagius' *De Orthographia Linguae Belgicae*, Lovanii 1576 is herdrukt met inleiding en aanteekeningen door L. Goemans in Leuvensche Bijdragen III (1900) bl. 167-245, IV (1900) bl. 65-123.

Over Gabriel Meurier zie C. P. Serrure, Vaderl. Museum III bl. 392-399, IV bl. 439 vlg.

Cornelis Kiliaen (geb. 1528/29 † 1607), die door zijn Woordenboek beroemd gebleven is, was ook Latijnsch dichter. Zie *Kilianus Latijnsche Gedichten*, uitg. met een levensbericht door Max Rooses, Antw. 1880. Hij vertaalde in het Nederlandsch onder meer ook de genoemde „Descrittione di tutti i Paesi Bassi" van Lud. Guicciardini als *Beschryvinghe van alle de Nederlanden*, het eerst naar het schijnt, maar vermeerderd door Petrus Montanus, gedrukt te Amsterdam bij Willem Jansz. 1612.

De door H. L. Spieghel voor de Amst. Kamer opgestelde *Twe-spraack van de Nederduitsche Letterkunst*, Leyden 1584, is met uitvoerige toelichting opnieuw uitg. door K. Kooiman, Gron. 1913. Over zijn *Ruygh-bewerp van de Redenkaveling* van 1585 schreef Arthur Cornette in Ned. Museum, Gent 1879 II bl. 1-28.

Voor Simon Stevin (geb. 1548 † 1620) zie men J. P. van Cappelle, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Wetenschappen en Letteren in Nederland*, Amst. 1821, bl. 27-33 en 37-58, N. G. van Kampen, *Geschied. der Letteren en Wetenschappen* III (1826) bl. 115-121, A. de Cock, *Simon Stevin*, Gent 1888 en *Bibliotheca Belgica* S. 124-154.

VII. De Eglentier te Amsterdam onder leiding van Spieghel en Visscher.

Van Laurens Jacobsz. Reael († 1601), den vader van den meer bekenden Laurens Reael, bestaat een bundel „Refereynen, Baladens, Epitafiën, Historialen ende andere Liedekens" in handschrift op de Universiteits bibliotheek van Gent. Daaruit gaf Joh. C. Breen in het „Amsterdamsch Jaarboekje voor 1897" bl. 48-63 uit: 1^{0} Een Refereyn met den stok:

„'t Is beter ten halven ghewendt, als heel onteert", geschreven te Dantzig, waarheen hij toen was uitgeweken, 20 Dec. 1574, en 2⁰ „Balaeden, gemaect op de Satisfactie van Amsterdam", geschreven 15 Maart 1578, beide geteekend met de spreuk „Liefde vermacht al". Ook liet Reael „Memoriën" over de jaren 1566-67 na, die G. Brandt gebruikte : zie G. Penon, *Bijdragen tot de Geschied. der Ned. Letterkunde* III Gron. 1884, bl. 150.

Op de Hamburgsche stadsbibliotheek bevindt zich een handschrift met tafelspelen en liederen van Wouter Verhee en anderen, waaruit het een en ander werd meegedeeld door G. Kalff, Tijdschrift V, bl. 137-186. Vgl. ook Joh. Bolte, Tijdschrift VIII, bl. 237-243.

De namen van deze en andere overheidspersonen, die in 1581 leden van de Eglentier waren, worden naar een nu verloren rekenboek der Kamer meegedeeld door G. Brandt, *Gedichten*, Rott. 1649, bl. 262. Daar worden ook, bl. 267 de vertooningen van 1587 en 1594 vermeld. Men zie daarvoor ook Pieter Nolpe, *Beschrivinge van de blyde Inkoomste*, enz. Amst. 1642, O. D(apper), *Hist. Beschryving der stadt Amsterdam*, Amst. 1663, R. W. P. de Vries. *De blijde Inkomsten van vorstelijke personen in Amsterdam*, Amst. 1879 en J. te Winkel, *De inneming van Groningen rhetorijkelijk verheerlijkt* in „Gedenkboek der Reductie van Groningen in 1594", Gron. 1894, bl. 237-264.

De zeven Spelen van die Wercken der Bermherticheyd tot Amstelredam opentlyck ghespeelt Anno 1591 zijn gedrukt „'t Amstelredam By Herman Jansz. Muller, Figuersnyder, Anno 1591. Men verbetere dus 1592 in 1591.

Spieghel's leven is het eerst beschreven door Pieter Vlaming vóór de heruitgave van *H. L. Spieghels Hertspieghel en andere Zedeschriften*, Amst. 1723. Daarin zijn niet opgenomen de gedichten uit Spieghel's jeugd, die Roemer Visscher het eerst achter zijn eigen *Brabbelingh* in 1614 liet drukken. Evenmin komt er in voor zijn, naar een Berlijnsch handschrift het eerst door F. A. Stoett, Tijdschrift XXI (1902) bl. 156-171 uitgegeven, zinspel *Numa ofte Amptsweygheringe.*Van Spieghel's vertaling van Seneca's Thyestes spreekt Vondel in de opdracht van zijn Joseph in Dothan. De Chorus daaruit (in Vlaming's uitgaaf, bl. 225 opgenomen) komt het eerst voor achter Pers' *Bellerophon*, Amst. 1614. Nog is een lied van Spieghel naar een Brusselsch handschrift bekend gemaakt door G. Kalff, Tijdschrift VI, bl. 311-313. Proza van Spieghel over „Koops- ende Verkoops-recht-regelen" is naar een Weekschrift „De Koopman", Amst. 1768 herdrukt door J. W. Muller, Tijdschrift XX, bl. 200-209. Over Spieghel schreven nog J. L. C. A. Meijer in Noord en Zuid XV (1892), bl. 250 vlgg. en A. Verwey. *Hendrick Laurense Spieghel*, Gron. - Den Haag 1919.

Over *Roemer Visscher en zijn gezin* schreef in 1878 Theod. Jorissen eene studie, ook opgenomen in diens „Historische en literarische Studiën", Haarlem 1891, bl. 305-339, en over zijn gezin en zijn geslacht N. de Roever, *Een verjaard verjaarfeest*, Oud Holland I (1883), bl. 238-249, waar wordt aangetoond, dat zijne dochter Anna niet in 1584, maar reeds in 1583 geboren is. Zie over hem J. F. M. Sterck in het „Vierde Verslag van de Vereen.

Het Vondel-Museum", 1910, bl. 24-32, 41 vlg., waar wordt aangetoond, dat Visscher niet behoorde tot de Katholieke Kerk, zooals men vroeger meende, en dat zijne kinderen niet om en om katholiek en gereformeerd waren, maar wel degelijk allen gereformeerd, evenals hunne moeder. Vooral van belang is de verhandeling van J. F. M. Sterck, *Aanvullingen tot het „Leven" van Roemer Visscher* in Oud Holland XXXIII (1915), bl. 208-241. *Uit Roemer Visscher's Brabbeling* is, te Utrecht 1918, eene goede bloemlezing uitg. door N. van der Laan.

Van Anna en Maria Tesselschade Visscher vindt men de gedichten het eerst verzameld bij Jacobus Scheltema, *Anna en Maria Tesselschade, de dochters van Roemer Visscher*, Amst. 1808, en vervolgens bij (M. D. de Bruyn) *Gedichten van Anna Visscher en Maria Tesselschade Visscher*, Utrecht 1851.

Van Anna alleen zijn de *Honderd Christelijke Zinnebeelden naar Georgette de Montenay* het eerst in 1854 door A. D. Schinkel uitg. naar het oorspronkelijk handschrift. Eene Ned. vertaling van onbekende hand is gedrukt met eene Latijnsche, Spaansche, Italiaansche, Duitsche en Engelsche vertaling te Frankfort 1619. *Alle de gedichten van Anna Roemers Visscher*, Utrecht 1881 II dln. werden verzameld in het licht gegeven door N. Beets. Eene letterkundige studie over haar schreef H. E. Moltzer, *Anna Roemers Visscher*, Gron. 1879. Losse aanteekeningen over haar en over haar geslacht gaf. J. H. W. Unger in Oud Holland III (1885) bl. 123-134 en bl. 161-170. Over haar en in het bijzonder over hare glasgraveersels schreef A. M. Pareau, *Nederl. glasgraveurs en glasetsers en hun werk* bij het Jaarverslag van het Kon. Oudheidk. Genootschap te Amsterdam, 1900 bl. 38-68, waar bl. 68-72 ook over die van Maria Tesselschade wordt gehandeld. Vgl. daarover ook Oud Holland I bl. 275 vlg.

Van Maria Tesselschade zijn de gedichten en brieven gedeeltelijk uitgegeven in (J. van Vloten) *Tesselschade Roemers en hare vrienden in* 1632-1649, Leiden 1852, maar volledig is alles, wat wij van Tesselschade en aangaande haar overhebben uitg. in een nagelaten werk van J. A. Worp. *Een onwaerdeerlycke vrouw. Brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade*, 's-Grav. 1918.

Ook vreemdelingen hebben zich met haar bezig gehouden, nl. W. Gosse, *A Dutch Poetess of the seventeenth century* in diens „Studies in the literature of northern Europe" London 1879 p. 230-277 en Gustave Derudder, *De Tessela Romeria.* Calais 1898.

Over hare, door J. F. M. Sterck bewezen, geloofsverandering zie beneden op Hoofdstuk XXXI.

VIII. De Eglentier onder Hooft's leiding.

De dichtwerken van Hooft zijn het eerst onder den titel *Gedichten van Pieter Corn. Hooft verzaemelt uytgegeven door Jacob van der Burgh*, Amst. 1636 (vermeerderd herdrukt in 1657 en 1668), vervolgens in *P. C. Hooft's*

Werken, Amst. 1671 door Arnout Hooft en G. Brandt, en daarna nog eens als *P. C. Hooft's Mengelwerken*, Amst.-Leiden-Utrecht 1704 door David van Hoogstraten. Verder werden zij met aant. uitg. door W. Bilderdijk, Leiden 1823 III dln. Gedeeltelijk naar 's dichters eigen handschrift (op de Amst. Univ.-bibl.) werden zij gedrukt door P. Leendertz Wz., *Gedichten van P. C. Hooft. Volledige uitgave*, Amst. 1871-75 II dln. met eene volledige bibliographie in de inleiding. Een vermeerderden en verbeterden tweeden druk daarvan gaf F. A. Stoett, Amst. 1899-1900 II dln.

De grondslag voor Hooft's levensbeschrijving is nog altijd *'t Leeven van Pieter Cornelisz Hooft* door Geeraerdt Brandt, geplaatst voor diens nieuwe uitgaaf van Hooft's *Ned. Historien*, Amst. 1677. Deze biographie is, samen met Brandt's „lijkreeden" op Hooft, met inl. en aant. herdrukt door J. C. Matthes, Gron. 1874.

Over de familie Hooft zie men J. A. Alberdingk Thijm en A. A. Vorsterman van Oyen, *Het Geslacht Hooft. Eene genealogie*, Amst. 1881 ; J. te Winkel, *Een paar mededeelingen aangaande het geslacht Hooft* in Dietsche Warande N. R. III (1881) bl. 406-410 ; Ch. M. Dozy. *P. C. Hooft en zijn geslacht*, Oud-Holland VI (1888) bl. 154-160 en H. E. van Gelder, *Het Testament van P. C. Hooft*, Oud-Holland XXXV bl. 224 vlg.

Dat Hooft het best is te kennen uit zijne brieven, is reeds vroeg ingezien, nl. door Jacobus Scheltema, die er voortreffelijk gebruik van gemaakt heeft in zijn *P. C. Hooft geschetst met zijne eigene woorden* in zijn „Geschied- en Letterkundig Mengelwerk" II 1. (1818) bl. 1-94. Deze brieven komen voor een klein deel reeds voor in *P. C. Hooft's Mengelwerken*, Amst. 1704. Verreweg de meeste zijn voor het eerst gedrukt in *Brieven van P. C. Hooft* Amst. 1750, uitg. door B. Huydecoper. Het getal van 770 daar gedrukte brieven is nog tot 873 geklommen in de laatste, ook naar de nog op de Amst. Univers. bibl. bewaarde handschriften bezorgde, maar toch nog onnauwkeurige uitgaaf van J. van Vloten. *P. C. Hooft's Brieven*, Leiden 1855-57 IV dln. (eene kleine aanvulling gaf J. te Winkel, Tijdschrift III bl. 173-176) In Van Vloten's uitgaaf vindt men ook tal van brieven, door anderen aan Hooft gericht, en bovendien zijn *Reis-heuchenis* II bl. 407-443 en zijn *Schick van de dichtschool In Liefd Bloeyende* I bl. 411-417. Eene keurige bloemlezing uit Hooft's brieven gaf Mej. G. F. C. van Nop, Zutphen 1909.

Verder zie men het Hooft-nummer van „Eigen Haard", in 1881 uitgegeven bij gelegenheid van de viering van zijn driehonderdsten verjaardag. Daar vindt men van D. C. Meijer Jr. *Het Geslacht Hooft*, van Jan ten Brink *Hooft als lyrisch dichter*, van A. D. de Vries Az. *Hooft en zijn gezin*, van N. de Roever, *Het hooge huis te Muiden*, van M. de Vries, *Leert uw moeders taal*, van W. Doorenbos *P. C. Hooft als geschiedschrijver*, van H. de Veer, *Een gentleman in de zeventiende eeuw* en van F. van der Goes, *Hooft's tooneelwerken*.

Uit denzelfden tijd dagteekenen D. C. Meijer Jr. *De jeugd en de jongelingsjaren van P. C. Hooft* in De Gids van 1881 II, W.Doorenbos, *Pieter Corn. Hooft, feestrede* Amst. 1881, C. Busken Huet in Litterarische Fan-

tasiën XVIII (ook I 1862 bl. 1-24), en, uit later tijd, G. Heeringa „De invloed der Renaissance op de godsdienstige en zedelijke denkbeelden van Pieter Cornelisz Hooft" in Oud-Holland XVII (1899) bl. 129-155.

Voor Hooft's tooneelwerken zie men bovendien op Hoofdstuk IX, X, XI en XVI, voor zijne liederen op Hoofdstuk XIV en XXV, voor zijne metrische beschouwingen op Hoofdstuk XIX, voor zijn proza op Hoofdstuk XXX en voor zijn leven te Muiden op Hoofdstuk XXXI.

Over Hendrick de Keyser (geb. 1565 † 1619), die ook (althans in 1616) lid van de Kamer In Liefd' Bloeyende was, zie men C. H. Peters, Oud-Holland XIX bl. 150-168 en 198-213 en A. W. Weissman, Oud-Holland XXII bl. 69-74, en de Jaarverslagen van het Kon. Oudheidk. Genootschap te Amst. van 1911 en 1912.

De vermelde rijmkroniek van Jacobus Laurentius (geb. 1584 of 1586 † 1644) is naar eene plano-uitgave herdrukt door N. de Roever achter het Jaarverslag van het Kon. Oudheidk. Genootschap te Amsterdam, 1886.

Van al de hier genoemde dichtwedstrijden zijn de er ten gehoore gebrachte werken in bundels gedrukt: de voornaamste van deze zijn: het „Const-thoonende Juweel by de loflycke Stadt Haerlem ten versoecke van Trou moet blycken in 't licht gebracht", Zwol. 1607, en „Vlaerdings-Redenrijck-bergh", Amst. 1617.

Voor Gijsbert van Hogendorp (geb. 1589 † 1639), voorvader van Gijsbert Karel van Hogendorp, zie J. te Winkel in de uitgave van *Bredero's werken* III bl. 138. Zijn *Spel van Xerxes* is gedrukt in „Vlaerdings-Redenrijck-bergh", Amst. 1617 en zijn „Treurspel van de moordt, begaen aen Wilhem by der gratie Gods prince van Oraenge" werd afzonderlijk gedrukt te Amst. in 1617 en 1639.

De eerste, nauwkeurige biographie van Coster gaf J. Hobma, *Levensgeschiedenis van Dr. Samuel Coster* in Oud-Holland XVI (1898) bl. 225-244. Eene zeer beknopte vindt men ook reeds in de eerste (nagenoeg) volledige uitgave zijner tooneelwerken en van enkele kleine gedichten door R. A. Kollewijn. *Samuel Coster's werken.* Haarlem 1883. De verkoopcatalogus zijner boekerij is uitg. door M. M. Kleerkooper, Tijdschrift XVII (1898) bl. 172-189.

Voor Coster's tooneelwerken zie op Hoofdstuk XII en XXVI, voor zijne leiding van Eglentier en Duytsche Academie op Hoofdstuk XV en XVI.

IX. Het classieke treurspel: Hooft en Coster.

Hoe groot de invloed van Seneca, vooral door Hooft en Coster, geweest is op ons treurspel in de eerste helft der zeventiende eeuw, zie men bij J. A. Worp, *De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel,* Amst. 1892. Vgl. daarover J. H. Polak in De Gids 1892. Seneca's treurspelen waren toen opnieuw uitg. door Daniël Heinsius in 1611, hetzelfde jaar, waarin ook diens boek *De tragoediae constitutione* verscheen. Eene nieuwe uitgave van *L. Annaeus Seneca Tragicus* gaf Petrus Scriverius in 1620. Op verschillende

Latijnsche scholen werden toen die stukken door leerlingen gelezen en ook gespeeld.

Als bronnen van Hooft's *Achilles en Polyxena* werden de werkjes van Dictys Cretensis en Dares Phrygius aangewezen door A. Kluyver in Verslagen der Kon. Akad. van Wet. 4 R. XI bl. 294 vlgg.

Over navolging van La Numancia van Cervantes bij Hooft's *Geeraert van Velsen* zie J. te Winkel, Tijdschrift I bl. 74, van Garnier P. H. van Moerkerken, Noord en Zuid XVII (1894) bl. 199-204. Zie ook A. Kluyver, *Over twee koren in de Geeraerdt van Velsen*, Tijdschrift XXXV bl. 53-61.

Over *Geeraert van Velsen* en *Baeto* schreef J. Koopmans, Taal en Letteren V bl. 285-310. Van de *Baeto* verscheen te Brussel in 1824 ook eene Fransche vertaling, gemaakt door Jean Cohen.

Over de Fransche tragedie, waarmee onze dichters toen natuurlijk bekend waren, zie men Emile Faguet, *La tragédie française au* XVI *siècle* (1550-1600), Paris 1883 en over Garnier: W. Foerster, die diens treurspelen herdrukte in „Sammlung französischer Neudrücke", 1882-83 IV dln. Hoe weinig er desniettegenstaande, behalve soms door Hooft en misschien ook door Vondel, aan Garnier en aan de Fransche tragedie van dien tijd in het algemeen is ontleend, zoodat alleen door zekeren B. D. van Antwerpen in 1612 naar Jean Auvry en door Guill. van Nieuwelandt en door Willem de Baudous naar Garnier is vertaald, betoogde J. A. Worp, Noord en Zuid XVIII (1895), bl. 193-215.

Over Colevelt's *Hartoginne van Savoyen* schreef P. H. van Moerkerken, Noord en Zuid XVI (1893) bl. 426-447.

Van Zevecote's Ned. dichtwerk is, onder den titel *Gedichten van Jacob van Zevecote*, voor de eerste maal verzameld uitg. door Jhr. Ph. Blommaert, Gent 1840. Als onbekend gedicht van hem werd „Lof van Harderwijck" aangewezen en afgedrukt door P. H. Keyser, Tijdschrift XXXV bl. 222-233. Zijn leven beschreef Ph. Blommaert, *De Ned. Schryvers van Gent*, Gent 1861, bl. 231-238. Zijn testament vindt men Vaderl. Museum IV bl. 243-245.

Van hem als Latijnsch dichter zag het licht „P. F. Jacobi Zevecotii Poemata. Tertia editio adeo aucta ut nova videri possit", Antverpiae apud Gerardum Wolsschatium, 1623. Daarin vindt men de treurspelen „Maria Graeca" en „Rosimunda" en verder „Elegiarum libri tres, Silvae et Esther tragicomoedia". Over zijn *Esther* zie men Rudolf Schwartz, *Esther im deutschen und neulateinischen Drama des Reformations Zeitalters*, Oldenburg-Leipzig 1894 p. 238-244. Over de *Maria Graeca* als omwerking van zijn nu nog alleen in handschrift bewaard treurspel *Maria Stuartia* zie J. T. Bodel Nijenhuis, Belg. Museum III bl. 363-369. Zijne *Rosimunda* is tot 's dichters groote tevredenheid in het Ned. vertaald door Guilliam Caudron en nagevolgd in een Zweedsch treurspel van Urban Hiärne.

Over *Den Moord der Onnoozelen* van Daniël Mostart zie P. H. van Moerkerken, Tijdschrift XIII bl. 136-143. Het anagram van Danielus Mostaart was „Nostra damus laeti".

X. Het herdersspel: Hooft en Rodenburg.

Voor het herdersspel in het algemeen zie men Gustav Weinberg, *Das franz. Schäferspiel in der ersten Hälfte des siebzehnten Jahrhs.* Frankfurt 1884 en Eugène Rigal, *Alexandre Hardy et le théatre français à la fin du* XVI *et au commencement du* XVII *siècle,* Paris 1889.

De verzen, die Hooft in zijn *Granida* uit Guarini's *Pastor fido* heeft nagevolgd, zijn door P. Leendertz Wz. (en na hem door F. A. Stoett) in zijne uitgave der „Gedichten van P. C. Hooft" nauwkeurig aangewezen. Joh. Bolte, Tijdschrift X (1891) bl. 286-289 wees verwantschap aan van het slot van het eerste en van het laatste bedrijf der Granida met pastorale scènes, *Diphilo and Granida,* toegeschreven aan den Eng. dichter Robert Cox en drukte die scènes daar af. Op nauwer verwantschap met een Eng. voorbeeld wees hij later, doch niet overtuigend, in zijne uitgaaf van *Mucidorus* (van 1598),*ein Engl. Drama aus Shaksperes Zeit übersetzt von Ludwig Tieck,* Berlin 1893 De stof daarvan is geput uit Sidney's „Arcadia". Eindelijk gaf A. Kluyver in den „Neophilologus" 1916 naar aanleiding van Bolte's mededeelingen nog eene verklaring van den samenhang van Hooft's herdersspel met de Diphilo-scène waarbij in elk geval een Engelsch voorbeeld wordt verondersteld, misschien een voorlooper van *The Bashful Lover* van Massinger.

Voor het karakter van de Granida zie men de Inleiding op de Granida-uitgaaf door J. H. van den Bosch, Zwolle 1890.

Over Rodenburg's leven en werken is gehandeld door J. H. W. Un ,er *Theodore Rodenburg* in het Brederoo-Album bij Oud Holland II bl. 91-100, door D. C. Meijer Jr., in De Ned. Spectator 1885 bl. 101-104, door J. A. Worp, *Dirk Rodenburg,* Oud Holland XIII bl. 65-90, 143-173, 209-237, en door W. Zuidema, *Theodore Rodenburg,* Tijdschrift XXI bl. 253-296, XXII bl. 81-123 en XXIV bl. 261-300. Over zijn geslacht schreef W. J. C. van Hasselt, Dietsche Warande VI (1864) bl. 258-266. Zie verder J. Alblas, *Bibliographie der Werken van Theodoor Rodenburgh,* Utrecht 1894.

Voor de bronnen zijner werken en voor zijn strijd met Coster en de Duytsche Academie zie men verder op Hoofdstuk XV en XVI.

Wat Vondel van zijn *Leeuwendalers* ontleende aan Tasso's *Aminta,* is aangewezen door Jan ten Brink in de Gids 1864 IV bl. 117-133, door J. A. Alberdingk Thym in De Gids 1879 I bl. 334-344 en door W. L. van Helten, Tijdschrift II (1881) bl. 61-71.

Met inleiding en aant. zijn de *Leeuwendalers* afzonderlijk uitg. door Eelco Verwijs, Leeuw. 1864, 3 dr. bezorgd door J. Verdam 1885. Ook F. Buitenrust Hettema gaf er een herdruk van, Zwolle 1899.

Over eene mogelijke bron van Bredero's *Angeniet* schreef G. Kalff, Tijdschrift XXXIV bl. 233-236.

Henrick Bloemaert (geb. omstreeks 1601 † 30 Dec. 1672) vertaalde als werk van zijn ouderdom, zoals hij zegt, de Pastor fido evenals Rodenburg in alexandrijnen, maar bracht de reien in lyrische strophen over.

Voor Simon Ingen leze men Simon Ingels (geb. 1618). Hij vertaalde de *Fida ninfa* in rijmlooze verzen en voegde daarachter een klein bundeltje kleine *Gedichten van S. I.*, waaruit blijkt, dat hij met verscheidene onzer meest bekende dichters bevriend was, o.a. met Hooft en Tesselschade, wier dochter Maria hem, naar het schijnt, liefde heeft ingeboezemd. Kort na zijne uitgaaf van *De getrouwe herderin*, nl. 19 April 1660 vertrok hij als consul naar Barcelona. Zie J. F. M. Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn kring*, Bussum 1918 bl. 177 en 186.

XI. **De tragi-comedie: Bredero en Starter.**

Voor Voskuyl zie men J. A. Worp, *De bronnen van Voskuyl's tooneelspelen*, Tijdschrift XIV bl. 75-93, 241-259.

Voor Bredero zie men: Jan ten Brink. *Gerbrand Adriaensz. Bredero. Historisch-Aesthetische Studie*, 2de dr. Leiden 1888 II. *De tragicomedie* en verder C. H. den Hertog. *De bronnen van Breeroos romantische spelen* in De Gids 1885 I bl. 500-546 en J. A. Worp. *De bron van den Stommen Ridder* in het Brederoo-Album, bijlage bij Oud Holland II bl. 67-77.

Over de comische intermezzo's in het algemeen schreef G. Kalff, „Algemeene en vergelijkende Literatuurgeschiedenis" in Vragen des Tijds XLII (1915-16) I bl. 451-476, en meer in het bijzonder over „het comisch Intermezzo in Bredero's Rodderick ende Alphonsus" H. J. Eymael in „Feestbundel voor M. de Vries", Utrecht 1889 bl. 1-10, en over „Amoureusje in Bredero's Stommen Ridder" J. W. Muller in Tijdschrift XXXV bl. 193-201.

De bron van Starter's *Timbre de Cardone* werd het eerst aangewezen door J. de Witte v. Citters in „Kunst en Letterbode" 1856 No. 1 en Ned. Spectator 1874 bl. 222. Zie ook W. Eekhoff in zijne „Bloemlezing uit den Frieschen Lusthof", Leeuw. 1862 en H. E. Moltzer, *Shakspere's invloed op het Nederlandsch tooneel der zeventiende eeuw*, Gron. 1874 bl. 43-48. Voor de *Timbre de Cardone* en de *Daraïde* zie H. E. Moltzer, *Starter's Tooneelspelen* in zijne „Studiën en Schetsen van Ned. Letterkunde", Haarlem 1881, bl. 155-216.

Starter's tusschenspelen zijn ook opgenomen in *J. J. Starter's Friesche Lusthof*, opnieuw uitg. door J. van Vloten, Utrecht 1864 bl. 406-475.

Over den tegenstand, dien Starter met zijne Kamer „Och mocht het rijsen !" te Leeuwarden vond, zie men W. Eekhoff's Bloemlezing en Jan ten Brink, *Gerbrand Adriaensz. Bredero* 2 dr. II bl. 170 vlg.

Over Starter zie men verder beneden op Hoofdstuk XIII.

XII. **De kluchten en blijspelen: Coster, Bredero, Hooft.**

Voor wie nog eenigszins mocht twijfelen, of de anomien verschenen klucht van *Tysken van den Schilden* wel het werk van Coster zou zijn, wordt zijn auteurschap op inwendige gronden bewezen door A. J. Luyt, Tijdschrift XXIX bl. 1-20.

Voor het blij- en kluchtspel van Bredero zie men in de eerste plaats Jan ten Brink, *Gerbrand Adriaensz, Bredero. Historisch-Aesthetische studie*, 2 dr. Leiden 1888 I *De kluchten en blijspelen.*

Over de *Symen sonder Soeticheyt* schreef J. te Winkel. Tijdschrift III bl. 167 vlg.

Over de *Klucht van de Koe* en voornamelijk over de bronnen er voor is gehandeld door J. de Witte van Citters, Ned. Spectator 1872 bl. 330-333, die de „Nouvelles récréations" (1558) van Bonaventure des Periers aanwees; door G. Kalff, Tijdschrift VI bl. 304-309, die de bron zag in een Fastnachtspiel van Hans Sachs; door Joh. Bolte, Tijdschrift X bl. 132, die verwees naar het Antwerpsch „Cluchtboeck", Antw. 1576 bl. 53 vlgg., geput uit Pauli's „Schimpf und Ernst" (1522), en door Y. H. Rogge, Tijdschrift XXI bl. 173-177, die een met Pauli's verhaal overeenstemmend verhaal van Smetius het meest met Bredero's klucht verwant acht.

Ook van de klucht van den *Meulenaer* is de bron nog niet met volle zekerheid aangewezen, maar de inhoud er van komt in vele vroegere verhalen voor.

Over „het gezin van den Schoenmaker A. C. Bredero" handelde Jan ten Brink in De Gids 1887, waar zoowel over Bredero's verhouding tot Badens en Pieter Lastman, als over zijn eigen schilderwerk mededeelingen worden gedaan naar N. de Roever's archiefstudiën. Eene afbeelding van zijn eigen schilders-atelier vindt men vóór de uitgaaf van zijn *Aendachtigh Liedt-Boeck*, Amst. 1618.

Over het *Moortje* schreef J. A. N. Knuttel, Tijdschrift XXXVII bl. 226-236 en over den *Spaanschen Brabander* J. A. Worp „Bredero's Spaansche Brabander en Mendoza's Lazarillo de Tormes" in het tijdschrift „Het Tooneel" XIII bl. 49 vlgg. Het stuk is, behalve in de complete uitgaaf van Bredero's Werken (waarover in het volgende hoofdstuk) nog afzonderlijk met Inleiding en Aant. uitg. door Eelco Verwijs, Leeuw. 1869, door T. Terwey, Gron. 1892 en door G. A. Nauta, Leeuw. 1895.

Van het *Moortje* werd eene uitgave met aant. (in het Klass. Lett. Pantheon) bezorgd door A. C. Oudemans, die ook een „Woordenboek op de Gedichten van G. Az. Brederoo", Leiden 1857 bewerkte, waarop van hem ook een „Taalkundig woordenboek op de werken van P. C. Hooft", Leiden 1868 volgde, dat ter aanvulling strekte van het „Uitlegkundig Woordenboek op de werken van P. Kz. Hooft", uitg. door het Kon. Ned. Instituut, Amst. 1825-38 IV dln.

Hooft's *Warenar* is behalve in de volledige uitgaven zijner *Gedichten* nog met Inl. en Aant. afzonderlijk uitg. door M. de Vries, Leiden 1843 (vgl. daarover R. C. Bakhuizen van den Brink in De Gids van 1843 en „Studiën en Schetsen" III), door J. Verdam, Leeuw. 1885 en door P. Leendertz Jr. Zwolle 1897, die daar de reeds door zijn vader geopperde stelling ontwikkelde, dat de Warenar slechts ten deele het werk van Hooft zou zijn, maar voor een groot deel van Coster. De onjuistheid van die stelling schijnt mij bewezen door F. A. Stoett in Taal en Letteren 1897 en 1898 en door J. Hobma in Tijdschrift XVII bl. 255-262.

Over den Warenar schreef ook Carl von Reinhardstoettner, *Plautus Spätere Bearbeitungen plautinischer Lustspiele,* Leipzig 1886 p. 298-306.

Over Isaac van Damme's *Amphitruo* zie J. A. Worp, Tijdschrift VIII bl. 82-84.

XIII. Het lied van Bredero, Starter en anderen.

Eene lijst van Ned. liedboeken gaf D. F. Scheurleer als „Bijdragen tot een Repertorium der Ned. Muziekliteratuur" I Amst. 1902. Zie ook den „Catalogus der Muziekbibliotheek van D. F. Scheurleer, 's-Grav. 1885, met vervolgen van 1903 en 1910. Achter de bloemlezing van J. H. Scheltema, *Ned. Liederen uit vroegeren tijd,* Leiden 1885 vindt men eene nauwkeurige bibliographie der, toen 329 nummers omvattende, „verzameling van liedboekjes aanwezig ter Kon. Bibliotheek te 's-Gravenhage".

Voor *Een Amstelredams Amoreus Lietboeck* zie boven bl. 38.

Voor Cornelis Schuyt zie Max Seiffert, Tijdschrift der Vereen. voor N-Ned. Muziekgeschiedenis V (1897) bl. 244-259 en J. P. Heije's inleiding op *Die madrigalen van Cornelis Schuyt* (1600) bewerkt door Robert Eitner, Amst.-Utrecht 1873.

Van alles, wat over Jan Pietersz. Sweelinck geschreven is, kan ik hier alleen aanhalen: T. H. Tiedeman, *Jan Pieterszoon Sweelinck, bio-bibliographische Schets,* Amst. 1876 en Ch. M. Dozy, *Jan Pietersz. Sweelinck en andere organisten der 16e eeuw,* Oud Holland III bl. 277-302.

Voor Cornelis Gijsbertsz. Plemp en Joan Albert Ban zie men beneden op Hoofdstuk XXXI; voor Jhr. Jacob van Eyck zie men J. H. W. Unger, Oud Holland I bl. 97-110 en 268-273.

Voor Prins Maurits' belangstelling in muziek en zang zie J. te Winkel, *De inneming van Groningen rhetorijkelijk verheerlijkt* in „Gedenkboek der Reductie van Groningen in 1594, Gron. 1894 bl. 237-264.

Voor het Luitboek van Thysius zie men bespreking en heruitgaaf door J. P. N. Land in „Tijdschrift der Vereen. voor N. Ned. Muziekgeschiedenis" I (1885) bl. 129-264, II (1887) bl. 1-56, 109-174, 177-194, 278-350. III (1891) bl. 1-57.

Voor „Een Duytsch Musyck Boeck. Naar de uitgave van 1572 in partituur gebracht en opnieuw uitg. door F. van Duyse", Amst.-Leipzig 1903 zie ook Flor. van Duyse, Tijdschrift der Vereen. voor N.-Ned. Muziekgeschiedenis III (1891) bl. 125-175, waar tevens over een Kamper liedboek wordt gehandeld.

Van Pieter Lenaerts van der Goes' *Druyven-tros der amoureusheyt* (waarvan ook nog een tweede druk verscheen, vermeerderd met „Het Sterfhuys van Cupido" van D. Heinsius) is de opdracht met de eerste twaalf liederen, met aant. van J. te Winkel en partituur van M. J. B., uitg. door F. R. Coers. F. R.z. in „Liederen van Groot-Nederland" Amst.-Utrecht 1909.

Voor *Den nieuwen Lusthof* zie W. J. A. Jonckbloet, *Geschied. der Ned.*

Letterkunde 3 dr. III bl. 50-56, die daar verder ook nog over andere liedboekjes handelt.

Voor *'t Vermaeck der jeught* zie F. Buitenrust Hettema in „Het Boeck" I 1912. Daaruit blijkt, dat de oudste druk van den bundel reeds verscheen in 1612 en dat zoowel de druk van 1616 als die van 1617 als tweede druk moet beschouwd worden, van welke alleen de laatste met een groot aantal liedjes van Starter vermeerderd is.

Voor het liedboek *Amsterdamsche Pegasus* en in het bijzonder voor Matthys van Velden, ook als „de dichter van de Roemster van den Aemstel" zie men A. D. de Vries Az. Oud Holland I bl. 64-72.

Voor Jacob Jansz. Colevelt zie boven bl. 71.

De Werken van G. A. Bredero zijn volledig uitg. door verschillende geleerden, Amst. 1890 III dln. Daarin gaf Jan ten Brink de algemeene inleiding en de inleidingen op de verschillende werken; J. H. W. Unger bezorgde den tekst, terwijl de verklarende aant. werden gegeven door H. E. Moltzer op „Moortje" en „Spaanschen Brabander", door G. Kalff op „Griane", „Stommen Ridder" en „GrootLied Boeck", door R. A. Kollewijn op „Rodd' rick ende Alphonsus", „Lucelle" en „Angeniet", en door J. te Winkel op de „Kluchten", „Het daget uyt den Oosten", en „Nederduytsche Rijmen". Eene nieuwe uitgaaf van Bredero's Werken wordt nu bezorgd door J. A. N. Knuttel.

J. H. W. Unger voegde in de uitgave van 1890 nog iets toe aan zijn *G. Az. Brederoo. Eene bibliographie,* Haarlem 1884.

Over leven en werken van Bredero schreef Jan ten Brink, *Gerbrand Adriaenz. Bredero. Historisch-Aesthetische Studie* 1859, 2 dr. Leiden 1888 III dln.: I Inleiding en levensbeschrijving, II De tragicomedie, III De kluchten en blijspelen. Vgl. Jan ten Brink's toespraak *Na driehonderd jaren* in het Brederoo-Album, Bijlage tot Oud Holland II bl. 11-26.

Verder zie men over zijn leven: J. ter Gouw. *Het huis Brederode te Amsterdam,* Amst. 1880, N. de Roever, *Brederoo's ouderhuis* in het Brederoo-Album bij Oud Holland II bl. 78-89 en Ch. M. Dozy, *Brederoo's Zwanezang* in het Brederoo-Album bij Oud Holland II bl. 27-41.

De „Lijck-dichten over het afsterven des aardigen ende vermaarden Poëets Garbrant Adriaensz. Brederode" zijn het eerst gedrukt als bijvoegsel van zijn „Stommen Ridder", Amst. 1619.

Voor zijne tooneelwerken zie boven bl. 73 en 74.

Voor zijn liedboek zie men H. E. Moltzer, *Brederoo's Liedtboeck* in zijne „Studiën en Schetsen voor Ned. Letterkunde", Haarlem 1881 bl. 101-154 en G. Kalff, *Breeroo's Lied-boeck* in het Brederoo-Album, bijlage van Oud Holland II bl. 42-66.

Daar wordt ook onderzocht naar de personen, aan welke Bredero's minnedichten misschien gewijd zullen zijn. Met deze moeielijke quaestie heeft zich vooral ook bezig gehouden J. B. Schepers, Taal en Letteren XV bl. 273-287, Nieuwe Gids 1913 bl. 574 vlgg., 699 vlgg. en 1917 over „Bredero en Tesselscha". Als ongeteekend werk van Bredero wees hij in het liedboek

„Apollo of Ghesangh der Musen" twaalf sonnetten aan. Verder schreef hij nog, Nieuwe Gids 1914 II bl. 66 vlgg. over „Bredero's invloed op tijdgenooten".

J. J. Starter's Friesche Lusthof werd voor de zesde maal uitg. door J. van Vloten, Utrecht 1864, die in zijne inleiding nog wat toevoegde aan de uit officiëele bronnen geputte biographie, die even te voren van Starter gegeven was in W. Eekhoff's *Bloemlezing uit den Frieschen Lusthof*, Leeuw. 1862 bl. 101—141.

Zeer uitvoerig is zijn leven ook beschreven door Jan ten Brink, *Gerbrand Adriaensz. Bredero*. Leiden 1888 II. De tragicomedie, bl. 160-191.

Het contract, dat Starter in 1622 met eenige „lyefhebbers van de Nederduytsche Poesy" sloot, is meegedeeld en afgedrukt door A. Bredius, Oud Holland III (1885) bl. 54.

Dat de „Klachte van Jan Jansen Starter over zijn dertel en ontuchtig liedboek" te onrechte op Camphuysen's naam is gesteld, zag reeds Oudaen in. Dat de dichter Kristoffel van Langeraek was, toonde J. van Vloten aan in de Dietsche Warande VII bl. 276.

„Over Starter's laatste levensjaren" schreef M. M. Kleerkooper in Taal en Letteren XIII (1903) bl. 49-65.

Aanwijzing van de Engelsche origineelen, door Starter in zijne liederen en zijne „Menniste Vryagie" vertaald of vrij gevolgd, deed A. E. H. Swaen in Tijdschrift XVI bl. 121-128, XXI bl. 149 vlg., 186-195, XXIV bl. 301-308, XXV bl. 314 vlg. en XXIX bl. 229-233. Zie daarover ook M. M. Kleerkooper in Taal en Letteren XII (1902) bl. 421-435.

Voor Starter's tragicomedies en voor zijne kluchten als tusschenspelen zie boven bl. 73.

M. M. Kleerkooper gaf eene *Bibliographie van Starter's Werken* te 's-Grav. in 1911 uit.

XIV. **Het Minnelied van Hooft.**

De oudste minneliederen van Hooft komen voor in *Den Nieuwen Lust-Hof*, doch eerst in den tweeden, ongedateerden druk en in den derden van 1607 en verder in den *Bloemhof van de Ned. jeught* (1608). Eerst in den bundel *Emblemata Amatoria. Afbeeldingen van Minne* van 1611 gaf Hooft er vele in een eigen bundel uit. Nieuwe liederen komen voor in een paar volgende liedboekjes of bloemlezingen en dan vindt men de meeste (enkele bleven alleen in handschrift) in de boven bl. 68 vlg. genoemde uitgaven van Hooft's Gedichten, het laatst — afgezien van de door C. C. van Slooten bezorgde bloemlezing van *Erotische Gedichten van P. C. Hooft*, Zutphen (1902), in die van F. A. Stoett, *Gedichten van P. C. Hooft*, Amst. 1899-1900, waar ook I bl. 396-411 gehandeld wordt over de zangwijzen, waarop Hooft zijne liederen schreef of die er voor werden gecomponeerd. Het ware te wenschen, dat eene uitgave van al Hooft's liederen met de melodieën door bevoegden werd bewerkt.

De pogingen, gedaan om Hooft's liefdesleven uit zijne liederen op te bouwen, wat na de publicatie van zijne eigene aanteekeningen in handschrift geen zoo wanhopig werk is, als bij Bredero, laat ik hier onvermeld. Alleen van de meest ernstige zijner afgebroken liefdesbetrekkingen, n.l. die tot Brechtje en Anna Spieghels, moet ik even opmerken, dat de novelle *Brechje Spieghels*, Amst. 1898, waarin Jan ten Brink die heeft uitgewerkt, een geheel verkeerd beeld van de werkelijkheid geeft door geen rekening houden met of verkeerd interpreteeren van Hooft's *Claech-leidt* (bij Stoett L bl. 61-65), door aan de beteekenis der schuilnamen, die Hooft bezigde in de liederen zelf of in de aant. daarbij in zijn handschrift, te weinig waarde te hechten en vooral door te onrechte aan te nemen, dat Hooft in dezen de aristocraat zou zijn, wiens moeder op Brechtje's moeder laag zou hebben neergezien, terwijl juist omgekeerd Hooft met zijne familie hier de democratie vertegenwoordigt tegenover den patriciërtrots van Brechtjes moeder. Eene betere, zij het ook nog niet geheel juiste, voorstelling gaf R. A. Kollewijn in Taal en Letteren XIII bl. 1 vlgg.

XV. De Eglentier in bloei en in strijd.

Over de Engelsche tooneelspelers in ons land zie men Albert Cohn, „Shakespeare in Germany in the 16 and 17 century. An account of English actors in Germany and the Netherlands", London 1865 ; L. Ph. C. van den Bergh, *'s-Gravenhaagsche Bijzonderheden*, 's-Grav. 1857 I bl. 21 vlgg. 35 vlgg. en passim ; H. E. Moltzer, *Shakespeare's invloed op het Ned. tooneel der 17e eeuw*, Gron. 1874; J. A. Worp, *Engelsche tooneelspelers op het vaste land in de 16e* en *17e eeuw* in Ned. Museum, Gent 1886 en J. A. Worp, *De invloed der Eng. litt. op ons tooneel in de 17*e *eeuw* in De Tijdspiegel 1887. Bredero's toespraak over de Engelsche tooneelisten komt voor in diens *Nederduytsche Rijmen* uitg. door J. te Winkel in „De Werken van G. A. Bredero III Amst. 1890 bl. 153 vlg.

Officiëele gegevens over de twisten in de Eglentier in 1616 leverde J. A. Worp, *Varia uit de Amsterdamsche tooneelwereld in de 17e eeuw* in Oud Holland XXII bl. 40-43. Uitvoerig is over die twisten het eerst gehandeld door A. C. Loffelt in De Gids 1874 III bl. 86-144, die daar op de beteekenis van Theodoor Rodenburg bij die twisten wees. Hem volgde met een nog uitvoeriger onderzoek W. J. A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Ned. Lett.* 3 dr. III bl. 110-132, 137-142. Zij begingen echter de fout, zonder eenig bewijs aan te nemen, dat Rodenburg reeds vóór 1617 spelen voor de Eglentier zou hebben geschreven. Een onbevooroordeeld onderzoek der feiten, die ik voldoende in den tekst heb aangewezen, moet tot de overtuiging brengen, dat Rodenburg met de twisten in de Eglentier zelf niets te maken had, daar hij vóór 1617 zijne tooneelstukken alleen aan de Brabantsche kamer leverde, in wedijver met de Eglentier, ter wille waarvan Bredero hem toen aanviel. Eerst in 1617 begon hij in de Eglentier de plaats in te nemen van hen, die haar verlieten en de Duytsche Academie stichtten, en werd hij door Coster en andere leden der Academie bestreden.

Dat bij de twisten de aanvoerder der oppositie Jan Fonteyn zal geweest zijn, maakte ik waarschijnlijk in mijne uitgave van Bredero's *Ned. Rijmen* bl. 143 bij het gedichtje van Bredero: „Jan-Voorloper". In elk geval was deze reeds lid van de Kamer in 1615 en 1616, zie Oud Holland XXII bl. 41. In 1618 was hij er zelfs factor van.

Voor Karel Quina's vertaling van de „Theagenes en Chariclea" zie men J. A. Worp, Tijdschrift IX bl. 135-137.

Voor Abraham de Koning zie beneden op Hoofdstuk XVII.

De bronnen van Rodenburg's uit het Spaansch vertaalde stukken werden aangewezen door H. E. Moltzer, *Feestbundel voor M. de Vries*, Utrecht 1889 bl. 61-78 voor de „Casandra", door R. A. Kollewijn in De Gids 1891 III bl. 324-361 voor de „Hertoginne Celia en Grave Prospero", en voor „Jaloursche Studenten", en door J. A. Worp, Oud Holland XIII bl. 160 vlg. voor „t Quaedt syn Meester loondt".

Voor het kunst-leerdicht van Lope de Vega zie J. te Winkel. Tijdschrift I bl. 68-73.

De bron van Rodenburg's „Wraeck-gierigers Treurspel" werd aangewezen door A. C. Loffelt in De Gids 1874 III bl. 134.

XVI. De Duytsche Academie onder Costers' leiding.

Voor de Duytsche Academie, waarover ook reeds Jan Wagenaar, *Amsterdam* II bl. 396-398 vrij wat bijeenbracht, zie men vooral C. N. Wybrands, *Het Amsterdamsche tooneel van 1617-1772*, Utrecht 1873, waar bl. 36 vlg. en 224-226 de officiëele stukken voor stichting en verkoop worden meegedeeld en bl. 44 de inventaris, die ook al bij Wagenaar, bl. 396, voorkomt.

Voor de tegenwerking, die de Academie ondervond, zie J. H. Gallée, *Academie en Kerkeraad*, Utrecht 1878.

Voor den strijd van Coster en de Duytsche Academie met Rodenburg en de Eglentier zie men A. C. Loffelt in De Gids 1874 III bl. 86-144 en W. J. A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Ned. Lett.* 3 dr. III bl. 143-186 en verder de boven bl. 70 voor Coster en bl. 72 voor Rodenburg opgegeven litteratuur.

De bron van Rodenburg's „Alexander" is aangewezen door F. A. Stoett, in Noord en Zuid III (1890) bl. 216.

De prozavertaling door Hooft gemaakt van Aretino's *Ypocrito* onder den titel „Schijnheiligh, spel gevolght na het Italiaensch van P. Aretijn door P. C. Hooft", is voor het eerst naar zijn handschrift gedrukt door J. van Vloten in de Dietsche Warande II (1856) bl. 213-245 met eene inleiding, bl. 196-212, door J. A. Alberdingk Thijm, en daarna in *P. C. Hooft's Brieven* III (1857) bl. 389-476. G. Kalff vergeleek die vertaling met het origineel in zijn *Literatuur en Tooneel te Amsterdam*, Haarlem 1895 bl. 260 vlg. 285 vlgg. Dat twijfel aan het berijmen er van door Bredero niet gerechtvaardigd was, is afdoende bewezen door H. J. Eymael, *De Berijmer van den Schynheiligh*, Tijdschrift XIV (1895) bl. 182-225.

De geschiedenis der beide *Isabella's* is op grond van allerlei kleine mededeelingen door verschillende geleerden dikwijls uiteenloopend behandeld, maar hier in den tekst verhaald naar den indruk, dien de bekende feiten er mij van gaven ; maar aan een uitvoerig betoog van de juistheid mijner voorstelling kan hier niet worden gedacht.

De beschrijving der „Vertoninghen tot Amsterdam ghedaan door de Ned. Academie op de Inkomste van zyn Excellentie Maurits, Prince van Orangie" is gedrukt te Amst. 1618 en herdrukt door R. A. Kollewijn, *Samuel Coster's Werken*, Haarlem 1883 bl. 577-594.

De oorkonde van Rodenburg's „Insinuatie" is gevonden door N. de Roever en het eerst meegedeeld door J. A. Worp, Oud Holland XIII (1895) bl. 163.

Over de driedeelige *Claes Cloet* van C. Biestkens schreef R. A. Kollewijn in „De Bibliotheek" I, bijblad van Noord en Zuid, maar de daar opgegeven bron van het derde deel zal wel niet de ware zijn. Ik zie die veeleer in het zesde verhaal van het volksboek. „Van de seven wijse mannen van binnen Rome".

Bl. 477 staat in den tekst bij vergissing Goudoever voor Van Gouthoeven (zie boven bl. 50).

Van Rodenburg's *Vrou Jacoba* is de uitwerking door den dichter aan zijne bron getoetst door Willemine C. E. Peletier, *Jacoba van Beieren in het Ned. treurspel.* Nijm. 1912 bl. 1-21.

Jonckbloet's meening, dat de uitgave van Coster's *Iphigenia* van 1617 geantidateerd zou zijn, kan ik niet overnemen, evenmin als R. A. Kollewijn, *Coster's Werken* bl. 217-220, van wiens voorstelling de mijne echter weer afwijkt, omdat het nu gebleken is, dat de uitnoodigingskaart voor de voorstelling op 1 November niet van 1617, maar ongedateerd is en vermoedelijk van 1621 dagteekent.

Voor den door Coster van Starter gekochten tooneeltoestel zie J. A. Worp. Oud Holland XXII bl. 42 vlg.

De namen der leden van de Duytsche Academie zijn geput uit de „Nieuwejaar-lieden", aangevuld uit enkele ons bewaard gebleven toegangspenningen, enz. Tot de beroemdste, ook als dichter, behoorde Willem Bartjens. Zie over dezen C. P. Burger Jr. in „Het Boeck" I 1912.

XVII. **De Brabantsche kamer te Amsterdam.**

Over Zacharias Heynsz (misschien beter Heyns) zie *Bibliotheca Belgica* en C. P. Burger Jr. in „Het Boeck" 1914 bl. 417—423. Hij werd in 1566 geboren en stierf in 1640. In 1585 was hij nog niet in Haarlem, maar zelfs in 1589 nog te Antwerpen in dienst van Plantijn. In 1592 was hij boekverkooper te Keulen, waar hij toen huwde en tot het protestantisme overging. In 1594 was hij te Amsterdam als boekverkooper gevestigd. Zijn vader, Peeter Heyns, woonde in 1592 nog te Stade en vervolgens te Haarlem. Het eerste werk, dat Zacharias liet drukken, was niet *Den Ned. Landtspiegel*, maar, reeds in 1592, eene vertaling van Erasmus' „Uxor mempsigamos. Twee-spraeck van een goede huysvrouwe en een quaet huyswijf."

Voor Gabriel Rollenhagen zie K. Th. Gaedertz, *Gabriel Rollenhagen Sein Leben und seine Werke*, Halle a. S. 1881.

Voor Du Bartas zie G. Pellissier, *La vie et les oeuvres de Du Bartas*. Paris 1883 en A. Beekman, *Influence de Du Bartas sur la Littérature Néerlandaise*, Poitiers 1912. Daarin worden de vertalingen van Theodore van Liefvelt en die van R. W. van Boetselaer besproken p. 73-102, die van Zacharias Heynsz p. 102-116 en die van Vondel p. 116-133. Over den verderen invloed van Du Bartas op Vondel zie daar p. 134-195. Die invloed op Vondel alleen maakte reeds vroeger het onderwerp uit van A. Hendriks, *Joost van den Vondel en G. de Saluste Sr. Du Bartas*, Leiden 1892, welk werk nog werd aangevuld door G. Kalff, Oud Holland XII (1894) bl. 28-31. Op den invloed der Fransche litteratuur op Vondel wees ook Camille Looten, *Etude littéraire sur le poète néerlandais Vondel*, Brux. 1889 p. 37-53.

Over *Esopus fabelen* van Anthoni Smyters als vertaling van Phillippe Galle zie L. Scharpé, Leuvensche Bijdragen IV bl. 50-52.

Over de brabbeltaal van J. S. Kolm zie W. Zuidema, Tijdschrift XXIV bl. 263 vlg.

Dat Abraham de Koning inderdaad kort na 1618, nl. in Januari 1619, gestorven is, bevestigt G. Kalff, Tijdschrift XXXVI bl. 55 vlg. Over De Koning handelde W. Zuidema, Oud Holland XII bl. 155—176, maar zonder te weten, dat een groot aantal tooneelstukken en verzen van De Koning voorkomen in het zoogenaamde „Handschrift van Anna Visscher", waaruit ik in den tekst voor het eerst het een en ander meedeelde. Daarin vindt men ook het weinige, dat ik meedeelde over Ambrosius Kemp.

Voor G. H. van Breughel (geb. omstreeks 1573 † 5 Jan. 1635) zie Tijdschrift XXXVI bl. 56 vlg.

XVIII. Vondel's leerjaren.

De grondslag voor onze kennis van Vondel's leven is *Het leven van Joost van den Vondel*, dat Geeraerdt Brandt voegde achter het tweede deel zijner te Franeker in 1682 verschenen uitgaaf van *J. v. Vondels Poëzy of verscheide gedichten*. Met inleiding en aant. is *G. Brandt's Leven van Vondel*, Leeuw. 1866 herdrukt door Eelco Verwijs en opnieuw te Amsterdam 1905 door J. Hoeksma.

Eene zeer uitvoerige levensbeschrijving, waarin tegelijk alle dichtwerken van Vondel werden opgenomen en besproken, bewerkte Jacob van Lennep onder den titel „De Werken van J. van Vondel in verband gebracht met zijn leven en voorzien van verklaring en aanteekeningen", Amst. 1855-69 XII dln. J. H. W. Unger maakte van dit werk bij eene tweede uitgaaf, door de aesthetisch-critische beschouwingen weg te laten en het geschiedverhaal met groote bekorting, maar met toevoeging van nieuw gevonden bijzonderheden te verwerken tot historische aanteekeningen, eene volledige uitgaaf van „De Werken van J. van den Vondel", Leiden z. j. (1888-93) in XXX ongenummerde kleine deeltjes.

Overbodig is het naast deze en de niet te verwaarloozen oorspronkelijke drukken nog andere volledige uitgaven te raadplegen, zooals van Marten Westerman, Amst. 1820 XXI dln. en van J. van Vloten, Schiedam 1866-68 II dln. (ook met inleiding van H. J. Allard, 's-Hert. 1870-72 II dln.)

Alle afzonderlijke en volledige uitgaven en handschriften van Vondel vindt men nauwkeurig beschreven bij J. H. W. Unger, *Bibliographie van Vondel's Werken*, Amst. 1888. Vooraf had Unger (ten deele met A. D. de Vries Az.) uitvoerig gehandeld over de ons van Vondel bewaard gebleven handschriften in Oud Holland I bl. 136-149, II bl. 13-33, 111-124, 225-232, 293-308. Over de uitgebreide Vondelverzameling, de „Vondeliana van G. Penon" schreef J. te Winkel in „Historische Avonden", Gron. 1896 bl. 277-286. De bibliographie der planodrukken is nog eens afzonderlijk gegeven door H. C. Diféree in het Tweede Verslag der Vereen. Het Vondel-Museum, Amst. 1906.

Na Van Lennep werd Vondel's leven nog beschreven door:

Alexander Baumgartner, *Joost van den Vondel. Sein Leben und seine Werke*. Freiburg 1882 (ook in het Ned. vertaald door A. Th. Hoos).

Camille Looten, *Etude littéraire sur le poète néerlandais Vondel*, Brux. 1889.

G. Kalff, *Vondel's leven* in „De Gids" van 1896 en in „Studiën over Ned. dichters der zeventiende eeuw", Haarlem 1901.

P. Leendertz Jr. *Het leven van Vondel*, Amst. 1910.

Hend. C. Diféree, *Vondel's Leven en Kunstontwikkeling*, Amst. 1912, dat echter niet verder gaat dan 1637.

Hoogst belangrijk voor de kennis van Vondel's leven is ook J. F. M. Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn kring*, Bussum 1918, waarin Sterck vele zijner vroeger elders gedrukte verhandelingen en mededeelingen over Vondel, soms met nieuw materiaal aangevuld, opnieuw afdrukte met vele oorkonden en een geslachtsregister als bijlagen. Daardoor is nu o. a. overbodig geworden, wat er vroeger over Vondel's voorgeslacht, verwanten en gezin is geschreven, zelfs P. Génard's *Aant. over de voorouders van Vondel* in de Verslagen der Kon. Vlaamsche Acad. I (1887) bl. 132-156. Over Vondel's geboortehuis te Keulen zie men Lina Schneider (of Wilhelm Berg) in de Dietsche Warande X (1874) bl. 413 vlgg., die bewerkte, dat dit geboortehuis nu door een gedenksteen kenbaar is.

Kleine monographieën over Vondel's leven en werken zullen telkens worden opgegeven bij de hoofdstukken, waarvan zij de stof behandelen, terwijl de hier genoemde hoofdwerken daar niet telkens weer zullen worden vermeld, al zijn zij ook voor die volgende hoofdstukken te raadplegen.

Vondel's vader was vroeger wel hoedenstoffeerder geweest, maar noemt zich te Amsterdam „coopman van syde", en dat was Vondel zelf later ook, al zal hij daarbij ook wel zijden kousen hebben verkocht.

Voor de dichtwerken, die Vondel schreef vóór 1620 zie J. te Winkel. *De oudste gedichten van Vondel* in Verslagen der Kon. Akad. van Wet. 4 R. XI bl. 308-357. Daarin wordt vastgesteld, welke gedichten zeker tot Vondel's leerjaren behooren, en wordt aangetoond, dat hij begon als schriftuurlijk

Doopsgezinde en als rederijker in een kring van Brabantsche rederijkers, met wie hij vermoedelijk het landjuweel te Haarlem in 1606 bijwoonde, en van welke zijne leermeesters en oudere vrienden vooral Van Mander, Zacharias Heynsz en zijn uitgever Dirck Pietersz Pers waren, schoon hij omstreeks 1622 met den laatste de vriendschap schijnt te hebben afgebroken. Van verschillende zijner eerste gedichten, zooals de Lofzangh op W. Bartjens en de Hymnus over de Scheepvaert, wordt daar met zekerheid, van andere als de Hymnus van de Christelijcke Ridder en het klinkdicht op het twaalfjarig bestand, met waarschijnlijkheid betoogd, dat zij verklaringen van prenten zijn. Voor het verloop zijner langdurige ziekte zijn daar de gegevens bijeengebracht, met de gevolgtrekkingen, daaruit te maken. Van „Den Gulden Winckel" wordt er aangetoond, dat deze niet vertaald is uit het Fransch van Simon Goulart, maar eene overbrenging der Ned. verzen van „De Cleyn Werelt" door Jan Moerman in den meer modernen dichtvorm der Alexandrijnen. Ook wordt er gehandeld over den invloed, door de Fransche litteratuur op Vondel geoefend, waarvoor men verder zie boven, bl. 81.

Dat Vondel's *Warande der Dieren* uit het Fransch van Philippe Galle vertaald is, werd aangetoond door L. Scharpé, Leuvensche Bijdragen IV bl. 52-59. Voor de *Vermaeckelijcke Inleydinghe* op de „Warande der Dieren", als beschrijving van een der toen in Amsterdam bestaande doolhoven, zie J. te Winkel, Vijfde Verslag der Vereen. Het Vondel-Museum, Amst. 1912 bl. 14-21.

Voor het *Pascha* zie J. te Winkel, *Vondel als treurspeldichter* in „Bladzijden uit de Geschiedenis der Ned. Letterkunde", Haarlem 1882 bl. 270-285.

Voor Vondel als diaken en voor het optreden der Doopsgezinde broeders tegen de Kamerspelers zie het „Memoriael van de handelingen der dienaren" enz. in het Archief der Vereenigde Doopsgezinde gemeenten te Amsterdam, waarvan reeds Van Lennep gebruik heeft gemaakt.

Het anagram van Dierick Pieterssoon (Pers) was „ic strii op sno eerde". Hij werd in 1581 geboren en overleed 12 April 1662.

Voor de betrekking van den componist Cornelis de Leeuw tot Pers' *Bellerophon* zie J. W. Enschedé, *Cornelis de Leeuw* in Tijdschrift der Vereen. voor N-Ned. Muziekgeschiedenis VII (1903) bl. 187-191.

XIX. **Hooft's vriendenkring tot 1624.**

Over de onwaarde der eenige aanduiding, die wij hebben van Vondel's lidmaatschap van de Eglentier in de, m. i. zeker niet van Hooft zelf afkomstige en zes jaar te laat gedateerde, omwerking van Hooft's Rijmbrief aan de Eglentier is het best en uitvoerigst gehandeld door G. Penon, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Ned. Letterkunde* II Gron. 1881 bl. 3-20.

Voor Laurens Reael zie men beneden op Hoofdstuk XXXI.

Voor Anthonis de Hubert zie men J. H. de Stoppelaar, *De Zelandica Gente de Huybert*, Lugd.-Bat. 1852.

Vondel's aanmerkingen op Huygens' Daghwerck (en ook die van Mostart) zijn het eerst uitg. door Th. Jorissen in Verslagen der Kon. Akad. van Wet. Afd. Lett. II R. III bl. 234 vlgg. en daarna nog eens door J. H. W. Unger in Oud Holland 11 bl. 296-298.

Dat de bijeenkomsten ter vertaling van Seneca's Troades niet bij Visscher's leven, maar eerst in 1622-23 hebben kunnen plaats hebben, en dat met Vondel's bekende woorden „'t saligh Roemers huys" bedoeld moet zijn „het huis van Roemer zaliger" werd aangetoond door J. te Winkel, *Vondel als treurspeldichter* in zijne „Bladzijden uit de Geschiedenis der Ned. Lett". Haarlem 1882, bl. 294-296.

Voor het klaverblad van vieren zie N. Beets in zijne uitgaaf van *Alle de gedichten van Anna Roemers Visscher*, Utrecht 1881 II bl. 89-93.

Voor Johannes van Heemskerk (geb. 1597 † 1656) zie Jacobus Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* III Amst. 1818 bl. 49-144. Voor zijne Batavische Arcadia en ander proza zie op Hoofdstuk LIV.

Voor George R. Doublet (geb. omstreeks 1599 † 31 April 1655) zie men R. Fruin, *Uit het dagboek van een Oud-Hollander* in De Gids 1869 IV bl. 369-416.

Voor Jacob van der Burgh (geb. omstreeks 1600 † 1659) zie men J. van Vloten, Dietsche Warande V (1860) bl. 211-254 en G. Penon, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Ned. Lett.* I Gron. 1881 bl. 20 vlg. II bl. 39-42.

Voor Johannes van Brosterhuysen (geb. omstreeks 1596 † Sept. 1650) zie men J. van Vloten „Ned. Volksalmanak voor 1858" bl. 80-97, en J. H. Scheltema de Heere, „Tijdschrift der Vereen. voor N.-Nederlandsche Muziekgeschiedenis VIII (1907) bl. 118-126.

Voor de dateering (23 Juni 1623) van Huygens' gedicht „Op de misluckte Muydsche reyse", zie J. Heinsius, Tijdschrift XXII bl. 292-295.

Hooft's gedachtenwisseling met Huygens over „de Eenparicheyt der dichten ende van de voetmaet" (1624) is met zijne „Reden van de waerdicheit der Poësie" afgedrukt door J. van Vloten in *P. C. Hooft's Brieven* I (1855) bl. 418-449.

Over Huygens' briefwisseling met P. Corneille over de versmaat zie J. A. Worp, *Lettres du Seigneur de Zuylichem à Pierre Corneille*, Paris-Gron. 1890.

Machtelt van Campen (geb. 1602) was niet de dochter van Cornelis, maar van Pieter Jacobsz van Campen en Gerritje Claesz. Berends dr. en stierf vóór Juni 1625. Zie A. W. Weissman, Oud Holland XX bl. 118.

Voor de huwelijken der zusters Visscher zie de litteratuur over haar, boven bl. 68. Voor Vondel's betrekking tot Laurens Joosten Baeck en diens gezin en voor zijn broeder Willem zie J. F. M. Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn kring*. Bussum 1918 bl. 35-63.

XX. Didericus Rafelsz. Camphuysen.

De eerste levensbeschrijving van Camphuysen gaf Petrus Rabus in druk en wel te Rotterdam 1683 en bij eene achtste uitgaaf der „Verscheyden theologische werken van D. R. Camphuysen", Amst. by de Wed. P. Arentz 1699. Deze biographie is nu overbodig geworden door L. A. Rademaker, *Didericus Camphuysen Zijn leven en werken*, Gouda 1898. Daarin is ook als bijlage geheel afgedrukt de alleen in handschrift verspreide, zeer betrouwbare levensbeschrijving, die Barend Joosten opstelde en ook Rabus reeds gebruikte, maar niet uitputte. Aan bijlage IV kan ik nog toevoegen, dat Camphuysen's dochter Maria, blijkens een begrafenispenning, 2 Mei 1618 te Vleuten geboren en 29 Maart 1700 te Amsterdam overleden is.

Joachim Oudaen, die den zestienden ons bekenden druk van Camphuysen's „Stichtelijke Rijmen" te Rotterdam in 1658 bezorgde, heeft in het vierde deel daarvan de door hem voor onecht gehouden gedichten bijeengebracht. Enkele daarvan zijn inderdaad gebleken het werk te zijn van Camphuysen's vrienden Jan Evert Geesteranus (geb. 1587 † 1622) en P. E. Geesteranus. Het hekeldicht op Starter is reeds door J. van Vloten, Dietsche Warande VII bl. 276 aangewezen als werk van Kristoffel van Langeraek.

XXI. De dichtkunst in Holland buiten Amsterdam.

Hugo de Groot's zeer uitvoerige biographie van Caspar Brandt, vervolgd door Adriaan van Cattenburgh, verscheen als *Historie van het leven des Heeren Huig de Groot* te Dord.- Amst. 1727 II dln. (herdrukt 1732) Ter aanvulling gaf H. Vollenhoven „Broeders gevangenisse. Dagboek van Willem de Groot betreffende het verblyf van zijnen broeder Hugo op Loevestein", 's-Grav. 1842.

Eene volledige bibliographie gaf H. C. Rogge, *Bibliotheca Grotiana*, Hagae-Com. 1883, waarin ook verschillende uitgaven zijner brieven vermeld worden, noodzakelijk voor de kennis van zijn persoon en zijn leven.

Een beknopt overzicht van zijn leven gaf H. C. Rogge in „Eigen Haard" 1883 bl. 184-187, gevolgd door eene beschouwing van „Hugo de Groot als Dichter" door J. van Leeuwen Jr., naar aanleiding van de oprichting van De Groot's standbeeld te Delft bij gelegenheid van zijn driehonderdsten verjaardag. Daaraan was toen ook eene zitting der Kon. Akad. van Wet. gewijd, waar o.a. S. Vissering handelde over De Groot's verdiensten voor de Ned. rechtstaal. Zie Verslagen der Kon. Akad. van Wet. Afd. Lett. 2 R. XII bl. 403-441.

Over de acht uitgaven van De Groot's *Bewys van den waren godsdienst* handelde A. de Jager in zijne „Nieuwe Taal- en Letteroefeningen", Gron. 1876 bl. 36-45. Dit werk werd opnieuw uitg. door Jeronimo de Vries, Amst. 1844. Eene Hoogd. vertaling er van door Martin Opitz kwam 1631 te Breslau uit. Opitz vertaalde (1629) ook nog in Duitsche verzen „Hugonis

Grotii De Capta Rupella. Carmen Heroicum". Zijne kleine gedichten werden ten deele in het Hoogd. vertaald door Samuel Gerlach en te Euthin in 1640 uitgegeven. Ook verscheen er eene Eng. vertaling van. Het treurspel *Christus Patiens* is door Daniel Wilhelm Triller in 1723 in het Hoogd. vertaald als „Leidender Christus Trauerspiel" en door G. Sandys in 1640 in het Engelsch. Ook van zijn treurspel *Sophompaneas* verscheen te Londen in 1652 van Francis Goldsmith eene Engelsche vertaling. De vele vertalingen van De Groot's Latijnsche prozawerken kunnen hier wel onvermeld blijven.

Voor Joh. Stalpert van der Wiele zie J. A. Alberdingk Thijm in den „Volks-Almanak voor Nederl. Katholieken" van 1854-55, waarin de voorstelling echter romantisch is, en vooral G. J. Hoogewerff, *De dichter Joannes Stalpaert van der Wielen* in Oud Holland XXIX (1911) bl. 88-111. Met eene slordige levensbeschrijving gaf J. van Vloten van hem „Uitgelezen dichten", Schiedam 1865 uit.

Voor Jan Jansz. Orlers zie J. Prinsen J.Lz., Tijdschrift XXV bl. 161-182 en Oud Holland XXIII, bl. 167-174. Orlers zette zich te Leiden, waar hij 6 Jan. 1570 geboren was, als boekverkooper neer en werd er in 1618 door Prins Maurits in de regeering gebracht. Hij overleed er 18 Aug. 1646.

Over Adriaan Brouwer, in 1626-27 lid van de kamer de Wyngaertrancken, over andere leden dier kamer en over zijn lidmaatschap van De Violiere te Antwerpen van 1634 tot zijn dood in Jan. 1638 zie J. H. W. Unger, Oud Holland II bl. 161-169.

Over Samuel Ampzing (geb. 24 Juni 1590 † 29 Juli 1632) zie H. C. Rogge, *Gedichten van Samuel Ampsing en muziek van Cornelis Helmbreecker* in Tijdschrift der Vereen. voor N.-Ned. Muziekgeschiedenis IV (1892).

Over den Alkmaarschen predikant Pieter Cornelisz schreef J. Hartog in „Geloof en Vrijheid" XVIII (1884) bl. 325-345 en van hem werden „Een Refereyn ende Liedt, Ghemaect op den blijden Incomste van zijner Excellentie binnen Alkmaer" en eene „Corte verclaringhe van de Vertooninghe" bij die gelegenheid naar plano-uitgaven Alkmaar 1594 herdrukt door J. te Winkel, *De inneming van Groningen rhetorijkelijk verheerlijkt* in „Gedenkboek der Reductie van Groningen in 1594", Gron. 1894 bl. 244-248.

Voor de bronnen van Adolphus Venator's *Reden-vreucht der Wijsen* zie J. A. Worp, Tijdschrift XX bl. 32-37. Over Venator als min of meer kettersch predikant is veel te vinden bij G. Brandt, *Historie der Reformatie.*

Voor Valcooch zie men J. A. Alberdingk Thijm, Dietsche Warande II (1856) bl. 17-79. Zijn *Regel der Duytsche Schoolmeesters* is in 1875 opnieuw uitg. door G. D. J. Schotel.

Eene levensbeschrijving van Dirck Velius (geb. 10 Jan. 1572 † 23 April 1630) vindt men in de latere uitgaven van zijn *Chroniick van Hoorn.*

Over het handschrift in het Britsch Museum, waarin gedichten van Israel Jacobsz. Van der Meersch voorkomen, zie men Robert Priebsch, *Deutsche Handschriften in England* II (Erlangen 1901) p. 207 vlg. Daarin vindt men ook eene levensbeschrijving van hem door zijn kleinzoon Pieter van der Meersch.

Voor de overige dichters, waarvan de namen hier vermeld zijn, ken ik geene andere bronnen, dan hunne werken zelf en de lofdichten vóór de werken hunner vrienden of de rederijkersbundels, verschenen ter herinnering aan de wedstrijden, waaraan zij deelnamen.

XXII. **De eerste dichtwerken van Jacob Cats.**

Voor Cats is in de eerste plaats te raadplegen het *Museum Catsianum* (2de dr. 's-Grav. 1887), waarin W. C. M. de Jonge van Ellemeet zijne bijzonder rijke, met groote piëteit bijeengebrachte, verzameling van werken en vooral ook van handschriften, enz. enz. van Cats beschreef, die hij bij zijn dood in 1888 aan de Bibl. van de Maatsch. der Ned. Letterkunde heeft nagelaten. Naar aanleiding van die nu voor ieder toegankelijke verzameling schreef J. G. Frederiks, *Jacobs Cats en zijne omgeving* in Oud Holland VII (1889), bl. 169-188 en 241-265.

Dit „Museum Catsianum" geeft de eenige, doch uit den aard der zaak onvoldoende en ook niet als zoodanig bedoelde, bibliographie der werken van Cats, waarover wij kunnen beschikken. Toch is het hoog noodig, dat een bekwaam bibliograaf zich de niet geringe moeite getroost, zulk eene volledige en nauwkeurige bibliographie te bewerken als grondslag voor eene wetenschappelijke levensbeschrijving van Cats, die wij nog noode missen, maar die wij wel eerst dan zullen kunnen verwachten, wanneer de vloek, door een theologisch en aesthetisch fanatisme al voor lang, maar vooral weer sedert 1830, telkens opnieuw over hem uitgesproken, eindelijk eens zal plaats hebben gemaakt voor den algemeenen wensch om tot eene onbevooroordeelde waardeering van zijn persoon en zijne dichtwerken te geraken.

Bij het leven van den dichter verscheen eene verzameling van „Alle de wercken, so ouden als nieuwen, van den Heer Jacob Cats" het eerst te Amsterdam bij Jan Jacobsz. Schipper 1655, vermeerderd herdrukt in 1658 en 1665; maar de eerste zoogoed als volledige uitgaaf van „Alle de Wercken" is die van Amst.-Utrecht 1700 II dln. Eene aanvulling daarvan vindt men in „Gedichten van de Heer Jacob Cats, die in zijn Werken niet gevonden worden", Te Leyden By Hendrik van den Deyster 1767. Latere uitgaven kunnen hier onvermeld blijven, vooral die van de negentiende eeuw, die alle wegens het ontbreken van de, althans voor goed verstand der emblematische gedichten, onmisbare printen, waardeloos zijn, met uitzondering van de door J. van Vloten bezorgde uitgaaf, Zwolle 1855—62 II dln. met opnieuw door J. W. Kaiser in staalgravures gereproduceerde oude kopergravures.

Daar alle complete uitgaven met de „Silenus Alcibiadis sive Proteus", Middelb. 1618 geopend worden, is die bundel steeds voor Cats' eerste dichtwerk gehouden, doch in hetzelfde jaar verscheen te Middelburg bij denzelfden uitgever ook zijn „Maechdenplicht", waaraan ik meende, zooals uit mijn geschiedverhaal blijkt, op goede gronden de prioriteit te moeten toekennen.

De hoofdbron voor het leven van Cats is, naast zijn, alleen voor zijn ouder-

dom belangrijk, „Tachtig-jarig Leven en Huyshoudinge op Sorgvliet", wel vooral zijn „Twee- en- tachtig-jarig leven", voor het eerst in de uitgaaf van 1700 gedrukt.

Terwijl ons eene uitvoerige, wetenschappelijk bewerkte levensbeschrijving van Cats nog ontbreekt, zijn er toch wel enkele geschriften verschenen, die daarvoor goede bouwstoffen leveren, zooals van J. H. de Stoppelaar, *Jacob Cats te Middelburg 1603-1623,* Middelb. 1860; A. H. Kan, *Het vertrek van Jacob Cats van Middelburg naar Dordrecht* in Tijdschrift XXXI bl. 7-20; J. Postmus, *Jacob Cats* in zijne „Calvinistische Vertoogen, Studiën en Schetsen", Zwolle 1906, bl. 162-274, met twee brieven van Cats als bijlage bl. 483-485; F. Buitenrust Hettema, *Een en ander over Jacob Cats* in Taal en Letteren XIV bl. 438 vlgg.; en van vreemdelingen: Albert Réville, *Un moraliste néerlandais* in de Revue des Deux-Mondes, Janvier 1869 en Gustave Derudder, *Cats Sa vie et ses oeuvres.* Calais 1898.

Over de verhouding van Cats tot Anna Visscher zie men N. Beets in „Alle de Gedichten van Anna Roemers Visscher", Utrecht 1881 I bl. 114, II bl. 21-26, 123-128, 148, 183-195.

Zie verder nog voor Cats op Hoofdstuk XXVII en XXXVI.

XXIII. **Cats als hoofd der Zeeuwsche poëten.**

Voor de Zeeuwsche dichters, die bijdragen leverden voor den „Zeeuwschen Nachtegael" zie men, behalve P. de la Rue, *Geletterd Zeeland,* Middelburg 1734, aangevuld door Fred. Nagtglas, Middelb. 1888-89, ook J. G. Frederiks, *De Zeeuwsche Nachtegael,* Oud Holland XIV bl. 19-35, 76-91, die echter Abraham van der Mijle met één of meer Adriaens van der Mijle verwart, zoodat hetgeen hij daar over hem meedeelt onjuist is.

Over enkele dezer dichters is ook nog afzonderlijk geschreven. Zóó over Adrianus Hofferus door J. te Winkel. Tijdschrift III bl. 167—169 en over Philibert van Borselen's hofdicht „Den Binckhorst" door J. te Winkel, Vijfde Verslag der Vereen. Het Vondel-Museum 1912 bl. 15 vlg. Zijn uitvoerig dichtwerk: „Strande oft ghedichte van de schelpen, kinckhornen ende andere wonderlicke zee-scepselen" werd door de Antwerpsche rederijkkamer den Olyftak in 1838 „voor de eerste mael uitgegeven", zooals op den titel staat; maar dat het reeds tweemaal, te Haarlem in 1611 en te Amsterdam in 1614, gedrukt was, werd opgemerkt door J. J. F. Noordziek, Belg. Museum IX bl. 178-182.

Voor Adriaen Valerius zie men boven, bl. 58.

Voor Simon van Beaumont zie men J. Tideman in de uitvoerige inleiding op diens uitgaaf der *Gedichten van Simon van Beaumont,* Utrecht 1843.

Over Adriaen van de Venne schreef A. Ising, *Een schilder-dichter uit de* XVIIe *eeuw,* in De Gids 1889 III bl. 126 vlgg. en D. Franken, *Adr. van de Venne,* Amst. 1878.

Voor Petrus Hondius zie men J. G. Frederiks, Tijdschrift VI bl. 103-159 en voor Johan van Beverwyck (geb. 17 Nov. 1594 † 19 Jan. 1647) zie

men Banga, *Geschiedenis van de Geneeskunde en hare beoefenaars*, in „Nederland" I (1868) bl. 286-313; R. Krul, *Dr. Johan van Beverwyck herdacht* in „Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde" 1893 I bl. 921-932; en vooral E. D. Baumann. *Johan van Beverwijck in leven en werken geschetst*, Dordrecht 1910.

XXIV. Constantijn Huygens in zijne ledige uren.

Huygens zelf gaf zijne Nederlandsche gedichten meer dan eens verzameld uit, en dan telkens weer vermeerderd met intusschen afzonderlijk verschenen of nog ongedrukte gedichten: het eerst onder den titel *Otiorum libri sex*. Hagae-Com. 1625 (driemaal nagedrukt) en later onder dien van *Korenbloemen*, 's-Grav. 1658 en Amst. 1672 II dln. Deze uitgaven, evenals die van alle afzonderlijk door Huygens uitgegeven werken, zijn bibliographisch nauwkeurig beschreven in de *Bibliotheca Belgica*.

In de negentiende eeuw gaf eerst W. Bilderdijk (1824 VI dln.), daarna J. van Vloten (1865 VIII dln.) Huygens' Ned. dichtwerken volledig met aant. uit, doch deze uitgaven zijn nagenoeg geheel waardeloos geworden na het terugvinden van bijna al Huygens' gedichten (ook zijne Latijnsche, Fransche en enkele Italiaansche) in zijn eigen handschrift, waarnaar zij nu met elkaar zijn uitg. door J. A. Worp, *De Gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven*, Gron. 1892-99 IX dln. Naar aanleiding daarvan: J. te Winkel, *Een volledige Huygens* in Taal en Letteren I (1891) bl. 69-74.

Een beknopt, maar bijna volledig *Dagboek van Constantijn Huygens* is gedrukt door J. H. W. Unger als Bijlage bij Oud Holland III (1885).

Eene *Autobiographie*, door Huygens van Mei 1629 tot April 1631 geschreven, maar niet verder voortgezet dan 1614, is voor het eerst uitg. door J. A. Worp in „Bijdragen van het Hist. Genootschap te Utrecht XVII.

Mémoires de Constantin Huygens zijn „publiés pour la première fois par Theod. Jorissen", La Haye 1873.

De *Briefwisseling van Constantijn Huygens*, waarin 7297 brieven van en aan Huygens geheel of in uittreksel, en chronologisch geordend, voorkomen, is uitg. door J. A. Worp, 's-Grav. 1911—17 V dln. Voor ieder deel vindt men daar de zeer uitvoerige, maar volstrekt zakelijk gehouden beschrijving van Huygens' leven voor de periode, waaruit de in dat deel uitg. brieven dagteekenen.

Overigens ontbreekt ons nog eene uitvoerige biographie van Huygens. Hij zelf gaf er eene in zijn Latijnsch dichtwerk *De Vita Propria*, voor het eerst uitg. door P. Hofman Peerlkamp, Harlemi 1817, ook met bijvoeging eener Ned. vertaling in verzen door Adriaan Loosjes.

Onvoltooid bleef de biographie van Theod. Jorissen, *Constantin Huygens Studiën*. Arnhem 1871, die niet verder gaat dan 1647.

Verder zie men nog over Huygens: A. D. Schinkel, *Bijdrage tot de kennis*

van het karakter van Const. Huygens, 's-Grav. 1842 en *Nadere bijzonderheden betreffende Const. Huygens en zijne familie*, 's-Grav. 1851-56 II dln. ; J. H. Polak, De Gids 1889 I bl. 496 vlgg., II bl. 24 vlgg.; J. Verdam, *Toespraak bij de onthulling van Huygens' borstbeeld op 4 Sept.* 1897, in De Ned. Spectator 1897 N. 36 en G. Kalff „Studiën over Ned. Dichters der zeventiende eeuw" II Haarlem 1901 bl. 1-168.

Voor Huygens' muziekbeoefening zie men W. J. A. Jonckbloet en J. P. N. Land, „*Musique et musiciens au XVII siècle.* Correspondance et oeuvres musicales de Const. Huygens", Leyde 1882.

Voor zijne betrekking tot de familie Van Dorp zie men o. a. J. A. Alberdingk Thijm, Dietsche Warande VI (1864) bl. 465-489 en J. A. Worp, Dietsche Warande 1892 bl. 335-344 en 451-460.

Dat Huygens (waarschijnlijk 15 Juli 1616) den doctorstitel verworven zou hebben, is onjuist. Hij disputeerde toen over stellingen, die hem hoogstens, doch niet eens geheel zeker, den graad van licentiaat (d. i. naar onze voorstelling candidaat) bezorgden, maar waarmee hij in elk geval zijne Academische studiën te Leiden afsloot. Dat is bewezen door J. van der Vliet, *De promotie van Huygens*, Oud Holland XIV bl. 129-146.

Van zijn verblijf in Venetië hield Huygens in het Fransch een dagboek, uitg. door J. A. Worp, „Constantijn Huygens' Journaal van zijne reis naar Venetië in 1620", in „Bijdragen van het Hist. Genootschap te Utrecht" XV bl. 62-152.

Over Huygens' vriendschappelijke verhouding tot Cats, die zijn „Voorhout" en „Costelick Mal" voor hem, tijdens zijn verblijf te Londen, in druk bezorgde, zie J. A. Worp, *Brieven van Huygens aan Cats*, Tijdschrift XII bl. 177—190, aangevuld door P. C. Molhuysen, Tijdschrift XXIV bl. 208.

Met inleiding en aanteekeningen zijn „Constantijn Huygens. Costelick Mal en Voorhout" uitg. door Eelco Verwijs, Leeuw. 1865, 2de dr. (vermeerderd met het „Cluyswerck") door J. Verdam, Leeuw. 1884 ; 3e dr. door P. Leendertz Jr. Amst. 1904.

„D'uytlandige herder" met „Costelick Mal" en „Voorhout", „Daghwerck" en de oudste kleinere gedichten zijn met aant. uitg. door J. Heinsius, Zutphen 1904.

Met inleiding en aanteekeningen zijn „C. Huygens' Zedeprinten" uitg. door H. J. Eymael, Gron. 1891 (ook samen met Bibelstof, Stedestemmen en Oogentroost te Zutphen 1893).

Verder zie men voor Huygens boven. bl. 84 en beneden op Hoofdstuk XXV, XXXI en XXXIII.

XXV. **Hooft en Huygens, Susanna en Leonora.**

Voor Hooft's vader (geb. 1547 † 1626), die iets later ook door Vondel in zijn „Roskam" treffend gekenmerkt zou worden, kan men raadplegen : H. A. Enno van Gelder, *De levensbeschouwing van Corn. Pietersz Hooft*, Amst. 1918. Dit werk berust op de studie van tal van handschriften, door

C. P. Hooft nagelaten, waarvan een deel gedrukt is als *Memoriën en Adviezen van Corn. Pietersz. Hooft* in de werken van het Hist. Genootschap te Utrecht. N. S. No. 16, Utrecht 1871. Ook zie men over Hooft's vader N. de Roever, *Tweeërlei regenten,* Oud Holland VII (1889) bl. 63-88.

De ongerechtvaardigde beschuldiging door P. Leendertz Wz. en Theod. Jorissen tegen Hooft ingebracht, alsof deze met kleine wijzigingen dezelfde minnezangen, die hij voor Susanna van Baerle gedicht had, pasklaar zou gemaakt hebben voor Leonora Hellemans, is afdoende weerlegd door J. A. Alberdingk Thijm in De Ned. Spectator 1870 bl. 225 vlg. en door W. J. A. Jonckbloet, *Geschied. der Ned. Letterkunde* 3 dr. III bl. 77-79 ; vgl. 347-350, ofschoon ook deze niet voldoende recht doen weervaren aan het nobel karakter van Hooft, waardoor zij niet hebben begrepen, dat juist zijn fijn gevoel van kieschheid het motief voor de door hem aangebrachte wijzigingen heeft moeten zijn.

Terecht wordt, tegenover Theod. Jorissen, *John Donne en Constantin Huygens* in diens „Hist. en Lett. Studiën", Haarlem 1891 bl. 341-365, door H. J. Eymael, *John Donne's invloed op Constantijn Huygens* in De Gids 1891 II bl. 344. vlgg. Huygens' gemaniëreerdheid niet aan bepaalden invloed van Donne, maar veelmeer aan de algemeene „mode" en aan Huygens' persoonlijken smaak toegeschreven. Walton's biographie van Donne (1640) is in 1855 nog eens met aanteekeningen herdrukt door Causton. Voor het oordeel onzer dichters over Donne zie men de „Brieven" van Hooft en Huygens, en Vondel's bekend gedicht op de verzen van Donne.

Voor Huygens' oordeel over Vondel als dichter zie *P. C. Hooft's Brieven* (uitg. Van Vloten) II bl. 458 en *Briefwisseling van Huygens* (uitg. Worp) I bl. 232. Dat Vondel niettemin tot op hoogen ouderdom, bv. nog in 1668, met Huygens bevriend bleef, zie men Oud Holland XII bl. 132.

Jan ten Brink, *Hoe ridder Constantijn Huygens heer van Zeelhem werd,* Taal- en Letterkunde I bl. 94-100, trad tegen J. A. Alberdingk Thijm, Dietsche Warande VIII bl. 563, die Huygens te onrechte van laagheid beschuldigd had, als zijn advocaat op.

XXVI. Verheerlijking van Frederik Hendrik en hekeling der Gomaristen.

Voor de kerkelijke toestanden in dezen tijd zie o.a. H. C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert en zijn tijd,* Amst. 1874-76 III dln. ; J. C. Naber, *Calvinist of Libertijnsch,* Utrecht 1884 en G. J. Vos Az., *Amstels kerkelijk leven van de eerste zestig jaren der vrijheid,* Amst. 1903.

Van de ongedateerd uitgegeven „Hollantsche Transformatie" tracht P. Leendertz Jr., Tijdschrift XXXIV (1916) bl. 311-318, te betoogen, dat het gedicht met de prent niet in 1618, zooals Brandt zegt, maar eerst na den Palamedes het licht zou hebben gezien, doch overtuigend is m. i. zijn betoog niet, daar ik geen hekelend karakter aan het gedicht kan toeschrijven en een Doopsgezinde als Vondel wel van Calvijn als Gommerspop kon spreken zonder zich daarmee nog Remonstrantsgezind te toonen.

De prent zelf schijnt Leendertz (wegens de voorstelling der afdanking op de Neude) wèl tot 1618 te brengen.

Voor Reinier Telle zie J. te Winkel, Tijdschrift III bl. 169-173.

Voor Robbert Robbertsz le Canu zie C. P. Burger Jr. *Amsterdamsche rekenmeesters en zeevaartkundigen in de zestiende eeuw*, Amst. 1908 bl. 54-186. De „rommeltaerte", vroeger aan hem toegeschreven, wordt daar, bl. 134, echter aan hem ontzegd. Volgens bl. 143 week hij niet in 1610, maar in 1611 van Amsterdam naar Hoorn uit.

Het „Vlomsch gebray peerken jent" werd in afwijkende redactie nog eens afgedrukt door H. C. Rogge in Taal- en Letterbode IV bl. 239 vlg. en aldaar. V bl. 160, terecht toegekend aan Johannes Narsius, over wien men zie G. Brandt, *Historie der Reformatie* IV bl. 311, 546 vlg. 704, 714-716 en G. J. Beeldsnijder, „Het album van Joannes Narsius van Dordrecht, lijfarts en geschiedschrijver van Gustavus Adolphus", Utrecht 1837, Narsius was vooral Latijnsch dichter.

Over den *Palamedes* zie J. H. W. Unger, Oud Holland VI bl. 51-67, die daar voor het eerst Brandt's uitvoerige, uit 's dichters mond opgeschreven, aanteekeningen in haar geheel afdrukte, waarvan reeds gebruik was gemaakt door den uitgever der zoogenaamde Amersfoortsche edities van 1705, 1707 en 1736. Achter éene der uitgaven van 1736 vindt met de, niet van Brandt afkomstige, aanteekening, dat Joannes Meursius de stof voor den Palamedes zou hebben geleverd, wat niet onwaarschijnlijk is. De mededeeling over den opgang, dien de Palamedes maakte, vindt men in de „Brieven van Nicolaes van Reigersberch", uitg. door H. C. Rogge, Amst. 1901 bl. 77. Voor de taal- en dichtwijzigingen, die Vondel in de uitgave van zijn Palamedes, Amst. bij Abraham de Wees, 1652 aanbracht, zie J. L. Walch, *De Varianten van Vondel's Palamedes*, Leiden 1906. Met inleiding en aanteekeningen gaf S. S. Hoogstra den Palamedes in de Zwolsche herdrukken z. j. uit.

Onjuist is het, dat Vondel's zwager Hans de Wolff weigerde den dichter langer te verbergen. Hij was immers reeds in 1615 overleden ; maar het was zijne weduwe, Vondel's zuster Clementia, die zich niet voor haar broeder in gevaar wilde begeven. Over haar en den zijdehandel, dien zij dreef, zie men J. F. M. Sterck, in het Veertiende Jaarboek van Amstelodamum, Amst. 1916, bl. 145-183 en „Oorkondenover Vondel en zijn kring", Bussum 1918, bl. 63-82.

Te onrechte wordt soms beweerd, dat Vondel, die daarna door Laurens Baeck werd opgenomen, op Scheibeek zou verborgen zijn. Baeck toch woonde alleen 's zomers op Scheibeek, maar 's winters — en het was toen winter — in Amsterdam op de Lastage in de Keizersstraat. Bovendien zou Vondel door Amsterdam te verlaten zelf het „jus de non evocando" hebben prijsgegeven en zich blootgesteld hebben aan het gevaar bij ontdekking naar Den Haag te worden overgebracht, wat men niet van hem kan verwachten.

De strijd tusschen Hans de Ries en Nittert Obbesz is o.a. behandeld door J. S. S. Ballot, *Hans de Ries, zijn leven en werken*, in „Doopsgezinde Bijdra-

gen", 1864. Tegenover P. Leendertz Jr., *Het leven van Vondel*, Amst. 1910 bl. 77 blijf ik aannemen, dat het klinkdicht „Misbruick des kerckelijcken bans" op het „bannen en mijden" bij de Doopsgezinden slaat, dat Vondel afkeurde. Een „reukloos huureling" beteekent een in dienst genomen knecht tegenover een „oprecht harder" of eigenaar der schapen en behoeft niet bepaald een „bezoldigd" predikant aan te duiden, maar alleen iemand, die zijn werk verricht, zooals vele gehuurde dienstknechten dat doen.

Dat geen enkel Arminiaansch hekeldicht van Vondel aan zijn Palamedes voorafging, betoogde J. te Winkel in Verslagen der Kon. Akad. van Wet. Afd. Lett. 4 R. XI bl. 314-317.

Verzameld tot een afzonderlijken bundel verschenen *J. van Vondels Hekeldigten met aanteekeningen uit 's Digters mondt opgeschreven* het eerst in de zoogenaamde Amersfoortsche editie, die in 1705 te Amersfoort uitgegeven heet, maar inderdaad te Rotterdam bij Pieter van der Veer uitgegeven is. Dat de op den titel genoemde Aanteekeningen van Geeraerdt Brandt zijn, is bewezen door G. Penon op bl. 160-185 van zijn voor de kennis der hekeldichten belangrijk geschrift: *Historische en Bibliographische beschouwing van Vondel's Hekeldichten*, Gron. 1873.

Overigens is waarde en beteekenis der hekeldichten het eerst helder in het licht gesteld door R. C. Bakhuizen van den Brink, *Vondel met Roskam en Rommelpot* in De Gids 1837 bl. 161 vlgg. 197 vlgg., 277 vlgg. en 407 vlgg.; ook opgenomen in zijne „Studiën en Schetsen over Vaderl. Geschiedenis en Letteren II, en afzonderlijk verschenen: 4 dr. 's-Grav. 1891. Met gebruikmaking van kerkeraadsprotocollen en andere officiëele stukken handelde daarover ook uitvoerig Hendr. C. Diféree, *Vondel's Leven en Kunstontwikkeling*, Amst. 1912 bl. 119—257.

Over Jacobus Trigland (geb. 1583 † 1654), onder den spotnaam Haentje Kalkoen door Vondel aangevallen en te onrechte van drankmisbruik beticht, zie men H. C. Rogge, *Een viertal brieven van Jacobus Trigland* in „Archief voor Ned. Kerkgeschiedenis, I 's-Grav. 1885 bl. 37-50; H. W. ter Haar, *Jacobus Trigland*, 's-Grav. 1891 en P. Leendertz Jr., *Vondel en Trigland* in het Eerste Verslag der Vereen. Het Vondel-Museum, 1904 bl. 24-32.

Nadat H. E. Moltzer in de Aant. der Sectie-vergadering van het Prov. Utrechtsch Genootschap 1884 op het spel van *Kallefs-val* de aandacht gevestigd had, is door M. M. Kleerkooper, Tijdschrift XVIII bl. 296-304 hoogst waarschijnlijk gemaakt, dat dit spel door Samuel Coster vervaardigd is.

Algemeen werd Vondel's *Roskam* op gezag van Brandt geacht van 1630 te zijn, totdat P. Leenderts Jr. het gedicht op 1626 stelde, waarvoor hij later, Tijdschrift XXXIV (1906) bl. 298-311, argumenten gaf. „Maer nu is 't Muyse-vreught" zou daarin slaan op de benoeming van Hugo Muys van Holy, 13 Maart 1626 tot lid van den Raad van State, waarop echter reeds 28 Mei 1626 diens dood volgde. Een pamflet van 1625, vooral tegen Muys gericht, zou aan Vondel een deel van zijne stof hebben geleverd. Met lof daarentegen wordt door Vondel „de Haegsche Bie", d. i. de Thesaurier-

generaal der Unie Joris de Bie, vermeld en wel als reeds gestorven, zooals P. Geyl, Tijdschrift XXX bl. 308-320 meende, die daarom de „Roskam" in of na 1628, het sterfjaar van De Bie, stelde.

Over *Geusevesper* en in 't bijzonder over de beteekenis van den titel, dien ik eenvoudig als „Nachtgroet der (oude) Geuzen" zou willen verklaren, is met zeer verschillende opvattingen geschreven door J. W. Muller, Tijdschrift XXXIV bl. 23-31, P. Leendertz Jr., Tijdschrift XXXV bl. 11-27, A. Greebe, *Vondel's Geusevesper* z. p. en j., G. J. Geers, Tijdschrift XXXVII bl. 302-307 en J. F. M. Sterck in Achtste Verslag der Vereen. Het Vondel-Museum, 1918 bl. 11-23, die daar ook voor het eerst het kleine hekeldichtje van Vondel „Op de vaarzen van Morandt" duidelijk toelichtte.

Over de lotgevallen en de echtheid van het, samen met het gedichtje in Vondel's eigen handschrift in het Vondel-Museum bewaarde, *Stokske van Oldenbarnevelt* schreef J. F. M. Sterck. *Oorkonden over Vondel en zijn kring*, Bussum 1918 bl. 242-247.

XXVII. De Academie en de Doorluchtige School.

Voor de hekeldichten, die van de Duytsche Academie uitgingen of daarop betrekking hadden, kan verwezen worden naar de boven bl. 93 opgegeven literatuur, en voor de prijsvraag in 't bijzonder naar M. M. Kleerkooper, *De prijsvraag van de Nederduytsche Academie* in Taal en Letteren 1902.

Alle antwoorden, die op deze prijsvraag inkwamen en het licht zagen, zijn door J. H. W. Unger in zijne Vondel-uitgaaf afgedrukt, en daar vindt men ook verreweg de meeste schimpdichten,die Vondel's andere hekeldichten vinnig beantwoordden of er mee samenstemden. Over het algemeen zijn zij ruwer van toon, dan die van Vondel en, naar het schijnt, ook meer bewust lasterlijk. Een der antwoorden op de vraag der Academie is door Brandt toegeschreven aan Cats, naar het schijnt alleen omdat deze Jacob heette, en Vondel, die den schrijver niet kende, er, blijkens zijn „Jaap-Priaap", een Jacob van verdacht. Voor ons bestaat er eigenlijk geene reden, er Cats van te verdenken, daar deze nooit in den trant van dit gedichtje schreef en ook niets met de Amsterdamsche Academie had uit te staan. Vondel schijnt trouwens ook zelf aan een anderen Jacob, nl. Jacob Trigland, zij het ook te onrechte, te hebben gedacht, zooals uit zijn tegendicht m.i. duidelijk blijkt. Het wordt dus tijd, dat deze ten opzichte van Cats lasterlijke en alleen op eene vergissing van Brandt berustende legende eens in hare ongeloofwaardigheid wordt erkend. Het gedichtje „Text", dat, blijkens de bijgevoegde glossen, wèl op Cats doelt, kwam in plano z j. en p. met het onderschrift „Plus ultra" uit en is ook opgenomen in het bundeltje „Arminiaensche liefde en yver", Amst. 1631, waar het nog door een ander, veel vuiler, schimpdicht „Aen de liefhebbers ende liefhebsters van Jaap Broeck- of en Jaep Priaap" wordt gevolgd. Evenmin als dat laatste, meen ik, mag ook „Text" met de glossen aan Vondel worden toegeschreven. Door dat te onrechte te doen, heeft Brandt de legende Cats-Vondel in de wereld gebracht.

Voor de schandelijke vervolging van Adriaen Koerbagh en zijn broeder Johannes wegens hun vrijdenken zie men K. O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 's-Grav. 1896 bl. 272-324.

Voor Willem Dircksz Hooft en zijn *Hedendaegsche verloren soon* zie men op het volgende hoofdstuk.

Voor de tooneelwerken van Struys zie W. Zuidema, *Jacob Struys* in Oud Holland XXI bl. 181-192 en 220-244.

Volgens P. H. van Moerkerken, Noord en Zuid XVI (1893) bl. 427 heeft Pieter Nootmans de stof voor zijn *Borias* ontleend aan het achtste deel der „Tragedische ofte Klaechlikke Historiën", maar de dichter zelf geeft de „Histoires tragiques" van François de Rosset als zijne bron op. Behalve treurspelen schreef Pieter Nootmans ook nog „Jeugdige Minne-spiegel cierlijck uyt-stralende verscheyde aerdige, nieuwe en lieffelycke Liedekens", 's-Grav. 1624. Zijn portret, door Staverinus geschilderd en door W. Hondius gegraveerd, noemt hem Anno 1634 Aetat. XXXIII. Hij was te Amsterdam 2 Juli 1600 geboren.

Voor de stichting en verdere geschiedenis van de Amsterdamsche Doorluchtige school zie men D. J. van Lennep, *Illustris Amstelodamensium Athenaei Memorabilia*, Amst. 1832, voor het gebouw der school J. F. M. Sterck, *Het St. Agnieten-klooster te Amsterdam*, Amst. 1909.

De bekende openingsrede van Barlaeus over den *Mercator Sapiens* kwam te Amst. 1632 uit, eene vertaling er van door W. A. Buyserius, *Verstandighe Coopman*, eerst te Enchuyzen 1641.

Over Caspar van Baerle zie men tot in kleine bijzonderheden J. A. Worp, Oud Holland III bl. 241-265, IV bl. 26-40, 172-189, 241-261, V bl. 93-126, VI bl. 87-102, 241-276, VII bl. 89-128.

De *Medicea Hospes*, waarin van Baerle de feestelijkheden bij het bezoek van Maria de Medicis aan Amsterdam in 1638 in keurig Latijn beschreef, kwam in hetzelfde jaar op Regeeringskosten te Amsterdam uit, evenals eene Fransche vertaling er van. Eene in 1639 te Amsterdam gedrukte Ned. vertaling, *Blyde inkomst der allerdoorluchtighste Koninginne Maria de Medicis te Amsterdam*, waarin de gedichten voorkomen, die vroeger alleen als vertaling van Vondel bekend waren, is later gebleken, zooals reeds J. A. Alberdingk Thijm en P. Leendertz Jr., vermoedden, in haar geheel, dus ook wat het proza betreft, het werk van Vondel te zijn. Dat werd voor het eerst bewezen door J. F. M. Sterck in „Bijblad voor Taal en Letteren" 1915 bl. 65-69 en *Oorkonden over Vondel en zijn kring*, Bussum 1918 bl. 128-133.

Over G. J. Vossius zie men *Athenae Batavae* p. 268-275 van zijn vriend Johannes Meursius, J. W. Crane, *Oratio de Vossiorum Juniorumque familia*, Gron. 1821 en N. G. van Kampen, *Beknopte Geschiedenis der Letteren en Wetenschappen in Nederland* III (Delft 1826) bl. 78-84.

Dat Vondel's dochtertje Saartje (12 Sept. 1633 begraven) niet in 1622 geboren was, maar in 1625 en dus bij haar dood niet tien of elf, maar acht jaar oud was, blijkt uit een brief van Willem van Vondel van 15 Maart 1625,

meegedeeld door J. F. M. Sterck in het Eerste Verslag der Vereen. Het Vondel-Museum, Amst. 1904 bl. 37 vlg., 47.

XXVIII. De Muziekkamer van Jan Hermansz. Krul.

Voor Willem Dircksz. Hooft zie men Ch. M. Dozy. Oud Holland VI bl. 159 vlg. en J. F. Haverman, *W. D. Hooft en zijne kluchten*, 's-Grav. 1895.

Over Krul schreef G. Morre, *Jan Hermansz Krul*, Delft 1894, waarin echter in het geheel niet over zijn schouwburgstrijd en zijne muziekkamer wordt gehandeld. Dat hij eerst smid en slotenmaker zal geweest zijn, in 1637 makelaar werd en zich in 1645 bij het boekverkoopersgild liet inschrijven, is opgemerkt door G. Kalff, Tijdschrift XXXVI bl. 57 vlg. Voor zijn „Treurklacht van Liefd' Bloeyende" zie M. M. Kleerkooper, Taal en Letteren XV (1905) bl. 567-571.

Voor de dichters Fonteyn en vooral Barend zie J. A. Worp, *Dr. Bernard Fonteyn* in Oud Holland II bl. 141-160. De klucht van Barend Fonteyn *Sullemans Soete vryagi* is met den tekst van het Engelsche origineel afgedrukt bij Joh. Bolte, *Die Singspiele der englischen Komödianten*. Hamburg-Leipzig 1893 p. 83-105. Dáár is ook herdrukt p. 106-110 de „Singhende klucht van Droncke Goozen" van Jan van Arp.

XXIX. Stichting en inwijding van den Amsterdamschen Schouwburg.

Voor de stichting van den Amst. Schouwburg en zijne verdere geschiedenis zie men C. N. Wybrands, *Het Amsterdamsche Tooneel* 1617-1772, Utrecht 1873, waar ook de inrichting van den Schouwburg beschreven wordt, vooral naar de stadsbeschrijvingen van Amsterdam door M. Fokkens (2 dr. 1662) O. Dapper (1663), Filips von Zesen (1664) en Tobias van Domselaer (1665), en naar de beide kopergravures, waarmee S. Savry in 1658 een beeld gaf van de schouwburgzaal en van het tooneel.

Voor de door Vondel ondervonden tegenwerking zie J. H. Rössing in De Tijdspiegel 1874 III bl. 288 vlgg.

Voor Simon Engelbrecht (geb. te Aken 1606 † 1671), ook als tegenwerker van Vondel, zie J. te Winkel, *Bladzijden uit de Geschiedenis der Ned. Letterkunde*, Haarlem 1882 bl. 120-122 en 132, waar echter niet is opgemerkt, dat de uitdrukking „Akervarken" bij Vondel bovendien ook wel toespeling kan zijn op Engelbrecht's geboorteplaats Aken.

Voor Vondel's navolging van het tweede boek der *Aeneis* van Virgilius bij zijn Gysbreght zie men Jeronimo de Bosch, „Verhandelingen van Teyler's Tweede Genootschap" II bl. 229 vlgg. Ook Van Lennep gaf in zijne Vondeluitgaaf alle nagevolgde of vertaalde plaatsen op.

Voor de overigens door Vondel voor zijne schildering van Oud-Amsterdam gebruikte historiebronnen (in het bijzonder Plemp's *Poematia*) zie J. F. M. Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn kring*, Bussum 1918 bl 111-123.

Voor de mooie melodie, waarop van ouds de rei van Klaerissen („O Kerstnacht") gezongen werd, zie J. G. R. Acquoy, Tijdschrift der Vereen. voor N. Ned. Muziekgeschiedenis IV (1892) bl. 177-200. Door J. H. Scheltema de Heere, Tijdschrift voor N.-Ned. Muziekgeschiedenis VIII (1907) bl. 140 vlg. wordt de melodie aan Cornelis Padbrué toegeschreven. In elk geval was zij niet van Dirck Sweelinck, zooals J. A. Alberdingk Thijm indertijd vermoedde.

Over de aesthetische waarde van den Gysbreght heeft het nageslacht zeer verschillend geoordeeld. Vgl. bv. het oordeel van J. Macquet in zijne *Proeven van Digtkundige Letteroefeningen* III (Utrecht 1786) bl. 1-40 met dat van P. G. Witsen Geysbeek, *Biogr., Anthol., en Critisch Woordenboek* VI (Amst. 1827) bl. 150-195, die veel later nog gevolgd werd door Theod. Jorissen, *Palamedes en Gijsbrecht van Aemstel,* Amst. 1879, maar tegen wien terecht opkwamen J. A. Alberdingk Thijm in De Gids XVII (1879) bl. 314-324 en W. J. A. Jonckbloet, in De Ned. Spectator 1879. Verder zie men de beschouwingen in de verschillende geschiedenissen der Ned. Letterkunde, in de Biographieën van Vondel, in de litteratuur over Vondel's dramatischen arbeid op Hoofdstuk XLVIII en in de inleidingen op met aant. verschenen uitgaven van den Gysbreght, zooals o. a. van J. M. Schrant, Leyden 1851 en van C.G.N. de Vooys, Gron. 1910. Natuurlijk is, zoo hier als elders, die beschouwingswijze de juiste, waardoor men zijne lezers zooveel mogelijk vatbaar tracht te maken voor het ontvangen van dezelfde indrukken, als de dichter met zijn kunstwerk bedoelde te wekken en bij zijne tijdgenooten inderdaad gewekt heeft. Daarom is voor ons dan ook het oordeel van die tijdgenooten van zooveel waarde, vooral wanneer wij dat vernemen uit den mond van een zoo geniaal denker en gewaardeerd dichter als Hugo de Groot. Geïllustreerd werd de Gysbreght door C. Rochussen, 's-Grav. 1841, en door Berlage, Haarl. 1893 met muziek van B. Zweers.

XXX. **Het proza van Hooft.**

Voor Hooft's Brieven zie boven, bl. 69.

Van Hooft's *Nederlandsche Historiën* verschenen in eersten druk Deel I in 1642 en Deel II in 1654 ; daarna het geheel in 2en druk Amst. 1656, in 3 dr. (bezorgd door G. Brandt, met toevoeging van de biographie) Amst. 1677 en in 4 dr. Amst. 1703. Later zijn de Ned. Historiën nog uitg. door M. Siegenbeek, A. Simons en J. P. van Cappelle, Amst. 1820-24 VIII dln, en met aant. door W. Hecker, Gron. 1843—46 V dln.

Met Inleiding en aant. verschenen *Episodes uit Hooft's Ned. Historiën,* Leeuw. 1874, bezorgd door Eelco Verwijs, 4 dr. Aust. 1919 door F. A. Stoett.

Over de Ned. Historiën schreven A. C. van Heusde „Commentatio de ratione quam Hooftius noster in historia scribenda secutus est et comparatione eum inter et Corn. Tacitum", Gron. 1838 en Joh. C. Breen, *Pieter Corneliszoon Hooft als Schrijver der Ned. Historiën,* Amst. 1894. Vgl. J. te Winkel, *Hooft als geschiedschrijver* in De Ned. Spectator 1894, bl. 271-275, 279-281.

XXXI. De Muiderkring van 1627 tot 1647.

Voor Hooft in den Muiderkring zie men ook de boven, bl. 69 vermelde litteratuur.

Voor het slot te Muiden zie men Jacobus Koning, *Geschiedenis van het slot te Muiden en Hooft's leven op hetzelve,* Amst. 1827.

Voor Daniel Mostart zie boven op bl. 71, voor Jacob van der Burgh en Joh. Brosterhuysen bl. 84 en voor Laurens Reael Jacobus Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* II (Amst. 1817) bl. 57-124.

De gedichten op de schending van Petrarca's graf kan men vinden in Van Baerle's *Poemata,* Lugd-Bat. 1630 p. 509, in de Gedichten van Huygens (uitg. Worp) II bl. 219-222 en van Hooft (uitg. Stoett) I bl. 298-300, terwijl het Fransche van P. Knijff en de Italiaansche van W. Snabelius en J. van der Burgh zijn afgedrukt achter Hooft's Brieven (uitg. Van Vloten) II bl. 464-466.

Over het te vergeefs verwachte bezoek van Frederik Hendrik aan Muiden zie Hooft's Brieven (uitg. Van Vloten) II bl. 65-100.

Over Utricia Ogle zie J. A. Worp, Tijdschrift der Vereen. voor N- Ned. Muziekgeschiedenis V (1896) bl. 129-136.

Het geheele materiaal voor de verhouding van Van Baerle en Huygens tot Tesselschade vindt men bij J. A. Worp, *Een onwaerdeerlycke vrouw,* 's-Grav. 1918, bl. 139-333.

P. S. Schull, *Poëzy van Casper van Baerle,* Dord. 1835 bracht alle Ned. gedichten van Van Baerle en die, welke anderen uit zijn Latijn vertaald hadden, bijeen, maar sommige door hem oorspronkelijk geachte zijn ook nog gebleken door anderen uit zijn Latijn vertaald te wezen. Van Van Baerle's gedichten op Tesselschade gaf hij twee Nederlandsche en zeven andere uit zijn Latijn vertaalde, doch op het oogenblik kennen wij zes Ned. gedichten van Van Baerle op Tesselschade en niet minder dan 24 Latijnsche, tot haar gericht of op haar betrekking hebbend.

Dat Tesselschade gereformeerd was, maar in 1642 tot de Katholieke Kerk overging, hetgeen Huygens poogde te verhoeden, en dat Huygens dus niet omgekeerd getracht heeft bij haar eene sterker opkomende neiging voor hare eigen Kerk te bestrijden, zooals men vroeger meende, is reeds in 1910 (zie boven bl. 68) overtuigend aangetoond door J. F. M. Sterck, die dat later nog uitvoeriger bevestigde in zijne *Oorkonden over Vondel en zijn kring,* Bussum 1918 bl. 143-186.

Den karakteristieken brief van 30 Aug. 1644 vindt men in P. C. Hooft's Brieven IV bl. 150.

Voor Hooft's betrekking tot Descartes zie men zijne Brieven III bl. 215.

Over de oorzaak der verkoeling van Hooft's vriendschap voor Vondel zie o. a. J. Witlox en J. F. M. Sterck in „Van onzen tijd" XIX (1919) bl. 100-108. Daar, ook volgens Sterck, Vondel's dreigement van 1643 zal dagteekenen, en zijn brief aan Hooft daarop dus gevolgd kan zijn, en Hooft's strengere uitvoering der placaten in 1644 daarop zeker gevolgd is, bestaat

er voor mij geene reden, wijziging te brengen in mijne voorstelling, alleen omdat Brandt dat dreigement eerst in de (niet chronologisch) tweede plaats vermeldt, en deze in overeenstemming met Vondel, die hier zijn zegsman zal geweest zijn, in diens overgang op zich zelf eene oorzaak van verwijdering zag. Men bedenke ook, dat Hooft reeds onder verdenking stond, zelf katholieke neigingen te hebben, wat hem geenszins aangenaam kon zijn.

Voor de vriendschapsbetrekking, die er sedert 1620 tot op die verkoeling tusschen Hooft en Vondel heeft geheerscht, zie men de bewijsplaatsen bij W. J. A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Ned. Lett.* 3 dr. IV bl. 145. Bij te voegen is nog een brief van Hooft aan Huygens van Febr. 1639 (zie P. C. Hooft's Brieven III bl. 277 vlg.), waarin hij vertelt, dat hij eenige avonduren besteed heeft om met Van Baerle, Baeck. Mostart en Vondel samen Huygens' Daghwerck op verzoek van den dichter te beoordeelen. Dat Vondel meer beleefdheden aan Hooft bewees, dan omgekeerd, is zeer goed te begrijpen: immers Vondel was reeds sinds 1620 gewoon, hoog tegen Hooft op te zien. en achtte zich door diens vriendschap vereerd.

Voor Cornelis Gijsbertsz. Plemp (geb. 1574 † 1638) zie men P. Scheltema, *Aemstel's Oudheid* VI bl. 3-15 en J. F. M. Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn kring*, Bussum 1918 bl. 111-124.

Voor Joan Albert Ban, diens betrekking tot Hooft en Huygens, zijn *Zangh-Bloemzel* en zijne nieuwe muziektheorie zie men J. van Vloten, *P. C. Hooft's Brieven* IV bl. 249—273, W. J. A. Jonckbloet en J. P. N. Land, *Musique et musiciens au XVII siècle*, Leyden 1882, p. XXXVI-CXLV en J. P. N. Land, Tijdschrift der Vereen. voor N.-Ned. Muziekgeschiedenis I (1885) bl. 95-111, III (1891) bl. 204-218.

Brandt's „Lijkreeden over P. C. Hooft" is afgedrukt in *Gedichten van Geeraardt Brandt*, Rott. 1649 bl. 135-159 en daaruit, met Anslo's lofdicht er op, herdrukt in J. van Vloten, *P. C. Hooft's Brieven* IV, bl. 435-460, en vervolgens, naast de overeenstemmende stukken uit Du Perron's „Oraison funèbre sur la mort de Monsieur de Ronsard", door J. C. Matthes, *Geeraardt Brandt. Het leeven van P. C. Hooft en de lijkreeden*, Gron. 1874. Daar vindt men ook, bl. XV - XIX het verdedigingsgedicht, dat Jan Six van Chandelier uitgaf „Teegen 't lasterschrift op Gerrit Brandt". Een ander gedicht te zijner verdediging vindt men bij G. Penon, *Beschouwing van Vondel's Hekeldichten*, Gron. 1873 bl. 209 vlg.

XXXII. **Vondel als de dichter van het Catholicisme.**

Over de vraag, welke geestelijke Vondel zou hebben bekeerd, is onder de katholieken veel strijd gevoerd. Voor Leonardus Marius, den rector van het Begijnhof te Amsterdam, pleitten B. H. Klönne (ook rector van het Begijnhof) in *Marius en Vondel, bekeerder en bekeerling*, Leiden 1885 en *Marius gehandhaafd*, Leiden 1885, en H. J. A. M. Schaepman, *De hoofdgetuige in het geding* in „Onze Wachter" 1885. Voor den pater Jezuiet Petrus Laurentius (of diens collega Augustinus van Teylingen) daarentegen pleitten

en, formeel althans, met beter gevolg, de paters Jezuieten P. J. Koets, A. van Lommel en vooral H. J. Allard, o. a. in *Laurens en Vondel, bekeerder en bekeerling,* Utrecht 1885. Reeds vroeger had deze *Vondel's gedichten op de Societeit van Jesus,* 's-Hertogenb. 1868 in een bundeltje verzameld, waarin hij ook reeds hetzelfde had bepleit.

Intusschen is ook onderzocht, wat Vondel kan bewogen hebben, zich te laten bekeeren. Met verbijsterende uitvoerigheid behandelde die vraag Gerard Brom, *Vondel's Bekering,* Amst. 1907, doch hij vond bestrijding bij H. W. E. Moller in „De Katholiek" CXXXI bl. 135-157 en in „Van onzen tijd" VIII, bij C. N. Wybrands in „Teylers Theologisch Tijdschrift" VI bl. 413-426 en bij P. Leendertz Jr. in „De Ned. Spectator" 1907 bl. 401-404. Door Sterck wordt er veel gewicht aan gehecht, dat er in Vondel's familie nog vele katholieken waren, en ik zelf hecht vrij wat aan zijne Brabantsche afkomst, die, zooals de feiten bewijzen, wel paste bij een (voor Vondel echter onmogelijk geworden) streng Calvinisme, maar minder bij het libertijnsch karakter der Doopsgezinden, dat in Noord-Nederland, en bepaaldelijk in het Friesche deel daarvan, meer aanhang kon vinden dan in het Zuiden. Intusschen hebben hier natuurlijk vele oorzaken samengewerkt.

Dat Vondel ook een tijd lang Remonstrant zou geweest zijn, werd door zijne hem vijandig gezinde tijdgenooten, maar zeker te onrechte, beweerd en ook nog in onzen tijd betoogd door J. C. Wannée in het tijdschrift „Uit de Remonstrantsche Broederschap" XXIII 1911, maar nog in denzelfden jaargang door P. Leendertz Jr. bestreden.

Dat met de Eusebia, aan wie Vondel zijn „Peter en Pauwels" opdroeg, toch inderdaad door hem Tesselschade bedoeld werd, is zeer aannemelijk gemaakt door J. F. M. Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn kring,* Bussum 1918 bl. 178-186, ofschoon er van eenige liefdesbetrekking tot haar geene sprake kan zijn. Ook is invloed van zijne dochter Anna op zijne bekeering niet onwaarschijnlijk, ofschoon men te onrechte haar wel eens voor Eusebia heeft gehouden.

De *Peter en Pauwels* is met inleiding en toelichting uitg. door P. J. Koets, Amst. 1869.

Vondel's prozavertaling van *Publius Ovidius Nasoos Heldinnebrieven* is niet door Vondel zelf, maar eerst in 1716 te Amst. door David van Hoogstraten uitgegeven. Daar het oorspronkelijk handschrift op de Leidsche Univers-bibl. berust, was J. H. W. Unger, Oud Holland II bl. 17-23 in de gelegenheid, aan te toonen, hoeveel willekeurige veranderingen Van Hoogstraten er bij de uitgave in heeft aangebracht.

Vondel's *Altaer-Geheimenissen,* zijn door F. J. Hoppenbrouwers „opnieuw uitg. met ophelderende Noten en toelichtende Aanteekeningen", 's-Hertogenb. 1825. Zie ook A. Stillemans, *J. v. Vondel et son poème Les Mystères de l'Autel,* Louvain 1860. Daarover schreven ook Gerard Brom, *Altaer-Geheimnissen* in „Van onzen tijd VI 1906 bl. 97-129, die de bronnen er van vooral in de geschriften van Leonardus Marius zag, en B. H. Molken-

boer, *De bronnen der „Altaer-Geheimenissen"* in „De Katholiek" CXXXI bl. 301-315, 379-393, CXXXII bl. 41-52 en 130-158, die aantoonde, dat de „Disputationes" van Robertus Bellarminus ongetwijfeld door Vondel als bron werden gebruikt.

Voor het *Eeuwgety der Heilige Stede t' Amsterdam* gebruikte Vondel, naast een Latijnsch gedicht daarop van Plemp, natuurlijk wel Marius' geschrift „Amstelredams eer ende opcomen". Zie daarvoor en voor de geschiedenis van het mirakel A. J. Pluym, *Het Sacrament van Mirakel en de H. Stede*, Amst. 1845 en J. F. M. Sterck, *De „Mirakelkist" en de traditie. Een bijdrage tot de geschiedenis van het kerkelijk Oud-Amsterdam*, Amst. 1896. Over Marius' boekje schreef J. F. M. Sterck ook in den „Almanak voor Ned. Katholieken" 1895 bl. 274-303, en 1901 bl. 176-198, waar vooral ook gehandeld wordt over de prentjes, die geteekend en gegraveerd waren door Boëtius a Bolswert, ook den vervaardiger van de prentjes en (althans hoogstwaarschijnlijk) eveneens van den tekst van het prozawerk „Duyfkens ende Willemynkens Pelgrimagie tot haren beminden binnen Jerusalem", Antw. 1627, later meermalen herdrukt, ook in berijming (door Prosper de Vynck, Antw. 1641) en in Fransche en Hoogduitsche vertaling. Een herdruk er van met photogravure der prentjes en uitvoerige inleiding en aant. bezorgde Hilletje J. A. Ruys, Utrecht 1910.

Over den aanval, op Vondel gedaan door Westerbaen en (vermoedelijk) door G. Brandt met de uitgave van *J. van Vondel's Poesy. Tweede Deel*, van 1647, en over de vraag, of de zestien verzen, die beweerd worden eenmaal in Vondel's „Uitvaert en Truer-dicht van Henricus de Groote" te zijn voorgekomen, werkelijk van Vondel zijn, zie men W. J. A. Jonckbloet, *Het Brandt-Vondel vraagstuk*, Tijdschrift I bl. 47-59, G. Penon, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Ned. Letterkunde*, Gron. I (1881) bl. 57-62, J. A. Worp, Tijdschrift VI bl. 184-189 en J. te Winkel, *De oudste gedichten van Vondel* in Verslagen der Kon. Akad. van Wet. Afd. Lett. 4 R. XI bl. 347 vlg. In P. (voorkomend in de „Poesy" van 1647) werd vroeger te onrechte „Prudenter" gezien: ik meen, dat het niet anders beteekent dan „Protestant" tegenover R. C.(Roomsch-Catholiek) als onderteekening in „Grotius Testament".

Vondel's *Maria Stuart* werd afzonderlijk met toelichting uitg. door J. A. Rijk, Amst. 1872. Daarover schreef o. a. D. C. Nijhoff, *Vondel's Hecuba, Gebroeders en Maria Stuart, aesthetisch-critisch beschouwd*, Utrecht 1886, maar te onrechte wordt daar ontkend, dat het stuk tegen Cromwell en de parlementspartij was gericht, zooals terecht wordt aangenomen door P. Fockens, *Maria Stuart, eine literarhistorische Studie*, Berlin 1887. Waaruit Vondel voor zijn stuk de stof voornamelijk putte, werd aangewezen door J. A. Worp, *Vondel's Maria Stuart en G. Camdeni Annales* in Tijdschrift XXI bl. 241-249, maar dat Vondel een protestantsch schrijver heeft gevolgd, bewijst nog volstrekt niet, zooals Worp meent, dat hij zuiver historisch en niet polemisch heeft willen zijn en dat de vervolging, tegen hem door de Amsterdamsche Schepenen ingesteld, onverklaarbaar is. Dat het stuk op

den titel te Keulen gedrukt heet, bewijst op zich zelf reeds, dat de uitgever het althans voor een niet onschuldig politiek hekelspel hield, en eveneens bewijst dat de bestrijding, die het vond. Verder zie men over de „Maria Stuart" nog J. F. M. Sterck, *Een door Vondel verbeterde drukproef* in Zesde Verslag der Vereen. „Het Vondel-Museum" 1914 bl. 37-48.

Voor de *Leeuwendalers* zie boven op bl. 72. Jonckbloet's meening, dat Vondel in dit stuk zijne voorkeur voor Spanje tegenover Nederland duidelijk zou toonen, is volstrekt onaannemelijk.

Het portret, door Hendrik Gerritsz. Pot van Vondel in herdersgewaad geschilderd, is aangewezen door J. F. M. Sterck in het „Jaarboekje van Jos. Alberdingk Thijm" voor 1906 bl. 365-369; maar twijfel is hier niet uitgesloten.

Voor de *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* zie J. V. de Groot, *Vondel in zijne Bespiegelingen* in Dietsche Warande 2 R. I (1879) bl. 31 vlgg., 225 vlgg. en 456 vlgg. Als hoofdbron er van wordt daar het „Summa contra Gentiles" van Thomas Aquinas aangewezen.

De Heerlijckheit der Kercke is met uitvoerige inleiding en aant. opnieuw uitg. door H. W. E. Moller, Amst.-Leuven 1907. Naar aanleiding daarvan schreef J. van Mierlo „Waarom Vondel het protestantisme niet heeft uitgebeeld in zijne Heerlyckheit der Kercke" in „Het Vondeljaarboek voor 1908" bl. 116-121, en zijne eenvoudige en overtuigende verklaring is, dat Vondel in zijn gedicht G. Bisciola „Epitome Annalium Ecclesiasticorum Caesaris Baronis" volgt, dat onvoltooid is en niet verder dan tot het jaar 1000 gaat.

Johannes de Boetgezant werd met inleiding en aant. opnieuw uitg. door J. M. Schrant, Leyden 1840. Er was ook reeds eene Latijnsche vertaling van geleverd door C. F. de Rees „Joannis metanoe-angeli sive poenitentiae praeconis libri sex versibus latinis redditi", Hagae-Com. 1761.

Voor de *Zungchin* zie J. A. Worp, *De bronnen van Vondel's Zungchin* in Tijdschrift XXII bl. 37-44.

Voor Vondel's *Maeghdepalm* voor Margarita Krulis zie men J. F. M. Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn kring,* Bussum 1918, bl. 280-284, waarop nog eene bijdrage tot verklaring van Vondel's gedichtje op den begrafenispenning van Tanneken van Erpekom volgt.

Verder zie men voor dit hoofdstuk ook de boven, bl. 81 vlg. opgegeven litteratuur.

XXXIII. **De latere dichtwerken van Huygens.**

Voor Huygens in de tweede helft van zijn leven zie men vooreerst de boven, bl. 89 vlg. vermelde litteratuur en bovendien:

De afzonderlijke uitgave van *Oogentroost* met inl. en aant. door A. W. Stellwagen, Den Haag 1886. Voor de Parthenine, aan wie Huygens het dichtwerk opdroeg, zie men J. F. M. Sterck, *Charles de Trello en zijn dochter Lucretia* in Oud Holland V bl. 275-295.

Voor *Hofwijck* zie men A. D. Schinkel, *Bijdrage tot de kennis van het karak-*

ter van C. Huygens, 's-Grav. 1842 bl. 77-82. Voor den tijd, waarin Huygens zijn „Hofwijck" dichtte, en de oplossing van een daarin door Huygens opgegeven raadsel zie men H. E. Moltzer, Tijdschrift V bl. 303-308. Eene afzonderlijke uitgave met inl. en aant. bezorgde van *Constantijn Huygens Hofwijck* H. J. Eymael, Culemborg 1888. Voor de plannen om Huygens' Hofwijck te restaureeren en tot een Huygens-Museum in te richten zie „Verslag over de werkzaamheden en den toestand der Vereeniging Hofwijck 1913-1918".

Voor de door Huygens in zijn *Trijntje Cornelis* bewerkte geschiedenis van *'t Nieuwsgierig Aagje van Enkhuizen* zie J. A. Barnouw, Tijdschrift XX bl. 291-301.

Dat Oudaen zich vergiste en ook anderen daarmee op een dwaalspoor bracht, toen hij in Huygens' „Noodweer" een antwoord zag op zijn „Strafdicht", is aangetoond door H. J. Eymael, Tijdschrift XXXI bl. 104-113.

Voor *Constantijn Huygens te Parijs* (*1661-1665*) zie „Haagsch Jaarboekje" 1896 bl. 104-120 en voor *Constantijn Huygens te Oranje* (*1665*) zie Oud Holland XIX bl. 31-39 door J. A. Worp.

Huygens' *Cluyswerck* werd naar een handschrift het eerst uitg. door W. J. A. Jonckbloet, 's-Grav. 1842 en later (behalve in Worp's uitgaaf van Huygens' Gedichten) samen met „Costelick Mal" en „Voorhout" door J. Verdam, Leeuwarden 1884 en P. Leendertz Jr. Amst. 1904.

Voor Huygens' woonhuis aan het Plein te 's-Gravenhage zie men A. D. Schinkel, *Bijdragen tot de kennis van het karakter van C. Huygens*, 's-Grav. 1842 bl. 61-63 en voor Zuylichem en Zeelhem aldaar bl. 7-25. Zie ook D. Veegens, *Het Mauritshuis, het huis van Huygens, De Zeestraat* en *Eene wandeling naar Hofwijck* in zijne „Historische Studiën", 's-Grav. 1884 I bl. 108-189.

XXXIV. Jacob Westerbaen, navolger van Huygens.

Eene uitvoerige levensbeschrijving van Jacob Westerbaen gaf. J. A. Worp, Tijdschrift VI bl. 161-280. Eene zoogoed als volledige verzameling van Westerbaen's *Gedichten* kwam na zijn dood, doch nog door hem zelf voor de pers gereed gemaakt, uit in 1672 III dln. De *Psalmberijming* is er echter niet in opgenomen.

De „Kusjes, In 't Latijn geschreven door Joannes Secundus, Ende in duytsche vaersen ghesteldt Door Jacob Westerbaen, Beyde Haegsche Poëeten" zijn „eerst op Musijck ghebracht Door Cornelis Thymans Padbrué, Musicyn van Haerlem" en aldaar gedrukt in 1631, 2de vermeerderde uitgaaf 1641. Cornelis Padbrué schreef ook de muziek voor „'t Lof van Jubal", Amst. 1643-44 op gedichten van Westerbaen, Cats, Vondel en anderen, voor „De traanen Petri en Pauli", reien uit Vondel's treurspel, Amst. 1646, en voor „J. v. Vondels Kruisbergh en Klaght over de tweedraght der Christe Princen", Amst. 1640. Zie daarover J. H. Scheltema de Heere in Tijdschrift der Vereen. voor N.-Ned. Muziekgeschiedenis VIII (1907) bl. 109-145.

Voor Daniel Jonctijs zie men Jacobus Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* III 1 (1821) bl. 1-93; Thomas Nolen, Rotterdamsch Jaarboekje voor 1890 bl. 133 vlgg.; R. Krul, De Tijdspiegel L (1893) bl. 76-88 en E. Wiersum „Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam" II bl. 469 vlgg.

Rooseliins Oochies ontleedt is opnieuw uitg. door H. M. Labberté, Sneek 1877.

Voor Joan de Brune de Jonge zie men beneden op Hoofdstuk LVI.

XXXV. Andere vrienden en navolgers van Huygens.

Voor Herckmans zie men J. A. Worp, *Elias Herckmans* in Oud Holland XI bl. 162-178.

Voor Tengnagel zie men J. H. W. Unger, *Mattheus Gansneb Tengnagel* in Oud Holland I bl. 195-225 en 311-313.

Voor Jacob Heiblocq (geb. 19 Juni 1620† 28 Sept. 1690) zie men J. H. W. Unger, Oud Holland II bl. 26-32, waar zijn Album amicorum wordt behandeld.

Voor Willem Schellincks (geb. 2 Febr. 1632 † Oct. 1678) zie men A. D. de Vries Az., Oud Holland I bl. 150-163.

Voor Jan Zoet zie men K. O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring,* 's-Grav. 1896 bl. 113-123; en W. Zuidema in Oud Holland XXIII bl. 83-104, 175-188. Van 1640 tot 1642 trad Zoet nu en dan als acteur in den Schouwburg op en voerde daarna strijd met Jan Vos, vermeld in Hoofdstuk L. Behalve zijne tooneelstukken is zijn dichtwerk uitg. onder den titel *d'Uitsteekenste digt-kunstige werkken door Jan Zoet Amsterdammer,* Amst. 1675.

Voor Jacob Steendam, te Kniphausen in 1615 geboren, zie men H. C. Murphy „Jacob Steendam, Noch Vaster, A memoir of the first poet in New Netherland, with his Poems descriptive of the colony", Hague 1861 en „Anthology of New Netherland", New York 1865. De daar herdrukte gedichten op Nieuw Nederland zijn getiteld: 1e „Klacht van Nieuw-Amsterdam in Nieuw Nederlandt tot haar Moeder. Van haar begin, wasdom en tegenwoordigen stand", Amst. 1659, en 2e „'t Lof van Nuw-Nederland, daarin kort en grondigh wert angewesen d'uytmuntende hoedanigheden, die het heeft in de suyverheit des luchts, vruchtbaarheyt des aardryks, voorttteling des vees, overvloed des wilds en visschen; met de wel-gelegenheyt tot schipvaard en koophandel", Amst. 1661.

Voor Sibylle van Griethuysen (geb. 1621) zie J. A. Worp, Oud Holland, III bl. 23-32.

Voor Joan Blasius (geb. 1639 † 1672) zie J. te Winkel, „Mr. Joan Blasius als vertegenwoordiger van de romantische richting onzer letterkunde in de zeventiende eeuw" in „Bladzijden uit de Geschiedenis der Ned. Letterkunde", Haarlem 1882 bl. 1-151. Voor verschillende dichteressen aldaar bl. 63-70 en voor Katharina Questiers in het bijzonder bl. 70-80.

Voor Joan Blasius kan ik hier nog bijvoegen, dat zijne geboorteplaats

Oostvliet op Cadzand was, evenals van zijn broeder, den Amst. hoogleeraar Gerard Blasius, die ons dat mededeelt in het Album amicorum van Joan, nu op de Univers.bibliotheek van Amsterdam. Verder kan ik nog meedeelen, dat van zijn, dáár bl. 95 vermeld, maar mij toen nog onbekend, dichtwerk over 's Heeren Avondmaal inderdaad een (misschien uniek) exemplaar door mij teruggevonden en in mijn bezit is, zoodat ik er den korten inhoud van kon opgeven.

Voor Jacob van der Does (geb. in Mei 1641 † in Sept. 1680) zie men J .G. Frederiks, *Jacob van der Does en zijne beschrijving van 's-Gravenhage* in Oud Holland XII bl. 73-94.

XXXVI. **Werk en Invloed van Cats na 1625.**

Ook voor deze periode in het leven van Cats zie men de boven, bl. 87 vlg., vermelde litteratuur en bovendien J. A. Worp, *De bronnen van den Trou-ringh van Cats* in Noord en Zuid XX en *De Latijnsche vertaling van Cats' Trou-ringh* in Tijdschrift VI bl. 18-39. Misschien mag hier wel even worden opgemerkt, dat het bij Cats telkens voorkomend „ik en weet niet wat" toen eene mode-uitdrukking was onder de Fransche „précieux" en „précieuses" en door hen aan het Italiaansch ontleend. In 1635 hield Gombault in de Académie française eene geheele voordracht over „je ne scay quoy". Zie Ferd. Brunot, *Hist. de la langue française*, III, (Paris 1909) p. 67. Vgl. voor onzen tijd eene even zinledige, aan het Fransch ontleende uitdrukking: „het is niet dát", waarmee alles gezegd schijnt en niets gezegd is.

Voor Anna Maria Schuurmans zie men G. D. J. Schotel, *Anna Maria van Schurman*, 's-Hertogenb. 1853, en verder beneden op Hoofdstuk XLII.

Voor Jonas Cabeljau (geb. te 's-Grav. 1623) zie men J. te Winkel, Bladzijden uit de Geschiedenis der Ned. Letterkunde, Haarlem 1882 bl. 60 vlg., 77 vlg.

Van de Dordsche dichters vindt men een goed overzicht bij J. L. van Dalen, *De Dordtsche dichtschool* in „De Tijdspiegel" 1905, en voor het middelpunt daarvan, het kasteel der Van Beverens, G. D. J. Schotel, *Het slot Develstein* in zijne „Geschied-, letter- en oudheidkundige uitspanningen", Utrecht 1840 bl. 53-128, en voor vermaarde vrouwen uit Dordrecht" in zijne „Letter- en Oudheidk. Avondstonden", Dordrecht 1841.

Voor Pieter van Godewyck (geb. 3 Febr. 1593 † 11 Aug. 1660) zie men Jacobus Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* III 3 (1823) bl. 86-96. Pieter van Godewyck's „Witte-broots-kinderen of bedorve jongelingen. Bly-eynde-Spel", Dordrecht 1641 is opnieuw uitg. door G. D. J. Schotel, Utrecht 1867. Als bewijs voor de beroemdheid van zijne dochter Margareta (geb. 31 Aug. 1627 † 2 Nov. 1677) strekt, dat hare biographie ook is opgenomen in de „Levensbeschryvingen van eenige voornaame, meest Ned. mannen en vrouwen", 2 dr. (1795) IV bl. 235-240.

Van Jacobus Lydius (eig. Toetssteen, geb. 5 Oct. 1610 † 1679) zie Jacobus Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* III 3 (1823) bl. 131-138.

Voor zijn bitter, maar vermakelijk en indertijd veel opzien barend werk *Den Roomschen Uylen-Spiegel*, Dordrecht 1671, door hem „getrocken uyt verscheyden oude Roomsch-Catholijcke Legende-boecken ende andere Schrijvers" en fel bestreden door pater Cornelius Hazart van Antwerpen, zie men Joh. Bolte, Tijdschrift XIII bl. 93 vlg.

Voor Matthys van de Merwede zie men J. L. van Dalen, *Matthys van de Merwede, heer van Clootwyck*, Oud Holland XVIII bl. 95-111, en voor Cornelis van Overstege (geb. 26 Dec. 1625 † 19 Oct. 1662) J. L. van Dalen, Oud Holland XXV bl. 30—48.

Voor Johan van Someren (geb. 3 Juli 1622 † 12 Dec. 1676) zie men Jacobus Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk*, III 3 (1823) bl. 138-143.

Voor de vele vertalingen van Cats' werken in het Hoogduitsch zie men Joh. Bolte, Tijdschrift XVI bl. 241-244 en Sophie Schroeter, *Jacob Cats' Beziehungen zur deutschen Literatur*, Heidelberg 1905.

Voor den invloed der Nederlandsche litteratuur op de Hoogduitsche, ook nog na Martin Opitz, zie J. E. Gillet, *De Ned. letterkunde in Duitschland in de zeventiende eeuw*, Tijdschrift XXXIII bl. 1-31 en meer in het bijzonder voor dien van Vondel R. A. Kollewijn, *Ueber den Einfluss des hollaendischen Dramas auf Andreas Gryphius*, Amersfoort-Heilbronn (1880), te onrechte bestreden door Louis G. Wysocki, *Andreas Gryphius et la tragédie allemande au* XVII *siècle*, Paris 1893. In elk geval is Vondel's *Gebroeders* tamelijk nauwkeurig door Gryphius vertaald als „Gibeoniter". Hetzelfde stuk is ook in het Hoogduitsch vertaald door D. E. Heidenreich, *Rache zu Gibeon, oder Die Sieben Brüder aus dem Hause Sauls. Trauerspiel*, Leipzig 1662. Voor de bekendheid der treurspelen van Jan Vos in Duitschland zie W. Creizenach. *Die Tragödien des Holländers Jan Vos auf der deutschen Bühne* in zijne „Studiën zur Geschichte der dramat. Poësie im siebzehnten Jahrh". 1886 en daarover weder J. A. Worp in De Ned. Spectator 1886 N. 40 en 41.

Voor de naar Duitschland overgeplante Ned. tooneelstukken zie men ook Julius Schwering, *Zur Geschichte des niederl. und spanischen Drama's in Deutschland*, Münster 1895.

XXXVII. **Catsianen en andere geestelijke dichters in Zuid-Nederland.**

Voor de Zuidnederlandsche dichters der zeventiende eeuw zie men in de eerste plaats J. F. Willems, „Verhandeling over de Nederduytsche tael en letterkunde opzigtelyk de Zuydelyke Provintiën" II, Antw. 1820-24, waar men bl. 13-15 de groote populariteit van Cats in Zuid-Nederland besproken vindt. Voor enkele dichters zie men verder:

Voor Jacques Immeloot: Lambin, Belg-Museum IV (1840) bl. 139-142, 151 vlg.

Voor Joost de Harduyn: J. F. Willems, Belg. Museum III (1839) bl. 445 vlg; Prud. van Duyse, Belg. Museum VII (1843) bl. 269-293, X (1846) bl. 5-32; C. P. Serrure, Vaderl. Museum V bl. 409-412 en Ph. Blommaert, *De Ned. Schryvers van Gent*, Gent 1861 bl. 209-220.

Voor Wolsschaete: F. A. Stoett, *Iets over doodendansen in Nederland* in Noord en Zuid XVI 1893.

Voor Adriaen Poirters: Max Rooses, Nederl. Museum I (1874) bl. 204-234, 301-323 en *Nieuw Schetsenboek*, 1882 en H. J. Allard, *Pater Adrianus Poirters S. J.* Amst. 1877.

Voor Petrus Croon: J. Muyldermans, Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie 1906 bl. 910-971 en „Leven en Werken der Zuidned. Schrijvers" III (1907) bl. 255-259.

Voor Jan Lambrecht: Ph. Blommaert, Belg. Museum II (1838) bl. 370 vlg.

Voor Peter Vloers: W. J. A. Jonckbloet, *Beatrijs en Carel ende Elegast*, Amst. 1859 bl. 50-57.

Voor Willem van Wissenkercke (geb. 8 Febr. 1616): C. P. Serrure, Vaderl. Museum II bl. 223-231.

Voor Peeter de Vleeschoudere: J. F. Willems, Belg. Museum III (1839) bl. 459-461.

Voor Guilielmus Bolognino: H. Sermon, Leven en Werken der Zuidned. schrijvers, II (1904) bl. 123 vlg.

Voor Herman Harts (geb. 2 Nov. 1625 † 30 Maart 1685): J. F. Willems, Belg. Museum III bl. 428-430.

Voor Daniel Bellemans: G. Segers, Leven en Werken der Zuidned. Schrijvers I (1900) bl. 66 vlg.

XXXVIII. Het geestelijk tooneel in Zuid-Nederland.

Zie over het geestelijk (en het wereldlijk) tooneel in Zuid-Nederland F. A. Snellaert, *Het Vlaemsch tooneel in de XVIIde eeuw*, Belg. Museum IX (1845) bl. 286-365 en O. van Hauwaert, *Historisch en Critisch overzicht van het Vlaamsch tooneel in de XVIIde eeuw*, Gent 1893, en verder de litteratuur, boven, bl. 45 vlg. opgegeven voor de rederijkerskamers.

Voor Cornelis de Bie zie men J. F. Willems, Belg. Museum IV bl. 268-297 en eene volledige bibliographie zijner werken in de *Bibliotheca Belgica*.

Voor Guiliam van Nieuwelandt zie beneden op Hoofdstuk XLI.

De mensch-wordingh van het Eeuwigh Woort is voor het eerst naar een handschrift uitg. door F. van Veerdeghem, Tijdschrift XI (1892) bl. 93-193, die zich daar, bl. 314vlg., nog niet overtuigd houdt van de juistheid der gissing, dat Jan Emerix van Bilsen er de dichter van zou zijn.

XXXIX. De rederijkerskamers in Vlaanderen.

Voor de Vlaamsche rederijkerskamers in de zeventiende eeuw zie men de geheele rederijkerslitteratuur, boven, bl.45 vlg. meegedeeld, en in het bijzonder de daar vermelde monographieën, hetzij in het Belg. Museum of het Vaderl. Museum, hetzij afzonderlijk uitgegeven. Bovendien raadplege men F. A. Snellaert, *Het Vlaemsch tooneel in de XVIIde eeuw*, Belg. Museum IX (1845) bl. 286-365 en O. van Hauwaert, *Historisch en Critisch overzicht van het Vlaamsch tooneel in de XVIIde eeuw*, Gent 1893.

Verder zie men voor Claude de Clerck nog Lambin, Belg. Museum III bl. 156-173 en voor Jan Bellet beneden op Hoofdstuk XLI.

XL. De rederijkerskamers in Brabant.

Zie voor de litteratuur in het algemeen de opgave bij het vorige Hoofdstuk en in het bijzonder voor Guilliam Caudron: Fr. de Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis der stad Aalst* IV bl. 185-197 en „Leven en Werken der Zuidned. Schrijvers", III (1907) bl. 201-203.

Voor Adriaen Wils zie men J. F. Willems, Belg. Museum I bl. 364-368.

Voor Bartholomeus Boeckx zie men J. F. Willems, Belg. Museum, IX bl. 196-212.

Voor Joris Frans Xaveer Berckmans zie men G. Segers, Leven en Werken der Zuidned. schrijvers I (1900) bl. 72 vlg.

Voor Gulliam van Nieuwelandt, Guilliam Ogier en Cornelis de Bie zie men op het volgende Hoofdstuk.

Voor de Hasseltsche kamer „De Roode Roos" zie men J. W. Muller in De Ned. Spectator 1902 N. 4.

XLI. De wereldlijke dichters in Zuid-Nederland.

Voor deze zie men J. F. Willems, „Verhandeling over de Nederduytsche tael- en letterkunde opzigtelyk de Zuydelyke Provintiën" II Antw. 1820-24 en verder de litteratuur, boven, bl. 107, vermeld. Voor enkele dichters afzonderlijk zie men nog:

Voor Jan Bellet: Lambin, Belg. Museum IV bl. 149-151 en Frans de Potter, Leven en Werken der Zuidned. schrijvers I (1900) bl. 68 vlg.

Voor Guilliam Ogier: Max Rooses, *Nieuw Schetsenboek* 1882 bl. 113 vlgg. en F. Jos. van den Branden, *Willem Ogier*, Antw. 1913.

Voor Antonio Francisco Wouthers: J. te Winkel, Tijdschrift I bl. 67 en 96 en J. A. Worp, Tijdschrift VIII bl. 112-118.

Voor Balthasar en Cornelis Wils: J. F. Willems, Belg. Museum I bl. 368-370.

Voor Cornelis de Bie: J. F. Willems, Belg. Museum IV bl. 268-297 en voor eene bibliographie zijner werken de *Bibliotheca Belgica.*

Voor de Spaansche of door het Fransch heen uit het Spaansch vertaalde stukken, die ook op het Zuidned. tooneel verschenen, zie men J. te Winkel, Tijdschrift I bl. 93-114.

Voor Ludovicus Broomans zie men J. Broeckaert, Leven en Werken der Zuidned. Schrijvers II (1904) bl. 162 vlg.

Voor Guilliam van Nieuwelandt zie men Fr. Jos. van den Branden in Nederl. Museum 1875 II bl. 1-49 en 133-198; G. J. Hoogewerff, *De beide Willem's van Nieuwlandt, oom en neef* in Oud Holland, XXIX (1894) bl. 57-61. Over zijne navolging van Garnier zie men P. H. van Moerkerken in Noord en Zuid XVII bl. 205-208 en J. A. Worp in Noord en Zuid XVIII

(1895) bl. 211 vlgg. ; over zijne navolging van Seneca J. A. Worp, *De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel,* Amst. 1892 bl. 149-158.

Van Hermannus Franciscus van den Brant is de klucht *Eertyds, Maer en Tegenwoordig* „in het jaer 1684 binnen Andwerpen vertoond en opnieuw oversien in het jaer 1689 op den 7 Juny" nog eens afgedrukt in het Belg. Museum IX (1845) bl. 251-285.

Voor Albert Ignatius Dhanins zie men Ph. Blommaert, *De Ned. Schryvers van Gent,* Gent 1861, bl. 298-303 en Frans de Potter en Jan Broeckaert in „Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie", 1891, bl. 122-125, 136-138.

Voor Everaert Syceram zie men J. A. Worp in „Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft" XXX (1894) p. 183-192.

Voor Richard Verstegen zie men H. Sermon in „Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie" 1893 bl. 223-298.

XLII. De Psalmen en Godsdienstige liederen in Noord-Nederland.

Voor de vele psalmberijmingen der zeventiende eeuw zie men Josua van Iperen, *Kerkelijke Historie van het Psalm-Gezang* I Amst. 1777.

Voor Revius zie men J. van Vloten, *Het Leven en de Uitgelezen Zangen en Dichten van Jacobus Revius,* Schiedam 1863 en E. J. W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius. Zijn Leven en Werken,* Amst. 1895.

Cornelis Boey (geb. te Zierikzee 1608 † 2 Febr. 1665), die blijkens allerlei kleinere gedichten met een groot deel der dichters van zijn tijd bevriend was en wiens psalmberijming in 1659 ook een tweeden druk beleefde, gaf ook nog eene berijmde vertaling van Thomas a Kempis' *Navolginge Christi* in 1645 uit, waarover men zie H. J. Allard in den „Volks-almanak voor Ned. Katholieken", 1882 bl. 235-264.

Voor Six van Chandelier (geb. 1620 † 1695) zie men J. G. Frederiks, *Joannes Six van Chandelier* in Tijdschrift III bl. 227-290.

Voor Aernout van Overbeke zie men J. A. Worp, Oud Holland I bl. 257-267.

Als voor Ghysen's doel ongeschikt kan hier, als merkwaardigheid, nog vermeld worden „Het Boeck der Psalmen door Ant. Deutekom, Musicien", Utrecht 1657, waarin de tekst van den Statenbijbel onveranderd is overgenomen, maar voor de gebruikelijke muziek, waarvan bijna geen dichter wilde afwijken, pasklaar gemaakt door woorden en geheele of halve zinnen te herhalen, om zoo strophen te krijgen, die evenveel woorden hadden als de muziek noten, maar waarbij op den klemtoon natuurlijk niet kon worden gelet.

De werken van Willem Sluyter, waarvan ik gepoogd heb de chronologie, ook in verband tot zijn leven, vast te stellen, ofschoon de eerste drukken er van nu uiterst zeldzaam zijn, werden tallooze malen herdrukt, zelfs nog te Rotterdam in 1839 en 1861 met een levensbericht, dat ook reeds in eene uitgave der achttiende eeuw z.j. voorkwam.

Voor het piëtisme, waarvan hij en vooral ook Jodocus van Lodenstein een aanhanger was, zie men Heppe, „Geschichte des Pietismus und der Mystik in der Reformirten Kirche, namentlich der Niederlande", Leiden 1879.

Voor Lodenstein zie men P. Proost Jz. *Jodocus van Lodenstein*, Amst. 1880. Een tweede druk daarvan in 1882 is verminkt door het weglaten o.a. van de belangrijke bibliographische bijlage.

Voor Voetius zie men A. C. Duker, *Gisbertus Voetius*, Leiden 1897-1913 III dln.

Voor De Labadie zie men H. van Berkum ,*De Labadie en de Labadisten*, Sneek 1851 II dln. ; voor Anna Maria Schuermans, G. D. J. Schotel, *Anna Maria van Schurman*, 's-Hertogenb. 1853, P. Tschackert, *Anna Maria von Schurman, der Stern von Utrecht, die Jüngerin Labadie's*, Gotha 1876 en H. Birch, *Anna van Schurman*, London 1909. Van haar werd eene „Uitbreiding over de drie eerste Capp. van Genesis, beneffens een vertoog van het geestelyk huwelyk van Christus met de gelovigen in digtmaat" voor het eerst te Gron. in 1732 uitg. „naar het originele handschrift".

XLIII. **Stichtelijke poëzie van Contra-remonstranten en Remonstranten.**

„Jeremias de Deckers Leven" plaatste M. Brouerius van Nidek vóór zijne uitgaaf van „Alle de Rym-oeffeningen van Jeremias de Decker", Amst. 1726 II dln.

Zie verder: Jeronimo de Vries, *Jeremias de Decker*, Amst. 1807 met vier Brieven van J. de Decker aan J. Westerbaen als bijlage. Zie ook Jer. de Vries „Oorspronkelijke Dichtwerken van Jeremias de Decker, met eene levensschets des dichters", Amst. 1827 II dln.

Verder raadplege men G. Penon, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Ned. Letterkunde*, Gron. 1881 I bl. 32-38, II bl. 143-149.

Van Simon Abbes Gabbema vindt men nog twaalf gedichten in „Klioos Kraam 1656-57 II dln en drie in den „Hollantschen Parnas" 1660.

Voor het eerst werden *Franciscus Martinius Gedichten*, 's-Grav. 1729 verzameld uitgegeven. Voor de kennis van zijn leven zijn van belang „Francisci Martini Epistolae ad Amicos, praesertim Campenses", Hardervici 1653. Zie verder over hem J. van Vloten, „Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren " voor 1853, bl. 85 vlgg., en „Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel", uitg. door Mr. Van Doorninck en Mr. Nanninga Uitterdijk, IV bl. 158-166, en J. C. van Slee, *Franciscus Martinius, predikant te Epe*, Dev. 1904.

David van Hoogstraten gaf bij zijne uitgaaf van *Heiman Dullaerts Gedichten*, Amst. 1719 ook een „Kort bericht wegens het leven van Heiman Dullaert", later aangevuld door H. J. A. Ruys, *Heimen Dullaert* in Oud Holland XXXI bl. 170-188, die hem zeer bewondert, zooals iets vroeger ook gedaan was door A. Verwey in Tweemaandelijksch Tijdschrift 1897 bl. 447-455 en trouwens reeds in de achttiende eeuw was gedaan door Govert

Cinq, wiens goede smaak Van Hoogstraten opwekte, Dullaert in eere te brengen. Inderdaad toch was hij geen onverdienstelijk dichter, al hebben Jonckbloet en Jan ten Brink, door hem in hunne geschiedboeken onvermeld te laten, daarmee niet wezenlijk te kort gedaan aan de juistheid van hun zeventiendeëeuwsch litteratuurbeeld, want eenige stuwkracht op tijdgenoot of nageslacht is er niet van hem uitgegaan.

Van Johannes Vollenhove gaf A. L. Lesturgeon eene levensschets met eene Bloemlezing uit zijne gedichten, Schiedam 1865. Brieven van Vollenhove vindt men achter Joan de Haes, *Leven van Geeraert Brandt*, 's-Grav. 1740.

Voor een twist van den boekverkooper Johannes Naeranus met zijn collega Pieter van Waesberghe zie men A. M. Ledeboer, *Het Geslacht van Waesberghe*, 's-Grav. 1859 bl. 74-78. Men verwarre hem niet met Johannes Naeranus, Remonstrantsch predikant te Oude-Wetering en vriend van Geeraerdt Brandt.

Van Nicolaus Borremans, Brandt's voorganger te Nieuwkoop, vindt men verscheidene verzen in den „Bloemkrans van verscheiden Gedichten", 1659. Hij vertaalde ook „Palaephatus, van de Ongelooflijcke Historiën", Amst. 1661 en „Historische jaer-boecken van Holland en Zeeland door M. Vossius", Gorinchem 1677.

Voor Pieter de Groot zie men eene Redevoering door C. W. Westerbaen in N. G. van Kampen's „Magazijn" III (1824) bl. 69-113; J. P. Cornets de Groot, *Levensschets van Mr. Pieter de Groot*, 's-Grav. 1847 en M. van Leeuwen, *Het leven van P. de Groot* (1615-1678), Utrecht 1917. Voor zijne politieke gedichten zie men op Hoofdstuk LX.

De hoofdbron voor Brandt's leven is Joan de Haes, *Leven van Geeraert Brandt*, 's-Grav. 1740. Verder zie men over hem G. M. C. Loeff, *De Nederlandsche kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt*, Utrecht 1864. Vele brieven van en aan hem en allerlei levensbijzonderheden vindt men bij G. Penon, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Ned. Letterkunde* II (1881) bl. 85-143, 154-166, III (1884) bl. 37-171. Voor de, voornamelijk door hem verzamelde, „Verscheyde Nederduytsche Gedichten", 1651-53 II dln. zie aldaar I (1881) bl. 1-75, II (1881) bl. 1-71, 169-174, 178-183. Voor de waarschijnlijkheid, dat er nog eene tweede bloemlezing, nl. „Apollo's Harp", Amst. 1658, door Brandt is bijeengebracht, zie men J. A. Worp, Tijdschrift VII bl. 92-96.

Verder zie men voor Brandt's aandeel aan de uitgave van het tweede deel van „J. v. Vondels Poësy", Schiedam 1647 boven, bl. 101 en voor zijne vertooningen beneden op Hoofdstuk LI.

XLIV. **Gedichten van Doopsgezinden en Collegianten.**

Voor de vrome Libertijnen zie men J. van Vloten, *Paschier de Fijne naar zijn leven en schriften*, 's-Hertogenb. 1883 en K. O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 's-Grav. 1896.

Voor Joan Blasius' „Geslachtboom der goden en godinnen" en Oudaen's

afkeuring daarvan zie men J. te Winkel, *Bladzijden uit de Geschiedenis der Ned. Letterkunde,* Haarlem 1882 bl. 46-49.

Voor Willem van Heemskerk als dichter zie G. Penon, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Ned. Letterkunde,* Gron. 1881 II bl. 33-35 en als glasgraveur A. M. Pareau, *Ned. glasgraveurs en glasetsers en hun werk* in het Jaarverslag van het Kon. Oudheidk. Genootschap te Amst. 1900 bl. 26-38.

Van Joachim Oudaen gaf David van Hoogstraten eene zeer uitvoerige levensbeschrijving, door hem geplaatst achter het derde deel van *Joachim Oudaens Poëzy,* Amst. 1712 III dln, door H. K. Poot nog aangevuld met *Gedichten van Joachim Oudaen, nooit voor dezen in het licht gegeven,* Delft 1724. In beide verzamelingen werden echter zijne groote dichtwerken niet opgenomen, evenmin als zijne *Toneelpoëzy,* die ook te Amst. 1712 herdrukt werd, doch zonder zijn „Haegsche Broedermoort". Brieven van en aan hem werden meegedeeld door G. Penon, *Bijdragen* II bl. 109-154 en III bl. 76-79. Voor zijne politieke lof- en hekeldichten zie op Hoofdstuk LX.

Oudaen schreef ook proza, o. a. „Aanmerkingen Over het Verhaal van het eerste Begin en Opkomen der Rynsburgers", Rott. 1672.

In de *Gedichten van Joost van Geel,* uitg. door Kornelis van Arkel, Rott. 1724 vindt men bl. 267-301 een lang gedicht in alexandrijnen, „De bloeiende kerk. Aen de Remonstrantsche Christenen", dat ook over de Rijnsburgers handelt en de voornaamste Collegianten bij name noemt. Voor Joost van Geel zelf zie men P. Haverkorn van Rijsewijk, Oud Holland XVI bl. 32-50.

Voor de latere geschiedenis der Rijnsburgsche Collegianten zie men (E. van Nijmegen), *Historie der Rijnsburgsche vergadering,* Rott. 1775 ; J. C. van Slee, *De Rijnsburgsche Collegianten,* Haarlem 1895 en C. B. Hylkema, *Reformateurs,* Haarlem 1900-1902 II dln.

Voor Jacob Ostens (geb. omstreeks 1625 † 1678) zie men o. a. K. O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring,* 's-Grav. 1896, bl. 228, 341, 343, 449.

Voor Samuel van Hoogstraten zie men Arnold Houbraken, „Groote Schouburgh der Nederl. konstschilders en schilderessen", Amst. 1718-21 III dln, II bl. 156 vlgg. ; P. S. Schull, die van hem eene levensbeschrijving gaf vóór den door hem bezorgden herdruk van S. van Hoogstraten's *Dieryk en Dorothé of de Verlossing van Dordrecht,* Dord. 1833 en vooral G. H. Veth, Oud Holland VII bl. 129-148. Vgl. voor hem en zijn broeder Frans ook nog H. J. A. Ruys, Oud Holland XXXI bl. 176 vlg.

Voor Claas Stapel zie men J. C. van Slee, *De Rijnsburgsche Collegianten,* Haarlem 1895 bl. 191 vlg.

Ofschoon Oudaen's zwager Jan Bredenburg zich in de Doopsgezinde twisten tusschen Galenus Abrahamsz de Haan en Samuel Apostool aan de zijde der meer vrijzinnigen dapper weerde met proza en verzen (men zie over hem Van Slee, a. w. bl. 115-120, 125-127, 238-266), was toch het „Scherm voor de stekende zon der Amsterdamsche Mennisten", te vinden in de „Nederd. en Latynse Keurdigten, Rott. 1710 bl. 283-289, geen gedicht van hem, maar van zijn gelijknamigen zoon, daar het eerst in 1701 uitkwam tegen Herm. Schyn en Lamb. Bidloo, en hij 28 Aug. 1691 te Rotterdam overleed,

blijkens de bij zijn dood verschenen „Lykzangen op het afsterven van Johannes Bredenburg" van Oudaen en Joost van Geel.

De hoofdbron voor onze kennis van Anslo is nu H. H. Knippenberg, *Reyer Anslo. Zijn leven en letterkundig werk*, Amst. 1913. Dat Anslo's voornaam Reyer was, staat eerst vast sinds 1875 : zie J. G. Frederiks, Taal- en Letterbode VI bl. 315. Voor Anslo's reis naar Rome is van veel belang het reisverhaal van een zijner reisgenooten, Hooft's zoon Arnout Hellemans Hooft, dat zich nu in handschrift op de Amst. Univers.-bibliotheek bevindt en waaruit het een en ander is meegedeeld door J. G. de Hoop Scheffer, Dietsche Warande X bl. 325-336 en door J. F. M. Sterck, Jaarboekje van Alberdingk Thijm, 1891 bl. 247-268.

Over „Reyer Anslo's Overgang" handelde K. Vos in De Gids LXX (1906) bl. 317-328, die den overgang echter te onrechte toeschreef aan Anslo's liefde voor de z. i. reeds vroeger katholiek geworden Magdalena Baeck. Door Knippenberg echter werd mijne meening, dat Magdalena Baeck nooit katholiek is geweest, met afdoende bewijzen gestaafd. Wel is, maar eerst later, hare zuster Debora tot het Catholicisme overgegaan. Ook is het, zooals Knippenberg aantoonde, zeer onwaarschijnlijk, dat Anslo zelf reeds vóór zijn vertrek naar Rome bekeerd zou geweest zijn. Eerst in Italië is hij niet alleen openlijk en officiëel, maar ook wezenlijk, katholiek geworden.
Over de veelvuldige bekeeringen, die er trouwens toen ook in Nederland plaats vonden, zie men J. W. Pont, *De Dissenters* in „Uit onzen Bloeitijd", Baarn 1911 Serie III N. 3.

XLV. Verhouding van dicht- en schilderkunst.

De verzen, waarmee Thomas Asselijn 20 Oct. 1653 op het St. Lucasfeest Vondel huldigde, zijn opgenomen achter de tweede uitgaaf van „Broederschap der Schilderkunst, ingewydt door Schilders, Beeldthouwers en desselfs begunstigers op den 21 van Wynmaent 1654 op St.-Joris Doelen te Amsterdam", waarmee Asselijn in 1654 aan de stichting van die nieuwe Broederschap grooter luister bijzette. Een nieuwen druk van die tweede uitgaaf bezorgde A. de Jager, *Asselijn's Werken*, Gron. 1878 bl. 1-22.

Over Marten Kretzer (geb. 1598 † 1 Dec. 1669), de ziel van die Broederschap, en over het lofdicht op het „Konstkabinet van Marten Kretzer" door Lamb. van den Bos, Amst. 1650 zie men J. H. W. Unger, Oud Holland II bl. 111-119.

Van de dichter-schilders, hier in den tekst genoemd, zie men : voor Henrick Bloemaert boven bl. 72, voor Samuel van Hoogstraten boven bl. 112, voor Joost van Geel boven bl. 112 en voor Willem Schellincks, boven bl. 104.

Voor Gerbrand van den Eeckhout (geb. 19 Aug. 1621 † 29 Sept. 1674), leerling van Rembrandt, zie men J. Immerzeel Jr. „De levens en werken der Holl. en Vlaamsche Kunstschilders, enz." I (Amst. 1842) bl. 216 vlg.

Van Pieter des Ruelles kent men gedichtjes uit het liedboekje *Amsterdamsch Vreughdestroom* I bl. 40, II bl. 112 vlg., 119 vlg. Een lang gedicht

op zijn dood schreef Frederik Verloo in *d'Amstelsche Zanggodin*, Amst. 1660.

Voor Bernhard Vollenhove (geb. 17 Sept. 1633 † 1694) zie men J. Nanninga Uitterdijk, „Archief voor Ned. Kunstgeschiedenis" II (1879) bl. 276, G. P Rouffaer, Oud Holland V bl. 295-306 en H. J. A. Ruys, Oud Holland XXXV (1917), bl. 160-168.

Van Hieronymus Sweerts kwamen „Alle Gedichten", Amst. 1697 na zijn dood uit en ook de „Koddige en ernstige opschriften op luyffens, wagens, enz.", Amst. by Jeroen Jeroense 1698. In de bloemlezingen *Klioos Kraam* en *Hollantschen Parnas* vindt men gedichtjes van hem. Hij was echter niet zelf schilder, zooals zijn gelijknamige vader, maar boekdrukker.

De verzen van verschillende dichters op schilderstukken, in den tekst aangehaald, vindt men gemakkelijk terug in de dichtwerken van G. Brandt, Huygens, Vondel, Jan Vos, Oudaen en Ampzing. Ze hier in het bijzonder aan te wijzen, zou te veel ruimte vereischen.

Voor „Constantijn Huygens en de Schilderkunst" zie men H. J. Eymael, Oud Holland XIV bl. 185-198.

Eene, trouwens nog lang niet volledige, lijst der vele portretten, die er van Vondel bestaan, vindt men in den „Catalogus der Vondel-tentoonstelling, gehouden in Febr. 1879 in Arti et Amicitiae te Amsterdam", Amst. 1879 bl. 1-9 Vgl. nog J. F. M. Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn kring*, Bussum 1918 bl. 287-290.

XLVI. Onze dichters tegenover Rubens en Rembrandt.

Voor Rubens zie men, onder veel meer, Ch. Ruelens en Max Rooses, *L'oeuvre de Rubens*, Anvers 1886-1909 VI dln. ; Max Rooses, *Rubens' leven en werken*, Amst. 1903 ; P. Genard, *Rubens. Aanteekeningen over den meester en zijne bloedverwanten*, Antw. 1877 en H. Knackfuss, *Rubens* 5 Aufl. Bielefeld-Leipzig 1898.

Voor Rembrandt zie men, om slechts enkele werken te noemen, C. Vosmaer, *Rembrandt Sa vie et ses oeuvres*, La Haye 1868, 2 éd. 1877 : Emile Michel, *Rembrandt Sa vie, son oeuvre et son temps*, Paris 1893 (ook in het Eng. London-New-Xork 1903) ; H. Knackfuss, *Rembrandt* 4 Aufl. Bielef-Leipz. 1897 ; Adolf Rosenberg, *Rembrandt Des Meisters Gemälde in 405 Abbildungen*, Stuttgart-Leipzig 1904 ; J. Veth, *Rembrandt's leven en kunst*, Amst. 1906 ; C. Hofstede de Groot, *Die Urkunden über Rembrandt*, Haag 1906 en tal van opstellen en mededeelingen van A. Bredius en J. Six in Oud Holland en elders.

Voor Huygens als eersten waardeerder van den jongen Rembrandt zie men J. A. Worp, *Constantijn Huygens over de schilders van zijn tijd*, in Oud Holland IX (1891) bl. 106-136.

Over in calligraphisch handschrift overgeleverde sonnetten op Prins Maurits en een Poeme aan Syn Excellentie in alexandrijnen van David Beck van Keulen zie men C. G. N. de Vooys, Oud Holland XXXVII bl.

177-188. Van de door mij genoemde vijftig sonnetten „aen den Coning van Boheme" komt er één voor in een ander handschrift (dat van de Gedichten van Anna Visscher), waarin men ook een groot aantal andere gedichten van hem aantreft en ook zijn groot gedicht „Canticum canticorum, dat is Het Hooge-liedt Salomons, inhoudende de geestelijke en eeuwige liefde tusschen Jesus Christus ende zijne Kerke onder de persoonen ende namen van Bruydegom ende Bruydt. Poetelijk geparafraseert ofte uytgeweydt A^0 1622 in 's-Gravenhage, aengevangen 13 May ende voleindt 21 dito 1622." In dien bundel, waarvan alle gedichten gedateerd zijn, vindt men o. a. ook een „Sonnet op de doodt des Princen Maurits van Oraigniën", en een ander op den dood zijner vrouw, die daaruit blijkt, reeds in Dec. 1623 overleden te zijn. In hetzelfde handschrift komen ook twee gedichten van zijn broeder Henrick voor; een derde, „Sonnet Ter Eeren van Deught, Eer ende Constlievende Jonge Dr. Pieternelle Broeckhuyzen", is, in zijn schoonschrift, in mijn bezit. Tengnagel spreekt van hen en nog twee andere „Beckjes" in zijne „Amsterdamsche Lindebladen" A^0. 1639 bl. 22.

Over Rembrandt's portret van Jeremias de Decker schreef K. H. de Raaf, Oud Holland XXX (1912) bl. 1-5, en aldaar bl. 6-8 over een der beide door Rembrandt geschilderde tafereelen van den verrezen en aan Maria Magdalena verschenen Christus, waaruit blijkt, dat het voor Waterloos geschilderde stuk niet hetzelfde was, dat nu in het museum te Brunswijk berust en van 1651 dagteekent, maar het andere, van 1638, nu in het Buckingham Palace.

Voor de gedichten van Anna Visscher, Hooft en Jan Vos op Rubens zie men hunne dichtwerken.

Voor Vondel's geestverwantschap met Rubens zie men J. te Winkel, *Rubens en Vondel* in „Handelingen van het XXIX Taal- en Letterkundig Congres te Brussel, 1906 bl. 381-395.

Over het portret van Jan Six, door Vondel bezongen, zie men J. H. W. Unger, Oud Holland II bl. 133 en over Vondel en Rembrandt in hunne betrekking onderling en vooral tot Jan Six zie men J. F. M. Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn kring,* Bussum 1918 bl. 290-298.

Voor de acht gedichten van Six, opgenomen in de „Verscheyde Nederduytsche Gedichten" I en II, Amst. 1851-53, waarvan het tweede deeltje door den uitgever (G. Brandt) ook aan hem werd opgedragen, zie men G. Penon, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Ned. Letterkunde,* Gron. 1881 I bl. 53-57, II bl. 63 vlg. Voor zijn blijspel *Onschult,* dat eerst in 1662 werd gedrukt, maar reeds in 1654 in den Schouwburg was vertoond, ontleende Jan Six de stof aan het begin van het tweede deel van Mateo Aleman's roman „Guzman de Alfarache".

XLVII. **De dichtkunst en hare andere zusterkunsten.**

Voor Hendrick Goltzius zie men A. Bredius, *Bijdragen tot de levensgeschiedenis van Hendrick Goltzius* in Oud Holland XXXII (1914)

bl. 137-146, en O. Hirschmann, *Hendrick Goltzius als Maler*, Haag 1916.

Voor de verschillende beeldhouwers De Keyser zie A. W. Weissman, *Het geslacht De Keyser* in Oud Holland XXII bl. 65-91.

Voor Rombout Verhulst zie men M. van Notten, *Rombout Verhulst, Overzicht zijner werken*, 's-Grav. 1907.

Het door de Regeering van Amsterdam aan Joan Maurits van Nassau aangeboden Pallasbeeld van Quellinus is door mij teruggevonden in de Kleefsche Diergaarde, waar het ook nog vermeld wordt in het gedicht „De stad Kleef", bl. 40 door Pieter Langendijk, die echter niet schijnt geweten te hebben, dat het een kunstwerk van Quellinus was.

Voor Vinckenbrinck zie men D. Francken Dzn., *Albert Jansz. Vinckenbrink* in Oud Holland V bl. 73-92.

Het gedicht van Vondel „Op een gekleurt wassen beelt" is door J. A. Alberdingk Thijm, die het eerst den zeldzamen, daarvan in 1651 uitgegeven planodruk aanwees, tot het onderwerp zoowel van eene novelle als van een tooneelstukje gemaakt, maar hij achtte het reeds vervaardigd vóór het huwelijk van zijn zoon, terwijl het m. i. eerst daarna (d. i. na Juni 1650) zal gedicht zijn. Het werd ook opgenomen in het tweede deel der „Verscheyde Nederduytsche Gedichten" van 1653 met de bijvoeging in het register „van sijn schoondochter".

Voor Vondel's gedicht op „De dryfkunst van Paulus van Viane" (1668) zie men J. H. W. Unger, Oud Holland XII bl. 132.

Voor Willem van Heemskerk zie boven, bl. 112.

Voor de geschilderde glazen in de Oude kerk te Amsterdam zie men Jan Wagenaar, *Amsterdam* II bl. 101 en G. van Arkel en A. Weissman, *Noord-Hollandsche Oudheden* V, Amst. 1902 bl. 48.

Voor het mozaïekwerk van Dirck van Rijswijck zie men J. F. M. Sterck, Jaarverslag van het Kon. Oudheidk. Genootschap te Amsterdam van 1909. Vondel's *Inwydinge van 't Stadthuis t' Amsterdam M.D.C.L.V.* werd „van eene inleiding en aanteekeningen voorzien" nog eens uitg. door Mej. M. E. Kronenberg, Deventer 1913.

Voor het stadhuis zelf zie men A. W. Kroon, „*Het Amsterdamsche stadhuis* (*thans paleis*) 1625-1700. Zijne Geschiedenis naar onuitgegeven officiëele stukken bewerkt", Amst. 1867, waar vooral over Artur Quellinus veel wordt meegedeeld, en C. T. J. Louis Rieke, *Het Koninklijke Paleis te Amsterdam*, Leiden-Haarlem (1898).

Voor den bouwmeester er van zie men A.W.Weissman, *Jacob van Campen* in Oud Holland XX bl. 113-127, 154-169, en voor diens medewerker A. W. Weissman, *Pieter Post* in Oud Holland XXVII bl. 33-58.

Dat het gedicht „Eerplicht aan mynheer en meester Jacob van Campen", ofschoon gedrukt met de onderteekening „D. Stalpert", niet van Daniël Stalpaert was, maar van den Amersfoortschen jonkheer Everard Meyster, heer van Nimmerdor, is waarschijnlijk gemaakt door A. W. Weissman, *Jacob van Campen in 1654* in den „Feestbundel, Dr. Abraham Bredius aangeboden 18 April 1915", bl. 283-291, die daar tevens aantoonde, dat

Van Campen niet eerst bij zijn dood in 1657 door Daniël Stalpaert vervangen is, maar reeds in 1654, toen hij tot de Katholieke kerk was overgegaan. Zoo kon dan Stalpaert bij de inwijding van het Stadhuis in 1655 voor den bouwmeester doorgaan, ofschoon genoeg bekend was, dat Van Campen het achtste wereldwonder had ontworpen.

Voor het klokkenspel in het algemeen zie men A. Loosjes, *De Torenmuziek in de Nederlanden,* Amst. 1916, en voor de gebroeders Hemony als klokkengieters J. Gimberg, *De klokkengieters Hemony* in Oud Holland X (1892) bl. 17-25 en H. C. Rogge, Amsterdamsch Jaarboekje voor 1898 bl. 63 vlgg.

XLVIII. Vondel als treurspeldichter.

Voor de treurspelen van Vondel zie men :

Petrus Camper, *Dissertatio de Justo Vondelio, Poëta tragico,* Lugd-Bat. 1818 ;

K. Sybrandi, *Verhandeling over Vondel en Shakespeare als treurspeldichters,* Haarlem 1841 ;

J. te Winkel, *Vondel als treurspeldichter* in zijne „Bladzijden uit de geschiedenis der Ned. Letterkunde", Haarlem 1882 bl. 153-344 ;

J. E. Gillet, *De groei van Vondel's stukken* in Tijdschrift XXXIII bl. 163-190 ;

L. Simons, *Vondel's Dramatiek,* Amst. z. j. ;

A. S. Kok, *Vondel in eenige van zijne vrouwenkarakters,* Haarlem 1864 ;

N. Beets, *De reizangen in Vondel's treurspelen* in zijne„ Verscheidenheden, meest op letterkundig gebied", V Haarlem 1871, 2 dr. II Haarlem 1876 bl. 97-150.

Voor den vreemden invloed op Vondel zie men :

J. A. Worp, *De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel,* Amst. 1892, bl. 193-235 ;

J. A. Worp, *Hollandsche vertalingen van Grieksche treurspelen in de zeventiende eeuw,* Gron. 1882 ;

J. te Winkel, *Vondel als treurspeldichter,* bl. 285-310 voor den in vloed der Classieken op Vondel en bl. 310-343 voor den invloed der „Ars poetica" van Aristoteles op Vondel en voor de vele door hem geraadpleegde commentatoren op Aristoteles.

XLIX. Enkele van Vondel's treurspelen.

Voor de *Joseph in Dothan,* de *Jeptha* en de *Lucifer* zie men vooreerst de voor het vorige hoofdstuk opgegeven litteratuur.

Met Inl. en Aant. werd de *Joseph in Dothan* afzonderlijk uitg. door J. L. Peters, Venloo 1882 en door A. M. Verstraeten, Gent 1886-87.

Voor oudere en nieuwere opvoeringen van de „Joseph in Dothan" zie men D. Fuldauer in „De Gulden Winckel" XVI (Sept. 1917) bl. 129-133.

Over het stuk zie men: J. Macquet, *Proeven van dichtkundige letteroefeningen* II Utrecht 1783 bl. 1-36, A. M. Verstraeten, *Studiën over Vondel en zijn Jozef in Dothan*, Gent 1886 en J. te Winkel, *Bijdrage tot de wordingsgeschiedenis van Vondel's Joseph-trilogie* in Derde Verslag der Vereen. Het Vondel-Museum, Amst. 1908 bl. 18-28. Eén der bewijzen voor den invloed door Jan Tonnis met *Josephs Droef- en Blij-eind spel*, Embden 1639 op Vondel geoefend, namelijk dat Vondel's slotregel: „Het kleine treet op 't kleet, de groote treen op 't hart" ook bij Tonnis in eenigszins anderen vorm voorkomt, is bestreden door de opmerking, reeds bij Tonnis zelf te vinden, dat wij hier met een spreekwoord te doen hebben. Men zag daarbij echter over het hoofd, dat de sterkste bewijskracht niet hierin gelegen is, dat beiden dit spreekwoord in hetzelfde stuk aanhalen, maar dat zij, wat zonder invloed van Tonnis aan te nemen eene te groote toevalligheid zou zijn, het beiden in den mond leggen van Jacob wanneer hem zijns zoons rok wordt vertoond, te meer daar Jacob het niet eens volkomen terecht aanhaalt, omdat „op het hart treden" hier zeker niet geldt van Joseph en evenmin kan gelden van diens broeders, van welke Jacob immers toen nog niet wist, wat zij tegenover hem misdreven hadden.

Met Inl. en Aant. is de *Jeptha* afzonderlijk uitg. door T. Terwey, Gron. 1890.

In het Hoogduitsch is de „Jeptha" vertaald door Ferd. Grimmelt, Münster 1869 en door Lina Schneider, Cöln 1887, maar verkort als„ Bühnenbearbeitung", daar het stuk 17 Nov. 1887 bij Vondel's driehonderdsten verjaardag „auf dem Kölner Stadttheater" is gespeeld.

Over den „Jeptha" zie men J. Macquet, *Proeven van dichtkundige letteroefeningen* II Utrecht 1783 bl. 37-63, die daar ook eene vergelijking gaf van Vondel's Jeptha met die van George Buchanan, later aangevuld door G. Kalff, Oud Holland XII (1894) bl. 47-51. Verder zie men H. E. Moltzer in zijne „Studiën en Schetsen", Haarlem 1881 bl. 217-252 en in De Ned. Spectator 1890 No. 26 en 49 en L. Simons in het tijdschrift „Het Tooneel" XVII 1887 bl. 40-70, herdrukt in zijn bundel „Besproken plaatsen", Amst. 1891.

Met Inl. en Aant. is de *Lucifer* afzonderlijk uitg. door J. M. Schrant, Gent 1856, door A. M. Verstraeten, Gent 1884, 4 dr. (bezorgd door J. Salsmans) Gent 1902, en door N. A. Cramer, Zwolle (1891).

Van de „Lucifer" verschenen vier Hoogduitsche vertalingen 1e door Luise von Plönnies, Berlin 1845, 2e door Max Werner Quadt, Aachen 1868, 3e door Ferd. Grimmelt, Münster 1868 en 4e door G. H. de Wilde, Leipzig 1869.

In Fransch proza vertaald is de „Lucifer" uitg. in de „Chefs-d'oeuvre des théâtres étrangers" XVIII Paris 1824.

Eene Engelsche vertaling gaf L. Ch. van Noppen, *Vondel's Lucifer, translated from the Dutch*, New-York 1898, met platen, eene biographie van Vondel, eene bibliographie van de Lucifer en eene vergelijking van Vondel en Milton.

Zelfs in het Hongaarsch is de „Lucifer" vertaald, nl. door Zsigmond Nagy, en daarover hield Gusztáv Heinrich eene voordracht, gedrukt als „Vondel Luciferjéröl Nagy Zsigmondtól" (gedrukt in de Jaarboeken van het Kisfaludy-Genootschap, XLV, 1910-11 p. 99-124).

Over de „Lucifer" is geschreven door J. Macquet, *Proeven van dichtkundige letteroefeningen* III Utrecht 1786 bl. 41-109 en door J. Salsmans, *Luciferiana* in de Dietsche Warande en Belfort, Gent 1902.

Over de quaestie, of de Lucifer eene politieke allegorie zou zijn, zie men beneden op Hoofdstuk LII.

Over de quaestie, of Milton het een en ander voor zijn „Paradise lost" en voor zijn „Samson" aan Vondel zou ontleend hebben, bestaat eene uitgebreide litteratuur, voornamelijk van A. Fischel, *The life and writings of Joost van Vondel,* Liverpool 1854; J. W. Brouwers, *Joost van Vondel Dichtwerk,* Roermond 1861 en andere geschriften; Nic. Beets, *De Paradijsgeschiedenis en de Nederlandsche dichters* in „Verscheidenheden, meest op letterkundig gebied", II Haarlem 1864; E. W. Gosse, *A Dutch Milton* in „Cornhill Magazine", May 1877 en ook in zijne „Studies in the literature of northern Europe", London 1879; George Edmundson, *Milton and Vondel a curiosity of litterature,* London 1885; August Müller, *Ueber Miltons Abhängigkeit von Vondel,* Berlin 1891 en J. J. Moolhuisen *Vondel's Lucifer en Milton's Verloren Paradijs,* 's-Grav. 1895. De overeenstemming van beide dichters zal vermoedelijk wel niet door ontleening van Milton aan Vondel moeten verklaard worden, maar het gevolg zijn van de bewerking der hun beiden gemeenzame bijbelstof, met de uitlegging daarvan, en van beider bekendheid met Hugo de Groot's *Adamus exul.*

L. Jan Jansz. Vos.

Voor Jan Vos zie men J. A. Worp, *Jan Vos,* Gron. 1879.

Eene zeer waardeerende ontleding van de *Aran en Titus* gaf Max Wagner, „Versuch einer psychologisch-ästhetischen Würdigung von Shakespeare's Titus Andronicus und Jan Vos' Aran und Titus" in Tijdschrift XXXII bl. 1-25.

De groote overeenkomst van Vos' „Aran en Titus" en Shakespeare's „Titus Andronicus" is voor het eerst zeer uitvoerig aangewezen door W. Bilderdijk, *Bydragen tot de tooneelpoëzy,* Leyden 1823 bl. 13-90, maar de veronderstelling, dat Vos, al kende hij dan ook geen Engelsch, voor zijn stuk op de eene of andere wijze dat van Shakespeare zou hebben gebruikt, werd onzekerder, toen ook in het Duitsch bewerkt „eine sehr klägliche Tragoedia von Tito Andronico und der hoffertigen Kayserin" in eene verzameling *Engelische Comedien und Tragedien* van 1620 was aangewezen en opnieuw afgedrukt door Albert Cohn, *Shakespeare in Germany,* London 1865 p. 156-235. Waar die van Shakespeare afweek, stemde Vos soms met Shakespeare en soms met de Duitsche bewerking overeen, wat dus op eene gemeenschappelijke bron wees als voorbeeld voor Jan Vos. Als zulk een

voorbeeld werd toen een te Amsterdam door Engelsche tooneelspelers vertoond stuk verondersteld door H. E. Moltzer, *Shakspere's invloed op het Nederlandsch tooneel der zeventiende eeuw*, Gron. 1874 bl. 1-42 en J. A. Worp, a. w. sloot zich daarbij aan. Later evenwel heeft deze (bv. in zijne *Geschiedenis van het Drama en van het Tooneel in Nederland* I 1904 bl. 319) ook nog gewezen op een nu verloren „Andronicus" van Adriaen van den Bergh als mogelijke bron voor Vos, en sinds door hem, Tijdschrift XXXIV bl. 72, ook nog is meegedeeld, dat zoowel de „Aran en Titus" als de „Oene" reeds vóór 14 Febr. 1638 door Jan Vos moet voltooid zijn en dus in hetzelfde jaar, waarin ook de omwerking van Van den Bergh's „Jeronimo" werd gedrukt en gespeeld, is daardoor mijne conclusie, dat ook Vos' „Aran en Titus" eene bewerking van Van den Bergh's „Andronicus" zal zijn en dus door deze bemiddeling uit het Engelsch vertaald is, nog te waarschijnlijker geworden, wanneer men bovendien bedenkt, dat in „De Geest van Mattheus Gansneb Tengnagel" van 1652 vermeld wordt, hoe Van den Bergh zich eens beklaagde over te zijnen aanzien door Jan Vos gepleegden letterdiefstal.

Engelsche invloed op Adriaen van den Bergh is zeer begrijpelijk, als men weet, dat deze zich in 1639 associëerde met de Engelsche troep van Butler en John Payne en in 1643, onder den naam van „Nederduitsche commedianten ofte Nederlantse Bataviers", met Peter Triael Parker (en de zijnen), die, ofschoon Engelschman, in het Nederlandsch schijnt gespeeld te hebben.

Van letterdieverij werd Jan Vos ook door Jan Zoet beticht ten aanzien van zijn „Klucht van Oene". De stof, die deze dichters beiden zullen gebruikt hebben om er, onafhankelijk van elkaar, eene Ned. klucht van te maken, is aangewezen door R. A. Kollewijn in De Ned. Spectator, 1882 bl. 167 vlg. Het nu verloren Engelsche spel, dat dezelfde anecdote tot onderwerp had, is in twee Hoogduitsche bewerkingen bewaard, 1e als tusschenspel van J. Ayrer's *„Comedia vom König von Cypern"*, herdrukt door Julius Tittmann, *Schauspiele aus dem 16 Jahrh.* Leipzig 1868 III p. 131 vlgg. en 2e als *„Ein lustig Pickelhärings Spiel*, bij Julius Tittmann, *Die Schauspiele der englischen Komoedianten in Deutschland*, Leipzig 1880 p. 235-248, in welke uitgave zeven stukken zijn herdrukt, die voorkomen in de *Engelische Comediën und Tragedien* van 1620. Daar Jan Zoet zijn *Jochem Jool* opdroeg aan den acteur Willem Bartelsz. Ruyter, die in 1636 tot de Engelsche tooneelisten van Robert Reynolts en Edward Pudsie behoorde, is het mogelijk, dat deze de Engelsche klucht of de Duitsche vertaling er van aan Jan Zoet heeft bezorgd.

De drie schimpdichtjes, door Jan Zoet op de letterdieverij van Jan Vos geschreven, zijn ook opgenomen in „d'Uitsteekenste digt-kunstige werkken door Jan Zoet, Amsterdammer", Amst. 1675 bl. 266 vlg. en bl. 288.

Voor eene te Tiel in 1658 vertoonde Latijnsche vertaling van de „Aran en Titus" zie men, behalve Vos' eigen puntdichtje daarop, ook Collot d'Escury, *Hollands roem in kunsten en wetenschappen* II bl. 24.

Voor eene vrije navolging van Vos' „Aran en Titus" in het Hoogduitsch

door Hieronymus Thomae, Giessen 1661, en van zijne Medea (o. a. in 1724 te Breslau gespeeld) zie men boven, bl. 106.

Voor Vos' betrekkingen tot de Amsterdamsche patriciërs en voor zijne grootere en kleinere dichtwerken is in de eerste plaats te verwijzen naar *Alle de Gedichten van den Poëet Jan Vos. Verzamelt en uitgegeven door J(acob) L(escailje)*, Amst. 1662-71 II dln of *Alle de Gedichten van Jan Vos* Amst. 1726 II dln.

LI. De Schouwburg onder de leiding van Jan Vos.

Zie voor den Schouwburg in dezen tijd o. a.

Ferd. von Hellwald, *Geschichte des holländischen Theaters*, Rotterdam 1874, E. F. Kossmann, *Nieuwe Bijdragen tot de geschiedenis van het Ned. tooneel*, 's-Grav. 1915 en daar over Jan Baptist van Fornenbergh en de familie Noozeman bl. 1-15 en 97 vlg. en over andere tooneelspelers in dezen tijd bl. 91-113.

Over Jan Baptist van Fornenbergh en de familie Noozeman zie men nog uitvoeriger E. F. Kossmann, *Das niederländische Faustspiel des 17 Jahrhs.* Haag 1910 p. 101-127. Daaruit blijkt, dat Johanna van Fornenbergh de tweede vrouw was van Jillis Noozeman, met wie hij vóór 1669 huwde en die hem lang overleefde, daar hij 1 Nov. 1682 overleed en zij eerst 12 April 1728. Adriaentje van den Bergh was zijne eerste vrouw geweest en niet de vrouw van zijn broeder Jan, en inderdaad de Adriana Noozeman, die in 1655 als eerste actrice aan den Amst. Schouwburg optrad. In Oct. 1661 speelde zij er nog, en eerst in Dec. 1661 is zij overleden. De uitdrukking „het uiterst dartele Adriaentje" is waarschijnlijk niet op haar, maar op eene naamgenoote van haar toepasselijk. Elisabeth Kalbergen geb. De Boer speelde er van 1655 tot 1662 en Susanna Eekhout geb. Van Lee van 1655 tot 1685.

Het handschrift der rolverdeeling van Vondel's *Gebroeders* (1641) is gefacsimileerd in J. van Lennep's Vondeluitgave III bl. 643. Eene andere rolverdeeling, van Rodenburg's *Jaloursche studenten*, van het jaar 1644 werd meegedeeld door R. A. Kollewijn in De Gids 1891 III bl. 352.

Voor Jan Zoet's *Olimpia* zie men W. Zuidema, Oud Holland XXIII bl. 91-96. Het stuk is aan Tobias van Domselaer opgedragen door Jan Zoet, die in dien tijd als acteur aan den Schouwburg verbonden was.

De beschrijving der vertooningen van 1648 kwam afzonderlijk uit, maar is ook te vinden, voor de vertooningen van Coster in R. A. Kollewijn's uitgaaf van *Samuel Coster's werken*, Haarlem 1883 bl. 597-602, voor die van Geeraerdt Brandt met uitvoerige „Inleydinge" en geleerde „Aanteykeningen" in *Gedichten van Geeraardt Brandt de Jonge*, Rott. 1649, bl. 249-347, en voor die van Jan Vos in *Alle de Gedichten van den Poëet Jan Vos*, I Amst. 1662 bl. 579 vlgg. of *Alle de Gedichten van Jan Vos*, Amst. 1726 I bl. 559-566.

Ook alle andere vertooningen van Jan Vos (behalve bij Vondel's Lucifer en Jeptha) kwamen eerst afzonderlijk uit en werden daarna opgenomen

in de beide genoemde uitgaven van „Alle de Gedichten van Jan Vos".

Het verzet van Nicolaas Tulp tegen de heidensche voorstellingen in zijne vertooningen wordt vermeld door H. Bontemantel, „De Regeeringe van Amsterdam, soo in 't civiel als crimineel en militaire, 1653-1672", uitg. door G. W. Kernkamp, Utrecht 1897 II dln.

De drie pamfletten in rijm tegen de vertooningen van 1660 zijn herdrukt door J. A. Worp, *Jan Vos*. Gron. 1879 bl. 126-129. Zie over deze en andere prozapamfletten E. F. Kossmann, „De polemiek over de vertooningen van Jan Vos in 1660 en De t' zamenspraeck van Jan Tamboer en Jan Vos" in Oud Holland XXX (1912) bl. 37-49 (ook in zijne *Nieuwe Bijdragen*, bl. 122-134), aangevuld door J. A. Worp, „Nog iets aangaande de polemiek over de vertooningen van Jan Vos in 1660, enz." in Oud Holland XXX bl. 121-123.

De volledigste en uitvoerigste beschrijving der inrichting van den nieuwen schouwburg met veranderbaar tooneel, die door het ijveren van Jan Vos tot stand kwam, is te vinden bij Jan Wagenaar, *Amsterdam* II bl. 400-404. Men vgl. ook *Historie van den Amsterdamschen Schouwburg*, Amst. 1772 bl. 16-47.

Voor de quaestie, of Vondel's stukken reeds omstreeks 1660 allengs van het repertoire verdwenen, omdat zij dramatisch onvoldoende waren, zooals vroeger vrij algemeen werd beweerd, of veeleer omdat Vondel opzettelijk door Jan Vos werd tegengewerkt, zie men J. te Winkel, *De speelbaarheid van Vondel's tooneelstukken* in het tijdschrift. „Het Tooneel" XVII (1887) bl. 10-34. Dáár werd uitvoerig betoogd, dat Jan Vos de schuld had en niet de samenstelling der stukken, en dat deze zelfs in onzen tijd nog zouden behagen, wanneer men maar eens weer begon (bv. met den Joseph in Dothan) ze bij ons op het repertoire te brengen. De ervaring heeft de juistheid van dat betoog bevestigd, want nadat jaren lang alleen bij Vondelvieringen of door liefhebbers stukken van Vondel enkele malen waren gespeeld, bracht 18 Mei 1898 het Rotterdamsche Tivoli-gezelschap den Joseph in Dothan ook op den Amsterdamschen stadsschouwburg, waarop later ook de Jeptha en de Samson volgden, waarna (op het voorbeeld van Utrechtsche studenten) zelfs de Lucifer met goed gevolg werd beproefd, terwijl W. C. Royaards er zelfs in slaagde, aan den, te voren nooit vertoonden, Adam in Ballingschap grooten toeloop te verzekeren, zoodat nu niet meer getwijfeld kan worden aan de speelbaarheid van Vondel's treurspelen, die dus in zijn tijd zeker niet minder konden gewaardeerd worden, toen men over het algemeen meer gewend was, verzen voor te dragen en aan te hooren.

Het afkeurend oordeel van Lambertus van den Bos over spektakelstukken vindt men in zijne *Zuydt-hollandsche Thessalia*, Gorinchem 1663 bl. 398.

LII. **Het tooneel door de Overheid begunstigd, door de Kerk bestreden.**

Voor de gebroeders Jillis en Jan Noseman zie men boven bl. 121. Het is nu wel tamelijk zeker, dat, behalve de drie genoemde kluchten, ook nog „Beroyde student" (1646) en „Bedrooge Dronkaart" (1648) het werk van Jillis Noseman zijn, terwijl Jan Noseman de dichter was van „De Gelukkige

Bedriegerij" (naar Rotrou, 1649) en „Getemde Snorker" of „Hollebollige Romboud" (1649).

Daar C. N. Wybrands niet wist, dat in Bormeester's klucht van „Sytje Fobers" Joost Krimp een der hoofdpersonen is, die zich in eene ton verstopt, geeft hij in *Het Amst. tooneel* 1617-1772. Utrecht 1873 bl. 257-260 driemaal de première van die klucht op, nl. op 2 Juli 1643 als „Joost Krimp", 29 Dec. 1644 als „Klucht van de Ton" en 22 Mei 1651 als „Sijtje Fobers". In de „Infidelitas" treedt eene Juffr. Stirps op, wat aan eene vertaling uit het Engelsch doet denken. Voor „'t Nieuwsgierig Aegje" zie boven, bl. 103.

Voor den tegenstand, dien de „Lucifer" van den Amsterdamschen kerkeraad ondervond, zie men, behalve Brandt's „Leven van Vondel", ook de mededeeling van uittreksels uit de officiëele kerkeraadsprotocollen bij J. A. Alberdingk Thijm, *Portretten van Joost van den Vondel,* Amst. 1876, bl. 232 vlg., terwijl de tegenschriften, die het spel uitlokten, in Unger's Vondeluitgave (1654-55) bl. 261-277 zijn opgenomen.

Dat de „Lucifer" door Vondel geschreven is onder den indruk, dien de toenmalige gebeurtenissen in Engeland op hem maakten, zal moeielijk ontkend kunnen worden en werd ook al door den tijdgenoot opgemerkt in het gedichtje „Tegen Vondels Lucifer", opgenomen in „Apollos Harp" (1658) bl. 154; maar daarom behoeft men er nog geene doorloopende politieke allegorie op Cromwell en de parlementspartij in te zien. Nog veel minder mag men het stuk houden voor eene politieke allegorie op onzen opstand tegen Spanje, zooals eens betoogd werd door J. van Lennep in eene voorlezing en later in zijne Vondeluitgave, VI bl. 291 vlgg., en, onafhankelijk van hem, ook door W. J. A. Jonckbloet, *Vondel's Lucifer eene politieke allegorie* in den „Overijsselschen Almanak" XV (voor 1850) bl. 295-343, welke betoogen echter door velen (zie J. te Winkel, *Vondel als treurspeldichter,* bl. 263-265) bestreden zijn en nu wel afdoende wederlegd in de Inleiding op de uitgave van „Vondel's Lucifer" door N. A. Cramer, Zwolle 1891, die nochtans te onrechte zinspelingen op Wallenstein mogelijk acht.

Over de verschuiving der vertooning van Vondel's *Salmoneus* zie men J. H. W. Unger in Oud Holland II bl. 124-129.

Voor de vertooning van den *Philedonius* en andere Latijnsche stukken op den Amst. Schouwburg door leerlingen van Dr. Franciscus van den Enden en over dezen zelf zie men K. O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring,* 's-Grav. 1896 bl. 124-135, 201-203, 240 vlg., 330-333, 412-415 en voor het tragisch uiteinde van Van den Enden ook P. Clement, *Episodes de l'histoire de France,* Paris 1859, p. 216 vlgg.

Dat Vondel zijn *Samson* voor een deel gebruikt heeft om daarmee de Amsterdamsche tooneelvijanden te bestrijden, is, meen ik, het eerst aangewezen door J. te Winkel, *Vondel als treurspeldichter* in „Bladzijden uit de Geschiedenis der Ned. Letterkunde", Haarlem 1882, bl. 267-269.

Jacob Koeman's dichtwerk *Schouwspels Beschouwing* is in zijn geheel afgedrukt in Van Lennep's Vondeluitgave IX bl. 336-385.

De mededeeling van Graaf de Holac over het groot aantal atheïsten (d. i. Socinianen) hier te lande is te vinden bij H. Bontemantel, *De Regeeringe van Amsterdam*, uitg. door G. W. Kernkamp, Utrecht 1897 II dln.

Voor de pogingen, door den Amst. kerkeraad aangewend om in 1666 den Schouwburg gesloten te houden, vindt men de officiëele oorkonden bij P. Scheltema, „Oud en Nieuw uit de Vaderl. geschiedenis en letterkunde," II (Amst. 1847) bl. 159 vlgg.

LIII. De tooneeldichters van 1638 tot 1680.

Het répertoire van den Amsterdamschen schouwburg van 3 Jan. 1638 tot 21 April 1664 kennen wij uit drie lijsten, daarvan gegeven door N. C. Wybrands: 1e in *Het Amsterdamsche tooneel* 1617-1772, Utrecht 1873 bl. 256-262 van al de premières in deze periode; 2e in „Het Ned. Tooneel II (1873) bl. 251-321 van het geheele répertoire van het speelseizoen 1658 en 1659 met de rolverdeeling; en 3e in „De Dietsche Warande" X (1874) bl. 423 vlgg. van alle keeren, dat er in dezen tijd een stuk van Vondel op den Schouwburg werd vertoond.

Voor de rechtstreeks of door bemiddeling van het Hoogduitsch uit het Engelsch vertaalde stukken zie men J. A. Worp, *De invloed der Eng. litt. op ons tooneel in de 17e eeuw*, in De Tijdspiegel van 1887 III bl. 266 vlgg. Voor Grambergen's „Kluchtighe Tragoedie of den Hartog van Pierlepont" zie men J. de Witte van Citters, „Algemeene Konst- en Letterbode" 1855 bl. 42 en G. Penon, „Bijdragen tot de Geschiedenis der Ned. Letterkunde" III (Gron. 1884) bl. 18-22.

De dolle bruiloft van den acteur Abraham Sybant is als vertaling van Shakespeare's „The taming of the shrew" aangewezen door J. A. Worp in De Ned. Spectator van 1 Mei 1880 bl. 144-147. Sinds men weet, dat A. Sybant tot den troep van Jan Baptist van Fornenbergh behoorde, die zich in 1646 associëerde met de Eng. tooneeldirecteurs John Payne en William Roe, om te Amsterdam en in Den Haag te spelen, kan het ons niet meer verbazen, dat hij uit het Engelsch vertaalde, evenmin als dat de acteur Dirk Kalbergen in 1652 „Muliassus de Turck" berijmde naar eene prozavertaling, hem verstrekt door Triael Parker, die aanvankelijk ook leider van een Engelsch tooneelgezelschap was.

Voor de Eng. tooneelisten in ons land zie men boven, bl. 78.

Voor de door het Hoogduitsch heen uit het Engelsch vertaalde zingende kluchten (jigs of pickelhering-plays) zie men Joh. Bolte, *Die Singspiele der englischen Komödianten und ihrer Nachfolger in Deutschland, Holland und Skandinavien*, Hamb.-Leipz. 1893. Afgedrukt is daar, p. 50-82, met Engelschen, Duitschen en Zweedschen tekst ook Isaac Vos' *Pekelharing in de kist*, en p. 110-128 met Duitschen tekst de *Singende klucht van Domine Johannes.*

Voor Isaac Vos zie men J. A. Worp, Tijdschrift III bl. 63-92 en 223-227.

Voor de rechtstreeks of door het Fransch heen uit het Spaansch vertaalde

stukken zie men J. te Winkel, *De invloed der Spaansche letterkunde op de Ned. in de 17e eeuw* in Tijdschrift I (1881) bl. 59-114.

Van Asselijn's *Grooten Kurieen* is de Spaansche bron aangewezen door W. Zuidema, Tijdschrift XXII bl. 124. Het stuk zelf is herdrukt door A. de Jager, *Asselijn's Werken*, Gron. 1878, bl. 95-159.

Voor de Spaansche bron van Focquenbroch's *Min in het Lazarushuis* zie men De Ned. Spectator 1884 bl. 222 vlg. en voor Willem Focquenbroch zelf J. A. Worp in De Gids 1881 III bl. 499-532. Zijn blijspel *De verwarde jalousy* is nog eens herdrukt door W. L. van Helten, in *Drie kluchtspelen der 17de eeuw*, Rotterdam 1871. Dat Focquenbroch dit blijspel vertaald heeft naar Molière's „Le cocu imaginaire" is aangewezen door Justus van Maurik in De Ned. Spectator 1877 bl. 365 vlg.. Dat Molière's George Dandin wordt opgegeven als reeds in 1659 vertaald, is eene tastbare onjuistheid. De oudste mij bekende druk heeft geen jaartal.

Voor de tooneelstukken van Joan Blasius zie men J. te Winkel, *Mr. Joan Blasius* in „Bladzijden uit de Geschiedenis der Ned. Letterkunde", Haarlem 1882 bl. 19-46, 98-111 en 140-150.

Voor Adam Carelsz van Germes of Tzermes (geb. 1612 † 25 Sept. 1667) zie men A. van Halmael Jr., *Bijdragen tot de geschiedenis van het tooneel*, Leeuw. 1840 bl. 15-21, J. A. Alberdingk Thijm in „Ned. Kunstbode I 1874 bl. 82 vlg., J. A. Worp, Oud Holland XXII bl. 43 vlg. en E. F. Kossmann, *Nieuwe Bijdragen tot de Geschiedenis van het Ned. Tooneel*, 's-Grav. 1915 bl. 94.

Voor „Drama's naar Rotrou" zie men J. A. Worp in „Noord en Zuid XXIII (1900) bl. 304-314, waar ook de voornaamste litteratuur over Rotrou is opgegeven.

Voor Johan van Heemskerk's vertaling van P. Corneille's „Cid" zie men J. te Winkel, Tijdschrift I bl. 105 vlg. en voor Lodewijk Meyer's vertaling van P. Corneille's „Menteur", aldaar bl. 108 vlg.

Voor „Drama's en kluchten naar den Decamerone" zie J. A. Worp in „Noord en Zuid" XX (1897) bl. 385-401.

Voor Jurriaen Bouckart zie men G. Jonckbloet, *Uit Nederland en Insulinde, Letterkundige Causerieën* I, Amst. 1893 bl. 121-128.

Voor Joan van Paffenrode zie men J. A. Worp, Tijdschrift I bl. 165-190, en voor zijn treurspel „De ondergang van Willem van Arkel" in het bijzonder Willemine C. E. Peletier, *Jacoba van Beieren in het Ned. treurspel*, Nijm. 1912 bl. 22-38.

Voor Jacob Vinck's „Hippolutus den Kroondrager" zie J. A. Worp, *Hollandsche vertalingen van Grieksche treurspelen in de zeventiende eeuw*, Gron. 1882 bl. 58-61.

Voor de stukken „met konst en vliegwerken" (les pièces à machines), waarvoor Pierre Corneille met zijn „Andromède" (1650) en „La toison d'or" (1660) ons het voorbeeld gaf, zij hier verwezen naar de behandeling van Nil Volentibus Arduum, evenals voor Lodewijk Meyer, Andries Pels en David Lingelbach.

LIV. Heldenromans, herdersromans en Grieksche romans.

Voor den prozaroman in het algemeen zie men:

John Colin Dunlop, *History of prosefiction*, London 1888 II dln.:

Heinrich Koerting, *Geschichte des französischen Romans im XVII Jahrh*, Leipzig 1885-86 II dln;

J. J. Jusserand, *Le roman au temps de Shakespeare*, 1887;

Morillot, *Le roman en France depuis 1610 jusqu' à nos jours*, Paris 1893 en

Jan ten Brink, *Romans in proza*, Leiden 1900, door den dood van den schrijver onvoltooid gebleven.

Voor zoover de romans van Spaanschen oorsprong zijn, zie men ook George Ticknor, *The history of Spanish literature*, New-York 1849, 4 ed. 1872, ook in Hoogduitsche vertaling van N. H. Julius, *Geschichte der schönen Literatur in Spanien*, Leipzig 1852 II dln., en, voorzoover zij daaruit in het Nederlandsch vertaald zijn, J. te Winkel, *De invloed der Spaansche letterkunde op de Ned. in de zeventiende eeuw* in Tijdschrift I (1881) bl. 59-114, aangevuld door William Davids, „Verslag van een onderzoek betreffende de betrekkingen tusschen de Ned. en de Spaansche letterkunde", 's-Grav. 1918.

Voor de heldenromans zie men:

Eug. Baret, *De l'Amadis en Gaule et de son influence sur les moeurs*, etc. Paris 1873;

Ludwig Braunfels, *Kritischer Versuch über den Roman Amadis von Gallien*, Leipzig 1876 en

J. te Winkel, Tijdschrift I bl. 87-92 over de Amadis- en Palmerijn-romans in het Nederlandsch.

Voor de herdersromans zie men o. a.:

Torraca, *La materia dell' Arcadia del Sannazaro*, Citta di Castello, 1888 en *Gl' Imitatori stranieri di Jacopo Sannazaro* 2 ed. Roma 1882;

Norbert Bonafous, *Etude sur l'Astrée et sur Honoré d'Urfé*, Paris 1846.

Voor de Nederlandsche Arcadia's zie G. D. J. Schotel, *Beoordeeling der Arcadia's gedurende de 17e en 18e eeuw in ons vaderland uitgegeven* in „Bijdragen tot Boeken- en Menschenkennis", I-II (1832-33) en Elise Soer, *Iets over enkele Arcadia's* in het tijdschrift „Nederland" 1885 II bl. 3 vlgg.

Voor Johan van Heemskerk zie men boven, bl. 84 en 125. Een tienden druk van zijne „Batavische Arcadia" met inleiding en aanteekeningen bezorgden W. P. Wolters en H. C. Rogge, Amst. 1870.

Voor de Grieksche romans zie men Erwin Rohde, *Der griechische Roman und seine Vorläufer*, Leipzig 1876.

Voor Adriaan van Nispen (geb. 1633 † 24 Sept. 1694) zie men J. L. van Dalen in Oud Holland XXIII bl. 222-237.

Voor Samuel van Hoogstraten zie boven, bl. 112.

LV. Schelmenromans, hekelromans en hoofsch-galante romans.

Vooreerst zie men ook voor dit hoofdstuk de algemeene litteratuur over

den roman, bij het vorige hoofdstuk vermeld, en vervolgens voor uit het Spaansch vertaalde schelmen- en hekelromans: J. te Winkel, Tijdschrift I (1881) bl. 79-87.

Voor de Schelmenromans zie men: Schultheisz, *Der Schelmenroman der Spanier und seine Nachbildungen,* Hamb. 1893.

Voor Nic. Heinsius zie men W. J. C. van Hasselt in de Dietsche Warande VI (1864) bl. 136-141 en 257- en vooral Jan ten Brink, *Dr. Nicolaas Heinsius Jr.* „Eene studie over den Hollandschen Schelmenroman der zeventiende eeuw", Rott. 1885. Over het auteurschap van *Den vermakelyken Avanturier* zie men nog A. Greebe, Tijdschrift XXVII bl. 10 vlg. en XXX bl. 190-192, die daar, ook in verband tot „De Navorscher" XI (1861) bl. 165, 263 en 332, eene chronologie van Heinsius' leven geeft en o. a. vermeldt, dat hij 12 Januari 1718 te Kuilenburg begraven is. Eene bloemlezing uit *Den vermakelyken Avanturier* bezorgde Jan ten Brink in de Zwolsche herdrukken, z j.

Behalve de genoemde vertalingen in Hoogduitsch, Fransch en Italiaansch, verscheen er in 1730 ook nog eene Engelsche vertaling van. Over de Hoogduitsche vertaling, „Der kurtzweilige Avanturier, Oder: Mirandors seltsamer Lebenslauf", etc., Augsburg 1714, waarvan in 1724 een soort van titeluitgaaf verscheen met den verrassenden, bedrieglijken titel: „Der Niderländische Robinson, Oder: Mirandors seltsamer Lebenslauff" etc. is uitvoerig gehandeld in de redevoering van J. H. Scholte, *Een letterkundige overgangsvorm omstreeks 1700,* Gron. 1912.

Voor de „precieusen" uit het Hôtel de Rambouillet en andere salons zie men P. L. von Röderer, *Histoire de la société polie en France,* Paris 1834 en Livet, *Précieux et Précieuses,* 4 éd. Paris 1896.

LVI. Bundels novellen, anecdoten en wetenswaardigheden.

Voor deze litteratuur in het algemeen zie men John Colin Dunlop, *History of prosefiction,* London 1888 II dln. en G. D. J. Schotel, *Vaderl. Volksboeken en Volkssprookjes* II (Haarlem 1874) bl. 165-170 en elders passim.

Voor Coornhert's vertaling van den Decamerone zie Joh. Bolte, Tijdschrift XIII bl. 1 vlg. Eene bloemlezing daaruit van „XX Lustighe Historiën oft Nieuwicheden" is uitg. door G. A. Nauta, Gron. 1903.

Voor de „Lustige Historiën van Fransoys Loockmans" zie men Joh. Bolte, Tijdschrift XIII bl. 1-16.

Voor „Der jonghe Dochters Tyt-cortinghe" zie Joh. Bolte, Tijdschrift XIII, bl. 85 vlg.

Voor de Ned. vertalingen van Cervantes' novellen zie men J. te Winkel, Tijdschrift I bl. 83-85 en A. Borgeld, Tijdschrift XXV bl. 71-74.

Voor het Antwerpsche „Clucht-boeck" van 1576 zie Joh. Bolte, Tijdschrift X bl. 127-143.

Voor „de Nieuwe Vaeckverdrijver" zie Joh. Bolte, Tijdschrift XIII bl. 90-92.

Voor Joan de Brune, de Jonge, zie J. A. Worp, Oud Holland VIII bl. 81-103.

Voor „St. Niklaes-gift" zie men Joh. Bolte, Tijdschrift XIII bl. 87.

Voor „De gaven van de milde St. Marten" zie Joh. Bolte, Tijdschrift XIII bl. 92.

Voor „'t Leven en Bedryf van Clement Marot" zie Joh. Bolte, Tijdschrift XIII bl. 88 vlg. en A. J. Barnouw, Tijdschrift XX bl. 292-301.

Voor Jacob de Vivere zie men Ph. Blommaert, *De Ned. schryvers van Gent*, Gent 1861 bl. 163-176.

Franciscus Ridderus († 1684) was ook dichter en maakte zich als zoodanig berucht door een „priesterlijk bruyloftsbedde" voor Dr. Carolus Ursinus en Juffr. Clara Bontius, 26 Nov. 1658, dat vele paskwildichten uitlokte en samen daarmee herdrukt is in de „Nederduytse en Lâtynse Keurdigten", Rott. 1710 bl. 352-368.

LVII. Het overige proza.

Voor den Statenbijbel en de zorg, die daarbij aan de Ned. Taal werd besteed, zie men Nicolaas Hinlópen, *Historie van de Nederlandsche Overzettinge des Bijbels*, Leyden 1777, 2 dr. Amst. 1792 en J. Heinsius, *Klank -en Buigingsleer van de taal des Statenbijbels*, Gron. 1897, en *De „Resolutiën" betreffende de taal van den Statenbijbel*, Gron. Den Haag 1919.

De eerste uitgaaf der vertaling van den Korân (door bemiddeling van het Hoogduitsch) zag te Hamburg in 1641 het licht.

Behalve zijne vertaling van Maroos Werken kende men langen tijd van Vondel geene andere prozavertaling dan de eerst na zijn dood door David van Hoogstraten uitg.-vertaling der Heldinnebrieven van Ovidius (zie boven, bl. 100). Nu is niet alleen de vertaling van Barlaeus' „Medicea Hospes" als zijn werk bekend geworden (zie boven, bl. 95), maar is ook nog in zijn eigen handschrift de vertaling van Tasso's „Gerusalemme liberata" in de (toen nog Keizerlijke) Bibliotheek te St. Petersburg teruggevonden door Willem de Vreese, die daarover uitvoerig handelde in de „Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie van Maart 1911 bl. 113-152. Vgl. nog J. F. M. Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn kring*, Bussum 1918 bl. 83-104. Eindelijk nam Vondel in 1642 nog op zich de „Annales Hollandiae Zelandiaeque" van Mattheus Vossius in Ned. proza over te brengen, welk werk hij echter weer heeft gestaakt; doch de vertaling van beginfragmenten is in Vondel's eigen handschrift onder handschriften der Remonstrantsche gemeente te Amsterdam teruggevonden door Bertha M. van der Stempel. Zie van haar *Een onbekend proza-H.S. van Vondel* in het „Zesde Verslag der Vereen. Het Vondel-Museum 1914 bl. 12-25 en „Het Boek" van 15 Febr. 1915 bl. 49 vlg. Nadat Vondel het werk had gestaakt, heeft Nikolaes Borremans het weer opgevat, maar van zijne hand zijn de „Historische Jaer-boeken van Holland en Zeeland" eerst te Gorinchem in 1677 gedrukt. Ook daarvan is het handschrift nog bewaard gebleven.

Verschillende, oude reisverhalen zijn en worden sinds 1909 uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging, o. a. door

H. Kern: „Itinerario. Voyage ofte Schipvaert van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indiën 1579-1592", 's-Grav. 1910 II dln.;

S. P. L'Honoré Naber: „Reizen van Jan Huygen van Linschoten naar het Noorden (1594-1595), 's-Grav. 1914;

G. P. Rouffaer en J. W. IJzerman: „De eerste schipvaart der Nederlanders in Oost-Indië onder Cornelis de Houtman 1595-1597 I d'Eerste boek van Willem Lodewycksz.", 's-Grav. 1915;

S. P. L'Honoré Naber: „Reizen van Willem Barents, Jacob van Heemskerck, Jan Cornelisz. Rijp en anderen, naar het Noorden 1594-1597.Verhaald door Gerrit de Veer, I 's-Grav. 1917. Eene Engelsche vertaling gaf daarvan in 1609 W. Philipp. Deze werd „for the Hakluyt Society" herdrukt door Ch. T. Beke, London 1853.

Voor de Reizen van Bontekoe zie men „Levensbeschryving van eenige voornaame meest Ned. mannen en vrouwen", 2 dr. IX (1795) bl. 226-248, en G. D. J. Schotel, *Vaderl. Volksboeken en Volkssprookjes* II (Haarlem 1874) bl. 150-154, en aldaar bl. 154-158 over het ook veel gelezen volksboek van 1659: „'t Begin, Midden ende Eynde der Zee-rooverijen van den Alder-fameusten Zee-roover Claes G. Compaen van Oostzanen". Achter Bontekoe's Reizen vindt men gewoonlijk ook „Journael ofte Beschrijvinge van de reyse ghedaen bij den Commandeur Dirck Albert Raven nae Spitsbergen in den Jare 1639". Bontekoe's „Journael" is met aant. herdrukt door G. J. Hoogewerff, Utrecht 1915.

„Over Willem Swinnas en deszelfs vergetene geschriften" schreef Jacobus Scheltema in *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* III (Amst. 1818) bl. 201-250.

Voor Geeraerdt Brandt zie men boven, bl. 111, en voor zijne „Historie der Reformatie" in het bijzonder het daar reeds vermelde werk van G. M. C. Loeff, *De Nederlandsche kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt*, Utrecht 1864.

LVIII. Hollands gouden eeuw door Vondel verheerlijkt.

De hier geschetste gedichten van Vondel zijn, daar telkens het jaartal hunner uitgaaf is opgegeven, gemakkelijk in de Vondeluitgaven van Van Lennep of Unger terug te vinden met de historische toelichting. In de algemeene geschiedenissen onzer letterkunde en in de biographieën van Vondel worden vele er van besproken, maar over geen enkel gedicht ken ik eene afzonderlijk uitgekomen monographie of tijdschriftartikel, en evenmin eenige monographie over deze, overigens luid genoeg geprezen, rubriek van Vondel's groote lyriek in haar geheel, tenzij dan de redevoering van J. te Winkel, *Het nationaal karakter van Vondel's Poëzie* in „Bibliotheek VI (1888), Bijblad van Noord en Zuid" bl. 7-20. Eene voortreffelijke bloemlezing van gedichten op onze zeegevechten gaf D. F. Scheurleur in „*Onze mannen ter zee in dicht en beeld*, 's-Grav. 1912-15 III dln., of, zonder beeld, „*Van*

varen en van vechten. Verzen van tijdgenooten op onze zeehelden en zeeslagen, lof- en schimpdichten, matrozenliederen", 's-Grav. 1914 III dln., waarop G. Kalff eene inleiding schreef: *Van Zee-varende Luyden en Zee-Poeten,* 's-Grav. 1915.

LIX. Vondel en Amsterdam.

Voor Amsterdam in dezen tijd zie men H. Brugmans, *Opkomst en Bloei van Amsterdam,* Amst. 1911, voor de Amsterdamsche Regeering: Hans Bontemantel, *De Regeeringe van Amsterdam, zoo in 't civiel als crimineel en militaire,* uitg. door G. W. Kernkamp, Utrecht 1897 II dln en Johan E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam* 1578-1795, Haarlem 1903-5 II dln. en voor Vondel als Amsterdammer A. J. M. H. Schillings, *Vondel en de regeerders van Amsterdam,* Amst. 1917.

De „Vertroosting over de doodt van Zijne Hoogheid (Willem II) " wordt door niemand meer aan Vondel toegeschreven sedert het betoog van G. Penon, *Hist. en Bibl. beschouwing van Vondels Hekeldichten,* Gron. 1873 bl. 147-150.

Voor Vondel's zoon Joost, 's dichters kleinkinderen en de financiëele omstandigheden van Vondel en de zijnen zie men J. H. W. Unger in Oud Holland IV (1886) bl. 113-129 en J. F. M. Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn kring,* Bussum 1918 bl. 187-219, en aldaar bl. 247-257 over Vondel aan de bank van leening.

Voor Vondel's verzoek om ontslag als suppoost zie men P. Scheltema, *Aemstels Oudheid* IV bl. 163 vlgg.

Het grafschrift, dat J. Wagenaar, *Amsterdam* II (Amst. 1765) bl. 117 op Vondel's graf las, was eene verknoeiing van het tijdvers, dat, volgens Brandt, Jan Six drie jaar na Vondel's dood op 's dichters graf liet beitelen, nl. „VIr Phoebo et MVsIs gratVs VonDeLIVs hIC est". Een Nederlandsche hexameter ter vertaling van dezen Latijnschen zou aldus kunnen luiden: „Von-DeL, aan PhoebVs en MVzen LIef, LIgt In Vree hIer te rVsten".

De drie genoemde lijkdichten op Vondel, van Vollenhove, Oudaen en Antonides, werden door Brandt opgenomen achter het tweede deel zijner uitgaaf van *J. v. Vondels Poezy,* Franeker 1682.

Voor George Edmundson zie boven, bl. 119, voor A. Baumgartner en Camille Looten boven bl. 82 en voor de vertalingen van zijn Jeptha en Lucifer boven bl. 118. De Gysbreght van Aemstel is in het Hoogduitsch vertaald door H. G. de Wilde, Leipzig 1867 en tweemaal in het Fransch 1e in proza: *Gilbert d'Aemstel* in de „Chefs-d'oeuvre du théâtre hollandais" I Paris 1832 p. 88-146, en 2e door J. Collin de Plancy, La Haye 1842.

LX. Oudaen en andere aanhangers van Johan de Witt.

Voor Oudaen zie boven, bl. 112. De daar genoemde verzamelde gedichten bevatten alle verzen, die hier besproken zijn.

Voor Pieter de Groot zie boven, bl. 112. Bij zijne procedure in 1676 werd hij beschuldigd de dichter van *Hollants Venezoen* te zijn, waarvan ook Oudaen en Samuel en Isaak Naeranus werden beticht, schoon men nooit heeft kunnen bewijzen, wie het gemaakt heeft. Zie daarover Wagenaar's „Vaderl. Historie" XIV bl. 221 vlg. Het gedicht kwam afzonderlijk uit in 1672, natuurlijk zonder adres, en is ook opgenomen in de *Nederduitse en Latynse Keurdigten*, Rott. 1710 bl. 88-96.

Het beroemd pleidooi voor Pieter de Groot door Simon van Middelgeest is in zijn geheel afgedrukt door Jacobus Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* II 3 (Amst. 1819) bl. 1-224.

Het gedicht van Adriaan Paats, *Vreede en Vryheidt*, van 1667, is gedrukt te Utrecht bij Gerrit Muntendam en ook opgenomen in de *Nederduitse en Latynse Keurdigten*, Rott. 1710 bl. 67-73, waar men bl. 121 vlg. ook zijn *Spyt en Moet der Batavieren* vindt. Den brief van Paats aan Brandt, waaruit zijn oordeel over woordkunst is aangehaald, vindt men bij G. Penon, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Ned. Letterkunde* III bl. 98-102.

LXI. Joannes Antonides van der Goes.

„Het Leeven van Joannes Antonides van der Goes" is beschreven door David van Hoogstraten en geplaatst voor den derden, door dezen met zorg bewerkten druk van „Alle de Gedichten van J. Antonides van der Goes", Amst. 1714. Een zesden druk van al de „Gedichten", Leyden 1827 III dln gaf W. Bilderdijk met uitvoerige aanteekeningen.

Nog eens weer afzonderlijk werd *De Ystroom*, Amst. 1828 „met ophelderende, kritische, philologische en historische aanteekeningen" uitg. door P. G. Witsen Geysbeek, die Antonides als dichter boven Vondel stelde en daarom ook zeer uitvoerig over hem was in zijn *Biogr., Anthol. en Critisch Woordenboek der Ned. Dichters* I (Amst. 1821) bl. 64-147.

Over „De Ystroom" handelde uitvoerig J. Macquet, *Proeven van Digtkundige Letteroefeningen* II (Utrecht 1783), bl. 149-278.

Voor Willem Jansz. Blaeu leze men op bl. 605 Jan Willemsz. Blaeu. Daarentegen zie men voor W. J. Blaeu: P. J. H. Baudet, *Leven en Werken van W. Jansz. Blaeu*, Utrecht 1871.

Voor Dirck Buysero zie men J. A. Worp, Oud Holland IX bl. 7-30 en 153-180, waar ook gehandeld wordt over zijn tooneelarbeid, die echter grootendeels tot het volgende tijdvak behoort, waarin men dien dus behandeld zal vinden.

VIERDE TIJDVAK.

De Verfransching der Letteren. 1680-1780.

De algemeene litteratuur over dit tijdvak is opgegeven bij het eerste hoofdstuk; doch eene enkele algemeene opmerking moge hier aan hare plaats zijn. Totnogtoe is de studie der in vele opzichten zoo belangrijke achttiende eeuw bij ons jammerlijk verwaarloosd geweest. Het wordt hoog tijd ook de litteratuur er van, in verband tot het geheele cultuurleven in die eeuw, ernstig te bestudeeren, waarom ik er dan ook in den Ontwikkelingsgang meer plaats aan heb ingeruimd, dan gewoonlijk gedaan wordt.

Nog te veel leeft men onder de suggestie van den „Sturm-und-Drang" van het laatst der achttiende eeuw, voortgezet in de Romantiek van de eerste helft der negentiende, die er tegen in opstand was gekomen en er in geslaagd is, er de ongemotiveerde minachting van een bekrompen doctrinarisme voor te wekken.

Dat het heerschzuchtig dogmatisme van vele achttiendeëeuwsche kunstrechters daartoe zelf aanleiding heeft gegeven, kan niet worden ontkend, maar daarvoor hebben zij en hunne kunst nu zeker wel lang genoeg moeten boeten, zoodat zelfs de billijkheid meer historische waardeering voor de kunst der achttiende eeuw eischt.

Wie den moed heeft zich in die litteratuur in te leven en zich weet te ontworstelen aan de alleenheerschappij van zijn tijdelijk schoonheidsideaaltje, zal zich beloond vinden door het ontdekken van eene krachtige geestelijke ontwikkeling, waaraan ook wij nog veel te danken hebben, maar zonder er ons voldoende van bewust te zijn, en waartegenover wij te lang als ondankbaren hebben gestaan, omdat wij in onze eenzijdigheid ons de moeite niet hebben getroost, haar te willen begrijpen en waardeeren.

Intusschen zou het onbillijk zijn, niet te waardeeren, wat Willem Kloos deed met zijn werk *Een Daad van Eenvoudige Rechtvaardigheid. Studies over onze 18de eeuwsche Dichters met Bloemlezing uit hun Werken*, Amst. 1909; maar zulk eene bloemlezing van hetgeen *ons* in hunne poëzie het meest behaagt, kan niet veel meer doen, dan de aandacht op dien tijd vestigen. Ook wat ons op het oogenblik in hun tijd niet behaagt, moeten wij leeren begrijpen door ons zooveel mogelijk uit onzen eigen tijd los te maken en het verleden te leeren kennen, zooals het werkelijk was.

1. Bij den aanvang van het nieuwe tijdvak.

Voor de slechte zeden aan het hof en in de de hoogere kringen der maat-

schappij zie men de genoemde *Journalen van Constantijn Huygens, den zoon* Utrecht 1876-88 IV dln met een Register, Utrecht 1906. Voor later tijd zijn voortreffelijke bronnen de Spectatoriale geschriften, waarop wij bij Hoofdstuk XXVI terugkomen, en verder zie men :

L. Knappert, *Het zedelijk leven onzer vaderen in de achttiende eeuw*, Haarlem 1910 en

S. J. von Wolzogen Kühr, *De Nederl. Vrouw in de eerste helft der 18e eeuw*, Leiden 1914.

Voor de belangstelling in kunst en wetenschap, de bibliotheken en verzamelingen, het leven in de steden en op de lusthoven, enz. enz. raadplege men de reisverhalen van vreemdelingen in ons land, beschreven door J. N. Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam*, Amst. 1919, en wel in het bijzonder de geschriften van :

Z. C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*, Ulm 1753-54. III dln. ;

Albrecht Haller, *Tagebücher seiner Reisen nach Deutschland, Holland und England*, 1723-1727, uitg. door Ludwig Hirzel, Leipzig 1883 en

A. de la Barre de Beaumarchais, *Le Hollandois ou lettres sur la Hollande ancienne et moderne*, Frankf. 1738.

Voor de godsdienstige denkbeelden van dit tijdvak zie men C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, Amst. 1865-66 II dln.

Voor den staatkundigen en oeconomischen toestand is vooral van belang S. van Slingelandt, *Staatkundige Geschriften*, Amsterdam 1784-85 IV dln., en voor handel en nijverheid:

(P. D. Huet) *Mémoires sur le commerce des Hollandais*, 1716 ;

Isaak le Long, *De Koophandel van Amsterdam*, Amst. 1719 ;

Het tijdschrift *De Koopman of Bydragen ten Opbouw van Neerlands koophandel en zeevaart*, Amsterdam 1768-1776 VI dln., en daarover H. Brugmans „Tiende Jaarboek der Vereen. Amstelodamum" 1912, bl. 61-135 ; en

E. Luzac, *Holland's Rijkdom*, Leyden 1780-83 IV dln. (2 dr. Leyden 1801).

Voor de beoefening der wetenschap zie men N. G. van Kampen, *Beknopte Geschiedenis der Letteren en Wetenschappen in de Nederlanden*, 's-Grav. 1821-26 III dln., en de geschiedenis onzer hoogescholen : die van Leiden door M. Siegenbeek, Leiden 1829-32 II dln., die van Groningen door W. J. A. Jonckbloet, Gron. 1864, die van Franeker door W. B. S. Boeles, Leeuw. 1878-89 III dln., die van Harderwijk door Herm. Bouman, Utrecht 1844-47 II dln. en die van het Amsterdamsch Athenaeum door D. J. van Lennep, Amst. 1832.

Voor enkele geleerden, bepaaldelijk de in den tekst genoemde, zie men :

P. Harting, *Christiaan Huygens in zijn leven en werken geschetst*, Gron. 1868 ;

J. L. d'Alembert, *Mémoire sur la vie et les ouvrages de M. Bernouilli* Paris 1748 en W. A. Enschedé, *Oratio de Joh. Bernoulio, eximio mathematico* (in Annales Acad. Gron. 1851-52) ;

R. Sinia, *Johannes Swammerdam in de lijst van zijn tijd*, Hoorn 1878 ;

P. J. Haaxman, *Anthony van Leeuwenhoek, de ontdekker der infusorien,* Leiden 1875, E. D. Pijzel in De Gids, 1875 III bl. 105 vlgg., aangevuld door G. Morre in De Gids, 1919 IV bl. 336-338 en J. H. Kuijjer, in Eigen Haard XLI (1915), bl. 202-207;

P. Scheltema, *Leven van Fred. Ruysch,* Sliedrecht 1886, over wien ook J. Wagenaar, *Amsterdam* III bl. 240 vlg.;

Burton, *Account of the life and writings of Boerhave,* London 1742 II dln., Johnson, *Life of Hermannus Boerhave,* London 1834;

G. C. B. Suringar in „Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde", 1866 II bl. 1 vlgg., 199 vlgg. en J. A. Boogaard, *Toespraak bij de plechtige onthulling van het standbeeld van Boerhave,* Leiden 1872;

H. H. Tels, *De meritis Ulrici Huberi in jus publicum universale,* Lugd.-Bat. 1838;

O. W. Star Numan, *Cornelis van Bynkershoek. Zijn leven en zijne geschriften,* Leiden 1869;

G. van Gorkom, *De Joanne Coccejo,* Traj. a. Rh. 1856 en A. van der Flier, *De Johanne Coccejo,* Traj. a. Rh. 1859;

J. P. Arend, *Verhandeling over Balth. Bekker* in Vaderl. Letteroefeningen, 1829 II bl. 713 vlgg., W. P. C. Knuttel, *Balthazar Bekker, de bestrijder van het bijgeloof,* Den Haag 1906 en A. van der Linde, *Balthasar Bekker, Bibliografie,* 's-Grav. 1869;

G. van Rijn, *Deurhoff's Job en de pleitrede van Noordkerk* in de „Librye", Rott. 1889 No. 6, C. Sepp, *Polemische en Irenische Theologie,* Leiden 1881 bl. 203 vlgg., en vgl. ook J. Wagenaar, *Amsterdam* III bl. 234.

Uit de zeer omvangrijke litteratuur over Spinoza noem ik alleen:

J. Freudenthal, *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften, Urkunden und nicht amtlichen Nachrichten,* Leipzig 1899 en *Spinoza, Sein Leben und seine Lehre,* Breslau 1904 en K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring,* 's-Grav. 1896. Wie nader met de litteratuur over Spinoza kennis wil maken, worde verwezen naar A. van der Linde, *Benedictus Spinoza, Bibliografie,* 's-Grav. 1871 en (J. te Winkel), *Catalogus van de Boekerij der Vereeniging Het Spinozahuis,* 's-Grav. 1914. Eene goede vertaling van alle werken van Spinoza bezitten wij van W. Meijer.

Voor den voornaamsten vertegenwoordiger van zijn geest in de Christelijke Kerk, Pontiaen van Hattem, zie men W. C. van Manen, *Pontiaen van Hattem* in De Gids 1885 III bl. 357-429 en *De procedure tegen Pontiaen van Hattem* in „Archief voor Ned. kerkgeschiedenis I (1885) bl. 273-348.

Voor de réfugiés zie men H. J. Koenen, *Geschiedenis van de vestiging en den invloed der Fransche vlugtelingen in Nederland,* Leiden 1846; maar dat Fransche scholen ook reeds gedurende de geheele zeventiende eeuw ter wille van den handel vooral in vrij groot aantal in onze steden bestonden, werd aangetoond door K. J. Riemens, *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIe au XIXe siècle,* Paris 1919.

Dat er in de eerste helft der achttiende eeuw hier bijzonder veel Fransch werd gelezen, en welke schrijvers hier toen het meest geliefd waren, is

statistisch aangetoond door Mej. A. L. Krijn, *Franse lektuur in Nederland in het begin van de 18e eeuw* in „De Nieuwe Taalgids" XI bl. 161-178.

Voor de hervorming, door de „Académie française" te weeg gebracht, en voor de taalzuivering in Frankrijk zie men Livet, *Histoire de l'Académie française*, Paris 1858 en Ferd. Brunot, *Histoire de la langue française* III *Formation de la langue classique*, Paris 1909, IV *La langue classique* (1660-1715), Paris 1913.

Voor Pierre Bayle zie men Desmaizeau, *La Vie de Pierre Bayle*, Amst.-La Haye 1730-34 IV dln. en L. A. Feuerbach, *Pierre Bayle*, Ansb. 1838 en voor zijn tegenstander Jurieu : J. M. Schröckh, *Pierre Jurieu, Prediger und Prof. der Theologie zu Rotterdam* in diens „Abbildungen und Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten", I (Leipzig 1766) p. 233 vlgg.

Voor Basnage zie men Mailhet, *Jacques Basnage, théologien controversiste, diplomate et historien*, Genève 1880.

Voor de geschiedenis van het Fransch-classicisme zie men :

F. Godefroy, *Histoire de la littérature française*, 2 éd. III-VI, Paris 1878-81;

Dupuy, *Histoire de la littérature française au XVII siècle*, Paris 1892 ;

F. Lotheissen, *Geschichte der französischen Literatur im XVII Jahrhundert* 2 Aufl. Wien 1897 IV dln. ;

A. G. P. B. de Barante, *Tableau de la littérature française au XVIIIe siècle*, 8 éd., Paris 1857 ;

A. Vinet, *Histoire de la littérature française au XVIII siècle*, 2 éd. 1876 II dln. ; en

H. Hettner, *Litteraturgeschichte des 18ten Jahrhunderts*, 2 Teil. 5 Aufl. door H. Morf, Braunschweig 1894, 6 Aufl. Braunschweig 1912 VI dln.

De „trois discours" van Pierre Corneille zijn opgenomen in de volledige uitgaaf zijner tooneelstukken door Voltaire in 1765 XII dln. en door Ch. Marty-Laveaux, Paris 1862-68 XII dln. (2 éd. 1889).

Boileau's werken zijn o.a. verzameld gedrukt in N. Boileau Despréaux, *Oeuvres avec des éclaircissements historiques donnés par lui même*, Nouv. éd., Amst. 1729 IV dln. Over Boileau raadplege men Morillot, *Boileau*, Paris 1891 en G. Lanson, *Boileau*, Paris 1892.

Voor den strijd tusschen het oudere en nieuwere classicisme zie men Emile Deschanel, *Boileau, Charles Perrault*, Paris 1888 en Rigault, *Histoire de la querelle des anciens et des modernes*, Paris 1856.

II **Dr. Lodewijk Meijer en de stichting van Nil Volentibus Arduum.**

Voor Lodewijk Meijer zie men K. O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 's-Grav. 1896, bl. 146-150, 202 vlg., 206, 208 vlg., 235 vlg., 268-270, 428, 434, 439-442 en 450.

Een bundel gedichten heeft Meijer niet uitgegeven, maar in de Bibl. van de Maatsch. der Ned. Letterkunde bevindt zich van hem eene verzameling „Minnedichten, lof- eer-, lijk- en grafdichten", deels gedrukt, deels eigenhandig geschreven, 1651-1671.

Voor Nil Volentibus Arduum zie men, behalve Jonckbloet's *Geschiedenis der Ned. Letterkunde* 3 dr. IV bl. 416-442, ook A. J. Kronenberg, *Het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum,* Deventer 1875 en J. te Winkel *Mr. Joan Blasius* in „Bladzijden uit de Geschiedenis der Ned. Letterkunde", Haarlem 1882 bl. 111-150.

Over Philipp von Zesen bestaat eene tamelijk uitgebreide litteratuur, waaruit ik alleen vermeld, wat over zijne betrekkingen tot Nederland geschreven is door E. W. Moes, *Philipp von Zesen* in Vijfde Jaarboek der Vereen. „Amstelodamum" 1907 bl. 113-127, J. H. Scholte *Philipp von Zesen,* Veertiende Jaarboek der Vereen. „Amstelodamum" 1916 en Cornelia Bouman, *Philipp von Zesens Beziehungen zu Holland,* Bonn 1916.

Over Andries Pels bestaat nog geene monographie, behalve de beknopte mededeeling bij J. Wagenaar, *Amsterdam* III bl. 250. Bij hetgeen ik van hem mededeelde kan ik nog (naar Elias II bl. 822) voegen, dat hij te Amsterdam 19 Oct. 1631 in de Nieuwe Kerk werd gedoopt als zoon van een zeer rijk suikerbakker en handelaar in Indische waren, die ook Andries Pels heette († 27 Febr. 1666), gehuwd 14 Januari 1620 met Catharina Vegelmans († 29 Sept. 1669). In den „Hollantschen Parnas" van 1660 vindt men nog een bruiloftsdicht van hem (van 1658) en een „Eerzuil voor Marten Harpertsz. Tromp".

Voor Johannes Bouwmeester zie men K. O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring,* 's-Grav. 1896, bl. 150 vlg., 210, 263, 440 en 450.

Voor David Lingelbach en bepaaldelijk zijne betrekking tot het „Nieuwe Doolhof" zie men D. C. Meijer Jr. in Oud Holland I (1883) bl. 120 en 128 vlg. In handschrift komt op het Britsch Museum voor: „De dood van Maria Stuart, koningin van Engeland. Vertooningsspel door David Lingelbach, Amst. 1695" (zie Tijdschrift XIV bl. 6 vlg.). Hij was echter reeds in 1688 overleden.

Voor Ysbrand Vincent zie men op Hoofdstuk VIII. Alleen is hier op te merken, dat de klucht van *Pefroen met 'et Schaapshoofd* zeer populair is geworden en zelfs Cornelis Troost voor eene crayonteekening heeft geïnspireerd, waarover men zie Arnold Ising, „Jan Klaassen en andere kluchtspelen aan de hand van Troost geschetst", 's-Grav. 1879 bl. 58-66.

De namen der oudste leden van Nil Volentibus Arduum vindt men in het *Naauwkeurig Onderwys in de Toonelpoëzy van het Konstgenootschap Nil Volentibus Arduum,* Amst. 1765.

III. Het optreden van Nil Volentibus Arduum.

Asselijn's *Op- en Ondergang van Mas-Anjello* en *De Moort van Luyk* zijn herdrukt door A. de Jager, *Asselijn's Werken,* Gron. 1878 bl. 23-94 en 161-226. Verder zie men voor Asselijn op Hoofdstuk X.

Voor den strijd van Nil Volentibus Arduum met de Schouwburgregenten en met Joan Blasius in 't bijzonder en over diens drie door N. V. A. gecritiseerde en nagerijmde tooneelstukken zie men J. te Winkel, Mr. *Joan Blasius*

in „Bladzijden uit de Geschiedenis der Ned. Letterkunde", Haarlem 1882 bl. 98-150. Te onrechte echter wordt daar de „Stok in 't Hondert op 't Burgerlijk versoeck" van 1672 aan hem ontzegd. Het gedicht is inderdaad van hem, maar niet lang heeft hij zijn optreden in de politiek overleefd, want reeds in December 1672 overleed hij. Voor *De gelijke Twélingen* als vertaling naar Plautus zie J. A. Worp, Tijdschrift VIII (1888) bl. 100-112.

Voor de spelling van N. V. A. zie men A. J. Kronenberg, *Het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum,* Deventer 1875 bl. 78-81.

Aan den tweeden druk van De Lairesse's *Groot-Schilderboek,* Haarlem 1740 is toegevoegd „A. Houbrakens Aantekeningen over 't Leven van den Heer Gerard de Lairesse".

IV. De bloeitijd van Nil Volentibus Arduum.

Voor Petrus Francius (geb. 19 Aug. 1645 † 19 Aug. 1704) zie men J. Wagenaar, *Amsterdam* III bl. 235 vlg. en D. J. van Lennep, *Illustris Amstel. Athenaei Memorabilia,* Amst. 1832 p. 161-165. Als redenaar niet minder vermaard dan als Latijnsch dichter, gaf Francius ook „Specimina eloquentiae exterioris", Amst. 1697-98 uit, waarvan een uittreksel, in 't Ned. vertaald als „Bestieringen aangaande de uitspraak en gebaarmaaking", gedrukt is met eene vertaling der „Verhandeling van de uitspraak en gebaarmaking van eenen redenaar" door Michiel le Faucheur, Amst. 1741.

Over *Tieranny van Eigenbaet* zie men W. Bilderdijk, *Bydragen tot de Tooneelpoëzy.* Leyden 1823 bl. 195-206 en A. J. Kronenberg. *Eenige opmerkingen aangaande twee Politieke zinnespelen uit de 17de en 18de eeuw,* Deventer 1876, die er echter te onrechte een politiek hekelspel tegen Willem III in zag, evenals C. N. Wybrands. *Het Amsterdamsche Tooneel 1617-1772,* Utrecht 1873, bl. 125-129. Dáár vindt men bl. 139-145 en bl. 233-245 belangrijke mededeelingen, over het bestuur van den Schouwburg en het optreden van Jan Dullaert.

Voor de samenwerking van Thomas Arents met Andries Pels zie men J. te Winkel, *Thomas Arents tooneeldichter en geschiedzanger,* Tijdschrift IX (1890) bl. 97-105.

V. De kunstleer van Nil Volentibus Arduum.

De gedichten van Antonides tegen Nil Volentibus Arduum en tegen Pels in 't bijzonder zijn te vinden in *Alle de Gedichten van J. Antonides van der Goes,* 3 dr. Amst. 1714 bl. 268-274.

Van Joachim Oudaen kwam als nagelaten werk te Amsterdam in 1713 uit *Aanmerkingen over Q. Horatius Flaccus Dichtkunst op onze tijden en zeden gepast door A. Pels.*

De beide werkjes van Pels zijn meermalen gedrukt: *Q. Horatius Flaccus Dichtkunst* in 1677, 1681, (1694), 1705 en 1718 en *Gebruik en Misbruik des Tooneels* in 1681, 1706 en 1718.

VI. De schouwburg aan Joan Pluimer en Pieter de la Croix verpacht.

Voor Broekhuizen zie men David van Hoogstraten. *Het leven van Joan van Broekhuizen* vóór de tweede uitgaaf van *J. v. Broekhuizens Gedichten*, Amst. 1712. Een 3de dr. in 12o kwam nog in 1822 te Brussel uit, een 4de dr. werd door R. A. Kollewijn uitg. en toegelicht, Amersfoort 1883. Ook de Latijnsche *Poemata* van Broekhuizen werden in 1711 verzameld uitg. door David van Hoogstraten. Verder zie men over hem H. E. Moltzer, *Broekhuizen's Gedichten* in diens „Studiën en Schetsen", Haarlem 1881 bl. 53-100, J. van Vloten in „De Ned. Spectator" 1881, bl. 403, J. G. Frederiks in „De Ned. Spectator" 1887 bl. 427 en J. A. Worp, *Joan van Broekhuizen*, Tijdschrift X (1891) bl. 40-113. J. A. Worp gaf van hem ook „Epistolae Selectae", Gron. 1889 en „Ad Petrum Burmannum Epistolae", Gron. 1893 uit.

De pachtvoorwaarden van den Schouwburg, van 18 Sept. 1681 en later, vindt men bij N. C. Wybrands, *Het Amsterdamsche Tooneel* 1617-1772, Utrecht 1873 bl. 145-150.

Voor de oneenigheid van Thomas Arents met de Schouwburgpachters zie men J. te Winkel, *Thomas Arents*, Tijdschrift IX bl. 103-108.

Voor Asselijn en Bernagie zie men op Hoofdstuk X.

De beide van Floris Groen vermelde en in 1682 gedrukte stukken zullen wel niet op den Amsterdamschen Schouwburg vertoond zijn, want Floris Groen had daar reeds 25 Maart 1681 „zijn afscheyt genomen" en was met een eigen tent, „de Roode tent" genoemd, de kermissen gaan afreizen. Over dezen Floris Groen, die in Augustus 1689 overleed, zie men E. F. Kossmann, *Nieuwe Bijdragen tot de Geschiedenis van het Ned. Tooneel*, 's-Grav. 1915 bl. 110 vlg. en *Das niederl. Faustspiel des* 17 *Jahrhunderts*, Haag 1910 p. 169-175.

M. van Breda's blijspel *Lubbert Lubbertsz* is bij vergissing vertaling van Molière's „Bourgeois gentilhomme" genoemd: het is vertaald naar Molière's „George Dandin".

Voor Katharina Lescailje zie men J. Wagenaar, *Amsterdam* III bl. 253 vlg.

Voor Ludolf Smids zie men J. A. Worp in „Groningsche Volksalmanak" voor 1892 bl.74-87 en voor zijne beide naar Plautus bewerkte tooneelstukken J. A. Worp Tijdschrift VIII bl. 93-97, 119-130. Het „Voorbericht" voor zijn, later veel gespeelde, *Konradyn*, waaruit ik het een en ander meedeelde, bestaat alleen in handschrift in de Bibliotheek van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden.

VII. Nieuwe Schouwburgstrijd.

Dat Theodore (eig. Dirck) Stryker den Schouwburg voor operavoorstellingen afhuurde, is onjuist. Hij verbond zich namelijk alleen, een groot deel van zijne winst aan de Schouwburgregenten af te dragen, maar speelde in een door hem aan de Leidschegracht bij de

Prinsengracht gebouwden schouwburg, dien hij onder tegenwerking van den kerkeraad, maar begunstigd door de Stedelijke Regeering, 31 Dec. 1680 opende. Daar alleen de aristocratie, en dan nog maar ten deele, de voorstellingen bezocht, speelde hij met verlies, zoodat burgemeesteren, omdat hij aan zijne verplichtingen tegenover de schouwburgregenten niet kon voldoen, reeds in Januari 1682 het hem gegeven verlof om te spelen weer introkken en in April 1683 het „magnificq theater" van hem kochten. Zie H. J. Westerling in De Gids 1919 III bl. 277-288.

De geschiedenis van den, in 't bijzonder tegen Govert Bidloo, maar toch ook tegen Joan Pluimer gerichten, schouwburgstrijd werd door mij opgemaakt uit de toen gespeelde stukken en de voorberichten daarvoor, maar vooral uit de vele rijmpamfletten, in plano verschenen en nog bewaard (o.a. in de Bibliotheca Thysiana) en ten deele herdrukt in de *Nederduitse en Latynse keurdigten*, Rott. 1710. Uit officiëele stukken werd deze geschiedenis nog nader toegelicht door J. F. M. Sterck, *Uit het Amsterdamsche tooneelleven op het eind der XVIIe eeuw* in „Handelingen van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden, 1913 bl. 97-148.

Voor het verbod om Asselijn's treurspel *De dood van de Graaven van Egmond en Hoorne* te spelen zie men J. H. Rössing in „Het Nederl. Tooneel" IV (1874-75) bl. 126 vlgg.

Voor Govert Bidloo zie men verder beneden op Hoofdstuk XI.

De mededeeling uit de Mémoires van François de Jaucourt over de opera te Buiksloot is ontleend aan de aanteekeningen van R. Fruin op Coenraet Droste, *Overblyfsels van Geheugchenis*, Leiden 1879 II bl. 452, en verder zie men voor de opera's, bepaaldelijk die van Thomas Arents, beneden op Hoofdstuk IX.

Voor Hermanus Koning († 1 Mei 1704), die in 1687 met zijne vrouw Anna Admiraal den Schouwburg verliet, zie men E. F. Kossmann, *Nieuwe Bijdragen tot de Geschiedenis van het Ned. Tooneel*, 's-Grav. 1915 bl. 114 vlg., 157 vlg. Als acteurs en actrices in den tijd der pachters (1681-89) aan den Schouw burg verbonden worden daar verder nog vermeld: Susanna Eekhout (althans in 1684-85), Gerrit Schröder, Enoch Krook, Herman Brinkhuysen († 14 Sept. 1695) en zijne vrouw, Maria Petit, Herman Benjamin († 8 Oct. 1703) en zijne vrouw, Catharina Christina Petit, Willem van der Hoeven, Nicolaas Rigo en zijne vrouw Adriana Rigo, Jan Pietersz. Ploeg, Paulus van Hooft, Nicolaas Wachtendorp met zijne dochters Agneta en Aletta (tot 1687), Gerrit van der Kamp (tot 1687), Willem van Heyningen (tot 1687), Steffeny Koning (tot 1687) en, als tooneelmeester, Christiaan van Heulen († 26 Oct. 1707).

Of A. du Moulin en Jaspar Lemmers wel acteurs waren, is twijfelachtig, maar zeker was dat niet Emanuel van der Hoeven.

Het Regeeringsbesluit, van 13 Juni 1687, waarbij contractbreuk van acteurs en actrices streng werd verboden, vindt men bij N. C. Wybrands, *Het Amsterdamsche Tooneel* 1617-1772, Utrecht 1873 bl. 246-248.

VIII. Nil Volentibus Arduum op zijne nadagen.

Dat Pluimer en Bernagie nog niet terstond na den pachttijd in 1689, ja zelfs niet vóór Sept. 1697 als directeurs van den Schouwburg optraden, heb ik trachten te bewijzen uit voorredenen en gedichten, die ik meen in den tekst voldoende te hebben aangeduid, zoodat ik er hier niet op behoef terug te komen. Daaruit blijkt tevens, dat Ysbrand Vincent van 1689 tot (vermoedelijk) 1692 schouwburgregent is geweest, maar daarna op zijde is gezet.

Het leven van Pieter Verhoek (geb. 4 Sept. 1633 † 29 Sept. 1702) is in 't kort beschreven door M. Brouërius van Nidek en in 1726 te Amsterdam uitgegeven met Verhoek's *Poëzy* en een herdruk van diens treurspel *Karel de Stoute.*

Pluimer's blijspel „School voor de Jaloerschen" heet op den titel vertaald naar Molière. 't Is echter vertaald naar A. J. de Montfleury, wiens blijspel (van 1664) gedeeltelijk den titel met dat van Molière gemeen heeft, nl. „L'école des jaloux ou le cocu imaginaire".

Voor Enoch Krook zie men M. Corver, *Tooneel-aantekeningen,* Leyden 1786 bl. 17, 19 vlg. en A. van Halmael Jr., *Bijdragen tot de geschiedenis van het tooneel.* Leeuw. 1840 bl. 21-23.

De spotprent op Pluimer, door Gerard Rademaker in 1696 geteekend (volgens F. Muller, *De Ned. Geschiedenis in platen,* Afl. 3-1876-No. 3523-24 noot) draagt niet den naam B. Picart, maar dien van R. de Hooge inv., ofschoon Romeyn de Hooghe er blijkbaar de graveur niet van was; maar deze prent is in elk geval eene andere, dan die waarop B. Picart als teekenaar zonder of met het jaartal 1716 wordt genoemd, en die voorkomt als titelprent van den tweeden druk van „De Dichtkunst en de Schouwburg. Voorspel met muziek door N. V. A.", Amst. 1719.

Voor Pieter Nuyts († Maart 1709) zie men H. N. Ouwerling, *Pieter Nuyts en Diens Bredaasche Klio* in „Noordbrabantsche Almanak voor 1893".

De door P.A. de Huybert van Kruiningen in het „Berecht" voor zijn blijspel, „De vermiste Molenaer", Amst. 1713 aan Michiel Elias toegeschreven „*Drie Waerschouwingen,* aan de Regenten van het Wees- en Oudemannenhuis wegens de tegenwoordige directie over den Schouwburg gedaen in 1693 en 1694" werden te Rotterdam in 1699 samen gedrukt. Michiel Elias (geb. 19 Dec. 1660 † 25 Maart 1702) werd zelf in 1697 regent van het Burgerweeshuis en had toen naar Pierre Corneille het treurspel „Attila, koning der Hunnen", Amst. 1685 vertaald en twee stukken van anderen nagevolgd in zijn kluchtspel „De ontvoogde vrouw", Amst. 1688 en zijn blijspel „De bekeerde dronkaard", Amst. 1691.

De officiëele aanstelling van Pluimer en Bernagie, 24 Juli 1699, als directeuren van den Schouwburg is afgedrukt bij C. N. Wybrands, *Het Amst. Tooneel 1617-1772,* Utrecht 1873 bl 248-250.

Het groot aantal vertalingen, dat bij ons reeds vóór 1700 van Molière's blijspelen werd gedrukt, is uitvoerig besproken en met de origineelen verge-

leken door H. E. H. van Loon, *Ned. Vertalingen naar Molière uit de 17de eeuw*, 's-Grav. 1911.

De eigenaardige manier, waarop Ysbrand Vincent voor zich of voor Nil Volentibus Arduum aanspraak maakte op stukken van anderen, leert men kennen uit de berechten en voorredenen van verschillende stukken. Veel is daarover bijeengebracht door F. Z. Mehler, *Een 17de eeuwsche letterdief* in het tijdschrift „Nederland" 1891 II bl. 79-107. Na 1714 heeft Vincent nog minstens drie jaar geleefd, want zijne handteekening ter echterkenning van een door N. V. A. uitgegeven exemplaar heb ik nog gevonden in een stuk van 1717.

Over Rijndorp en het Haagsch-Leidsche tooneel gaf E. F. Kossmann nog het een en ander in zijne *Nieuwe Bijdragen tot de geschiedenis van het Ned. tooneel*, 's-Grav. 1915, bl. 16-29, 70-74 ter aanvulling van het vele, dat hij daarover reeds had bekend gemaakt achter zijne uitgave van *Das niederländische Faustspiel des* 17 *Jahrhs* (*de hellevaart van dokter Joan Faustus*), Haag 1910. Dat merkwaardige spel schijnt oorspronkelijk een werk van den in 1689 overleden acteur Floris Groen geweest te zijn, maar werd door Rijndorp omgewerkt en na diens dood te Amsterdam in 1731 uitg. door Jan van Hoven, die Rijndorp, (niet in 1726, maar reeds) in Dec. 1720 overleden, als directeur van den Haagschen schouwburg opvolgde, samen eerst met Rijndorp's weduwe, later, sedert 1728, met Rijndorp's oudste dochter Maria. Men vindt bij Kossmann ook het een en ander over Jan van Hoven en de andere leden van Rijndorp's gezelschap, ook over Jordaen, wiens voorletters niet J. M., maar J. H. (Jan Hendrik) zijn.

Voor De Huybert van Kruiningen zie men op Hoofdstuk XVII. Het van hem genoemde kluchtspel „'t Boere-bedrog" is niet anders dan een eerste druk van zijn „De gewaande Astrologist".

IX. Opera's, Harlekijn- en Krispijnspelen.

Voor de oudere geschiedenis der opera zie men A. G. Chouquet, *Histoire de la musique dramatique en France*, Paris 1873, H. M. Schletterer, *Die Entstehung der Oper*, Nördl. 1873 en *Vorgeschichte der französischen Oper*, Berlin 1885, Ch. Nuitter et E. Thoinan, *Les origines de l'opéra français*, Paris 1886 en Romain Rolland, *Histoire de l'opéra en Europe avant Lully et Scarlatti*, Paris 1895.

Voor de Ned. opera's van dezen tijd vindt men het een en ander bij D. F. Scheurleer, *Het Muziekleven* (in „Amsterdam in de zeventiende eeuw") bl. 26-35.

Voor Coenraad Droste zie men de derde uitgaaf zijner *Overblyfsels van Geheugchenis* door R. Fruin, Leiden 1879 II dln., waarvan het tweede deel allerbelangrijkste cultuurhistorische aanteekeningen bevat. Van de Parijsche opera en ook van den beroemden acteur Baron en de actrice La Champmeslé, spreekt Droste daar vs. 4870-81.

Eene bespreking der opera's vindt men, wat later, in Van Effen's *Holland-*

schen Spectator No. 104 IV (1732) bl. 105-112 naar aanleiding van Haagsche operavoorstellingen.

Voor Stryker's opera zie boven bl. 138 vlg. en voor Bidloo beneden op Hoofdstuk XI.

Voor Thomas Arents en zijne opera's zie men J. te Winkel, *Thomas Arents tooneeldichter en geschiedzanger,* Tijdschrift IX bl. 90-129. Over zijne operaplannen (uiteengezet als bijlage bij zijne *Mengelpoëzy*) schreef ook H. J. Westerling in De Gids 1919 III bl. 286-294, waar ook nog het een en ander wordt meegedeeld over de voordeelen, die de diaconie van Buiksloot in 1687-88 van de opera aldaar genoot, zoodat de kerkeraad haar bleef toelaten ondanks het protest der Classis van Edam.

De Bruiloft van Kloris en Roosje is al van het begin der 18de eeuw af aan verschillende dichters toegeschreven, en later is die quaestie meermalen onderzocht, zooals door H. Frijlink, *Arend Fokke Simonsz. Zijn leven, denken en werken.* Amst. 1884 bl. 8-13, door J. H. Rössing in zijne nieuwe uitgaaf van *De Bruiloft van Kloris en Roosje,* 's-Grav. 1886, door A. C. Loffelt *Iets over de Bruiloft van Kloris en Roosje en den Nieuwjaarswensch* in Tijdschrift van het Ned. Tooneelverbond XVII (1887-88) en door J. A. Worp, *Dirk Buysero* in Oud Holland IX (1891) bl. 153-180, die daar ook over de andere zangspelen van Buysero handelt. Door aan te toonen, dat het zangspelletje uit de meest verschillende elementen is samengesteld, zoodat eigenlijk niemand voor zich uitsluitend op het auteurschap aanspraak kon maken of gemaakt heeft, meen ik deze quaestie te hebben kunnen oplossen.

De eerste acteur, die te Amsterdam (in 1704) als Thomasvaer optrad, Thomas van Malsen, en deze rol tot 1711 speelde, was eerst in 1700 aan den Schouwburg verbonden en bleef dat tot zijn dood in Sept. 1719. Vóór dien tijd had hij tot het gezelschap van Jan van Rijndorp behoord. De eerste Pieternel van den Amsterdamschen Schouwburg was Petronella Vlieg, echtgenoote van Daniel Kroon, en vermoedelijk sedert 1701 aan den Schouwburg verbonden tot haar dood in 1737.

Dat Buysero op lateren leeftijd schandelijk aan den drank raakte en daardoor jammerlijk onderging, heb ik geleerd uit twee schimpdichtjes in de „Schimp- en Hekeldichten" van 1726 bl. 134, en uit een „Grafschrift voor D.B." in J.Zeeus' *Gedichten* 2 dr. 1737 bl. 356 en uit het gedicht„Troost aan Juffrouw Elizabeth B. op het overlijden van den Ed. Heere D. B." in J. van Hoogstraten's *Mengelpoezy* II (1714) bl. 31-34, waaruit tevens blijkt, dat Buysero in zijn 63 jaar, dus in 1707, overleed. Verder zie men over hem boven bl. 131.

Over het treurspel *Jacoba van Beyeren* van Cornelis Sweerts zie men Willemine C. E. Peletier, *Jacoba van Beieren in het Ned. treurspel* Nijm. 1912 bl. 39-51. C. Sweerts werd 20 Febr. 1670 geboren. Dat blijkt uit een „Harderskout tusschen Melibeus en Philemon, opgedraagen aan de Heer Cornelis Sweerts, onder de naam Coridon, treedende in 't 34 jaar zyns ouderdoms, in Amsterdam den 20 Febr. 1703" door Abr. Alewijn, *Zede- en Harp-*

gezangen 3 dr. Amst. 1715 bl. 125-129. Voor Abraham Alewijn zelf zie men beneden op Hoofdstuk X.

Over *Arlekijn's en Krispijn's op ons Tooneel* schreef J. A. Worp in „Noord en Zuid" XIX (1896) bl. 35-43. Over den oudsten Crispin bij Scarron en bij Blasius zie J. te Winkel, *Bladzijden uit de Geschiedenis der Ned. Letterkunde,* Haarlem 1882 bl. 19-29 en bl. 141.

Voor de zes, vrij naar Plautus bewerkte, stukken van Hendrik van Halmael zie men J. A. Worp, Tijdschrift VIII bl. 85-93,98-100, 132-138 en 142-153.

X. De blijspelen van Asselijn, Bernagie en Alewijn.

Willem den Elger vertaalde behalve zijne blijspelen nog drie treurspelen uit het Fransch en schreef verder eene *Rotterdamsche Arcadia,* Rott. 1699, in 1726 samen met *Gedichten* van hem herdrukt, en verder nog *Zinnebeelden der liefde* (met puntdichten en aanteekeningen), Leiden 1703 (ook Amst. 1725). Zie over hem H. W. Tydeman „Twee Minnebrieven met iets vooraf over den schrijver" in Utrechtsche Volksalmanak voor 1842, bl. 51 vlgg.

Voor Thomas Asselijn zie men boven bl. 113, 125, 136 en 139 en verder Arnold Ising, *Jan Klaassen en andere kluchtspelen aan de hand van Troost geschetst,* 's-Grav. 1879 en J. A. Worp, *Thomas Asselijn,* Tijdschrift IV bl. 45-100, V bl. 62-65.

Zijne vier Jan-Klaaszstukken zijn herdrukt door A. de Jager, *Asselijn's Werken,* Gron. 1878 bl. 227-373 en in de Zwolsche herdrukken door F. Buitenrust Hettema, N. A. Cramer en K. Poll. Zijn blijspel *De Dobbelaar* is naar het handschrift op de Haarlemsche stadsbibliotheek uitg. door R. Grisard in Tijdschrift XXVIII (1909) bl. 162-205.

Voor Pieter Bernagie zie men J. A. Worp, *Dr. Pieter Bernagie* in Tijdschrift III bl. 123-167. Vooraf had J. A. Worp in De Ned. Spectator 1880 bl. 326-329 reeds aangetoond, dat Bernagie zijn blijspel *Goe-vrouw* bewerkt had naar twee der Colloquia van Erasmus. De *Goe-vrouw* en *Studente-leven* zijn opnieuw uitg. door W. L. van Helten in *Drie kluchtspelen der zeventiende eeuw,* Rott. 1871 en *De belachchelyke jonker* en *Studente-leven* zijn herdrukt door G. Velderman in „Bibliotheek van Ned. Klassieken" No. 2. Doetinchem 1882.

Voor Abraham Alewijn zie men J. A. Worp, *Mr. Abraham Alewijn,* Tijdschrift V bl. 246-275. De felle uitval tegen zijn *Puiterveensche Helleveeg* komt voor in *De Hollandsche Tooneelbeschouwer* van 13 Sept. 1762, bl. 25.

XI. Willem III gehekeld en verheerlijkt.

Alle door mij vermelde hekel- en lofdichten op Willem III zijn afzonderlijk uitgekomen en in verschillende pamfletcatalogussen op de jaren te vinden. Vele lofdichten zijn ook in de volledige werken der dichters opgenomen en de genoemde hekeldichten werden nog eens herdrukt in de *Nederduitse en Latynse Keurdigten,* Rott. 1710, nl. „De waerheid aan Philalethes"

aldaar bl. 183-185, de gedichten op de Dordsche quaestie aldaar bl. 218-221, die op de uitlevering van Thomas Armstrong aldaar bl. 130-134, „Hollands Koors" aldaar bl. 145-172, „Op de Oratie ter eere van zijn Doorl. Hoogheid" aldaar bl. 172-174 en „Op de triomfbogen" aldaar bl. 239 vlg.

Over Govert Bidloo ontbreekt ons nog eene goede monographie, te meer noodig, omdat zijne vele vijanden hem (misschien op grond van zijn karakter) in een zeer ongunstig daglicht hebben gesteld, terwijl hij toch als geleerd ontleedkundige en geëerd hoogleeraar een man van beteekenis is geweest en ook op kunstgebied als muzikaal dichter eigenaardige verdiensten heeft, zoodat men zeer goed kan begrijpen, dat na zijn dood zijne Mengelpoëzy en Tooneelstukken nog eens verzameld werden uitgegeven, met uitzondering van zijne grootere stichtelijke en bijbelsche dichtwerken: „Brieven der Gemartelde Apostelen", Amst. 1675 (3 dr. 1712), de dichterlijke uitbreiding van „De Predikatie, welke Jesus Christus buiten Capernaum gedaan heeft", Leyden 1711 en „Koning Salomo-Preediker", Leyden 1712. Al te korte biographieën vindt men van hem bij J. Wagenaar, *Amsterdam* III bl. 237 en bij M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche hoogeschool*, II (Leiden 1832) bl. 161 vlg.

Voor Thomas Arents als hekeldichter der Amst. Regeering zie men J. te Winkel, Tijdschrift IX bl. 120-129.

Voor het bezoek van Czaar Peter in 1697 aan ons land zie men Jacobus Scheltema, „Rusland en de Nederlanden, beschouwd in derzelver wederkeerige betrekkingen", Amst. 1817-19 IV dln. Pluimer's „Welkom-groet aan den Czaar van Muscoviën" vindt men in diens *Gedichten* II (Leiden 1723) bl. 395 vlgg. Daar komen ook andere aanspraken op den Schouwburg en gelegenheidsstukjes van hem voor.

Ludolf Gockinga's hoofdwerk was *Groningaasch adelaar of de gedagten van L. Gockinga*, Gron. 1694. Zie J. te Winkel in het Bijblad bij Noord en Zuid, „De Bibliotheek" I (1883) bl. 17-23.

Petrus Rabus werd geb. te Rotterdam 12 Dec. 1660; hij overleed 13 Januari 1702. Eerst lang na zijn dood kwamen zijne *Gedichten* (Amst. 1741) verzameld uit, verdeeld in Bibeldichten, Heldendichten, Verjaardichten en Bruiloftdichten.

Leven en karakter van Lucas Rotgans vindt men beschreven door Frans Halma in het zeer uitvoerig „Voorberecht" voor *Lukas Rotgans Poëzy van verscheide mengelstoffen*, Leeuw. 1715 (2 dr. 1735), waarin Halma voor het eerst alles, wat Rotgans vroeger liet drukken of (zooals „Zedelessen uit d'oude Verdichtselen") ongedrukt naliet, te zamen uitgaf, behalve *Willem de Derde in Heldendicht beschreven door L. Rotgans*, waarvan te Utrecht het eerste deel in 1698 verscheen, in 1700 door het tweede gevolgd, samen in 1735 herdrukt. Voor zijne treurspelen zie men beneden op Hoofdstuk XXIII.

XII. **De boertige Muze.**

Rotgans' „Boerekermis" is met andere gedichten van hem nog eens uitg.

in Den Haag 1851, nadat het gedicht samen met de andere hier genoemde kermisgedichten herdrukt was in „De Oud-hollandsche Kermisparnas of Kermisdichttafereelen", Amst. 1823. Greenwood's „Boerepinxtervreugt" was vooraf reeds driemaal gedrukt, nl. Rott. 1733, 2 dr. z.p. en j. en Dordrecht 1760. Voor Greenwood als glasgraveur zie men D. Henriques de Castro Dz. in Oud Holland I bl. 280 vlg.

Voor Jan van Hoven zie men boven bl. 141.

Voor de parodieën op de treurspelen van Jan Vos zie men J. A. Worp, *Jan Vos*, Gron. 1879 bl. 55-60, 66-68.

Voor Jan Goeree zie men Pieter de la Rue, *Geletterd Zeeland* bl. 35, 36, 342-344.

Voor Robert Hennebo zie men zijne „Verzamelde dicht-werken, opnieuw nagezien en met eene voorreden, waarin 's Dichters leven, verrijkt", 's-Grav.—Leiden z j. Hij vertaalde ook nog uit het Fransch een blijspel, „D'uytvaerd van Meester Andries", Amst. 1720.

Voor de overige boertige dichters heb ik, behalve enkele mededeelingen over hen in Biographische Woordenboeken, niets kunnen vinden dan in hunne werken zelf en in die van sommige hunner tijdgenooten. Alleen Jan van Gysen is tot in onzen tijd in den volksmond blijven voortleven en wordt hier en daar nog wel vermeld: 't laatst zelfs met vele aanhalingen uit zijn „Amsterdamsche Mercurius" door Corn. J. Gimpel in „Zeventiende Jaarboek van Amstelodamum" Amst. 1919 bl. 81-113. Daarin wordt een gunstiger vonnis voor hem verlangd, dan tijdgenoot en nageslacht over hem velden.

XIII. Stichtelijke dichters.

Voor Tuinman's pamflettenstrijd tegen Marinus Adriaansz. Booms en de Hattemisten zie men Aem. W. Wybrands in „Archief voor Ned. kerkgeschiedenis" I (1885)bl. 51-128. De „Rym-kroon", hem door een schimpdichter aangeboden, vindt men herdrukt in het „Vierde Vervolg van de Latynsche en Nederduitsche Keurdichten", Utrecht 1729 bl. 151-153.

Over Elisabeth Koolaart geb. Hoofman was P. G. Witsen Geysbeek, *Biographisch, Anthol. en Critisch Woordenboek* IV (1823) bl. 96-121 vol bewondering, evenals M. Siegenbeek, naar wiens opstellen over haar in „Euterpe II bl. 89 en „Museum" II bl. 169 hij verwijst. Zie ook (D. Everts) *Huisselijk leven en lotgevallen van Elisabeth Hoofman*, Dordrecht 1855. Over Czaar Peter's eerste en tweede bezoek aan Amsterdam zie J. F. L. de Balbian Verster in het „Zeventiende Jaarboek van Amstelodamum", Amst. 1919 bl. 31-46.

Voor Daniel Willink zie men H. C. Rogge, „Amsterdamsch Jaarboekje" I (1888) bl. 3-19.

XIV. Joan Luyken en zijne geestverwanten.

De oudste levensbeschrijving van Joan Luyken is door een ons nog on-

bekende toegevoegd zoowel aan zijne „Schriftuurlyke Geschiedenissen", als aan „Des menschen begin, midden en einde", beide in zijn sterfjaar 1712 uitgegeven. De beide brievenbundels, die er van hem gedrukt zijn, zouden nog meer welkom wezen als bouwstoffen voor zijn leven, wanneer daaruit niet al wat zijne persoonlijke omstandigheden aangaat, tot zelfs de dateeringen toe, door de uitgevers was weggelaten, waardoor ze uitsluitend het karakter van vrome tractaatjes gekregen hebben.

Verder is voor Luyken's leven en dichtwerk te verwijzen naar:

Pieter Mabé, *Luiken als Mensch en als Dichter beschouwd*, in de „Mnemosyne", Leyden 1829, bl. 199 vlgg.;

Albert Steenbergen, *Johannes Luyken, een blik op zijn leven, werken en tijd*, in „Vaderl. Letteroefeningen", Leiden 1875 II bl. 645 vlgg., 705 vlgg;

H. Italie, *Joan Luyken's jongelingsjaren en zijne Duytse Lier* in Oud Holland VI (1888) bl. 1-20, 161-174;

P. van Eeghen, *Jan Luyken en zijne bloedverwanten*, Amst. 1889;

P. van Eeghen (die een geheel Luyken-Museum bijeenbracht in het Stedelijk Museum te Amsterdam) en J. Ph. van der Kellen, *Het werk van Jan en Caspar Luyken*, Amst. 1905.

Joan Luykens Duytse Lier is meermalen herdrukt, zooals, met eene zeer goede biographie, door Maurits Sabbe in het Klass. Lett. Pantheon, Zutphen z. j., doch zonder de tien gravures, die in het oorspr. werk voorkomen. Daarentegen zijn met de photogravure der oorspronkelijke etsen van Luyken zoogoed als al zijne andere dichtwerken herdrukt door A. W. Sijthoff, Leiden z.j. (1888-92). Eene *Bloemlezing uit Luikens zedelijke en stichtelijke gezangen* werd uitg. door M. A. Amshoff, Gron. 1835 en een bundel *Stichtelijke verzen van Jan Luyken* bijeengebracht en ingeleid door C. B. Hylkema, Zaandam 1904.

't Is nu wel uitgemaakt, dat Luyken de vertaler was van het eerste (eenig gebleven) deel van „Alle de Theosoophsche of Godwijze werken van den Godzaligen en Hoogverlichten Jakob Böhme", Amst. 1686. De bewijzen, die ik gaf voor den grooten invloed van Böhme's werken en met name van diens ook in dit eerste deel voorkomende „Aurora" op Luyken, zouden dan ook met ontelbare andere te vermeerderen zijn, vooral sedert van werken als de zijne in onzen tijd met voorliefde studie wordt gemaakt, nadat er reeds de aandacht op gevestigd was door C. Sepp, *Jacob Böhme's oudste vrienden in Nederland* in de „Godgeleerde Bijdragen" 1870 bl. 635-707. Men zie over dit onderwerp: C. B. Hylkema, *Reformateurs*, Haarlem 1900-1902 II dln.; *De Nieuwlichter Jan Luyken* in De Gids 1904 IV bl. 28 vlgg. en *Jan Luyken toch van den ouden stempel* in de Gids 1909 II bl. 437 vlgg.; J. van der Valk, *Jan Luyken een mystiek Christen* in „Ons Tijdschrift" XII bl. 587 vlgg., 665 vlgg.; J. P. van Melle, *De „oude" Jan Luyken*, Rott. 1912 en F. Reitsma, *De oorsprong van Luyken's „Jezus en de ziel"* in Tijdschrift XXXV (1916) bl. 202-221.

In Duitschland bestaat over Jacob Böhme eene uitgebreide litteratuur. Reeds in 1844 schreef J. Hamberger *Die Lehre des deutschen Philosophen*

Jacob Böhme, München, en later o.a. Adolf von Harless, *Jakob Böhme und die Alchymisten*, Berlin 1870 en de Deensche theoloog H. L. Martensen, *Jacob Böhme, Theosophische Studien*, Leipzig 1882. Bij ons schreef over hem A. H. de Hartog, *Uren met Jacob Böhme*, Baarn 1915.

De toenemende waardeering van Luyken als stichtelijk dichter is er een nieuw bewijs van, dat bij den Nederlander ook nu nog, zooals steeds voorheen, de aesthetische belangstelling nauw aan de godsdienstige of theosophische verwant is.

Voor Luyken's vrienden, voorzoover zij tot de Collegianten behoorden, zie men de litteratuur boven, bl. 112, opgegeven.

Voor Arnold Houbraken (geb. 28 Maart 1660 † 14 Oct. 1719) en vooral voor diens „Groote Schouburgh der Ned. konstschilders en schilderessen", Amst. 1718-21 III dln zie men Corn. Hofstede de Groot, *Arnold Houbraken in seiner Bedeutung für die holländische Kunstgeschichte*" Haag 1891. Voor een dichtwerk „Paulus" van hem zie men beneden op Hoofdstuk XXV.

Voor Claas Bruin zie men J. Wagenaar, *Amsterdam* III bl. 254 vlg. Voor het „Panpoeticum Batavûm" van Arnoud van Halen zie men Jacq. J. M. Heeren in Oud Holland XXXVII bl. 230-240.

Langendijk's gedicht „De Zwitsersche Eenvoudigheid, klaagende over de bedorvene zeden veeler Doopsgezinden of Weerlooze Christenen" vindt men in Langendijk's *Gedichten* II 2 dr. Haarlem 1721 bl. 61-66.

XV. **De heldenzangen van den Spaanschen successieoorlog.**

Het eerst afzonderlijk in 1704 uitgegeven hekeldicht *Haec Libertatis ergo* vindt men herdrukt in „Nederduitse en Latynse Keurdigten", Rott. 1710 bl. 264-272. Van de afzonderlijk uitgekomen gedichten op de overwinningen in den Spaanschen successieoorlog hier de volledige titels op te geven, schijnt mij overbodig. Voor zoover zij vervaardigd zijn door meer bekende dichters zijn zij later ook in hunne dichtbundels opgenomen, zooals die van Schermer in *Lukas Schermers Poëzy*, Haarlem 1712 (2 dr. 1725 en 1730), bezorgd door Pieter Vlaming, die daaraan eene korte beschouwing van den dichter en zijn kortstondigen levensloop deed voorafgaan en aan het slot eene menigte „lijk- en grafgedichten" zijner vrienden en bewonderaars opnam.

De eerst afzonderlijk uitgekomen gedichten tegen den vrede van Utrecht vindt men voor een deel herdrukt in het „Vervolg van de Nederduitse Keurdigten", Rott. 1717 bl. 27-49, 149-155.

XVI. **Hekeldicht en Tooneelbestrijding.**

Voor het leven van Zeeus zie men de levensbeschrijving (vermoedelijk van den boekverkooper Arnold Willis), gevoegd bij de uitgave der *Overgebleve Gedichten van Jacob Zeeus*, Rott. 1726. Een 2de dr. daarvan kwam te Amsterdam 1737 uit, tegelijk met een tweeden druk van *Jacob Zeeus Gedichten*, die het eerst in 1721 verzameld waren uitgegeven.

Voor Arnold Houbraken zie boven, bl. 147.

Dat de werkelijke uitgever der *Nederduitse en La tynse Keurdigten* met de Vervolgen niet Pieter van der Goes was, maar de Rotterdamsche boekdrukker Pieter van der Veer, werd ontdekt door J. H. W. Unger, *Bibliographie van Vondels werken*, Amst. 1888 bl. 5 vlg.

Voor Johannes Hilarides zie men W. Eekhoff in „Nieuw Archief voor Ned. taalkunde", Amst. 1855-56, bl. 397-420, 480 vlg. De tien gedichten, waarin Hilarides bespot wordt, o.a. naar aanleiding van zijn aanval op David van Hoogstraten, komen voor in de *Schimp- en Hekeldigten* 4 dr. Hoorn 1718 bl 219-232 en 5 dr. Hoorn 1726 bl. 179-192.

De bundel, waarin „Alle de Schimpdichten van Juvenalis en Persius door verscheide dichteren in Nederd. vaarzen overgebracht", Haarlem 1709 bijeenverzameld zijn, nadat de meeste reeds afzonderlijk waren uitgegeven, bevat vertaalwerk van Ae. Elmeguidi, Chr. Pierson, F. van Bergen, R. Lydius, Wyb. de Geest, P. Nuyts, P. van Haps, A. Bogaert, J. Westerbaen, L. Schermer, L. Bake, P. Vlaming, W. Sewel, M. van Merwede, J. de Decker en Delcourt.

Het door mij aan B. Huydecoper toegeschreven zeer uitvoerige hekeldicht *Chronomastix of de geessel dezer eeuw* is ook opgenomen in het „Vijfde Vervolg van de Latynsche en Nederduitsche Keurdigten" Utrecht 1729 bl. 114-162. Voor Huydecoper zie men beneden op Hoofdstuk XXIV.

Jan Jacob Mauricius werd 3 Mei 1692 te Amsterdam geboren, zette zich, na te Leiden in de rechten gepromoveerd te zijn, als advocaat in Den Haag neder, wijdde zich sedert 1714, toen hij zich in De Beemster vestigde, aan de veefokkerij, werd 1719 pensionaris van Purmerend en ging in 1725 als resident bij de Nedersaksische Kreitz naar Hamburg. Later ging hij als gouverneur naar Suriname, vanwaar hij in 1751 terugkeerde, en in 1755 werd hij weder resident te Hamburg, waar hij 25 Maart 1768 overleed. Gedurende zijn verblijf te Hamburg bleef hij het Haagsch-Leidsche Tooneelgezelschap getrouw, want toen dat in 1740 te Hamburg kwam spelen, schreef hij daarvoor een „Voorspel tot opening van den Hollandschen Schouwburg", dat hij ook uitgaf met eene aanbevelende voorrede en dat nog eens herdrukt is in zijne *Dichtlievende Uitspanningen*, Amst. 1753, bl. 262 vlgg. Een *Vervolg der dichtlievende Uitspanningen* gaf hij in Amst. 1754 uit en een *Besluit* daarvan te Amst. in 1762. Behalve eenige oorspronkelijke en vertaalde tooneelstukken gaf Mauricius ook nog andere dicht- en prozawerken uit, die wij hier wel zullen mogen voorbijgaan, ook al was hij een invloedrijk Maecenas op kunstgebied, die wel verdiende, dat hier het weinige, wat er van hem in den tekst is gezegd, eenigszins werd aangevuld.

Voor Petrus Burmannus zie men M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool* II (Leiden 1832) bl. 177 vlg. Zijn tooneelstrijd is ook besproken door J. N. van Hall, *Professer Burman en de Utrechtsche predikanten* in „Het Tooneel", Eerste (eenige) jaargang, Utrecht 1878, bl. 48-65, die echter niet alle pamfletten heeft gekend.

Petrus Burmannus mag ook zelf tot onze tooneeldichters gerekend wor-

den, daar hij „Les femmes savantes" van Molière vertaalde als *De geleerde vrouwen*, Thiel 1713, 2 dr. Utrecht 1723.

Voor de voorstellingen te Utrecht gegeven zie men W. G. F. A. van Sorgen, *De tooneelspeelkunst in Utrecht en de Utrechtsche Schouwburg*, 's-Grav. 1885.

Voor het verbod van alle tooneelspelen te Dordrecht zie J. L. van Dalen, in Oud Holland XVII (1899) bl. 47-52, voor dat te Nijmegen H. D. J. van Schevichaven, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden*, Nijm. 1898 bl. 173 vlg., en verder voor het tooneel buiten Amsterdam, Den Haag en Leiden J. A. Worp. *Geschiedenis van het Drama en van het Tooneel* II (1908) bl. 242-245, 285-289.

XVII. De Poëtenoorlog.

Over Jean le Clerc zie men A. des Amorie van der Hoeven, *De Joanne Clerico et Phil. a Limborch*, Amst. 1843, en ook de „Oratio funebris in obitum J. Clerici" door J. J. Wetstenius, Amst. 1736.

Eene biographie van D. van Hoogstraten door Pieter Vlaming vindt men in diens uitgave van *Davidis Hoogstrateni Poemata. Ed. ult.* 1728; maar vooral zie men over hem Th. Nolen, *Iets over David van Hoogstraten en de letterkundige twisten van zijn tijd*, Rott. 1886, waar men tevens een uitstekend overzicht vindt van den poëtenoorlog, vooral van het eerste gedeelte daarvan.

Daardoor voorgelicht, heb ik getracht de menigte pamfletten, waarmee hij gevoerd werd, chronologisch te rangschikken en zooveel mogelijk de personen, waarop zij doelen en die ze opstelden te ontdekken, doch ik meende er alleen van te moeten meedeelen, wat van iets meer dan zuiver persoonlijk belang was. Die pamfletten zijn ten deele nog als afzonderlijke blaadjes of kleine bundeltjes voorhanden. Vele zijn ook opgenomen in het „Vervolg op de Nederd. en Latynsche Keurdigten", Rott. 1717 bl. 78-112 en het „Tweede Vervolg", Rott. 1724 bl. 43-65, 124-129. Eenige kan men ook terugvinden in de later uitgegeven werken der schrijvers.

Daarna is nog een veel vollediger overzicht der pamfletten van den poëtenoorlog gegeven door E. F. Kossmann, *Nieuwe Bijdragen tot de Geschiedenis van het Ned. Tooneel*, 's-Grav. 1915 bl. 30-74, waar zij echter niet chronologisch zijn gerangschikt, maar in rubrieken verdeeld, ofschoon gedichten uit de eene rubriek niet zelden betrekking hebben op gedichten uit de andere. Die rubrieken zijn 1e De Klerikaansche strijd, 2e Joan de Haes en J. Zeeus, 3e Jan van Hoogstraten tegen Arn. Houbraken en J. Zeeus, 4e David van Hoogstraten c. s. en Jan van Hoogstraten c.s., 5e De Huibert en Constantia et Labore, 6e De strijd om Vondel, en 7e J. van Rijndorp in den Poëtenstrijd.

De rubriek „De Hubert en Constantia et Labore", waartoe de „Kooldichten" behooren, is, omdat ook Pieter Langendijk er aandeel aan nam, eveneens uitvoerig behandeld door C. H. Ph. Meijer, *Pieter Langendijk*.

Zijn leven en werken, Den Haag 1891 bl. 426-431, die overigens ook, bl. 432-443, andere hekeldichten van Langendijk, „Spreeuwdichten" uit den poëtenoorlog, bespreekt.

Voor het aandeel, dat Justus van Effen aan den poëtenoorlog nam, en over het Haagsche gezelschap, dat „Le journal litéraire" uitgaf, zie men W. Bisschop, *Justus van Effen, geschetst in zijn leven en werken,* Utrecht 1859, bl. 44-70.

Het gedicht „Aan Philalethes", geteekend Aristoteles Stagyrites, dat ik met Nolen aan Joan de Haes toeschreef, wordt door Kossmann aan Abraham Bogaert toegekend ; doch van veel belang is dat niet. Te onrechte volgde ik met Nolen het bericht van een tijdgenoot, dat het geestige gedicht „De Zangberg gezuivert, Muizenzang" van J. J. Mauricius zou zijn. Terecht wordt dat gedicht door Kossmann aan hem ontzegd, vooral ook omdat Mauricius zelf meer dan eens heeft weersproken, er de vervaardiger van te zijn. Het zal wel het werk van zijn vriend De Huybert wezen.

XVIII. De windhandel gehekeld.

Voor John Law zie men L. A. Thiers, *Histoire de Jean Law,* Paris 1826 (nouv. éd. 1878), Horn, *Jean Law, ein finanzgeschichtlicher Versuch,* Leipzig 1878, en Alexi, *John Law,* Berlin 1885.

Voor den windhandel hier te lande zie men, behalve J. Wagenaar, *Vad. Historie* XVIII bl. 216-229, vooral S. Vissering, *Het groote tafereel der dwaasheid* in De Gids XX 1856 I bl. 643 vlgg. en Laspeyres, *Geschichte der Volkswirthschaftlichen Anschauungen der Niederländer und ihrer Litteratur zur Zeit der Republik,* Leipzig 1863.

Voor den excentrieken Amersfoortschen dichter Jonkh. Everard Meyster, die eigenlijk nog tot de vorige periode behoort, daar hij omstreeks 1617 geboren werd, zie men Jacobus Scheltema, *Gechied- en Letterkundig Mengelwerk* V. 2 bl. 206 vlgg., 3, bl. 241 vlgg.

Het groote Tafereel der dwaasheid is, niet alleen als prentwerk, zeer uitvoerig beschreven door F. Muller, *Beredeneerde Beschrijving van Nederl. Historieplaten* I 3 (Amst. 1876) bl. 103-132.

Langendijk's beide blijspelen, *Quinquampoix of de Windhandelaars* en *Arlequyn Actionist* (met vertooningen), dat zich op den titel noemt „naar het Theater Italien" of „op de wyze van het Italiaansch Tooneel" (d.i. de geïmproviseerde commedia dell' arte), zijn, behalve afzonderlijk, ook gedrukt in Langendijk's *Gedichten* II (1721) bl. 369-443, en later opnieuw, met name voorzien van inleiding en aanteekeningen, door C. H. Ph. Meijer, Zutphen 1892.

De andere in den tekst besproken tooneelstukken komen, evenals die van Langendijk, alle in „Het groote Tafereel der dwaasheid" voor. Over die stukken is ook gehandeld door J. A. Worp, *De Windhandel op het tooneel,* in „Noord en Zuid" 1901 bl. 380-392.

XIX. De Hofdichten.

Voor den tuinbouw der zeventiende en achttiende eeuw zie men Dietrich, *Geschichte des Gartenbaues*, Leipzig 1863; Hüttig, *Geschichte des Gartenbaues*, Berlin 1879; Mangin, *Histoire des jardins*, Paris 1887; Jessen, *Gartenanlagen und Gartendekorationen*, Berlin 1892; Leon. Springer, *De Oud-hollandsche tuinkunst. Proeve eener bijdrage tot hare geschiedenis*, in „Eigen Haard" 1889; en verder de in den tekst aangehaalde werken van Jan van der Groen, D'Argenvillé, Simon Schijnvoet en La Cour.

De van Huydecoper aangehaalde woorden over de theetuintjes vindt men in zijn gedicht „Aan den Hollandschen leezer" vóór zijne *Hekeldichten, Brieven en Dichtkunst van Q. Horatius Flaccus*, Amst. 1737.

Voor Pieter Vlaming zie men J. Wagenaar, *Amsterdam* III bl. 255. De vier helden- en heldinnebrieven in de „Dichtlievende Uitspanningen" van 1710 werden door mij te onrechte aan Vlaming toegeschreven: zij zijn het werk van Wellekens. Voor Wellekens zelf zie men beneden op Hoofdstuk XX. Voor Clara Feyoena van Sytzama zie men Seerp Anema, *Een vergeten Dichteres uit de 18de Eeuw* in „De Ster der Christ. weekbladen". 1920.

Uit de hofdichten, door mij vermeld en voor een deel gekarakteriseerd, heb ik getracht een groot hofdicht in proza samen te stellen, waarin al de wonderen der tuinbouwkunst van die dagen vereenigd zijn. Voorzoover ik weet, is over die gedichten, elk op zich zelf, nog niets geschreven. Wèl zijn van sommige buitenplaatsen reeksen van afbeeldingen in druk verspreid, zooals b.v. in 1726 van Zydebalen, waarvan J. de Beyer in 1746 ook 24 O.-I.-teekeningen (in bezit van M.Onnes van Nijenrode) heeft gemaakt. Dit prachtig, aan de in 1681 gestichte zijdefabriek verbonden, buitengoed van Jacob van Mollem was, toen Hoogvliet (zie over hem op Hoofdstuk XXV) het in 1740 bezong, in bezit van diens zoon David (†1746), wiens dochter, gehuwd met Anthony Sydervelt, het nog in 1781 bezat. Na 1800 is het gesloopt. Ook aan dit buitengoed bracht Czaar Peter in 1718 een bezoek, evenals verscheidene andere reizigers. Zie daarover Albrecht von Haller, *Tagebücher seiner Reisen*, Leipzig 1883 p. 56 (bezoek in 1723), Ed. van Biema, *Een reis door Holland in* 1736, in Oud Holland XXVIII bl. 90 vlg., Z. C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen*, Ulm 1753-54 III p. 698 vlg. en G. W. Kernkamp in „Bijdragen van het Hist. Genootschap te Utrecht XXXI (1910), bl. 399 vlg. (eene reis van den Zweed Bengt Ferrner in 1759).

Ook zie men over Zydebalen een opstel van C. Kramm in „Utrechtsche Volksalmanak voor 1851" bl. 54 vlgg. Bij vergissing heb ik Zydebalen verkeerd gelocaliseerd. Het lag even buiten Utrecht op den Oort aan de Vecht en den straatweg naar Amsterdam.

XX. Herders- Veld- en Visscherszangen.

De eigenaardige vorm, waaronder de liefde voor de natuur zich in dezen tijd openbaarde, paste volkomen bij den toen in de kunst heerschenden

rococostijl, die bij het begin der achttiende eeuw den barokstijl had verdrongen, waarmee in de tweede helft der zeventiende eeuw de Renaissance was ondergegaan. En die „kunst der achttiende eeuw", zegt A. W. Weissman (in het Bilderdijk-Gedenkboek, bl. 212), „weerspiegelt zóó volkomen den geest, de elegantie, den goeden smaak, de twijfelzucht der menschen, die toen leefden, dat zij recht heeft op onze bewondering". 't Is waar, ook in de bouwkunst en beeldhouwkunst heerschte de Fransche geest, maar toch zoo eigenaardig vernederlandscht, dat, volgens denzelfden geschiedschrijver der bouwkunst, de Amsterdamsche architectuur der grachtenhuizen met hunne vernieuwde gevels uit de achttiende eeuw „nergens ter wereld haar wedergade vindt". Deze „is het geweest, die op Amsterdam haar stempel heeft gedrukt".

Zeker niet minder kenmerkend dan in de bouwkunst, trad het, onder de Franschen ontstane, rococo ook in de schilderkunst op, waarvan Antoine Watteau (geb. 1684 † 1721) in zijn kort leven wel de vruchtbaarste en begaafdste vertegenwoordiger was, wiens werken door de graveerstift wijd en zijd werden verspreid en veel navolging vonden, ook in ons land. Voor hem, en daarmee voor de geheele kunstrichting van dien tijd, zie men E. de Goncourt, *L'art du XVIII siècle*, 3 éd. Paris 1880, Volbehr, *Antoine Watteau*, Hamburg 1885, Dargenty, *Antoine Watteau*, Paris 1891 en A. Rosenberg, *Antoine Watteau*, Bielefeld-Leipzig 1896.

Vreemd is het wel niet, dat in dit tijdvak ook de bucolische poëzie tot een verjongd leven geraakte, getuige vooral de stichting der „Accademia degli Arcadi" te Rome in 1690. Daar nu onder deze „Arcadiërs" Sannazaro, die allengs door jongere dichters wat op den achtergrond was gedrongen, met bijna afgodische bewondering als „de groote herder" werd vereerd, waren het, behalve Sannazaro zelf, ook zijne leermeesters, Theocritus en vooral Virgilius, uit wier bucolica nu in geheel Europa eene nieuwe pastorale poëzie opbloeide, ook bij ons, zooals o.a. duidelijk uitkomt in de uitvoerige *Verhandeling van het Herdersdicht,* die J. B. Wellekens toevoegde aan zijne vertaling van „Amintas, herderspel van Torquatus Tasso", Amst. 1715, en het niet minder uitvoerige *Leven van Sannazaer*, door Pieter Vlaming toegevoegd aan zijne vertaling der „Arcadia van Sannazarius", Amst. 1730, nadat hij ook reeds de „Jacobi sive Actii Synceri Sannazarii Vita" van Antonius Vulpius had toegevoegd aan den tweeden druk, dien hij, met zijne noten verrijkt, bezorgde van de al in 1689 door Joan van Broekhuizen uitgegeven „Accii Sinceri Sannazarii Opera latine scripta, Amst. 1728. Als meest gezaghebbend aestheticus der Accademia degli Arcadi trad in Italië zelf Gianvincenzo Gravina op, met name in zijn werk „Della ragion poetica" van 1718.

Het „Leven van J. B. Wellekens" is beschreven door zijn vriend Pieter Vlaming en uitgegeven voor Wellekens' *Zedelyke en ernstige Gedichten*, die echter niet in 1733 (Vlaming's sterfjaar), maar eerst in 1737 te Utrecht het licht zagen. Men zie over hem ook J. Wagenaar *Amsterdam*, III bl. 255. Voor de Jansenisten, tot welke Wellekens behoorde, zie men W. P. C.

Knuttel, *De toestand der Ned. Katholieken ten tijde der Republiek*, Den Haag 1892 II dln., begin IIde deel.

Voor Abraham de Haen zie men J. Wagenaar, *Amsterdam* III bl. 268.

Voor Mr. Kornelis Boon van Engelant (geb. 1680 † 1750) zie men zijn bundel *Gedichten*, Delft 1724, maar vooral den tweeden druk Leyden 1732, waar bl. 59-114 zijne „Harderszangen" en ook zijn „Visscherszang" voorkomen en ook het een en ander over zijn leven te vinden is en over zijne kunsttheorieën, die, hoe erbarmelijk zijne poëzie ons ook moge toeschijnen, karakteristiek zijn voor dien tijd. Een afzonderlijk deel, ook in tweeden druk te Leyden 1732 uitg. (eerste druk Delft 1730) bevat zijne *Tooneelpoëzy* volledig, behalve zijn harderspel *Dorinda*, dat te 's-Grav. 1735 werd uitg. met eene opdracht aan Arnold Hoogvliet en Hendrik Schim, waarin hij uitlegt, waarom hij van het oorspronkelijke twee tooneelstukken heeft gemaakt.

Dat Katharina Johanna de With bij hare vertaling van Contarini's „Fida ninfa" den Italiaanschen dichter op den voet volgde, is eigenlijk niet juist: uit de vergelijking van hare vertaling met die van Simon Ingels (dien zij te onrechte Ingen noemde, zie boven, bl. 73) blijkt, dat zij diens rijmlooze verzen zeer getrouw in rijmende alexandrijnen overbracht.

Voor Pieter Vlaming zie boven bl. 151.

Langendijk's herders- veld- en visscherszangen komen voor een deel voor in het IIIde Deel zijner *Gedichten*, Haarlem 1751, maar meerendeels in het Ie Deel, Haarlem 1721, bl. 67-234 en daar is ook in het „Voorbericht" te vinden, wat ik van hem over het gewenschte karakter van den herderszang aanhaalde.

Van Effen's bespotting van „een lijkdicht op de dood van een zee-bevelhebber" in den vorm van eene herderskout vindt men in *De Hollandsche Spectator* N. 3, I (1731) bl. 21.

Voor Johanna Koerten zie men J. D. C. van Dokkum, *Hanna de knipster en haar concurrenten* in „Het Huis oud en nieuw" XIII (1915) bl. 334 vlgg.

Halma's woorden over de slechts tijdelijke waarde van gelegenheidsdichten vindt men in het „Voorberecht" voor zijne uitgave van *Lukas Rotgans Poëzy*, Leeuw. 1715.

Bernard de Bovyer de Fontenelle (geb. 1657 † 1757), tegen wien Wellekens het goed recht van den visscherszang bepleitte, was in de „Académie française", waarvan hij sinds 1691 lid en sinds 1697 vast secretaris was, een man van groot gezag. Zijne „Oeuvres complètes" werden te Parijs in 1758 in XI dln. uitgegeven en later nog meermalen.

Het lied van de Visschertjes in de „Chineesche schim" is vertaling van een lied, beginnend „Lison dormait dans un bocage" uit het zangspel *Julie* (1746) van G. F. Poullain de Saint-Foix, bij ons vertaald als „Julie," Opera. Het fransche stuk nagevolgt door J. T. N(eytz) z.p. en j., en nog eens als „Julie of de gelukkige proef. Tooneelspel naar het fransch van Saint-Voix (*sic*)", Amst. 1778.

XXI. Huibert Kornelisz Poot.

Het leven van Poot (vermoedelijk door Jacob Spex), dat grappig slaafs den trant van Brandt's levensbeschrijvingen nabootst, is het eerst gedrukt vóór het derde deel van Poot's *Gedichten*, Delft 1735 (herdrukt in 1747 en 1780). Voor Poot's vrouw, Neeltje 't Hart, zie men J. G. Frederiks in De Ned. Spectator, 1887 bl. 428.

Over Poot leze men Nic. Beets in diens „Verpoozingen op letterkundig gebied", 2 dr. Amst. 1873, bl. 181-254. Ook C. Busken Huet besprak hem in het eerste deel zijner „Litterarische Fantasiën", terwijl hij ook eene „Bloemlezing zijner gedichten", Schiedam 1866 II dln uitgaf.

De uitgaven van Poot's werken zijn in den tekst voldoende aangeduid, behalve eene goede Bloemlezing daaruit met aanteekeningen van D. Hooft, Amst. 1823 II dln.

Het Woordenboek, waarvan Poot het eerste deel voor de pers gereed maakte, is getiteld „Het groot natuur- en zedekundig Werelttooneel of Woordenboek van meer dan 1200 aeloude egiptische, grieksche en romeinsche zinnebeelden of beeldenspraeck" enz. enz. Delft 1743-50 III dln.

Eene biographie van Poot's vriend Jacob Spex (geb. te 's-Grav. 19 Oct. 1704 † aldaar 3 Jan. 1775) is te vinden in zijne *Nagelaaten Gedichten*, Leyden 1777. Hij bezorgde in 1747 een nieuwen druk van Poot's gedichten en ook werken van anderen, evenals Poot zelf had gedaan.

Voor de rederijkers in Noord-Nederland in dezen tijd en vooral voor de dorpskamers in het Westland, waarin Poot zijne eerste opleiding ontving, zie men Willem Kops in de „Werken van de Maatsch. der Ned. Letterkunde" II (1774) bl. 213-351, G. D. J. Schotel, *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland*, Rott. 1871 II bl. 60-206 en vooral de *Bibliotheca Belgica*, die eene uitvoerige bibliographie bevat van al wat door deze kamers in het licht is gegeven. Alewijn bespotte de rederijkers in zijn kluchtspel „Latona of de verandering der boeren in kikvorschen", Rotgans in zijn „Boerekermis" en Th. Snakenburg in Van Effen's *Holl. Spectator* No. 108 IV (1732) bl. 147-154.

XXII. Pieter Langendijk.

Het Leeven van Pieter Langendijk is gevoegd bij het vierde deel van P. Langendijk's *Gedichten*, Haarlem 1760 en is waarschijnlijk van de hand van Willem Kops Philipsz. Veel uitvoeriger echter is zijn leven beschreven door C. H. Ph. Meijer, *Pieter Langendijk. Zijn leven en werken*, Den Haag 1891. Ook zie men over hem F. Z. Mehler. *Pieter Langendijk*, Culemborg 1892.

Over de Haarlemsche kamer „Trou moet blijcken" in zijn tijd zie men E. H. von Baumhauer, *De Societeit „Trouw moet blijken" in de* 18*de en* 19*de eeuw*, Haarlem 1880 en C. H. Ph. Meijer, *Pieter Langendijk*, Den Haag 1891, bl. 49-112, 554-559.

Dat de klucht van *De Zwetser* vrij wat ontleend heeft aan *Die Historie van Slenner-Hincken* (opgenomen in „Den Westvaelschen Speelthuyn",

Amst. 1661, Utrecht 1687) is het eerst opgemerkt door M. Westerman in zijn brief „Aan de schrijvers van het tijdschrift De Tooneelkijker" (1816) en later voldingend bewezen door A. Postma, Tijdschrift XII (1893) bl. 268-278. Ontleening aan de „Klucht van de Mof" wordt daardoor onwaarschijnlijk.

De klucht van *De Zwetser* is samen met de *Krelis Louwen* met inl. en aant. opnieuw uitg. door C. H. Ph. Meijer in het Klass. Lett. Pantheon, No. 128, Zutphen z.j. De *Krelis Louwen* is in 1767 te Hamburg vertoond onder den titel „Claus Lustig, ein Milchbauer als Alexander der Grosse oder die Komödianten auf dem Lande". H. J. Roullaud gaf er eene Fransche vertaling van onder den titel : „Alexandre le Grand ou le Païsan Roi, comédie trad. du Holl. de M. P. Langendijk", Amst. 1751. In 1822 verscheen er ook nog eene prozavertaling van in de „Chefs-d'oeuvre des théâtres étrangers", Paris et Bruxelles. In die verzameling vindt men ook eene prozavertaling van *De Wiskunstenaars*, getiteld : „Les mathématiciens ou la jeune fille en fuite, comédie en 3 actes par P. Langendijk", XVIII Bruxelles 1824.

Van *Het Wederzydsch huwelyksbedrog* is de genoemde roman het eerst als bron aangewezen door Jan ten Brink in Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, I (1891) bl. 639 vlg. Met uitvoerige inleiding en aanteekeningen is *Het Wederzydsch huwelyksbedrog* opnieuw uitg. door J. te Winkel in Zwolsche herdrukken V (1890) 3 dr. 1909 en daarna nog eens door F. A. Stoett in het Klass Lett. Pantheon No. 68, Zutphen z.j.

Voor *Quincampoix of de Windhandelaars* en *Arlequyn Actionist* zie men boven, bl. 150.

De Spiegel der vaderlandsche kooplieden is met inl. en aant. herdrukt door C. H. Ph. Meijer in het Klass. Lett. Pantheon N. 125 Zutphen z.j.

XXIII. **Het treurspel.**

Voor het Fransch-classieke treurspel van Corneille, Racine en Crébillon zie men, behalve de algemeene litteratuur over het Fransch-classicisme, reeds vermeld bl. 135, ook nog in 't bijzonder :

Charles Arnaud, *Les théories dramatiques au XVII siècle. Etude sur la vie et les oeuvres de l'abbé d'Aubignac*, Paris 1887 ;

Saint René Taillandier, *Corneille et ses contemporains*, Paris 1864 ;

E. Faguet, *Corneille*, 6 éd. Paris 1892 ;

G. Lanson, *Corneille*, Paris 1898 ;

P. Robert, *La poétique de Racine*, 2 éd. Paris 1891 ;

G. Larroumet *Racine*, Paris 1898.

Racine's zoon Louis Racine schreef *Mémoires sur la vie de Jean Racine* Paris 1747 II dln. en *Remarques sur les tragédies de Jean Racine* III dln.

Voor den invloed der Fransche treurspeldichters op de Nederlandsche zie men Chr. van Schoonneveldt, *Over de navolging der klassiek-fransche tragedie in de Ned. treurspelen der achttiende eeuw*, Doetinchem 1906, waar-

in echter meer over de latere Ned. treurspeldichters gehandeld wordt, dan over de in dit hoofdstuk besprokene.

Voor Lucas Rotgans zie men boven, bl. 144 en voor zijne treurspelen P. van Limburg Brouwer, *Bezitten de Nederlanders een nationaal tooneel ?* in „Werken der Hollandsche Maatschappij" VI (Leyden 1823), bl. 49-52. Den lof, in Van Effen's *Holl. Spectator* aan Rotgans als treurspeldichter toegezwaaid, vindt men aldaar I (1732) bl. 213.

Voor Gerard van Loon zie men Edw. van Even, Dietsche Warande IX (1871) bl. 197-227.

Voor Coenraat Droste zie men boven bl. 141 ; voor zijn treurspel *Vrouw Jacoba van Beyeren* zie men Willemine C. E. Peletier, *Jacoba van Beieren in het Ned. treurspel,* Nijm. 1912 bl. 52-62.

Voor Kornelis Boon zie men boven, bl. 153 en voor Claas Bruin boven bl. 147.

XXIV. Balthazar Huydecoper.

Van Huydecoper ontbreekt ons nog eene wetenschappelijke biographie, die tegelijk de beteekenis zijner treurspelen en tevens zijner taalkundige werken en geschiedvorsching zal moeten uiteenzetten, omdat hij zoowel door zijn artistieken als zijn wetenschappelijken arbeid zijn tijd zoo juist en op zoo verdienstelijke wijze kenmerkt. Nu is voor hem slechts te verwijzen naar N. G. van Kampen, *Geschiedenis der Letteren en Wetenschappen,* II ('s-Grav. 1822) bl. 161-163, 196-200, en naar G. D. J. Schotel, *Commentatio de meritis B. Huydecoperi in linguam literasque Belgicas,* Lugd.Bat. 1831-34.

Zijne „Proeve van taal- en dichtkunde" is door Frans van Lelyveld nog eens wat vermeerderd, ook met eigen aanteekeningen van den uitgever, en met zeer uitvoerige registers in druk bezorgd, Leyden 1782-91 IV dln. ; en W. Bilderdijk voegde er nog „Korte aanmerkingen op Huydecopers proeve van taal- en dichtkunde" Amst. 1828 bij.

Eene enkele maal heeft Huydecoper ook Latijnsche verzen gemaakt, zooals in 1713 het gedicht *Pax Ultrajectina.*

Over het revolutionair optreden van Voltaire tegen Corneille, wiens tooneelspelen hij later (1765 XII dln.) met commentaar uitgaf, zie men beneden op Hoofdstuk XXX.

XXV. Bijbelsche heldendichten.

Niet uit zich zelf ondernam Jan van Hoogstraten het behandelen van Paulus' leven in een heldendicht. Eene geheele geschiedenis is daaraan verbonden. Arnold Houbraken had eene reeks van tafereelen uit Paulus' leven gegraveerd en wilde, om deze uitgegeven te krijgen, daar eene berijmde levensgeschiedenis van den apostel bijvoegen, maar daar hij vaardiger

was met de graveerstift, dan met de pen, had hij met veel getob nog slechts een deel kunnen bewerken van het gedicht, dat hem zelf niet beviel. Hij wendde zich daarom in 1709 tot zijn leerling Jacob Zeeus met het verzoek er hem zijn oordeel over mee te deelen en het, zoo noodig, te verbeteren, en deze, die voor de beschaving zelf geen tijd of geen lust had, maar toch niet wilde, dat zijn leermeester er een slecht figuur mee zou maken, droeg het werk ter verbetering aan zijn dichtvriend Joan Vermeulen op, terwijl hij zelf aan Houbraken zijne bezwaren mededeelde, maar met een lofdicht ter aanmoediging, dat later als een lofdicht op Jan van Hoogstraten is gedrukt. Vermeulen echter schijnt ook weinig lust in de beschaving gehad te hebben, liet het liggen en vertrok in 1711 naar Afrika. Toen wendde Houbraken zich tot Jan van Hoogstraten, en deze had al in 1712 het gedicht zoo grondig omgewerkt en ook voltooid, dat Houbraken het gaarne op diens naam in het licht wilde zenden. Het was hem trouwens alleen om het uitgeven van de platen te doen. Voor deze echter vroeg Houbraken, toen het gedicht reeds gedrukt was, van den uitgever Lucas Kloppenburg te Gouda een honorarium, dat deze te hoog vond en weigerde te betalen, waarop Houbraken, zonder er Van Hoogstraten in te kennen, het gedicht met diens naam en met zijne eigene gravures te Amsterdam in 1712 bij P. Boeteman in het licht zond. Kort daarop nu (nog in Augustus van hetzelfde jaar) gaf Kloppenburg een tweeden druk van het gedicht op naam van Van Hoogstraten, maar met gravures van J. Wandelman uit. Naar aanleiding daarvan zagen vervolgens verscheidene strijdschriften het licht en ook schimpdichten o.a. van J. Zeeus, die het voor Liris (d.i. Houbraken) opnam, en van Jan van Hoogstraten, die door zijne tegenstanders als Roscius werd aangeduid. Zie hierover Jacq. Heeren in „Bijblad voor Taal en Letteren" VI (Dec. 1914) N. 24, bl. 139-143 en E. F. Kossmann, *Nieuwe Bijdragen tot de geschiedenis van het Ned. tooneel*, 's-Grav. 1915 bl. 41-46.

Voor Coenraet Droste zie men boven, bl. 141 en voor Lucretia Wilhelmina van Merken beneden op Hoofdstuk XXXVII.

Aan de Amsterdamsche uitgave van 1724, door Poot in 't licht gezonden van Joan de Haes' *Jonas de Boetgezant*, was nog eene Delftsche van 1723 voorafgegaan, misschien eerst na den dood van den dichter, die 12 Febr. 1723 overleed, maar met eene voorrede van hem van Aug. 1722.

Van Laurens Steversloot mag hier wel even worden aangeteekend, dat hij (anoniem) in 1720 ook veel opzien baarde met zijn hatelijke dichtwerk „Papekost, opgedist in geuse schotelen, handelende van de pausselijke opkomst, afgodery en beeldendienst, mis, mitsgaders hun val en einde, in Nederduitsche dichtkunst gebraght". Zie daarvoor Dietsche Warande 1879 bl. 423.

Het „Leven van Arnold Hoogvliet" is beschreven door Jan de Kruyff in „Levens der Ned. dichteren en dichteressen, uitg. door „Kunst wordt door arbeid verkreegen", Leyden 1782.

Voor zijn *Abraham de aartsvader* zie men J. Macquet, *Proeven van dichtkundige letteroefeningen* I (Utrecht 1780) bl. 141-381. Een tiende druk, die

er te Rotterdam in 1780 van verscheen, werd nog gevolgd door een elfden met voorbericht en aanteekeningen van B. ter Haar, Nijm. 1841. Jan Punt heeft voor het werk ook twaalf platen gegraveerd.

Voor Hoogvliet's hofdicht *Zydebalen* zie boven, bl. 151.

Van Jacob Targier (geb. 1688 † 1735) bezitten wij eene levensbeschrijving, door Joannes Badon toegevoegd aan zijne „Nagelaten Gedichten", Delft 1737.

Voor Frans van Steenwijk zie men beneden op Hoofdstuk XXX.

Voor Anna Roelfsema-Van der Horst zie men H. C. M. Ghysen, *Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haar tijd*, Rott. 1919, naar aanleiding van een brief van Betje Wolff van 12 Dec. 1765 (in „Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken, uitg. van Johs Dyserinck, bl. 1-6), waarover ook Johs Dyserinck in „Elsevier" Juli 1903 bl. 61-65.

Van Willem Hendrik Sels (geb. 27 Maart 1741 † 16 Dec. 1789), den „philosoof van Dennenbroek" (onder Barneveld), zooals hij genoemd werd, is het leven beschreven door H. H. Vitringa en toegevoegd aan eene uitgave van nagelaten geschriften onder den titel „Kleine werkjes van Mr. W. H. Sels", Kampen 1792.

XXVI. Spectatoriale geschriften.

Voor de Engelsche Spectatoriale geschriften zie men:

A. Chalmers, *The British Essayists with prefaces historical and biographical* London 1803 XLV dln.;

W. M. Thackeray, *The English humourists of the eighteenth century*, London 1853;

Lucy Aikin, *The life of Joseph Addison*, London 1843 II dln.;

Th. B. Macaulay, *The life and writings of Addison* in „Critical and historical essays" V (Leipzig 1850) p. 68-161;

W. J. Courthope, *Joseph Addison* London 1884 en

G. A. Aitken, *Life of Sir Richard Steele*, London 1889 II dln.

Voor Van Effen is de oudste bron het *Leven van Justus van Effen*, geschreven door zijn vriend P. A. Verwer en toegevoegd aan een tweeden druk van *De Hollandsche Spectator*, Amst. 1756 VI dln.

Later zijn alleen bloemlezingen uit den Spectator uitgegeven, zooals door N. G. van Kampen, „Lessen van levenswijsheid en menschenkennis opgezameld uit den Hollandschen Spectator van Justus van Effen (met eene redevoering over J. van Effen), Dev. 1838, tweede deel door E. Moll, Dev. 1839;

A. J. van der Aa, „Bloemlezing uit den Hollandschen Spectator van Justus van Effen met eene levensschets van dien schrijver", Schiedam 1853-72 IV dln. (Klass. Lett. Pantheon, N. 17, 32, 53 en 103);

A. W. Stellwagen, „Bloemlezing uit den Holl. Spectator, met inleiding" Gron. 1889.

Over Van Effen's aandeel aan „Le journal littéraire" zie men boven, bl. 150.

Zijne „Relation d'un voyage de Hollande en Suède, contenue en quelques lettres de l'auteur du Misantrope" is te vinden in den 3 dr. van „Le Misantrope", 1742.

Het hoofdwerk over Van Effen is: W. Bisschop, *Justus van Effen geschetst in zijn leven en werken*, Utrecht 1859. Verder heeft men over hem nog:

Jacobus Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* II 2 (1818) bl. 140-185 en A. van Heel, *Justus van Effen, eene voorlezing*, 1845.

Voor Pieter Merkman (geb. 22 Januari 1699 † 1760) zie men „Vruchten ingezameld door de aloude rederijkkamer De Wijngaardranken", III (Haarlem 1840), bl. 27-39 en A. H. Garrer, *Een medewerker van Justus van Effen* in „Onze Eeuw" 1910 IV bl. 267 vlgg.

Voor Gerhard Schroder zie men H. Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche hoogeschool* II (Utrecht 1847) bl. 158-164. 241-244.

Van Jacob Campo Weyerman (geb. 9 Aug. 1677) bestaat eene autobiographie in het IVde (laatste) deel van zijn compilatiewerk „De levensbeschrijvingen der Ned. konstschilders en konstschilderessen", Dordrecht 1729-69. Zie over hem W. P. Sautijn Kluit, *Jacob Campo Weyerman als journalist* in „Nijhoff's Bijdragen voor Vaderl. geschiedenis en oudheidkunde" N. R. VII (1871) bl. 193 vlgg.

Voor Nicolaus Bondt zie men M. C. van Hall, *Mr. Jan Bondt en diens vader Mr. Nicolaus Bondt* (1845).

Voor de overige medewerkers en navolgers van Van Effen kan ik alleen verwijzen naar hunne werken en naar de Biographische Woordenboeken, van welke P. G. Witsen Geysbeek's *Biogr., Anthol. en Critisch Woordenboek* vooral uitvoerig is over Frans de Haes en O. C. F. Hoffham, die als dichters niet onverdienstelijk zijn. Eene levensschets van Hoffham gaf P. J. Uylenbroek ook nog als toevoegsel tot diens nagelaten geschriften, nl. „De boerenschouwburg, kluchtig blijspel; de kluchtige opera, tooneelfragment; Gedichten en losse Gedachten", Amst. 1801.

Overigens zie men voor hen en voor alle Nederl. navolgingen van Van Effen's tijdschrift vooral J. Hartog, *De Spectatoriale geschriften van 1741-1800*, Utrecht 1872, 2 dr. Utrecht 1890.

Voor John Locke, die, ook door zijn langdurig verblijf hier te lande (1683-88), hier grooten invloed op het denken oefende en wel voornamelijk op opvoedkundig gebied, zie men vooreerst zijn leven beschreven door Fox Bourne, London 1876 II dln. en verder o.a:

Th. E. Webb, *Essay on the intellectualism of John Locke*, London 1858;

Victor Cousin, *La philosophie de Locke*, 6 éd. Paris 1873;

E. Schärer, *John Locke, seine Verstandestheorie und seine Lehren über Religion, Staat und Erziehung*, Leipzig 1860;

E. Tritsche, *John Locke's Ansichten über Erziehung*, Naumburg 1866 en G. von Hertling, *John Locke und die Schule von Cambridge*, Freiburg 1892.

XXVII. **Sybrand Feitama.**

Het leven van Sybrand Feitama werd geschreven door Jan de Kruyff en komt voor in „Levens der Ned. dichteren en dichteressen, uitg. door Kunst wordt door Arbeid verkreegen" I Leyden 1782. Verder leveren de lijkzangen achter zijne „Nagelaten Dichtwerken" (1764) en zijne eigene werken met de uitvoerige voorredenen de beste bronnen voor zijn denken en werken en voor het gezag, dat hij zich in zijn tijd heeft kunnen verwerven. Het gunstig oordeel, dat Corver over hem als tooneelkenner had, vindt men uitgesproken in diens *Tooneel-aantekeningen*, Leyden 1786, bl. 112 vlg. 183, 113 vlg., 70 en 64. Zie Feitama uitbundig geprezen door Van Effen in diens *Hollandschen Spectator*, N. 140 V bl. 153-160; en vgl. ook N. 145 bl. 196 vlg. en N. 221 VIII bl. 84-88.

Voor Lambert ten Kate zie men J. Wagenaar, *Amsterdam* III bl. 241, H. Tollius, *Over Lambrecht ten Kate Hermanszoon* in „Siegenbeek's Museum" I (1812) bl. 23 vlgg., en vooral A. van der Hoeven, *Lambert ten Kate*, 's-Grav. 1896, waarin bl. 119-168 zijne „Oeffenschets over het vereisch der dichtkunst" geheel is opgenomen met uitvoerigen commentaar. Vooraf was ook Ten Kate's „Verhandeling over het denkbeeldige schoon der schilders, beeldhouwers en dichters" waarvan in 1724 alleen eene Fransche vertaling het licht had gezien, afgedrukt door J. A. Alberdingk Thijm in de „Dietsche Warande" VIII (1869) bl. 115-141. Op deze en andere totnogtoe ongedrukte geschriften (in handschrift bewaard op de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek) is vooral opmerkzaam gemaakt door M. Siegenbeek in zijn „Museum" IV bl 201 vlgg.

Wat over Ten Kate als geniaal beoefenaar der vergelijkende germanistiek is geschreven, moeten wij hier onvermeld laten. Alleen moge worden opgemerkt, dat Jacob Grimm, die ongetwijfeld veel aan hem te danken had, hem slechts eene enkele maal in zijne „Deutsche Grammatik" vermeldt, maar dat hij naar verdienste gewaardeerd is door Rud. von Raumer, *Geschichte der germ. Philologie*, Munchen 1870 p. 139 vlgg. en door Herm. Paul in *Grundriss der germ. Philologie* 2 Aufl. I (Strassburg 1901) p. 36-38.

Voor Claas Bruin zie men boven, bl. 147.

Voor Charles Sebille, den in zijn tijd zoo hooggeachten kunstkenner, is het meest opmerkelijk, dat hij Voltaire's voorbeeld, om ook partij te trekken van Shakespeare's dramatische kunst, ter harte nam in een tijd, waarin bij ons nog maar enkelen wisten, dat er ooit een Shakespeare had bestaan. In Hoofdstuk XXX van den Ontwikkelingsgang is daarvan gesproken naar aanleiding van het Voorbericht, dat Sebille schreef voor zijne, eerst na zijn dood uitgegeven, vertaling van Voltaire's treurspel „La mort de César". De uitgaaf van die vertaling is met die van zijn „Pompejus" (naar P. Corneille) en „De Dobbelaar" (naar Régnard) bijeengebonden en voorzien van den gemeenschappelijken titel: „De Tooneelpoëzy van Charles Sebille", Amst. 1742. Daarbij zijn ook lijk- en grafdichten op hem gevoegd. Later schijnen deze stukken niet herdrukt te zijn, en zeker

zijn zij ook niet dikwijls vertoond, al behoorde de rol van Cesar in den „Pompejus" ook, volgens Corver (*Tooneel-aantekeningen* bl. 7-10), tot Punt's meesterwerken.

Ten bewijze, dat van de door Feitama gehekelde dichters Roland van Leuve en Willem Swaanenburg nog lang, met Jan van Gijsen en A. F. Crous, den bewerker van „Josephs Droef-Bly-Einde spel" (Gron. 1721) als typen van slechte poëten berucht bleven, zie men Pieter Nieuwland's gedicht „Ter verjaringe van den Heere Harmanus Asschenbergh" in diens „Gedichten", Amst. 1788 bl. 111-119.

Voor den spreekwoordelijk geworden Willem Swaanenburg, wiens raadselachtige dichtkunst ik gepoogd heb eenigszins te verklaren, zie men ook A. de Jager, *Nieuwe taal- en letteroefeningen*, Gron. 1876, bl. 46-69.

De drie aangeduide reeksen van weekbladen, die Swaanenburg onder de zinspreuk „Virgilius zonder Mecaenas" nog uitgaf na zijn „Parnas", zijn getiteld:

„De herboore outheit of Europa.... alles tot tydkorting der welmeenende beschreeven", Amst. 1725;

„Arlequin Distelateur of overgehaalde nouvelles", Amst. 1725-26 en „De vervrolykende Momus of koddige berisper", Amst. 1727. Het laatste droeg hij op aan Hans Christoffel Ludeman, Doctor zonder Promotie, dien hij als „gedeserteerd schoenmaker" aanspreekt. De voorreeden dateert hij „Uit mijn ziekbedde, den 2 October 1727".

XXVIII. Jan Harmensz. de Marre.

Voor Jan de Marre is alleen te verwijzen naar J. Wagenaar, *Amsterdam* III bl. 257 en naar het uitvoerig artikel van P. G. Witsen Geysbeek, *Biogr., Anthol. en Critisch Woordenboek* IV bl. 344-366, die vol lof over hem is. Overigens raadplege men de werken van Jan de Marre zelf, die ook het een en ander over zijn persoon en leven bevatten.

Voor zijn treurspel *Jacoba van Beieren* in 't bijzonder zie men Willemine C. E. Peletier, *Jacoba van Beieren in het Ned. treurspel*, Nijm. 1912 bl. 63-79, waar vooral op het „Historisch, geographisch en genealogisch woordenboek" (1725) van A. G. Luïscius wordt gewezen als De Marre's ook door hem zelf genoemde historiebron naast het meer bekende werk van Gouthoeven. Voor den opgang, dien het stuk maakte, zie men M. Corver, *Tooneel-aantekeningen*, bl. 5 vlg.; vgl. aldaar bl. 31 vlg. en 177.

XXIX. De Amsterdamsche schouwburg onder De Marre's leiding.

Voor het Amsterdamsche tooneel tusschen 1733 en 1763 zijn nog altijd de hoofdbronnen: Simon Styl, *Het leven van Jan Punt* in „Levensbeschryving van eenige voornaame, meest Ned. mannen en vrouwen", 2 dr. (Haarlem 1795) IX bl. 1-103 en de daardoor uitgelokte *Tooneel-aantekeningen*, Leyden 1786 van Marten Corver. Daaruit is ook het meeste geput, wat men vindt

bij A. van Halmael Jr. *Bydragen tot de geschiedenis van het tooneel,* Leeuw. 1840 en bij Ferd. von Hellwald, *Geschichte des holländischen Theaters,* Rott. 1874.

„Een nieuw lied op de Bendes van de Acteurs en Actrices van de Amsterdamsche Schouwburg" van 1731 is herdrukt in het „Sesde Vervolg van de Latynsche en Nederduitsche Keurdichten", Rott. 1733 bl. 104-109. Petronella Kroon heette van zich zelf niet De Vlieg, maar Vlieg.

Voor Adriana Maas zie men Corver's *Tooneel-aantekeningen* bl. 4-8, 101-106. Voor de andere tooneelspelers is het niet wel doenlijk alle bladzijden van dit werk aan te halen, die over hen inlichten.

Over Johannes Bouhon en zijne vrouw Cornelia Bouhon-Ghyben is nog in 't bijzonder gehandeld door F. van der Goes, *De familie Bouhon* in „Het Tooneel" I Utrecht 1878, bl. 271-309.

De door Anna van Hattum in proza vertaalde *Cenie* werd door Corver in 1760 uitgegeven met eene belangrijke „voorreede", waarin hij de „nieuwigheid" om een stuk in proza op het tooneel te brengen o.a. met deze woorden verdedigt: „dat een Toneeldichter zig meer moet bevlijtigen om het gemoed van den Aanschouwer te raaken, dan om door een hoogdravende of zoetvloeijende zangtoon enkel zijn gehoor te streelen, en dat dieshalven hoe waarschijnlijker en natuurlijker een Blijspel kan vertoont worden, hoe het kragtiger op het gemoed werkt." De rol van Cenie, een meisje van tien jaar, werd toen gespeeld door Marie Schmit-Duim.

Voor het tooneel in 1732-34 en het eerste optreden van Punt zie men *De Hollandsche Spectator* van Van Effen, 2 dr. N. 7 IV (1732) bl. 129-146, N. 141 V (1733) bl. 161-168 en N. 264 IX (1734) bl. 190.

De lofdichtjes van Feitama en De Marre op Punt's portret vindt men in „Arn. van Halen's Pan Poëticum Batavûm verheerlijkt door Lofdichten en Bijschriften, grootendeels getrokken uit het Stamboek van Michiel de Roode en nu eerst in 't licht gebragt door het Genootschap Kunst wordt door arbeid verkreegen", Leyden 1773 bl. 38, en 58. J. M. Quinkhard beeldde daar Punt samen met De Roode op één paneeltje af. Bekend is Punt's zelfportret „in het Caracter van Achilles, 't laatste Tooneel des vierden Bedryfs", door hem in 1770 geteekend en gegraveerd. Een lofdicht van 12 Dec. 1733 „Op de vertoning van het treurspel Sertorius op den Amst. Schouwburg" door Punt vindt men in het „Negende Vervolg van de Latynse en Ned. Keurdichten" Rott. 1734 bl. 116-118.

De namen der acteurs, die in De Marre's *Eeuwgetyde van den Amsterdamschen Schouwburg* optraden, vindt men vermeld bij C. N. Wybrands, *Het Amsterdamsche Tooneel* 1617-1772, Utrecht 1873, waar bl. 178-185, 251-255 eene uitvoerige beschrijving van het eeuwfeest wordt gegeven.

De twaalf vermelde afbeeldingen der decoraties van den Schouwburg werden uitg. door J. Smit. Voor de Schilders ervan zie men J. Wagenaar, *Amsterdam* II bl. 402 vlg. De door W. Writs afgeteekende zes decoraties zijn eerst na den brand gegraveerd en, naar het schijnt, eerst in 1804 uitgegeven in „Nieuwe Atlas van Amsterdam", Amst. bij J. W. Elwe.

De vijf tafereelen uit Vondel's Gysbreght van Aemstel, in den tekst vermeld, zijn door S. Fokke geteekend en gegraveerd. Van de titelvignetten, die sedert 1680 en vooral in de achttiende eeuw de uitgaven der tooneelstukken versierden, zijn de meeste geteekend en gegraveerd door Jan Punt en Simon Fokke; de beste zijn die, welke naar crayon-teekeningen van Cornelis Troost, meest door Pieter Tanjé, gegraveerd zijn.

De resolutie tegen de ongeregeldheden van acteurs en actrices van 1757 vindt men bij C. N. Wybrands, *Het Amst. Tooneel*, bl. 255 vlg.

XXX. Het tooneelrepertoire in het midden der achttiende eeuw.

Voor Lucas Pater staan ons, niettegenstaande hij in zijn tijd beroemd en ongetwijfeld ook een der beste en meest vooruitstrevende vertegenwoordigers van zijn tijd was, geene bronnen ten dienste, behalve korte aanteekeningen in Biographische Woordenboeken en zijne werken zelf. De groote opgang, dien zijn *Leeuwendaal hersteld door de vrede* had gemaakt, werd niet geëvenaard door dien van zijn feestspel van 1763 *De Juichende Schouwburg*, dat ten tooneele kwam als manifest van den nieuwen tijd. De ontevredenheid over den toestand van het tooneel en vooral over het gebrek aan oorspronkelijke tooneelstukken werd toen met eenige vinnigheid uitgesproken door Cornelis van Engelen in „De Denker" I (1763) bl. 17 vlgg., aangehaald bij C. N. Wybrands, *Het Amsterdamsche Tooneel* 1617-1772, Utrecht 1873 bl. 192 vlg. en 203-205. Intusschen is er wel niemand, die later méér vertalingen (vooral uit het Hoogduitsch) heeft geleverd, dan juist Van Engelen.

Dat Frans van Steenwijk voor het beste zijner treurspelen, *Leonidas*, door Uylenbroek, die het na 's dichters dood uitgaf, „een keurig voorbeeld van volkomenheid in de kunst" genoemd, veel te danken had aan Racine's „Iphigénie" is aangetoond door Chr. van Schoonneveldt, *Over de navolging der klassiek-fransche tragedie in Ned. treurspelen der achttiende eeuw*, Doetinchem 1906, bl. 97-101, die ook, bl. 111-119, 189-199 en 200-208 uitvoerig handelde over Frederik Duim's *Zaïre*, diens bijna woordelijk aan Corneille ontleende kunstregels en diens fellen aanval op Voltaire.

Intusschen was Duim, al vond hij ook instemming bij Lessing in het 16de stuk van diens *Hamburgische Dramaturgie*, toch veeleer conservatief, dan man van den vooruitgang, terwijl Voltaire integendeel nieuwe banen opende voor de dramatische poëzie. Daarvoor zie men in de eerste plaats Voltaire's vele beschouwingen in de inleidingen op zijne stukken en elders en verder o.a. (behalve de boven, bl. 135, vermelde litteratuur) H. Lion, *Les tragédies et les théories dramatiques de Voltaire*. Paris 1896; Richard Mahrenholtz, *Voltaires Leben und Werke*, Oppeln. 1885 II dln.; Gustave Desnoiresterres, *Voltaire et la société française au XVIII siècle*, Paris 1867-75, 2 éd. 1887 VIII dln. en P. Valkhof et J. Fransen, *Voltaire en Hollande* in „La Revue de Hollande" Mars-Avril, 1916.

Voor Charles Sebille, den leerling van Voltaire, zie boven, bl. 160.

Voor de „comédie larmoyante" zie men G. Lanson, *Nivelle de la Chaussée et la comédie larmoyante*, Paris 1887.

Met het door mij behandelde repertoire van Aug. 1760 tot Mei 1762 (naar de aanplakbiljetten op de Amst. Univers.-bibliotheek) vergelijke men de lijsten der stukken, vertoond van Juli 1737 tot Mei 1738 en van Aug. 1767 tot Mei 1768, meegedeeld door F. van der Goes in den „Noord- en Zuid-Ned. Tooneelalmanak", Amst. 1878, bl. 79-84. Uit die vergelijking blijkt, dat van de in 1737-38 vertoonde 127 stukken in 1760-62 nog 86, dus ruim twee derde, werden gespeeld; maar de andere waren daarmee nog niet gebannen, want van die andere vinden wij er in 1767-68 nog 7 terug en op het repertoire van Punt in 1793-94 nog weer 14 andere, zoodat hoogstens slechts 20 der 127 stukken van 1737-38 in lateren tijd ongespeeld bleven: ik zeg hoogstens, omdat het repertoire van de andere jaren niet onderzocht is. Dat is dus wel een bewijs van de geringe afwisseling, die er gedurende meer dan eene halve eeuw in het repertoire werd gebracht; en meer dan honderd stukken waren reeds vóór 1737 geschreven of vertaald, terwijl verscheidene zich op het eind van de achttiende eeuw reeds langer dan eene eeuw hadden weten staande te houden.

Voor de bewondering, die het, 20 April 1761 voor het eerst gespeelde, treurspel *Demophontes* destijds vond, al werd het later ook als in slechte verzen vertaald afgekeurd, zie men het *Schouwburgnieuws* I (Amst. 1764) bl. 17-21, 24-26, 240 vlg., 320 en 355 vlg., II (Amst. 1765) bl. 122 vlg.

De stukken, door de familie Frederic van 1758 tot 1763 in den Franschen schouwburg aan den Overtoomschen weg vertoond, werden te Amst. in 1763 uitgegeven onder den titel „Théâtre français d'Amsterdam ou Recueil des pièces représentées par les Enfants du Sr Frédéric".

Voor het Italiaansche Opera-gezelschap van d'Amicis en het kabaal, dat het verwekte, zie men C. N. Wybrands. *Het Amst. Tooneel 1617-1772*, Utrecht 1873, bl. 188 vlg. en J. H. Rössing in „Het Ned. Tooneel" II (1873) bl. 323-330.

XXXI. Michiel de Swaen, de dichter van Vlaamsch Frankrijk.

Voor Michiel de Swaen zie men Prudens van Duyse, Belg. Museum, IX (1845) bl. 392-414; J. J. Carlier, „Bulletin du Comité flamand de France" V (1869) p. 246 en „Annales du Comité flamand de France XI (1870-71); en vooral Maurits Sabbe, *Het Leven en de Werken van Michiel de Swaen*, Brussel 1905.

Een portret van De Swaen naar het origineel van Matthijs Elias van Noordpeene is te vinden in de „Annales du Comité flamand de France XXV (1900) p. 1.

De Swaen's klucht „De verheerlyckte Schoenlapper ofte de Gecroonde Leersse", die voor 't eerst in 1718 te Gent werd gedrukt, is in eene later verbeterde redactie naar een handschrift uitg. door C. Looten in de „Annales du Comité flamand de France" van 1891 en in 't zelfde jaar ook af-

zonderlijk te Rijssel. Dat het stuk uitstekend geschikt is voor vertooning, zelfs nog in onzen tijd, werd 9 Aug. 1916 bewezen, toen het door de zorgen van Adriaan van der Horst nog eens weer op den Amsterdamschen stadsschouwburg ten tooneele werd gebracht.

Het in 1707 te Duinkerke voor 't eerst gedrukte tooneelspel „De zedelycke Doodt van Keyser Carel den Vyfden" is door J. F. Willems herdrukt in het Belg. Museum VII (1843) bl. 325-376 en daarna, naar een eenigszins afwijkend handschrift, nog eens weer door C. Looten in de „Annales du Comité flamand de France XXV" (1900).

Voor Johannes Petrus van Male zie men Ph. Blommaert in Belg. Museum III (1838) bl. 174-191.

Voor de rederijkers in Vlaamsch-Frankrijk zie men D. Carnel, *Les sociétés de Rhétorique chez les Flamands de France* in de „Annales du Comité flamand de France" van 1859-60 en C. P. Serrure, *Het Nederlandsch in Frankrijk* in Vaderl. Museum I (Gent 1855) bl. 215-249, waar echter slechts enkele feiten uit de achttiende eeuw worden meegedeeld.

XXXII. De Vlaamsche dichters.

Voor de Vlaamsche dichters der achttiende eeuw zie men het tweede deel van J. F. Willems, *Verhandeling over de Nederduytsche Tael en Letterkunde opzigtelyk de Zuydelyke Provintiën der Nederlanden*, Antw. 1824 en voor de rederijkerskamers in Vlaanderen de boven, bl. 45 vlg., opgegeven litteratuur.

Voor Joannes Droomers zie men F. A. Snellaert, Belg. Museum IX bl. 312 vlg., 363-365.

Voor Peter Smidts zie men F. A. Snellaert, Belg. Museum IX bl. 313 vlg.

Voor Jan Acket zie men J. Broeckaert, „Leven en Werken der Zuidned. schrijvers" I (1900) bl. 2 vlg.

Voor den Brusselschen dichtwedstrijd van 1700 zie men Maurits Sabbe, *Het Leven en de Werken van Michiel de Swaen*, Brussel 1905, bl. 46-65.

Voor Jan Ballee zie men Fr. de Potter in „Leven en Werken der Zuidned. schrijvers" I (1900), bl. 42 vlg.

Voor het optreden van vrouwen bij de rederijkersvertooningen zie men E. van der Straeten, *Le théâtre villageois en Flandre*, Brux. 1881 I p. 85-87.

Voor Guillaume Frans van Brabant zie men A. de Vlaminck in Vaderl. Museum V bl. 167 vlg., 171, 173, 176.

Voor het verzet van den pastoor van Appels tegen de vertooning van het treurspel „Carolus Stuart" zie men E. van der Straeten, *Le théâtre villageois en Flandre*, Brux. 1881 p. 89-96.

Voor Pieter Vincent zie men D. J. van der Meersch, Belg. Museum VII bl. 391-401 en 406 vlg. en voor Constantinus van der Eecke aldaar bl. 406- 411.

Voor Jacob Hye zie men Ph. Blommaert, Belg. Museum X bl. 422 vlg. en *De Ned. schryvers van Gent*, Gent 1861 bl. 307-312, voor Lieve Fran-

van Bouchaute aldaar bl. 334-336 en voor Jodocus de Wolf aldaar bl. 364- 372.

XXXIII. De Brabantsche dichters.

Voor de Brabantsche dichters zie men vooreerst de litteratuur bij het vorige hoofdstuk voor de Vlaamsche in 't algemeen opgegeven en bovendien :

Voor Jan des Roches : J. F. Willems, Belg. Museum IV bl. 427-447, N. G. van Kampen, *Beknopte geschiedenis der Letteren en Wetenschappen in de Nederlanden* III (Delft 1826) bl. 145-147, 151-155 en De Reiffenberg *Eloge de Jean des Roches*, in l'Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique, Brux. 1843.

Voor Livinus de Meyer, wiens gedicht *De Gramschap* nog eens herdrukt werd door J. M. Schrant, Gent 1827 : Ph. Blommaert, *De Ned. schryvers van Gent*, Gent 1861 bl. 336-339 ;

Voor Barbara Ogier : F. A. Snellaert, Belg. Museum IX bl. 308 vlgg. ;

Voor Jan Baptist Jouffroy : P. Tack in Volkskunde XIX (1908) bl. 95-103, die hem echter vereenzelvigt met zijn in 1740 overleden gelijknamigen vader, ofschoon deze geen dichter, althans geen facteur der „Peoene" te Mechelen is geweest, zooals de zoon dat was tot 1759 ;

Voor de Liersche rederijkers Melchior Balthazar Bortel, Carolus en J. F. Truyts, Johannes Andreas Kempens, Willem Frans Gommaer Verhoeven, Jan Baptist Schaken, A. F. de Neve, Joannes Franciscus van der Borcht en Jan Baptist Stommels zie men J. F. Willems in Belg. Museum VIII bl. 313-330.

Voor de nagelaten en ongedrukt gebleven „Belgiade" van Verhoeven zie men J. F. Willems, Belg. Museum IV bl. 257-259.

Voor Jan de Grieck zie men F. A. Snellaert, Belg. Museum IX bl. 314 vlg.

Voor Joannes Franciscus Cammaert zie men J. Broeckaert in „Leven en Werken der Zuidned. schrijvers" III (1907) bl. 184-186.

XXXIV. Willem van Haren.

Voor Willem van Haren zie men :

J. H. Halbertsma, *Het geslacht der Van Haren's. Fragmenten*, Deventer 1829 en *Letterkundige Naoogst* II, Dev. 1845 bl. 427-530 ;

C. Busken Huet, *De Van Haren's* in Litterarische Fantasiën VI (1875) bl. 1-57 met een naschrift van 1878;

H. J. Polak, *De gebroeders Van Haren* in zijne „Studiën", Zutphen 1888, bl. 1-106 en

H. E. Moltzer, *Hareniana. Brieven van W. en O. Z. van Haren*, Gron. 1876.

Zijne dichtwerken zijn tweemaal verzameld uitgegeven, nl. als : „Dichterlijke Werken van W. en O. Z. van Haren", uitg. door Jeron. de Vries, Amst. 1824-26 VI dln. en

„Leven en Werken van W. en O. Z. van Haren", uitg. door J. van Vloten, Deventer 1871-74.

Van de *Friso* is na 's dichters dood nog eene Fransche vertaling verschenen: „Les aventures de Friso, roi des Gangarides et Prasiates, trad. du Hollandais par H. Jansen, Paris 1785.

Over die *Friso* schreven: Nic. Beets in zijne „Verpoozingen op letterkundig gebied" 2 dr. Amst. 1873 bl. 41-111 en J. Koopmans in „De Beweging" III 3. bl. 166 vlgg., 304 vlgg. en over de verbeteringen, die Van Haren er nog voor eene derde uitgaaf in aanbracht en die alleen in handschrift bewaard bleven, zie men F. C. Wieder in Tijdschrift XVI bl. 21-24.

De „Gedigten voor en tegens Jonkheer Willem van Haren" schijnen meerendeels eerst afzonderlijk te zijn uitgegeven en vervolgens in vier bundels, die eindelijk vereenigd zijn tot één bundel met eene door Houbraken gegraveerde titelprent, waarboven „Hollands Vryheidt", en een „Generael register", dat echter niet altijd met den inhoud der vier bundels overeenstemt. Ook zijn de uitgevers der bundels niet dezelfde.

Voor Van Haren's *Leonidas* zie men Jacobus Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* I (Amst. 1817) bl. 132-161.

Daar deze gedichten politieke beteekenis hadden, trokken zij natuurlijk ook in Engeland zeer de aandacht en verscheen daar in„ Gentlemans Magazine for 1742" p. 270 in 46 Engelsche verzen een „Extract of Mr. van Haaren's Love of Peace, a Poem in three Cantos, written in Low Dutch", dat den inhoud van Van Haren's „Lof der Vrede" in 't kort weergeeft. Zie J. H. van Lennep in De Navorscher XIII (1863) bl. 369.

Het lofdichtje van Voltaire op Van Haren, dien hij hoopte gunstig voor Frankrijk te kunnen stemmen en daarom vleide, liet Van Haren later afdrukken voor den tweeden druk van de „Friso" in 1758. Het is door verschillende dichters vertaald, zelfs wel driemaal door Pieter Langendijk. Zie diens *Gedichten* III bl. 154-156. Toen Voltaire het in 1743 schreef, was hij niet voor de eerste maal in ons land: hij was reeds in 1713 en 1723 vrij lang in Den Haag geweest en kwam er ook nog in 1737.

Van de pamfletten in proza en rijm, die er even vóór en vooral in 1747 met betrekking tot de verheffing van Willem IV verschenen, vindt men een groot deel samengebonden, met eene titelprent van Houbraken, als „Versaameling van Verscheide politique, ernstige als andere stukken, Die zoo in Digtmaat als Prosa van het Wonder Jaar 1747 byeen zyn verzameld, om ter geheugenis in een Boek-deel bewaard te kunnen worden".

Andere bundels, zooals de in den tekst genoemde „Eerzuil bij de Verheffinge van W. K. H. Friso, Prince van Oranje" enz. van 1747 en „Dichtkunstig gedenkteeken voor de Ned. Vryheid" van 1748, bevatten gedichten van de meest bekende dichters dier dagen. Ook bij de geboorte van den Erfprins (den lateren Willem V), 8 Maart 1748, zagen verschillende juichkreten in rijm het licht, maar bij den dood van Willem IV in 1751 hieven slechts enkele, meest onbekenden, rouwzangen aan.

XXXV. De Stroomdichten.

Het „Leven van Dirk Smits" werd beschreven door zijn vriend Nikolaas Versteeg, die het in 1764 bij het derde deel van Smits' „Nagelaten Gedichten" voegde. Verder zie men voor hem de voorlezing van A. de Jager, „Dirk Smits eene eeuw na zijn verscheiden in zijne geboortestad herdacht", Rott .1852.

Voor Nicolaas Simon van Winter zie men beneden op Hoofdstuk XXXVII.

XXXVI. Natuurbeschouwing in poëzie.

De algemeene belangstelling, die de studie der natuur in de achttiende eeuw vond en waarbij het vooral de machtige geest van Newton was, die den blik, ook der leeken, op het oneindig groote richtte, terzelfder tijd, dat Leeuwenhoek met zijne microscopen hunne oogen ook voor het oneindig kleine opende, wekte allengs meer en meer bewondering voor de natuur zelf in plaats van voor de door den mensch zoogenaamd veredelde natuur, zooals bij den aanvang der achttiende eeuw. Vooral droeg daartoe het populariseeren van de uitkomsten der natuurwetenschap door mannen als Fontenelle en La Pluche bij, en bij ons vooral door Bernard Nieuwentyt, ofschoon buitensporig natuurgedweep, althans bij ons, eerst tot het volgend tijdvak behoort. In dezen tijd toch kon er nog maar alleen van ernstige belangstelling sprake zijn, voor de plantenwereld vooral bevorderd door Linnaeus, die ook geruimen tijd in ons land verblijf hield, en volgens wiens indeeling van de drie rijken der natuur de Amsterdamsche geneesheer M. Houttuyn bij ons eene „Natuurlyke historie", Amst. 1761-85 III dln uitgaf.

In de grootere en kleinere lusthoven en de Academische kruidtuinen werden zeldzame planten gekweekt. In de kabinetten der Maecenaten trof men keurige herbaria, in hunne bibliotheken prachtwerken aan, als van Georgius Everardus Rumphius, die zoowel de Ambonsche plantenwereld zorgvuldig had onderzocht en afgebeeld, als de conchyliënwereld der Molukken en daarmee bij menig verzamelaar den lust wekte, een kabinet van schelpen en kinkhorens te vormen. Over hem zie men P. A. Leupe, *G. E. Rumphius, Ambonsch natuurkundige.* Amst. 1871. Tegen het eind dezer periode wekte ook hier Buffon door vorm zoowel als inhoud zijner geschriften belangstelling voor de geheele dierenwereld, en voor dieren en planten beide, ook in verband tot de geneeskunde, reeds vroeger de Zwitser Albrecht von Haller, als geleerde begaafd leerling van Boerhave en reeds daardoor aan ons land verbonden, als dichter geliefd om zijne eenvoudig-gevoelvolle poëzie en met name om zijn dichtwerk „Die Alpen" (1729), dat hier tal van lezers vond.

Meer nog dan bij het van Locke uitgegaan rationalisme, dat in David Hume zijn schitterend hoogtepunt ging bereiken, en in Duitschland vooral

door Christian Wolff werd vertegenwoordigd, paste deze natuurbeschouwing bij het er aan verwante Engelsche deïsme van John Toland, Anthony Collins en anderen (waarover men zie G. V. Lechler, *Geschichte des englischen Deïsmus*, Stuttgart-Tüb. 1841), dat veel ingang bij ons vond, ofschoon het zich hier maar zelden in geschriften onbewimpeld uitte, daar het, niet zonder reden, voor Socianisme werd gehouden en de placaten daartegen nog altijd niet waren ingetrokken. In elk geval werd deïsme, of wat erop geleek, in de Gereformeerde kerken van den kansel niet geduld; maar onder de Doopsgezinden, die geen leerdwang kenden, was het anders en onder hen kon het dus meer uiting vinden, zooals in de geschriften van twee uitnemende godsdienstleeraars, Johannes Stinstra en Allard Hulshoff. Voor den eerste zie men C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd*, Amst. 1865-66 II dln en voor den tweede W. de Vos, *Leven en Character van Allard Hulshoff*, Amst. 1895.

Nog meer aanhang kon het deïsme langzamerhand bij ons krijgen, toen het, zij 't ook op wat andere wijze, ook door Fransche schrijvers werd verkondigd en wel in rationalistischen geest door Voltaire en, wat later, in sentimenteelen geest door Rousseau, wiens invloed zich echter eerst tegen het eind van dit tijdvak bij ons kon doen gelden, evenals die van het Duitsche deïsme van Reimarus (sedert 1774) en, doch eerst in den aanvang van het volgende tijdvak, van diens machtigen paladijn Lessing, die echter wat meer onder Spinoza's invloed stond. Zie over hem Adolf Stahr, *G. E. Lessing. Sein Leben und seine Werke*, Berlin 1859, 9 Aufl. 1887 II dln.

Voor Jan de Marre zie men boven, bl. 161 en voor Nic. Simon van Winter op het volgende hoofdstuk.

Het vers van Pieter Langendijk „Ter bruilofte van François Vriends en Adriana Margareta van Helmond" (1746) vindt men in diens „Gedichten" III bl. 362-366.

XXXVII. Lucretia Wilhelmina van Merken.

Dat er over L. W. van Merken en N. S. van Winter bijna geene litteratuur bestaat, ondanks het groote gezag, dat zij zich bij hun leven verwierven, is zeker hieraan te wijten, dat zij tot de heksluiters eener periode behoorden, waarop eene van de hunne geheel afwijkende poëzie volgde. Het uitvoerigst is nog over hen P. G.Witsen Geysbeek in zijn *Biogr., Anthol. en Critisch Woordenboek* IV (1823) bl. 401-412 en VI (1827) bl. 519-531.

Van Merken's leerdicht *Het nut der Tegenspoeden* van 1762 (2dr. 1768) werd in 1818 nog eens herdrukt, haar heldendicht *David* van 1767 is reeds in 1768 herdrukt en verder gaf M. D. de Bruyn te Utrecht in 1851 nog eene „Anthologie uit de gedichten van L. W. van Merken" uit, maar overigens schijnt het, behalve van enkele hunner treurspelen, bij een eersten druk hunner werken gebleven te zijn.

Over hetgeen Van Merken voor haar *Artemines* aan Corneille's Rodogune ontleende, zie men Ch. van Schoonneveldt „Over de navolging der klassiek-

fransche tragedie in nederl. treurspelen der achttiende eeuw", Doetinchem 1906, bl. 85-87 en aldaar bl. 128-131 over den invloed door Voltaire's „Les Scythes" op Van Winter's *Menzikoff* geoefend.

XXXVIII. Het proza.

Voor de origineelen der bij ons vertaalde romans verwijs ik alleen naar John Colin Dunlop, *History of prosefiction*, London 1888 II dln en voor de vertalingen zelf naar G. D. J. Schotel, *Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes*, Haarlem 1873-74 II dln en naar (F. Adama van Scheltema) *Ned. Letterkunde. Populaire prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw*, Amst. 1893.

Het aangehaalde oordeel van Van Effen over de romans vindt men in *De Hollandsche Spectator* VIII (1733), bl. 39; Vgl. IX bl. 117-120, X bl. 28-32.

Voor de „Vermakelyke Vryagie van den kaalen Utrechtschen edelman" zie men Jan ten Brink in Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift I (1891) bl. 39 vlg. en J. te Winkel in de Inleiding op diens uitgave van „P. Langendyk's Wederzydsch huwelyksbedrog", 3 dr. Zwolle 1909.

Voor Pieter Lieven Kersteman en zijn broeder Mr. Franciscus zie men P. Haverkorn van Rijsewijk, *De oude Rotterdamsche Schouwburg*, Rott. 1882, bl. 264-270.

Voor den pamflettenstrijd van Petrus Hofstede en Cornelis Nozeman over Marmontel's „Bélisaire" en over Socrates zie men J. Hartog, *De Spectatoriale geschriften van 1741-1800*, Utrecht 1872 bl. 251-258 en J. P. de Bie, *Leven en Werken van Petrus Hofstede* (1716-1803) Rott. 1899.

Voor de vele vertalingen en navolgingen van Defoe's „Robinson Crusoe" bij ons zie men W. H. Staverman, *Robinson Crusoe in Nederland*, Gron. 1907.

Hierbij moet gewezen worden op de bij ons meermalen gedrukte en ook in het Hoogduitsch vertaalde „Beschryvinge van het magtig koningryk Krinke Kermes, een gedeelte van het onbekende Zuidland, Gelegen onder den Tropicus Capricornus, ontdekt door den Heer Juan Posos", Amst. 1708. De schrijver daarvan is de Zwolsche chirurgijn Henrik Smeekes, die het land van Krinke Kermes (eig. Hermes) bij letteromzetting naar zich zelf noemde en in het werk een lang verhaal opnam van de lotgevallen, ondervonden door een Hollandschen scheepsjongen, die in 1655 op een eilandje bij het Zuidland alleen achterbleef. Dat Defoe dit verhaal heeft gekend en gebruikt bij het schrijven van zijn „Robinson Crusoe", is aangetoond door G. J. Hoogewerff in „Onze Eeuw", 1909 III bl. 360-412.

Voor François Valentijn zie men C. Busken Huet in „Litterarische Fantasiën" XI.

„Het Schouwtoneel der natuur", Amst. 1739 (2 dr. 1776) werd door Pieter le Clercq vertaald uit het Fransch van den abbé La Pluche, den polyhistor der achttiende eeuw.

Het leven van Martinet werd beschreven doorAhas. van den Berg, Amst.

1796. Zie over hem ook J. M. E. Dercksen in den „Geld. Volksalmanak" voor 1850, bl. 36 vlgg. en P. Harting in „Album der Natuur", 1883.

Het was niet Boitet, die Poot's leven beschreef, maar veeleer Jacob Spex, zie boven bl. 154.

Leven en werken van Cornelis van Alkemade (geb. 11 Mei 1654 † 12 Mei 1737) zijn samen met die van zijn schoonzoon Mr. Pieter van der Schelling (geb. 1692 † 1751), met wien hij te Rotterdam eendrachtig samenwerkte, beschreven door G. D. J. Schotel, Breda 1833.

„Het leeven van Jan Wagenaar" werd uitvoerig beschreven door zijn zwager P. Huisinga Bakker, Amst. 1776. Zie ook „Levensbeschryving van eenige voornaame meest Nederl. mannen en vrouwen", 2 dr. X bl. 242-251 en Vervolg op Wagenaar's *Amsterdam* IV (1802) bl. 546-550. Van zijne *Vaderlandsche Historie* kon hij zelf nog in 1770 een nieuwen druk bezorgen, die trouwens, behalve voor het eerste deel, bijna ongewijzigd is. Zeer spoedig verschenen er ook eene Duitsche en eene Fransche bewerking van: „Algemeine Geschichte der Vereinigten Niederlande", Leipzig 1756-67 VIII dln en „Histoire générale des Provinces Unies", Paris 1757-70. VIII dln. Behalve door P. Loosjes is het werk ook nog met zeventien deelen (1781-87) voortgezet door J. Munniks en uitg. door J. Verlem, waaraan het den naam van het „Keezen-vervolg" te danken had.

Eene „Levensschets van Simon Styl" vindt men bij Jacobus Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* I (1817) bl. 162-189. Zie ook J. G. Ottema's redevoering „bij de oprigting van het monument voor Simon Styl te Harlingen, 29 Dec. 1860", Leeuw. 1860.

Over zijn treurspel „De Mityleners" zie men van hemzelf „Onderzoek van het Bericht en Oordeel over het treurspel de Mityleners, 't welk gevonden wordt in de Nieuwe Vad. Letteroefeningen II No.8,"Harlingen 1768.

Zijn geschiedwerk *De Opkomst en Bloei der Vereenigde Nederlanden*, 't eerst in 1774 verschenen met eene vertaling van Turpin's „Over de opkomst en ondergang der republieken", is zonder deze herdrukt Amst. en Haarl. 1778, Brussel-Dord. 1824 en in het Klass. Lett. Pantheon N. 21 en 22, Schiedam z.j.

Zijn *Leven van Jan Punt* verscheen in 1782 in de „Levensbeschryving van eenige voornaame meest Nederl. mannen en vrouwen" 2 dr. IX (1795) bl. 1-103. Voor de beteekenis van den strijd met Marten Corver, die daarvan het gevolg was, zie men beneden op Hoofdstuk XL.

XXXIX. Het classiek en het burgerlijk treurspel.

Voor de „Vaderlandsche Letteroefeningen" zie men J. Hartog, *Uit het leven van een tijdschrift* in De Gids 1877 II bl. 444 vlgg., III bl.64 vlgg., 187 vlgg., 1879 I bl. 431 vlgg., II bl. 25 vlgg.

Voor de vele „gallicismen" ook in de oorspronkelijke Ned. treurspelen in den Fransch-classieken trant zie men Ch. van Schoonneveldt, *Over de*

navolging der klassiek-fransche tragedie in Ned. treurspelen der achttiende eeuw, Doetinchem 1906 bl. 144-188.

Over invloed van Racine's „Mithridate" en Corneille's „Horace" op O. Z. van Haren's *Agon* zie aldaar bl. 89-94 en van een tooneel uit Corneille's „Cinna" op diens *Willem de Eerste* aldaar bl. 78 vlg. Zie verder voor O.Z. van Haren zelf en ook voor zijne treurspelen beneden op Hoofdstuk XLII.

Voor navolging van Fransche treurspelen door De Lannoy zie men Ch. van Schoonneveldt, die a. w. bl. 74-78, 88 bij haar *Leo de Groote* navolging van Corneille's „Cinna" en „Rodogune" aanwees, bl. 108 bij haar *Belegering van Haerlem* van Voltaire's „Brutus" en bl. 133-138 bij haar *Cleopatra* van Voltaire's „Mérope". Voor De Lannoy zelve zie men beneden op Hoofdstuk XLIII.

Van den veelschrijvenden Jan Nomsz, den Ned. Voltaire, zooals hij zich waande, kan ons navolging van diens treurspelen niet verbazen; Ch. van Schoonneveldt wees die, a. w. bl. 126-128 aan van Voltaire's „L'Orphelin de la Chine" bij de *Anthonius Hambroek*, bl. 109-111 en 122 vlg., van Voltaire's „Brutus", en „Amélie" bij de *Maria van Lalain*, bl. 123-126, van Voltaire's „Alzire" bij de *Michiel Adriaensz. de Ruiter* en bl. 101-108 van Voltaire's „Brutus" bij *De Graaf van Rennenberg.*

Over de slechte ontvangst, aan zijn *Zoroaster* bereid, zie men J. Oosting, *Jan Nomsz en zijn treurspel Zoroaster* in „Noord- en Zuid-Ned. Tooneelalmanak", Amst. 1879. bl. 146-162. Toch is het stuk in 1822 nog meer dan eens vertoond. Over Nomsz' gedeeltelijk gedrukte vertaling van Tasso's *Verlost Jeruzalem*, Amst. 1789 zie men A. de Jager in Taal- en Letterbode III bl. 311-313.

Van de „tragédie bourgeoise" wordt Dénis Diderot gewoonlijk de vader genoemd. In elk geval heeft hij er met goed gevolg voor gepleit, zoowel door zijne eigene stukken, als door zijne verhandeling *De la poésie dramatique*, waarbij zich de *Poëtique française*, Paris 1763 III dln van zijé vriend Jean François Marmontel aansluit. Voor Diderot zelf zie men vooreerst de in 1830 door zijne dochter Mad. de Vandeul uitgegeven „Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des ouvrages de Diderot" en verder ook Karl Rosenkranz, *Diderots Leben und Werke*, Leipzig 1866 II dln, Sainte Beuve, *Portraits Littéraires*, I, J. Morley, *Diderot and the Encyclopaedists*, 2 ed. London 1886 II dln en J. Reinach, *Diderot*, Paris 1894.

Zijne beide stukken „Le fils naturel" (1757) en „Le père de famille" (1758) werden in 1760 vertaald door Lessing, die zelf reeds vóór hem met een burgerlijk treurspel, „Miss Sara Sampson" (1755), was opgetreden en een ander „Emilia Galotti", had ontworpen, dat echter eerst in 1772 werd voltooid. Voor Lessing zie men o.a. Th. W. Danzel, *G. E. Lessing. Sein Leben und seine Werke*, Leipzig 1850-54, 2 Aufl. Berlin 1881 II dln. en Adolf Stahr, *G. E. Lessing. Sein Leben und seine Werke*, Berlin 1859, 9 Aufl. 1887 II dln.

Evenmin echter als Diderot was Lessing de eigenlijke vader van eene nieuwe dramatische kunst, die door hen als „tragédie bourgeoise" en „bür-

gerliches Trauerspiel" werd aangeduid. Zij hadden die bij de Engelschen leeren kennen, waar reeds vroeger eene reeks van tooneelschrijvers met soortgelijke stukken was opgetreden, zooals, om slechts van de latere de voornaamste te noemen, George (of William ?) Lillo met „George Barnwell" (1731), Edward Moore met „The gamester" (1753) en John Home met „Douglas" (1756).

Bij ons maakte dat Engelsche drama vooral opgang door de Fransche navolgingen van L. Sébastien Mercier, wiens gezamenlijke tooneelstukken te Amsterdam 1778-84 in IV dln werden gedrukt en over wien men zie Gustave Desnoiresterres, *Tableau de Paris, études sur la vie et les ouvrages de Mercier*, Paris 1858.

Dat deze hervormers toen wel braken met de Fr nsch-classieke tragedie, maar niet met de oude „heroïsche" tragedie, zooals zij die tegenover de „burgerlijke" noemden, kan men zien bij Louis Bertrand, *La fin du classicisme et le retour à l'antique dans la seconde motié du 18e siècle et les premières années du 19e siècle en France*, Paris 1897. Ook Lessing trachtte in zijn *Hamburgische Dramaturgie* (1767-68) aan het eigenlijke classieke vast te houden door zich tegen het Fransch-classicisme telkens weer op Aristoteles te beroepen.

Bij ons was de ijverigste bepleiter van het goed recht, ja de bijzondere verdiensten van het burgerlijk treurspel Cornelis van Engelen († 1793). Hij roemde het vooral op het eind van zijne „Wysgeerige verhandeling over den Schouwburg", waaruit ik het een en ander aanhaalde. Die verhandeling heeft overigens vooral ten doel het tooneel in het algemeen tegen allerlei, ook toen nog heerschende, vooroordeelen te verdedigen, en zou daarvoor ook zelfs nog in onzen tijd goede diensten kunnen bewijzen. Het oudere treurspel keurt hij echter niet af en zoowel Corneille en Voltaire, als bij ons Van Winter en Van Merken prijst hij, maar over Molière is hij minder goed te spreken. Ook elders, zooals in de Spectatoriale geschriften, waarvan hij redacteur was, spreekt hij over het tooneel en over allerlei andere zaken van sociale en godsdienstige beteekenis, waarmee hij vrij wat invloed had op zijn tijd en vooral de tolerantie bevorderde. Over hem kan men o.a. naslaan C. Sepp in „Godgeleerde Bijdragen", 1862 bl. 885 vlgg.

XL. De Amsterdamsche en de Rotterdamsche Schouwburg.

Den lierzang, dien Pieter Huisinga Bakker (geb. 1713 † 12 Oct. 1801) in 1768 bij de „Aenkomst van hunne Hoogheden Willem V en zijne gemalin te Amsterdam" aanhief, vindt men in zijn eersten bundel „Poëzy" van 1773, waarop hij in 1782 nog een tweeden, in 1790 nog een derden (en laatsten) deed volgen. Daarin vindt men o.a. zijne, ook afzonderlijk uitgegeven, „Bespiegeling der Nederlandsche Stroomen" (1782), zijn hofdicht op Pieter van Winter's lustplaats „Voorland" in de Diemermeer, verscheidene niet ongeestige, maar wat stroeve hekeldichten en vertalingen, vooral naar het

Latijn (van Geesteranus en Burmannus Secundus) en het Engelsch (van Milton). Op aesthetisch gebied schreef hij eene „Beschouwing van den ouden gebrekkelijken en sedert verbeterden trant onzer Nederduitsche verzen", in de „Werken van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leyden", V (1781) bl. 85 vlgg.

Aan Jan Wagenaar's prachtwerk *'t Verheugd Amsterdam* is alles ontleend, wat over de beide bezoeken van Prins Willem V aan den Amsterdamschen Schouwburg is meegedeeld.

De aangehaalde „Lof der Tooneeldichtkunde" van Cornelis van Hoogeveen (geb. 22 Januari 1740 † Mei 1792) is opgenomen in de „Tael en Dichtlievende Oefeningen van het genootschap Kunst wordt door arbeid verkreegen" III bl. 247 vlgg.

Voor den oorsprong der vaudevilles zie men Gasté, *Olivier Basselin et le Vau de Vire*, Paris 1887.

Voor Charles Simon Favart en het door hem populair gemaakte zangspel zie men, behalve zijne eigene *Mémoires et Correspondance*, in 1808 in III dln uitgegeven, ook het tweede deel van C. Lenient, *La comédie en France au XVIII siècle*, Paris 1888, Font, *Favart, l'Opéra comique et la comédie-vaudeville au XVII et XVIII siècles*, Paris 1894 en D. F. Scheurleer, *Het muziekleven in Nederland in de tweede helft der 18e eeuw*, 's-Grav. 1909, waarin ook vooral wordt gehandeld over het verblijf van Mozart hier te lande in 1765-66.

Voor het aandeel, dat Barth. Ruloffs had aan den opgang, dien het zangspel bij ons maakte, en voor den heftigen strijd daarover in 1784 zie men Johs Hilman, *Ons Tooneel.*, Amst. 1879 bl. 190 vlg. Tot zijne tegenstanders behoorde o.a. de uitgever van het weekschrift *De Tooneelspel-Beschouwer*, dat van 1783 tot 1784 verscheen, maar bestreden werd door een ander weekschrift, dat van 2 Febr. tot 24 April 1784 uitkwam, *De Tooneelspel-Beoordeelaar*.

Voor den brand van den Amsterdamschen Schouwburg zie men de in den tekst reeds aangehaalde werken: van Simon Styl, *Het leven van Jan Punt* en de *Historie van den Amsterdamschen Schouwburg*, Amst. 1772 van S. Fokke.

Voor de schandalen na den brand, de stichting, inrichting en inwijding van den nieuwen schouwburg op het Leidscheplein zie men, behalve [S. Fokke], *Historie van den Nieuwen Amsterdamschen Schouwburg*, Amst. 1775, vooral J. H. Rössing, *Geschiedenis der stichting en feestelijke opening van den Schouwburg op het Leidsche plein te Amsterdam*, Utrecht 1874.

Voor de stichting en de oudste geschiedenis van den Rotterdamschen schouwburg zie men P. Haverkorn van Rijsewijk, *De oude Rotterdamsche Schouwburg*, Rott. 1882. Daar vindt men in bijzonderheden den persoonlijken strijd tusschen Punt en Corver te Rotterdam beschreven.

Voor zoover die strijd niet van persoonlijken aard was, maar ook een beginselstrijd van twee richtingen in de tooneelspeelkunst kan men hem ook duidelijk geschetst vinden in de redevoering van J. L. Walch, *Punt*

en Corver, Leiden 1918. Deze doet daar vooral uitkomen, dat Corver hierheen in 1761 de nieuwe richting overbracht uit Frankrijk, waar de strijd tegen de oudere speelwijze van het Fransch-classicisme al dagteekende van omstreeks 1750 en, onder aansporing van Marmontel, uitging van Mad. Clairon en ten deele ook van Lekain, gesteund door den Engelschen acteur Garrick, toen deze in Frankrijk kwam spelen. De beteekenis van diens strijd leert men het best kennen uit de „Mémoiries" van Mad. Clairon en van anderen, opgenomen in het zesde deel van Barrière's *Bibliothèque des Mémoires, relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle*, Paris 1857 en uit de geschriften van Marmontel (o.a. zijn artikel over de voordracht in de „Encyclopédie") en van Diderot, wier nieuwe dramaturgie met de nieuwe speelwijze in nauw verband stond. Zie ook Louis Bertrand, *La fin du classicisme et le retour à l'antique*, Paris 1897.

Intusschen was ook bij ons de strijd tusschen Puntianen en Corverianen reeds omstreeks 1762 aan den Amsterdamschen Schouwburg begonnen, zooals men o.a. zien kan bij Johs Hilman, *Ons Tooneel*, Amst. 1879, bl. 96-99, 104-116, 139-159, 163-168, 188 vlg, 320-340. Deze trekt daar, niet zonder hartstocht, krachtig partij voor Punt, die doorloopend door Simon Styl in zijn *Leven van Jan Punt* was verheerlijkt en ook bewonderaars vond in de schrijvers van het maandschrift *Schouwburgnieuws*, van Juli 1762 tot Mei 1765 verschenen en in twee bundels (Amst. 1764-65) verzameld. Deze zijn sedert Mei 1763, toen zij ook ciritiek op het spel begonnen te leveren, voor Punt meestal vol lof, terwijl zij zich over Corver maar matig tevreden toonen. Minder eenzijdig is *De Hollandsche Tooneelbeschouwer*, die van 30 Aug. 1762 tot 24 Mei 1763 om de veertien dagen uitkwam en in zooverre aan Corver's zijde staat, dat hij, wat zeker merkwaardig is voor dien tijd, bl. 128-130 eene vertaling gaf van Hamlet's beroemde lessen aan de tooneelspelers. Als een vijand van Corver daarentegen deed zich in 1762 de schrijver kennen van het pamflet : „Vrymoedige Aenmerkingen over de Hollandsche Tooneelbeschouwer", maar anderen namen het terstond voor Corver op met een „Brief aan den Hollandschen Tooneelbeschouwer", een „Brief aan den schryver der Vrymoedige Aenmerkingen" en „Gedachten over de Vrymoedige aanmerkingen op den Holl. Tooneelbeschouwer". Voor de strijdschriften bij Punt's vertrek naar Rotterdam en gedurende den tijd van zijn directoraat van den Rott. schouwburg verwijs ik naar de aangehaalde werken van J. H. Rössing en P. Haverkorn van Rijsewijk. Natuurlijk zijn ook Corver's *Tooneel-aantekeningen*, Leyden 1786 voor de beoordeeling van den strijd van groot gewicht en als aanvulsels daarbij de beide brieven van Styl en Corver.

Den lof, door Wolff en Deken aan Corver toegezwaaid, vindt men in haar *Brieven over verscheiden onderwerpen* II (1780) bl. 26 ; maar in *De Grijzaard* I (1768) bl. 363 zal het ook wel Betje Wolff zijn, die van Punt in de rol van Pyrrhus zegt : „hij doet mij aan, verrukt, ja overstelpt mij geheel".

Dat ook in Amsterdam Punt na zijn vertrek niet door ieder vergeten was,

zie men uit het opstel van J. H. Rössing, *Carel Passé uitgefloten*, in N. en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1875 bl. 156-174.

XLI. Het Kerkgezang.

De volledige geschiedenis van het psalmgezang en de voorbereiding en invoering der nieuwe psalmberijming vindt men bij Jozua van Iperen, *Historie van het Psalmgezang*, Amst. 1777 II dln. Voor het kerkgezang in het algemeen zie men R. Bennink Janssonius, *Geschiedenis van het Kerkgezang bij de Hervormden in Nederland*, Arnh. 1860-61, en in 't bijzonder bij de Lutherschen J. C. Schultz Jacobi, *Geschiedenis van het Godsdienstig gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden*, Utrecht 1843.

Abraham Trommius (geb. te Groningen 23 Aug. 1633 en † aldaar 29 Mei 1719) gaf, als vrucht van bewonderenswaardige werk- en wilskracht in 1672 zijne „Concordanti" van het Nieuwe Testament uit, en van 1685 tot 1690 ook van het Oude Testament. Vóór eene latere uitgave daarvan vindt men „Abrahami Trommii Bevindingen van hemselven gedurende syn levensloop", waarin een zeer uitvoerig en merkwaardig verhaal voorkomt van eene reis, die hij van 9 April 1655 tot 12 Mei 1657 maakte door Duitschland, Zwitserland, Frankrijk, Engeland en België.

Aan welk der leden van „Laus Deo, Salus Populo" de berijming der psalmen ieder op zich zelf te danken is, werd meegedeeld in de „Doopsgezinde Bijdragen" 1865 bl. 81 vlg.

De „Hymni ofte loff-sangen op de Christelijcke feestdagen ende anderzins", 's-Grav. 1615 zijn, onder den titel „Het oudste gezangboek voor de openbare godsdienstoefeningen in de Ned. Gereformeerde kerk", 's-Grav. 1869, door A. van der Linde herdrukt.

XLII. Onno Zwier van Haren.

Voor Onno Zwier van Haren zie men:

J. H. Halbertsma, *Het geslacht der Van Haren's. Fragmenten*, Dev. 1829 en *Letterkundige Naoogst* II Dec. 1845 bl. 427-530;

J. I. D. Nepveu, *Bijdrage tot het leven van Onno Zwier van Haren*, 1868;

C. Busken Huet, *De Van Haren's* in „Litterarische Fantasiën" VI (1875), bl. 1-57 met een naschrift van 1878;

J. A. F. L. van Heeckeren, *De weduwe van Onno Zwier van Haren* in De Gids 1875 III, bl. 493-540;

H. J. Polak, *De gebroeders Van Haren* in zijne „Studiën", Zutphen 1888, bl. 1-106;

H. E. Moltzer, *Hareniana. Brieven van W. en O. Z. van Haren*, Gron. 1876.

Voor zijne politieke bemoeiingen in het bijzonder zie men D. C. Nijhoff, *De Hertog van Brunswijk*, 's-Grav. 1889, waar eenige tot dusver ongedrukte bescheiden voorkomen ten nadeele van Van Haren; en W. H. de Beaufort,

De Hertog van Brunswijk in diens „Geschiedkundige opstellen" I (1893) bl. 184-194.

Zijne dichtwerken zijn tweemaal verzameld uitgegeven, nl. als: „Dichterlyke Werken van W. en O. Z. van Haren", uitg. door Jer. de Vries, Amst. 1824-26 VI dln. en

„Leven en Werken van W. en O. Z. van Haren", uitg. door J. van Vloten, Deventer 1871-74. Daarin vindt men o.a. ook zijne „Aanspraak gedaan als President van den Raad van State in 1746" bl. 206-209, zijne „Lykrede op Prins Willem IV" bl. 210-224, zijne „Verhandeling over de nationale of vaderlandsche gedichten" bl. 428-445 en nog ander proza van hem.

De uitgaven, door O. Z. van Haren zelf van zijn dichtwerk *De Geusen* bezorgd, zijn in den tekst voldoende aangewezen. Eene omwerking van het gedicht door W. Bilderdijk en R. Feith gaf Bilderdijk uit als *De Geuzen. Vaderlandsch dichtstuk,* Amst. 1785 II dln. (herdrukt 's-Grav. 1826 II dln.) In den oorspronkelijken vorm werd het dichtwerk daarna nog eens uitg. door M. Westerman, *De Geuzen in 24 zangen. Voor de scholen,* Amst. 1830, in het Klass. Lett. Pantheon, Schiedam [1858] No. 59-60 en door W. Eekhoff met aant. en korte biographie, *De Geuzen,* Schiedam 1875.

Verder zie men nog over „De Geusen" Theod. Jorissen, *Aan het Vaderland. „Eene Studie,* Amst. 1872 en J. A. F. L. van Heeckeren, *De Geuzen van O. Z. van Haren* in Taal en Letteren IV bl. 347 vlgg.

Het gedicht „Myn gepasseerd leven" werd het eerst uitgegeven door J. H. Halbertsma als „Onbekend gedicht van eenen bekenden dichter", Dev. 1835.

Voor Van Haren's treurspelen zie men boven, bl. 172.

Voor zijn *Pietje en Agnietje of de doos van Pandora* zie men W. Bilderdijk, *Bydragen tot de Tooneelpoëzy,* Leyden 1823 bl. 185-194. Het oorspronkelijke daarvan werd herdrukt door J. van Vloten, „Leven en Werken van W. en O. Z. van Haren", Dev. 1871-74, bl. 493-502 naar „Le Théâtre de la Foire ou l'Opéra Comique, contenant les meilleures pièces, qui ont été représentées aux Foires de S. Germain et de S. Laurent par Mrs. Le Sage et d' Orneval", Amst. 1726 IV p. 345 vlgg. Van Haren was overigens niet de eerste bij ons, die ter vertaling naar dien bundel greep. Reeds lang waren er Arlekijns- en Krispijnsstukken bij ons uit vertaald, bv. door den acteur Maurits van Hattum „De Orakel-vaas", 1740 („L'oracle muet") en „De verkeerde wereld", 1742 („Le monde renversé").

XLIII. De dichtgenootschappen.

Het genoemde spotdicht op het genootschap „Ars usu juvanda" komt voor in het „Sesde Vervolg op de Latynsche en Ned. Keurdichten", Rott. 1733, bl. 3-6.

Oosterdijk als verdienstelijk middelpunt van het door Bilderdijk's vader

gestichte „Concordia et Libertate" leert men o.a. kennen uit Jer. de Bosch, *Lofrede op H. G. Oosterdijk,* Amst. 1795.

Het officiëele stuk, waarbij het genootschap „Diligentiae omnia" aan de Amsterdamsche Regeering verzocht in de Nieuwe kerk een gedenkteeken voor Vondel te mogen oprichten, is door J. H. Rössing meegedeeld aan J. A. Alberdingk Thijm, die het liet afdrukken in *Portretten van Joost van den Vondel,* Amst. 1876, bl. 222.

Voor Kornelis van der Palm (geb. 28 Nov. 1733 † Jan. 1789) zie men A. de Jager, in „De Unie", Rott. 1861 IV 2, bl. 120-167 en in „De Tijdspiegel" 1871 IV bl. 392-405.

Voor Jacob Spex zie men boven bl. 154.

Voor de geschiedenis van de Maatschappij der Ned. Letterkunde zie men [M. de Vries, J. T. Bergman en anderen] „Bijdragen voor de geschiedenis van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden, 1766-1866; Gedenkschrift, uitgegeven ter gelegenheid van het eerste eeuwfeest", Leiden 1867 en P. J. Blok, *Oorsprong der Leidsche Maatsch. der Ned. Letterkunde* in Handel. der Maatschappij van 1895-96.

Met mijne karakteriseering van stichting, inrichting en werking der grootere dichtgenootschappen, waarbij ik uitging van het Leidsche „Kunst wordt door arbeid verkreegen", vergelijke men de kenmerking dier genootschappen naar aanleiding van het Haagsche „Kunstliefde spaart geen vlijt", gegeven door J. Hoeksma, *Jacobus Bellamy,* Amst. 1903 bl. 31-34. Voor het Amsterdamsche „Wy streeven naar de volmaaktheid" zie aldaar bl. 43 vlg. en voor het Utrechtsche „Dulces ante omnia Musae" aldaar bl. 45-47.

Voor het Alkmaarsche genootschap zie men J. J. de Gelder, „Lotgevallen van het Natuur- en Letterkundig Genootschap „Solus nemo satis sapit" te Alkmaar van 1782 tot 1882", Alkmaar 1882.

Het weinige, wat wij van Juliana Cornelia de Lannoy weten, is op te maken uit hare *Dichtkundige Werken,* Leyden 1780 en hare, door Bilderdijk met lofdichten van vele vrienden uitg. *Nagelaten Dichtwerken,* Leyden 1783. Nog lang behield zij haar goeden naam als dichteres en nog werden van haar „Ernstige en luimige gedichten", 's-Grav. 1851 gedrukt.

De naam van den Doopsgezinden predikant van Monnikendam, Jan Nieuwenhuyzen (geb. 1 Sept. 1724 † 24 Febr. 1806) is in den tekst uitgevallen. Hij was de eigenlijke stichter der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Zijn zoon, Martinus Nieuwenhuyzen, was medestichter en eerste secretaris, maar is reeds vóór zijn vader, 6 Maart 1793, overleden. Toen hield G. Brender a Brandis op hem eene lijkrede, uitg. Amst. 1793, en later schreef A. C. Kruseman over hem in den Volksalmanak der Maatsch. tot Nut van 't Alg. 1885, terwijl J. de Kruyff eene „Redevoering ter nagedachtenis van Jan Nieuwenhuyzen" (Leyden 1806) hield, evenals C. Wertz, z. p. en j. [1806].

VIJFDE TIJDVAK.

De Vrijwording der letteren. 1780-1830

Deze vijfde periode, die men vooral met het oog op de maatschappelijke en staatkundige toestanden en gebeurtenissen het best als den tijd der Omwenteling (of omwentelingen) kenmerkt, besloten met de tijdelijke schijnrestauratie, is zoo rijk aan verrassende en plotseling optredende wisselingen, dat zij met haar kameleontisch voorkomen in haar geheel nauwelijks in beeld gebracht kan worden. De voorvallen kunnen alleen verhaald, de toestanden moeielijk geteekend worden, tenzij voor kleine onderdeelen van het tijdvak en dan nog alleen uit een bepaald oogpunt bekeken. Algemeene litteratuur valt er dan ook weinig voor op te geven, tenzij van zuiver verhalenden aard. Bronnen en bouwstoffen voor de geschiedenis van die vijftig jaar zijn daarentegen zoo groot in aantal, dat aan vermelding geen denken is.

Voor ons land is deze periode eerst in den laatsten tijd ernstig bestudeerd. Naar de bronnen zal bij de onderafdeelingen verwezen worden. Als werken, die het maatschappelijk leven in dezen tijd of een gedeelte er van behandelen, als achtergrond voor de gebeurtenissen op letterkundig gebied, zijn te noemen:

Ysbrand van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie op het einde der achttiende eeuw*, Amst. 1791;

J. van Lennep, „*Het leven van C. en van D. J. van Lennep*, beschreven in verband met hun tijd, toegelicht uit hunne gedichten en vermeerderd met ongedrukte bescheiden", Amst. 1861-62 III dln.;

[A. W. Engelen], *Uit de gedenkschriften van een voornaam Ned. beambte* (1748-1813), Tiel 1882;

A. R. Falck, *Brieven 1795-1843*. Met levensberigt door O. W. Hora Siccama, 's-Grav. 1857, 2 dr. 1861; *Ambtsbrieven* 1802-1842, 's-Grav. 1878 en *Gedenkschriften*, uitg. door H. T. Colenbrander, 's-Grav. 1913;

Joh. W. A. Naber, *Joan Melchior Kemper* (*1776-1824*), Haarlem 1913;

Ph. Andr. Nemnich, *Original-Beiträge zur eigentlichen Kenntniss von Holland*, Tübingen 1809 II dln.;

Th. von Haupt, *Malerische Reisen durch Holland und Norddeutschland*, Hamburg 1814 II dln en andere reisverhalen.

Ook leveren belangrijke bijdragen voor onze kennis van het maatschappelijk leven in dit tijdvak de romans van de vriendinnen Wolff en Deken en van Adriaan Loosjes en ook, voor den Franschen tijd, „De Kleine Pligten" van Margareta Jacoba de Neufville.

Afzonderlijke monographieën over het letterkundig leven van deze periode in haar geheel bestaan er nog niet en de schrijvers van geschiedenissen der Ned. Letterkunde, die in dezen tijd beginnen op te treden, sluiten opzettelijk de in hun tijd nog levende letterkundigen van hunne beschouwing uit. Voor den stand der Europeesche litteratuur, in verband tot de

aesthetische theorieën bij den aanvang van dit tijdvak zie men bij het Eerste Hoofdstuk.

I. De nieuwe schoonheidsleer.

Uit de omvangrijke litteratuur over de Fransche schrijvers, die bij ons de nieuwere denkbeelden, der Engelschen vooral, invoerden, noem ik alleen :

Voor Condillac en zijn „Traité des sensations" (1754) de werken van A. F. Réthoré, *Condillac ou l'Empirisme et le Rationalisme*, Paris 1864 en Dewaule, *Condillac et la psychologie anglaise contemporaine*, Paris 1892 ;

Voor Voltaire : L. J. Bungener, *Voltaire et son temps*, 2 éd. Paris 1851 II dln. en verder boven, bl. 135 en 163 ;

Voor Montesquieu : Vian, *Histoire de Montesquieu, sa vie et ses oeuvres*, 2 éd. Paris 1879 ;

Voor Diderot : boven, bl. 172 en voor D'Alembert zijne biographie door J. Bertrand, Paris 1889 ;

Voor Rousseau : L. Moreau, *Jean Jacques Rousseau et le siècle philosophique*, Paris 1870 ; Chatelain, *La folie de J. J. Rousseau*, Paris 1890 ;

Joseph Texte, *J. J. Rousseau et les origines du cosmopolitisme littéraire*, Paris 1895 en de *Annales de la société Jean-Jacques Rousseau*, waarvan het laatst verschenen XIde deel (Genève 1919) negentien artikelen over Rousseau van Eugène Ritter bevat. Bij ons schreven o.a. over hem A. R. Arntzenius, *De staatsleer van J. J. Rousseau*, 's-Grav. 1874 ; H. Hermans, *Rousseau en Robespierre*, Gron. 1895 en Adriana P. Roose, *Het karakter van Jean Jacques Rousseau*, Gron. 1919.

Hunne denkbeelden en die van anderen zijn, vooral in verband tot de litteraire omwenteling, nog behandeld door Louis Bertrand, *La fin du classicisme et le retour à l'antiquité*, Paris 1897 en Daniel Mornet, *Le Romantisme en France au XVIII siècle*, Paris 1912.

Voor de Amerikaansche denkbeelden van dien tijd zie men de „Essays" van Benjamin Franklin en in 't bijzonder zijn Leven, door hem zelf beschreven en voortgezet door Dr. Stuber, en verder de hier veel gelezen werken van Joseph Priestley, Engelschman van geboorte.

Voor de genoemde Engelsche wijsgeeren en die van de daarbij behoorende zoogenaamde Schotsche school verwijs ik kortheidshalve alleen naar James Mackintosh, *Dissertation on the progress of ethical philosophy, chiefly during the 17 and 18 centuries*, 10 ed. London 1872 ; naar G. H. Lewes, *History of Philosophy*, 5 ed. London 1878; naar J. G. Appeldoorn, *De leer der sympathie bij David Hume en Adam Smith*, Drachten 1903, en naar C. J. Wijnaendts Francken, *David Hume*, Haarlem 1907.

Voor de Engelsche aesthetici en hunne in den tekst genoemde werken zie men Robert Zimmermann, *Geschichte der Aesthetik als philosophischer Wissenschaft*, Wien 1858 p. 221-301 en G. E. Saintsbury, *A History of criticism and literary taste in Europe*, Edinburg 1900.

Voor de vrijwording der Duitsche letterkunde door Bodmer en Breitinger tegenover Gottsched zie men Servaes, *Die Poëtik Gottscheds und der Schweizer literarhistorisch untersucht,* Strassburg 1887.

Voor de Duitsche aesthetici: Alexander Baumgarten, Moses Mendelssohn, J. G. Sulzer en anderen zie men Robert Zimmermann, *Geschichte der Aesthetik,* Wien 1858 p. 157-188. F. J. Riedel en diens „Theorie" wordt daar alleen genoemd, niet besproken. Blijkbaar was hij den Duitschen niet diepzinnig en niet oorspronkelijk genoeg. Voor Lessing en Winckelmann zie men aldaar p. 188-203, 313-338. Overigens zie men voor Lessing boven, bl. 172, en voor Winckelmann Karl Justi, *Winckelmann, Sein Leben, seine Werke und seine Zeitgenossen,* Leipzig 1866-72 II dln. Als hun geestverwant mag Jean Jacques Barthélémy niet worden vergeten met zijn „Voyage du jeune Anacharsis en Grèce", van 1788, bij ons uit het Fransch vertaald door M. Stuart. Amst. 1793-1800 IX dln.

De wijsgeerige geschriften van François Hemsterhuis, meest in Platonischen vorm, zijn met eene studie over den wijsgeer en zijne wijsbegeerte volledig uitgegeven door L. S. P. Meyboom, *Oeuvres philosophiques de François Hemsterhuis,* Leeuw. 1846-50 III dln. Dat veel later J. Hilsz nog eens Fr. Hemsterhuis, *Philosophische Schriften,* Karlsruhe-Leipz. 1912 II dln uitgaf, wijst op toenemende belangstelling in zijne vroeger niet genoeg gewaardeerde geschriften. Verder zie men over hem: J. Neeb, *Ueber Hemsterhuis und den Geist seiner Schriften,* Frankf. aM. 1817; J. H. N. de Foez, *Commentatio definitionem pulcri a clar. Hemsterhusio datam dijudicans* (in de „Annales de l'Acad. de Liège, 1824-25); P. H. Tydeman, *Proeve eener Lofrede op Fr. Hemsterhuis,* Leiden 1834 (en daarover R. C. Bakhuizen van den Brink in „De Muzen" 1835 en in diens „Studiën en Schetsen II 1870, bl. 87-158); Joh. Guil. Römer, *Specimen in doctrinam Fr. Hemsterhusii de natura divina,* Traj.-ad-Rh. 1839 en ook in 't kort Robert Zimmermann, *Geschichte der Aesthetik,* p. 302-309. Voor zijne betrekking tot Amalie Fürstin von Galitzin zie men Th. Katerkamp, *Denkwürdigkeiten aus dem Leben der Fürstin Von Galitzin. Mit besond. Rücksicht auf Hemsterhuys,* etc. Münster 1828 (ook 1839), en Amalie von Galitzin, *Briefwechsel und Tagebücher. Briefe an Franz Hemsterhuys,* Münster 1876.

Voor de mode om alles te bewonderen wat Engelsch was, waarvan *De Vaderlander* II (1776) bl. 25 spreekt zie men J. Hartog, *De Spectatoriale Geschriften van 1741-1800,* Utrecht 1872 bl. 187 vlg.

Voor den opgang, dien Gessner en vooral Gellert toen en ook nog later bij ons maakten, zie men Karl Menne *Der Einfluss der deutschen Litteratur auf die niederländische* I (Weimar 1898) p. 13-27. „Gellerts leven" beschreven door Joh. A. Cramer, werd toen ook bij ons vertaald, Amst. 1775.

De Lannoy's lof van den bloei der dichtkunst vindt men in hare *Dichtkundige werken,* Leyden 1780 bl. 46.

Jan de Kruyff uitte zich over taalbeschaven in zijn Loflied op Trip's „Tydwinst in ledige uuren".

De „Verdediging van de voornaamste dichterlyke vryheden" van Zacharias Henric Alewijn komt voor in de „Werken van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leyden", II-III (1774-77).

Le Francq van Berkhey beroept zich op C. Heyligert in het „Voorberigt" voor zijne *Gedichten* I (Leyden 1776).

Pieter Vreede zingt den lof zijner eeuw als onovertrefbare dichteeuw bij uitnemendheid in de „Tael en Dichtlievende Oeffeningen van het genootschap Kunst wordt door arbeid verkreegen", II bl. 253 en aan meer voorbeelden van zelfingenomenheid ontbreekt het in dezen tijd evenmin als later. Elk meent zijn uil een valk te zijn: dat spreekt bijna van zelf.

II. Van Alphen's „Theorie" en hare bestrijders.

Over Van Alphen's kunst- en schoonheidsleer zie men Anna C. S. de Koe, *Van Alphen's literair-aesthetische theorieën*, Utrecht 1910, waar ook uitvoerig wordt gehandeld over de aesthetische verhandelingen van R. M. van Goens en W. E. de Perponcher en over den strijd van den laatste met Van Alphen.

Voor R. M. van Goens, die ook onder het pseudoniem van den „Philosophe sans fard" schreef, zie men verder B. ten Brink, *Levensbeschrijving van Rijklof Michaël van Goens*, Utrecht 1869 ; W. H. de Beaufort, in De Gids 1878 I bl. 295 vlgg., 450 vlgg. en *Brieven aan R. M. van Goens en onuitgegeven stukken hem betreffende*, Utrecht 1884-90 III dln.

Voor W. E. de Perponcher zie men beneden op Hoofdstuk XIV.

De aangehaalde verhandeling van Cornelis van Engelen is getiteld: *Welke zijn de algemeene oogmerken, die een dichter moet bedoelen ?* enz. (in de „Werken van de Maatsch. der Ned. Letterkunde", Leyden IV 1779).

Voor Pieter Huisinga Bakker zie men boven, bl. 173.

Voor Rhijnvis Feith zie men beneden op Hoofdstuk IV.

Voor Jacobus Kantelaar (geb. 22 Aug. 1759 † 7 Juli 1821) zie men N. G. van Kampen, *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden* II ('s-Grav. 1822), bl. 503-506.

De verhandeling van Jeronimo de Bosch over „De Regelen der Dichtkunde" is te vinden in de „Verhandelingen van Teyler's Tweede Genootschap", 1783 II. Over hem zie men o.a. D. J. van Lennep, *Lofrede op Jer. de Bosch* (uit het Latijn door C. W. Westerbaen) met aant. van Jer. de Vries, z.p. 1820 en M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche hoogeschool* II (Leiden 1832) bl. 34-36. Hij overleed 11 Juni 1811.

III. Van Alphen en Van de Kasteele.

Voor Van Alphen zie men in de eerste plaats „Dichtwerken van Mr. Hieronymus van Alphen, volledig verzameld en met een levensberigt van den dichter verrijkt door Mr. J. I. D. Nepveu, Utrecht 1838-39 III dln. (volksuitgave Utrecht 1871). Daar vindt men vóór het derde deel ook een goed

portret van den dichter, door J. B. Tetar van Elven op staal gebracht. Grappig is het, dat in den overigens niet onverdienstelijken „Platenatlas bij de Ned. literatuurgeschiedenis" door M. A. P. C. Poelhekke en C. G. N. de Vooys, Gron. 1914 voor portret van den dichter moet doorgaan een in 1735 door Quinkhard geschilderd en door Jac. Houbraken gegraveerd portret van den Utrechtschen hoogleeraar Hieronymus van Alphen, aet. 71 : een leeftijd dien de dichter niet heeft mogen bereiken, zooals ook 's dichters geboorte- en sterfjaar, onder het portret geplaatst, kunnen leeren. Hier was de kunstgeschiedenis een paar geslachten in de war en zag zij den grootvader voor den kleinzoon aan. Ook beantwoordt dit portret van een eenenzeventigjarige al zeer weinig aan de voorstelling, die wij ons moeten maken van een zoo moedigen, idealistisch-sanguinischen kunsthervormer als diens kleinzoon was.

Verder zie men over Van Alphen :

J. Harderwijk, *Proeve eener lofrede op Mr. Hier. van Alphen*, in „Mnemosyne" XIX, (Leiden 1829);

[H.W. Tydeman en J. T. Bodel Nyenhuis], *Lofrede op Mr. H. van Alphen*, in „Mnemosyne" XX, (Leiden 1831);

J. Clarisse, *Over Hieronymus van Alphen als dichter en kinderdichter, Twee voorlezingen*, Rott. 1836;

H. J. Koenen, *Hieronymus van Alphen als christen, als letterkundige en staatsman*, Amst. 1844 en

A. W. Bronsveld, *Hieronymus van Alphen* in „Stemmen voor Waarheid en Vrede", 1886 bl. 913-940.

Over Van Alphen als kinderdichter in 't bijzonder zie men, behalve de aangehaalde voorlezing van J. Clarisse :

H. H. Donker Curtius , *Beschouwing van de kleine gedichten voor kinderen van wijlen Mr. Hier.van Alphen* in „Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding," 1827 II bl. 772-789;

P. L. van Eck Jr., *Van Alphen als kinderdichter* in „Groot Nederland", 1908 bl. 213-238, en vooral

H. Pomes, „*Over Van Alphen's kinderdichtjes*; Bijdrage tot de kennis van de opvoeding hier te lande in de 18e eeuw", Rott. 1908. Daarin vindt men ook eene belangrijke schets van de kinderopvoeding in Van Alphen's tijd en van de toenmalige kinderlectuur in 't algemeen.

Het aantal uitgaven van Van Alphen's „Kleine gedigten voor kinderen" is letterlijk ontelbaar. Met gekleurde plaatjes kwam er in 1877 nog een druk van uit als feestgeschenk ter herdenking van 's dichters 125sten verjaardag. Door een onbekende werden zij in het Hoogduitsch vertaald als „Kleine Gedichte für Kinder des zartern Alters", Essen z.j. (1830) en herdrukt Utrecht 1835, en nog eens weer door J. Ch. H. Gittermann, „Kleine Gedichte für Kinder", Emden 1832. Eene Friesche vertaling gaf H. G. van der Veen, „Litse rîmkes foar bern fon H. van Alphen forfrîske", Hiowere 1852, eene Engelsche F. J. Millard „Poetry for Children, Transl. into English verse", London 1856. Ook eene Maleische vertaling moet er-

van bestaan. In het Fransch werden zij vertaald door Auguste Clavareau, „Petits poèmes à l'usage de l'enfance", Maestr. 1834 en meermalen herdrukt, o.a. Utrecht 1847 en 1858. Van Clavareau heeft men ook eene Fransche vertaling van „De Sterrenhemel" als „Le ciel étoilé", Cantate traduite par Aug. Clavareau", Utrecht 1835.

Over de vroegere vriendschappelijke samenwerking en latere gespannen verhouding van Van Alphen en Van de Kasteele zie men H. J. Koenen, *Hier. van Alphen als christen, als letterkundige en staatsman*, Amst. 1844 bl. 12-16, 38-48.

De vertaling van Ossian's Temora, die Van de Kasteele zelf niet in 't licht gaf, is later uitgegeven door zijn kleinzoon in zijne „Dichtwerken, volledig verzameld en met een levensberigt van den dichter uitgegeven", 's-Grav. 1844-45 II dln. Ook 's dichters zoon Jacob Carel van de Kasteele (geb. 26 Maart 1780 † 1 Juli 1835) was geen onverdienstelijk dichter, vooral bekend door zijn beschrijvend dichtstuk *Het 's-Gravenhaagsche Bosch*, 's-Grav. 1822 en verder door *Nagelatene Gedichten*, s'-Grav. 1836.

De aan Ossian toegeschreven Gaelische gedichten, die tot de elfde eeuw opklimmen, gaf James Macpherson vooral naar mondelinge overlevering het eerst in Engelsche prozavertaling ten deele uit onder den titel „Remains of ancient poetry, collected in the highland of Scotland and translated from the Galic or Erse language", Edimb. 1760. Daarna gaf hij op dezelfde wijze in 1762 „Fingal", in 1763 „Tighmora" en in 1765 alles samen als „The works of Ossian". Nadat aan de echtheid getwijfeld was, werd het oorspronkelijk Gaelisch, voorzoover Macpherson nog in staat was dat te leveren, door de „Highland Society of London" uitg. als „The Poems of Ossian in the original Gallic, with a translation into Latin bij R.Macfarlan", London 1807. Zie als uitkomst der resultaten van het onderzoek over de oudheid en echtheid Waddell, „The poems of Ossian in the original Gaelic", London 1871 met eene Eng. vertaling en verhandeling over de echtheid, en „Ossian historical and authentic", London 1875; en Beers, „A History of English romantism in the eighteenth century" New-York 1906 p. 306-338. Bij ons schreef over Ossian Nic. Beets, in „Verscheidenheden meest op letterkundig gebied" VI (Haarlem 1868).

Over de eerste ontvangst van Ossian's poezie in de achttiende eeuw in Duitschland en door Duitsche bemiddeling ook in ons land zie J. G. Herder, *Ueber Ossian und die Lieder alter Völker* in de „Fliegende Blätter von Deutscher Art und Kunst", Hamburg 1773. In Engeland zelf werd iets later zoowel voor de echtheid als voor de voortreffelijkheid van Ossian's poëzie met den meesten nadruk gepleit in *A critical dissertation on the poems of Ossian* door Hugh Blair, den toenmaals zooveel gezag hebbenden schrijver van de *Lectures on Rhetoric and Belles lettres* van 1783, waarvan ik een zevenden druk van 1798 in III dln ken en die nog in 1879 herdrukt zijn. Ook in het Nederlandsch is dat werk vertaald, door H. Bosscha onder den titel *Lessen over de Redekunst, en Fraaye Letteren of voorschriften over*

taal, stijl, welsprekendheid en dichtkunst, Amst. 1788 III dln. (ook Gron. 1832—35. II dln.).

Het uitvoerigste werk over Klopstock is dat van Karl Friedrich Cramer, *Klopstock. Er und über ihm*, Hamburg 1779-92 V dln., wiens overspannen bewondering voor den dichter ons dezen doet zien, zooals zijne tijdgenooten hem zagen. Meer historisch juist is het beeld, van hem gegeven door Franz Muncker, *F. G. Klopstock, Geschichte seines Lebens und seiner Schriften*, Stuttgart 1888. Voor de Nederlandsche vertalingen van Klopstock's Messias en andere van zijne gedichten zie men Karl Menne „Der Einfluss der deutschen Litteratur auf die niederl. um die Wende des XVIII und XIX Jahrhs" I Weimar, 1898 p. 37-61.

IV. Rhijnvis Feith als woordvoerder der Sentimentaliteit.

Eene vrij volledige uitgaaf van Feith's werken gaf Joh. Immerzeel in Rhijnvis Feith, *Dicht- en Prozaïsche Werken*, Rott. 1824 XI dln., aangevuld met III dln., Zwolle 1825.

Voor Feith's leven en werken zie men o.a. :

Gedenkzuil voor Rhijnvis Feith, Leeuw. 1825, waarin voorkomen : eene lofrede op Feith door Mr. M. C. van Hall, Mr. Rhijnvis Feith geschetst uit zijne gemeenzame brieven door W. H. Warnsinck, en zestien rouwzangen op zijn dood ;

J. Winkler Prins, *Mr. Rhijnvis Feith* in Vaderl. Letteroefeningen, 1876 ;

J. A. F. L. van Heeckeren, *Iets over Feith* in „Taal en Letteren" IV (1894) bl. 145 vlgg., 193 vlgg., 249 vlgg. ;

J. Koopmans, *Rhijnvis Feith* in „De Beweging" 1908, bl. 1 vlgg. en 129 vlgg. en vooral :

H. G. ten Bruggencate, *Mr. Rhijnvis Feith. Een bijdrage tot de kennis van zijn werken en persoonlijkheid*, Wageningen 1911.

Vertalingen van Feith's werken zijn :

„Julie par Rhynvis Feith, suivie de quelques autres morceaux du même auteur, trad. du Hollandais par H. J. Janssen", 2 éd. Paris (1796) ;

„Julie von Rhynvis Feith. Nebst einigen andern Aufsätzen des nemlichen Verfassers"', Mannheim 1797 ;

„Ferdinand et Constance par Rhynvis Feith, traduit du Hollandais par H. J. Janssen", 2 éd. Paris (1796) ;

Feith's „Lierzang op de Ruyter" werd in vertaling van P. F. L. von Eichstorff opgenomen in de „Deutsche Blumenlese aus niederl. Dichtern", Namur 1826 p. 100-105. Daar vindt men van Von Eichstorff ook eene „Abhandlung über die niederl. Poësie" ;

„Das Grab, ein didaktisches Gedicht von R. Feith und zwey oden von J. Kinker, frei aus dem Holländischen übersetzt von P. F. L. von Eichstorff", Zutphen 1821 ;

Eene Hebreeuwsche vertaling van „Het Graf" gaf G. J. Polak in „Gedichten en Redevoeringen in de Hebreeuwsche taal", 1836 ;

„Le tombeau, poème en IV chants, suivie de quelques (17) poésies diverses par Aug. Clavareau", Brux. 1827 (2 éd. Amst. 1829);

Ook vertaalde Clavareau Feith's treurspel „Thirsa", Brux. 1830.

De door Feith het eerst bij ons ingevoerde moderne romance of ballade vindt (afgezien van de oudere Spaansche proeven daarvan door De Gongora) haar oorsprong in Frankrijk en Groot-Brittanje. De bekende schrijver van de „Mémoires de l'ancienne chevalerie" (1759), La Curne de Sainte-Palaye, verzamelde een groot aantal middeleeuwsche Fransche liederen, die hij verwerkte in zijne, eerst in 1774 door Millot uitgegeven, *Histoire Littéraire des Troubadours* III dln. Die alzoo opnieuw bekend geworden troubadours-sproken en zangen wekten lust tot navolging op, met name bij F. A. de Paradis de Moncrif, die echter een comischen tint gaf aan zijne eigene bewerkingen van middeleeuwsche verhalen. Van zijne beide romances „Les infortunes inouies de la tant belle, honnête et renommée comtesse de Saulx" en „Les constantes amours d'Alix et d'Alexis" is niet slechts de laatste, maar ook de eerste bij ons in lateren tijd door Tollens vertaald. Deze was ook door Feith afgedrukt in zijne „Brieven over verscheide onderwerpen", V (1790) bl. 56-64.

Intusschen was men ook in Engeland, en vooral in Schotland, bezig geweest, Oud-Engelsche en Gaelische balladen te verzamelen, en voor zulk eene verzameling, *Reliques of Ancient English Poetry* (van 1765), wist bisschop Percy eerst in zijn eigen land en spoedig ook daarbuiten groote bewondering te wekken. Zij bestond deels uit middeleeuwsche, deels uit gemoderniseerde balladen, en ook uit door Percy geheel nieuw gemaakte, en wisselde den comischen trant van Moncrif vaak af met den ernstig-romantischen toon, die meer en meer begon te pakken. Een „Essay on the ancient minstrels in England" voegde Percy aan zijn bundel toe.

Uit Frankrijk en Engeland werd de romance ook naar Duitschland overgeplant. Zie daarover Paul Holzhausen, *Ballade und Romanze von ihrem ersten Auftreten in der deutschen Kunstdichtung bis zu ihrer Ausbildung durch Bürger*, Halle 1882 (ook vermeerderd herdrukt in de „Zeitschrift für deutsche Philologie" XV). Moncrif gaf het voorbeeld aan Duitschers als Gleim en Bürger in diens eersten tijd. Bürger's „Frau Schnips" werd in 1784 vrij gevolgd door Betje Wolff's „Vrouw Snaversnel", dat zij echter gevolgd noemt naar de bij Percy voorkomende Engelsche ballade „The Wanton wive of Bath", die inderdaad Bürger's voorbeeld was. De eigenlijk romantische ballade, zooals Percy die gaf, werd echter het eerst met Bürger's „Lenore" in Duitschland ingevoerd, onder invloed vooral van Herder's verhandeling *Ueber Ossian und die Lieder alter Völker* (van 1773), spoedig, in 1778, gevolgd door zijn bundel *Stimmen der Völker*: eene verzameling van door hem uit verschillende talen overgebrachte middeleeuwsche liederen en verhalen.

Daarbij nu sluiten Feith en onze overige romancedichters zich aan. Eene uitvoerige studie daarover hebben wij van A. Zijderveld, *De Romance-poëzie in Noord-Nederland van 1780 tot 1830*, Amst. 1915. Men vindt daar

bl. 42-100 in bijzonderheden „de eerste romancen in ons land en de verhandelingen er over" behandeld: die van Feith, Bellamy, Rau, Staring en een paar anderen.

Behalve „Wichard van Pont" gaf Staring in zijne oudste periode nog vijf romancen uit, nl. in den bundel van 1786: „Emma en Adolph", „Ada en Reinoud" en „Maria", van welke de laatste later niet meer en de beide andere alleen veel gewijzigd herdrukt werden; en in den bundel van 1791: „De Zwarte vrouw van Wildenborch" (later het slot van „Lenora") en „Hoop verloren, trouw bewaard". In den tekst heb ik ze niet genoemd, omdat Staring's beide eerste dichtbundels voor den ontwikkelingsgang onzer letteren van nagenoeg geene beteekenis zijn. Staring behoorde tot de vele jongere navolgers van Feith en werd door dezen dan ook hartelijk aangemoedigd: toch voelde hij zich zelf al minder en minder Feith's geestverwant, al bleef hij hem als vriend genegen en dankbaar. Natuurlijk zijn deze jongelingsjaren van Staring voor de kennis zijner eigene ontwikkeling wel van groot belang geweest en verdienen zij dus meer aandacht, dan ik er hier aan kon schenken. Verder zie men over Staring op Hoofdstuk XXVI.

Tot Feith's navolgers als romancedichter behoort ook Martinus Nieuwenhuyzen (zie boven bl. 178), van wien ik hier terloops even de romance „Elza" vermeld, opgenomen in de „Mengeldichten van het Amst. Dicht- en Letteroefenend Genootschap: Wij streeven naar de volmaaktheid", z. j. (omstr. 1790).

Op Feith's prozaromans werd ongetwijfeld groote invloed geoefend door Goethe's „Werther", waarover men zie Appell, *Werther und seine Zeit*, 3 Aufl. Oldenb. 1882 en H. M. Richter, *Aus der Messias- und Werther-Zeit*, Wien 1882. De groote invloed, door Goethe's „Werther" over het algemeen ook in ons land geoefend is behandeld door Karl Menne, *Goethe's Werther in der Niederl. Literatur* in „Breslauer Beiträge zur Literaturgeschichte" VI (Leipzig 1905).

Evenveel invloed als Goethe oefende hier in 't algemeen, en in 't bijzonder op Feith, Johann Martin Miller met zijn roman „Siegwart, eine Klostergeschichte" (van 1776). Daarover zie men Rob. Prutz, *Der Göttinger Dichterbund*, Leipzig 1841, Kamprath, *Das Siegwart-Fieber*, Wien 1877 en Kraeger, *Johann Martin Miller*, Bremen 1893; maar Ten Bruggencate heeft het eerst duidelijk aangewezen dat meer dan door Goethe en Miller invloed op Feith is geoefend door Baculard d'Arnaud's novellenbundel „Epreuves du sentiment" en diens drama's „Le comte de Comminge ou les amants malheureux", „Euphémie ou le triomphe de la religion" en „Fayel". Dat Feith verder nog in 't bijzonder den invloed onderging van Rousseau, Young, Sterne, Richardson, Ossian, Herder, Klopstock, Wieland, Lavater en Gellert is bewezen door Ten Bruggencate, *Mr. Rhijnvis Feith*, Wageningen 1911 bl. 175-222.

De tooneelpoëzie beoefende Feith ook in theorie blijkens zijne verhandeling over het treurspel in de „Bydragen ter bevordering der schoone kunsten en wetenschappen" I-III 1793-96, bl. 1-58, 209-258 en 411-452.

Hij volgde daarbij, schoon met afwijkingen, Batteux en stemde in hoofdzaak met Voltaire overeen, voorzoover althans eenige theorie hem helder voor den geest stond, wat van hem ook niet te verwachten is. Over de stof van Feith's „Inez de Castro" zie men A. S. Kok in „Noord en Zuid" XVI (1893) bl. 555-559.

V. Willem Bilderdijk vóór zijne verbanning.

Eene nagenoeg volledige uitgave van Bilderdijk's poëzie is getiteld *De Dichtwerken van Bilderdijk, uitg. onder toezigt van Is. da Costa,* Haarlem 1857-59 XV dln. Jammer is het, dat de uitgever de gedichten van Bilderdijk hier gegroepeerd heeft in verschillende rubrieken naar de dichtsoorten, waartoe zij behooren, terwijl de chronologische volgorde voor verdere studie van den dichter onmisbaar is. In deze leemte voorziet voorloopig min of meer de omvangrijke *Bloemlezing uit de Dichtwerken van Mr. Willem Bilderdijk naar tijdsorde gerangschikt en in verband gebracht met zijn leven en brieven door Dr. J. van Vloten,* Leiden-Dev. 1869.

Ook voor de bibliographie van Bilderdijk's vele dicht- en prozawerken hebben wij nog slechts onvolledige en voorloopige opgaven van: E. L. Glinderman, *Lijst der werken uitg. door of met bijdragen voorzien van Mr. Willem Bilderdijk en Vre. K. W. Bilderdijk,* Amst. 1833 en B. Klinkert, *Lijst der Werken van Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K. W. Bilderdijk* (bijvoegsel bij De Navorscher), Amst. 1853. Daarbij raadplege men nog den Catalogus der Bilderdykiana op de Bilbliotheek der Kon. Akad. van Wetenschappen, Amst. 1887.

Waardevol is ook het werk van J. Pan, *Aanwijzing der oude en nieuwere dichters, door Mr. W. Bilderdijk en Vrouwe K. W. Bilderdijk overgebragt en nagevolgd. Met aanteekeningen,* Amst. 1839 (met eene Nalezing van van 1855); vermeerderd herdrukt achter het XVde deel van *De Dichtwerken van Bilderdijk,* Haarlem 1859, bl. 317-554.

Over zijn leven gaf Bilderdijk zelf een paar maal aaneengeschakelde mededeelingen. De bundel *Mengelingen en Fragmenten, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk,* Amst. 1834 begint met een stuk autobiographie: „Mijne levensbeschrijving" en bevat ook andere aanteekeningen van biographischen aard. Eene wat uitvoeriger autobiographie voegde H. W. Tydeman toe aan de uitgave van Bilderdijk's *Geschiedenis des Vaderlands* XI bl. 167-198 (vooral over Bilderdijk's vader) en XIII bl. 29 vlgg.

Verder zijn voor de kennis van Bilderdijk's leven en persoonlijkheid van het grootste belang zijne brieven, waarvan drie zeer omvangrijke bundels zijn uitgegeven, nl.:

Brieven van Mr. Willem Bilderdijk, uitg. door W. Messchert, Amst. 1836-37 V dln. In het eerste deel daarvan zijn 46 brieven aan P. J. Uylenbroek (1781-1803) van het meeste belang. Het tweede deel bevat 83 brieven aan Jer. de Vries (1805-1831) en veertien brieven aan diens broeder Abraham de Vries, het derde o.a. 32 brieven aan S. Ip. Wiselius (1809-29), het

vierde 162 aan Isaac da Costa (1816-31) en het vijfde o.a. 74 brieven aan A Capadose (1819-31) en 12 aan J. F. Willems (1820-28);

Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M. en H. W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831, uitg. door H. W. M. Tydeman, Sneek 1866-67 II dln;

Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met Vrouw en dochter (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J. C. ten Brummeler Andriesse (en uitg. door J. van Vloten) Leiden 1873. Daarin vindt men ook zijne briefwisseling met Anna Luzac.

Ook later zijn er hier en daar nog brieven van Bilderdijk gedrukt en dat waren nog niet de eenige onuitgegevene. Zoo gaf G. Kalff brieven aan Feith uit in Tijdschrift XXIV bl. 45-103 en gaf F. D. K. Bosch uittreksels uit „Brieven van Willem Bilderdijk aan Johannes Kinker" in Oud Holland XXXII bl. 89-104, 147-166.

Omvangrijke levensbeschrijvingen van Bilderdijk werden gegeven door:

Is. da Costa, *De Mensch en de Dichter Willem Bilderdijk,* Haarlem 1859 en

R. A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken,* Amst. 1891 II dln.

Van de vele monographieën, waarin over Bilderdijk in het algemeen wordt gehandeld, mogen hier vermeld worden:

A. de Jager, *De invloed van Bilderdijk's dichtwerken op onze taal,* Leiden 1847;

Nic. Beets, *Bilderdijk* in „Verpoozingen op letterkundig gebied" 2 dr. Haarlem 1873 bl. 255-293;

Simon Gorter, *Bilderdijk* in De Gids 1869 III bl. 417 vlgg., ook in zijne „Letterkundige Studiën" 3 dr. Amst. 1891;

C. Busken Huet, *Bilderdijk* in „Litterarische Fantasiën IV en XXIV;

H. E. Moltzer, *Bilderdijk en het Nederlandsche volk. Aan wien de schuld der verwijdering?* Gron. 1873;

J. J. F. Wap, *Bilderdijk. Eene bijdrage tot zijn leven en werken,* Leiden 1874;

A. Bogaers, *Woordenboek op de dichtwerken van W. Bilderdijk,* uitg. door W. G. Brill, Haarlem 1878;

A. Pierson, *Bilderdijk* in „Oudere Tijdgenooten" in De Gids 1886 I, ook afzonderlijk uitg. Amst. 1888;

J. te Winkel, *Bilderdijk lotgenoot van Multatuli. Eene studie,* Haarlem 1890;

R. A. Kollewijn, *Bilderdijk's karakter* in De Gids 1890 II bl. 75 vlgg.;

Mr. Willem Bilderdijk, Amst. 1906: een Gedenkboek, uitg. door de Bilderdijk-Commissie en bestaande uit 22 studiën over Bilderdijk uit verschillend oogpunt beschouwd, door verschillende schrijvers;

A. Kuyper, *Bilderdijk in zijne nationale beteekenis. Rede,* Amst. 1906;

J. te Winkel, *Willem Bilderdijk als dichter gehuldigd, rede gehouden 1 Oct. 1906,* Amst. 1906;

H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter,* Kampen 1906;

J. Postmus, *Willem Bilderdijk* in zijne „Calvinistische vertoogen", Zwolle

1906 bl. 356-482 en *Unius ille vir* (1906) in zijn „Oud Holland en de Revolutie", Kampen 1910 bl. 164-286;

C. Scharten, *Bilderdijk's miskenning* in De Gids 1906 IV;

G. Gossaert, *Bilderdijk* in „Ons tijdschrift" XV bl. 609 vlgg., 689 vlgg.;

G. van Elring [A. F. A. Heyting], *Willem Bilderdijk*, Den Haag 1908.

Voor hetgeen van Bilderdijk in verschillende vreemde talen is overgebracht zie men A. de Jager in „Letterkundig Maandschrift", 1857 II bl. 200 vlg. en K. H. E. de Jong in het Bilderdijk-Gedenkboek, bl. 387-402.

Over Bilderdijk's legendarische afstamming van de graven van Teisterbant zie men W. J. C. Rammelman Elsevier in De Ned. Spectator 1881, bl. 288-290, J. G. Frederiks, *Het patriciaat der familie Duysentdaelders* in De Ned. Spectator 1884 N. 44 en M. G. Wildeman, *Bilderdijk en de genealogie* in het Bilderdijk-Gedenkboek, bl. 21-52 en aldaar ook bl. 3-20 van zijn kleinzoon W. L. S. Bilderdijk: *Bilderdijk's familie.*

De quaestie der *Galante Dichtluimen* van 1780 is het uitvoerigst besproken, maar niet opgelost door R. A. Kollewijn, *Bilderdijk, zijn leven en zijn werken*, Amst. 1891 I bl. 102-106. Zij zijn voor de tweede maal uitg. te Amsterdam in 1859 en voor de derde maal onder den titel „Galante Dichtluimen door H. Riemsnijder en W. Bilderdijk. Nieuwe uitgave door A. van Brussel. Met eene inleiding van J. van Vloten," Amst. 1869. De, zeker onjuiste, gelijkstelling van Riemsnijder en Dobbrauski is eene vinding van Van Vloten. Van veel belang is de quaestie trouwens niet, want heeft Bilderdijk ze niet gemaakt, dan was hij in elk geval toch wel de man om ze te hebben kunnen maken. Zij behooren tot een in dien tijd hier en ook buitenslands veel beoefende dichtsoort en zijn meerendeels vertalingen. Zie over deze quaestie ook nog A. de Jager in „Nederlandsch Museum" 1874 II bl. 10-25, die de „Galante Dichtluimen" aan Riemsnijder alleen toeschrijft.

Over Bilderdijk's eerste vrouw en zijne huwelijksbetrekking tot haar zie men, behalve *Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter*, Leiden 1873, ook P. J. Veth, *Odilde* in De Gids 1873 IV bl. 571 vlgg. en J. G. Frederiks, *Woesthoven* in De Ned. Spectator 1888 No. 38.

Over hare latere betrekking en Bilderdijk's vroegere tot Jan Willem Kumpel zie men J. F. M. Sterck, *Vrouwe Bilderdijk (Odilde) en Mr. Jan Willem Kumpel* in Amsterdamsch Jaarboekje voor 1897, R. Fruin, *Mevrouw Bilderdijk-Woesthoven en haar slachtoffer* in De Gids, 1897 No. 3 en W. G. C. Byvanck, *J. W. Kumpel en Bilderdijk* in De Gids 1898 I.

Over Bilderdijk's *Elius* en zijne andere, kortere, romancen uit dezen tijd zie men A. Zijderveld, *De romancepoëzie in Noord-Nederland van 1780-1830*, Amst. 1915, bl. 101-141. Bilderdijk's *Urzijn en Valentijn* heeft waarschijnlijk geen onmiddellijken invloed van het volksboek ondergaan, maar is vrije bewerking van de ballade „Valentine and Ursine" uit Percy's „Reliques of ancient English poetry".

Afzonderlijk uitgegeven werd „W. Bilderdijk's Elius, Urzyn en Valentyn en Ode aan Napoleon, met aant. van P. Kat Pz." Tiel 1887.

Verder zie men voor Bilderdijk ook nog beneden op Hoofdstuk XII, XVI, XVII, XX, XXI en XXIX.

VI. **Jacobus Bellamy en zijne vrienden.**

Voor Bellamy's gedichten en brieven is nu de standaarduitgave : J. Aleida Nijland, *Leven en Werken van Jacobus Bellamy,* Leiden 1918 II dln.

Vroeger was voor de gedichten de meest, maar toch nog slechts redelijk complete uitgave *Gedichten van J. Bellamy.* Nieuwe vermeerderde uitgave, Haarlem 1826. Deze had vroegere uitgaven kunnen aanvullen met het vele, dat was meegedeeld in de *Gedenkzuil op het graf van Jakobus Bellamy* door W. A. Ockerse en A. Kleyn geb. Ockerse, Haarlem 1822, waarin o.a. ook de voorlezing van J. H. van der Palm, *Mijne herinneringen aan J. Bellamy* voorkomt.

Oudere, doch niet volledige uitgaven van Bellamy's brieven gaven J. van Vloten, *Uit Bellamy's nagelaten brieven en papieren* in „Archief van het Zeeuwsch Genootschap, III (1878) bl. 121-290 en J. Aleida Nijland, *Onuitgegeven brieven van Jacobus Bellamy* in Tijdschrift XV bl. 243-269, aangevuld aldaar XVII bl. 31 vlg.

De beide proefpreeken van Bellamy waren reeds uitgegeven door G. Kuipers als *Twee nagelaaten leerredenen van Bellamy. Met een voorberigt hem betreffende,* Vlissingen 1790.

Verder zie men over Bellamy :

A. Vereul, *Lofrede op J. Bellamy* in diens „Redevoeringen", Amst. 1790 ;

C. Busken Huet, in „Litterarische Fantasiën VI en over zijne school aldaar XXIV ;

W. H. de Beaufort, *Jacobus Bellamy* in De Gids 1878 III bl. 572 vlgg. ;

J. Dyserinck, *Ter nagedachtenis van Jacobus Bellamy,* Middelburg 1881 ;

J. Aleida Nijland, *Jacobus Bellamy als criticus* in De Gids 1901 IV bl. 452 vlgg. en

J. Hoeksma, *Jacobus Bellamy,* Amst. 1903.

Verder zie men voor hem nog beneden op Hoofdstuk VII, VIII en XI.

Voor Jan Hinlopen zie men J. W. te Water, *Levensbijzonderheden van Mr. Jan Hinlopen* in „Schouwburg van in- en uitlandsche Lett." 1809 bl. 569 vlgg. en Jacobus Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk* III I (1822) bl. 175-260.

Voor Sibaldus F. J. Rau zie men J. H.(inlopen) *Sur la mort de Mons. Rau,* Utrecht 5 Dec. 1807 ; J. H. van der Palm, in de „Gedenkschriften van de Kon. Orde der Unie", bl. 149-152 ; J. Teissèdre l'Ange en W. Bilderdijk, Lofrede en Lofzang op S. F. J. Rau, Haarlem 1808 ;

J. Clarisse, *Iets over S. F. J. Rau* in „Fakkel" XI bl. 89 vlgg. en

M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche hoogeschool* II (Leiden 1832) bl. 232-234.

Vóór het derde deel van W. A. Ockerse, *Vruchten en Resultaten van*

een zestigjarig leven, Amst. 1823-26 III dln vindt men een levensbericht van den schrijver door H. W. Tydeman en J. Clarisse.

Van Mr. J. P. Kleyn vindt men eene levensbeschrijving in den „Recensent ook der Recensenten II (1807) bl. 71 vlgg. Ook is zeer uitvoerig over hem P. G. Witsen Geysbeek in zijn *Biogr., Anthol. en Critisch Woordenboek* IV (1823) bl. 80-93, terwijl men verder met hem en zijne kunstvrienden kan kennis maken door zijn album, uitg. door J. P. Hasebroek, *Een Dichters-album van vóór honderd jaar*, Amst. 1890.

De *Gedichten* van Anthony van der Woordt zijn z.p. 1795 uitg. door zijn vriend C. J. Wenckebach, die bij een herdruk daarvan, 's-Grav. 1843, ook een levensbericht van den dichter voegde.

Voor E. M. Post zie men H. W. Heuvel, *Elisabeth Maria Post*, Epe 1913 ; J. Koopmans, *Elisabeth Maria Post* in „De Beweging" 1914, III bl. 1 vlgg., 169 vlgg. ; J. Prinsen J. Lz., *Het sentimenteele bij Post*, in De Gids 1915 I, en A. G. van Hamel, *E. M. Post en Hirschfeld* in Tijdschrift XXXIV (1916) bl. 184-210. Daar wordt aangetoond, hoe sterk Elis. Post met haar prozageschrift *Het Land* onder den invloed stond van Chr. C. L. Hirschfeld met zijn geschrift *Das Landleben* van 1768.

VII. **De verhouding der letterkundige richtingen.**

Voor de dichtgenootschappen zie boven bl. 177 vlg.

Het oordeel van Betje Wolff over het „Likkersveem" vindt men in hare *Brieven over verscheide onderwerpen*, 1781 II bl. 308 en vgl. hare „Brieven" (uitg. door Joh. Dyserinck, 's-Grav. 1904) bl. 88, en dat over Le Francq van Berkhey in hare „Brieven" bl. 200.

Bellamy's vaak aangehaalde uitdrukking „poëtische gasthuizen" komt voor aan het einde van zijn „Brief aan den Heer en Mr. H. van Alphen", (1783) bl. 26.

Voor Bellamy's aanval op Van Alphen zie men *Gedenkzuil op het graf van Jakobus Bellamy*, Haarlem 1822, bl. 100-102, 143 en J. Hoeksma, *Jacobus Bellamy*, Amst. 1903 bl. 126 vlg.

De lofverzen van Aagtje Deken op Betje Wolff's onafhankelijkheid als dichteres vindt men in Eliz. Wolff geb. Bekker, *Mengel-poezy* I (Amst. 1785) bl. 228.

De mode om rijmlooze verzen te maken werd bij ons ingevoerd uit Duitschland, waarvoor Engeland het voorbeeld was en waar vooral Klopstock, Gleim, Götz. Uz enz. rijmloos dichtten en in 't bijzonder de Anacreontea navolgden. Men zie daarvoor o.a. den bundel van „Anakreontiker und Preusisch-patriotische Lyriker" door Franz Muncker verzameld in de „Deutsche National-Litteratur", Stuttgart z.j.

Voor P. J. Kasteleyn zie men beneden op Hoofdstuk XX.

Voor Joan Hendrik Swildens (geb. 10 Maart 1745 † 12 Sept. 1809) zie men G. van Rijn, *Prof. J. H. Swildens en zijn werken* in de „Librye" Bijblad N. 1 en vooral W. B. S. Boeles, „De patriot J. H. Swildens, publicist te Am-

sterdam, daarna hoogleeraar te Franeker. Zijn arbeid ter volksverlichting geschetst", Leeuw. 1884, en, beknopter, *Frieslands hoogeschool en het rijks athenaeum te Franeker* II-2 (Leeuw. 1889) bl. 666-683. Dat hij met zijne „Bardietjes" terecht niet gelukkig was, behoeft ons niet te verhinderen hem op ander gebied, waar hij ijverig en verdienstelijk gearbeid heeft, te waardeeren, vooral op dat van het onderwijs met zijn *Vaderlandsch A. B. boek* van 1781 en met zijne staatsrechtelijke werken, waaraan hij in 1797 zijne benoeming tot hoogleeraar te Franeker te danken had.

Barend Fremery schreef over het rijm in de voorrede voor het eerste deel van „Myne offeranden aan Apollo en Hymen" (1786), en Bilderdijk in de voorrede voor zijne „Mengelpoëzy" (1798).

Het oordeel van Feith over het rijm vindt men in de „Bydragen ter bevordering der schoone kunsten en wetenschappen" II (1794) bl. 276-302 en III (1796) bl. 552-594, waar eerst eene „zamenspraak over de waarde van het rijm" (van 1784) van Denis uit het Hoogduitsch vertaald is opgenomen, die nagenoeg alle waarde aan het rijm ontzegt, en vervolgens eene oorspronkelijke „zamenspraak", die de argumenten van Denis weerlegt en de waarde van het rijm bepleit.

Feith's beroep op de fijne zenuwtepeltjes van de kunstgenie vindt men in zijne *Brieven over verscheide onderwerpen* I (2 dr.) bl. 71 vlgg., en zijne afkeerigheid van leerstelsels aldaar VI (1793) bl. VII.

Over Barend Fremery is uitvoerig, ofschoon niet gunstig in zijn oordeel, P. G. Witsen Geysbeek, *Biogr. Anthol. en Critisch Woordenboek* II (1822) bl. 340-352.

Pieter Nieuwland's *Gedichten*, Amst. 1788 werden herdrukt met bijvoeging van zijne redevoeringen en eene inleiding van Jeronimo de Vries als *Gedichten en Redevoeringen*, Amst. 1824. Daaruit is zijn gedicht „Orion" in het Fransch vertaald door Aug. Clavareau Amst. 1836.

Verder gaf Abraham de Vries van hem nog uit *Nagelaten Gedichten*, Haarlem 1797, waarvan een tweede druk, Haarlem 1816 en een derde, Haarlem 1827 verscheen. Achter dezen laatsten vindt men ook een „Levensberigt van Pieter Nieuwland" door S. J. Brugmans ('t eerst gedrukt in de „N. Alg. Konst- en Letterbode" II bl. 178-188) en verder de gedichten van negen vrienden op hem, die ten deele ook reeds in den eersten en tweeden druk voorkwamen.

Onder Daniël Wyttenbach verdedigde Nieuwland 14 April 1783 eene te Amsterdam (apud Petrum de Hengst) gedrukte „Dissertatio philosophico-critica de Musonio Rufo, philosopho Stoïco".

Een brief aan zijn neef Bottichius te St. Anna-Parochie van 31 Maart 1792, waarin hij den dood van vrouw en kind meedeelt, is voor 't eerst afgedrukt in „De Navorscher" XIII (1863) bl. 340.

Verder zie men nog over Nieuwland: J. P. Michell, *Iets ter nagedachtenis van Pieter Nieuwland*, Amst. 1794 en Jan Hendrik van Swinden, *Lijkrede op Pieter Nieuwland*, Amst. 1795, met uitvoerige „aantekeningen".

VIII. De bestrijding van het Sentimenteele.

Over de kwaal der overgevoeligheid in Duitschland zie men boven, bl. 187. Over het wezen der binnen de perken gehouden sentimentaliteit, naar de opvattingen in dezen over het algemeen wat sentimenteel gekleurden tijd, leze men Schiller's verhandeling *Ueber naïve und sentimentalische Dichtung* (1795-96).

Over den omvang, dien deze kwaal hier te lande kreeg, en hare bestrijding zie men o.a.:

Joh. A. Leopold, *Een ziekteverschijnsel op letterkundig gebied*, in „De Gids voor den onderwijzer" III (1883);

Jan ten Brink, *De roman in brieven*, Amst. 1889 bl. 10 vlgg.;

C. J. Luzac, *De Nederlandsche sentimenteele roman en zijne terugwerking*, Amersfoort 1890;

J. Prinsen J. Lz., *Het Sentimenteele* (bij Feith en anderen), in De Gids 1915 I bl. 53 vlgg., 236 vlgg.

Den aangehaalden uitval tegen de sentimentaliteit bij Wolff en Deken vindt men in de voorrede van de „Willem Leevend".

Op het gevaar van de overgevoeligheid voor het zedelijk leven wees Ysbrand van Hamelsveld in zijn werk *De zedelijke toestand der Ned. natie op het eind der achttiende eeuw*, Amst. 1791, bl. 241.

De vermelde uitspraken van Bellamy over de sentimentaliteit zijn te vinden in de „Proeven voor het verstand, den smaak en het hart" (1784) bl. 191-194 en „De Poëtische Spectator" I (1784) bl. 1 vlgg.

Het oordeel van de „Vaderlandsche Letteroefeningen" over Feith's romans wordt meegedeeld door J. Hartog, *Uit het leven van een tijdschrift* in De Gids 1877 III bl. 114 vlgg.

De *Post van den Helicon*, waarvan in 1788-89 veertig vertoogen verschenen, werd nog eens herdrukt door J. van Vloten in „Verspreid en onuitgegeven dicht en ondicht van Kinker, naar tijdsorde gerangschikt en toegelicht", Haarlem 1877, bl. 53-299. Voor Johannes Kinker zie men verder beneden op Hoofdstuk XXII.

Over den sentimenteelen kunstkring van J. E. de Witte op de Gevangenpoort zie men Jan ten Brink in de „Haagsche Stemmen" van 28 Nov. 1887 bl. 169 vlgg.

Het proces van Jacob Eduard de Witte is uitvoerig behandeld in de Vervolgen op Wagenaar's Vaderl. Historie V (1790) bl. 20-53. Op grond van „Fragmenten uit den roman van mijn leven", die De Witte in 1825 schreef en die in handschrift op het Rijksarchief berusten, schreef Theod. Jorissen, *Eene Apologie van den Vaandrig De Witte* in „Nederland" 1878 II bl. 111 vlgg.

Over Jean Henri des (niet: de) Villattes en Cornelia Lubbertina van der Weyde zie men „Des Villattes en France et aux Pays-Bas. Notes généalogiques, recueillies par deux arrière-neveux Le Comte L. de la Boutetière et Mr. A. J. Enschedé", Harlem 1881.

Voor Arend Fokke Simonsz. zie men de „Schets van het karakter en leven van den auteur", gevoegd bij de uitgave van zijn nagelaten werkje *Het leven is een droom*, Amst. 1814, P. G. Witsen Geysbeek in diens *Biogr. Anthol. en Critisch Woordenboek* II (1822) bl. 309-322 en H. Frijlink, *Arend Fokke Simonsz. Zijn leven, denken en werken*, Amst. 1884.

Wat na zijn dood is uitgegeven als *Verzameling der Werken van A. Fokke Simonsz*, Amst. 1830-35 XII dln. is nog lang niet alles wat door hem is geschreven, en is ook zeer besnoeid en hier en daar zelfs gewijzigd. Er is o.a. niet in opgenomen zijne *Boertige reis door Europa*, waarvan in 's-Grav. 1826-27 IV dln. nog een derde druk was verschenen. Ook zijn onvoltooid werk *De mode*, Utrecht 1809-10 II dln. komt er niet in voor. Van zijne beide werkjes *De vrouw is de baas* zag te Amst. in 1838 in II dln. nog een vierde druk het licht. Dat onder zijne „Verzamelde werken" ook zijn „Katechismus der wetenschappen, schoone kunsten en fraaije letteren", Amst. 1804 XI dln. niet is opgenomen, kan niet bevreemden. Het is van geheel anderen aard dan zijne andere, meest min of meer boertige, geschriften.

IX. **Betje Wolff.**

Voor de monographieën, die niet alleen Betje Wolff, maar ook Aagtje Deken behandelen, zie men op het volgende hoofdstuk. Op haar alleen hebben betrekking de volgende monographieën:

Theod. Jorissen, *Over Betje Wolff* in „Nederland" 1878 II bl. 412, ook opgenomen in zijne „Historische en Literarische Studiën", Haarlem 1891, bl. 463-479;

J. van Vloten, *Elisabeth Wolff, geb. Bekker. Levens- en Karakterbeeld*, Haarlem 1880;

R. H. J. Gallandat Huet, *Van en over Betje Wolff, geb. Bekker*, Haarlem 1881-84. Daarin vindt men ook, bl. 1-41, de acht brieven van haar broeder Laurens Bekker, die elders niet herdrukt zijn;

Johs. Dyserinck, *Van en over Betje Wolff* in De Gids 1882 II bl. 134 vlgg. en *In de Beemster Pastorie*, in De Gids 1903 I;

H. C. M. Ghijsen, *Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haar tijd: Jeugd en Huwelijksjaren*, Rott. 1919.

Over haar „Zedenzang aan de Menschenliefde by het verbranden des Amsteldamschen Schouwburgs", Amst. 1772 en de tegenschriften zie men J. H. Rössing, *Geschiedenis der stichting en feestelijke opening van den Schouwburg op het Leidsche plein te Amsterdam*, Utrecht 1874, bl. 10 vlg.

The spiritual Quixote, die zij in 1797 vertaalde, werd door haar te onrechte aan Smollett toegeschreven, maar was inderdaad in 1773 geschreven door Richard Graves of Greaves. Zie daarover Mej. H. C. M. Ghijsen, Tijdschrift XXXI (1912) bl. 1-6 en J. A. Barnouw, Tijdschrift XXXII (1913) bl. 73-75.

Bloemlezingen uit hare geschriften werden uitg. door J. van Vloten, *Het leven en de uitgelezen verzen van E. Wolff geb. Bekker*, Schiedam 1866 (Klass. Lett. Pantheon N. 85-86) en *Losse Prozastukken en Brieven van*

E. Wolff geb. Bekker naar tijdsorde gerangschikt en toegelicht, Schiedam 1866 (Klass. Lett. Pantheon N. 89-90).

Voor haar vaderlijken vriend Hermanus Noordkerk zie men *Leeven van Mr. H. Noordkerk, advocaat te Amsterdam,* Amst. 1771 en C. Sepp, *Een pleidooi van Hermanus Noordkerk* in „Godgeleerde Bijdragen", 1864, bl. 353 vlgg.

Voor Petrus Burmannus Secundus zie men:

T. C. Harlesius, *De vitis philologorum nostra aetate clarissimorum,* 2 ed. I (Bremae 1770) p. 93-167;

D. J. van Lennep, *Illustris Amstelodamensium Athenaei Memorabilia,* Amst. 1832 p. 65-67, 193-198, 209, 246-249;

P. Hofman Peerlkamp, *Liber de vita, doctrina et facultate Nederlandorum, qui carmina latina composuerunt,* 2 ed. Harl. 1838 p. 512-515 en

W. B. S. Boeles, *Frieslands hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker* II (Leeuw. 1879) bl. 444-453.

Over Santhorst schreef C. van Hoogeveen Jr., *De ridderhofstad Santhorst verheerlijkt,* enz. Leyden 1769 en J. Hartog in De Gids 1882 II bl. 238 vlgg.

X. Samenwerking van Aagtje Deken en Betje Wolff.

Voor de beide vriendinnen hebben wij, behalve de reeds boven, bl. 195, voor Betje Wolff alleen vermelde, de volgende monographieën,die verdienen geraadpleegd te worden:

J. Konijnenburg, *Lofrede op E. Wolff geb. Bekker en A. Deken,* Amst. 1805;

H. Frijlink, „Elisabeth Wolff geb. Bekker en Agatha Deken, zoo uit hare geschriften als uit andere bescheiden geschetst. Gevolgd van eene lijst der werken", Amst. 1862, met Bijvoegsels en Verbeteringen, Amst. 1863;

Theod. Jorissen, „Over Aagje Deken en Betje Wolff. Uit onuitgegeven bescheiden", in „Nederland", 1879 II bl. 1 vlgg.: ook opgenomen in zijne „Historische en Literarische Studiën", Haarlem 1891, bl. 389-461;

C. Busken Huet, *E. Wolff, A. Deken en Jacoba Busken* in „Nederland", 1883 II bl. 385 vlgg., ook in zijne „Litterarische Fantasiën" VII. Het betoog aldaar is echter afdoende weerlegd door Johs. Dyserinck, *Van en over Betje Wolff* in De Gids 1884 III bl. 1 vlgg.;

Johs. Dyserinck, *Hulde aan Betje Wolff en Aagje Deken,* 1884 en *Wolff en Deken* in de Gids 1892 IV bl. 253-300;

J. W. Muller, *Uit Brieven van Betje Wolff en Aagje Deken* in Tijdschrift XX (1901) bl. 217-243;

Johs. Dyserinck, *Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken,* 's-Grav. 1904. In deze volledige verzameling harer brieven komen ook beider portretten voor: dat van Betje Wolff op zestienjarigen leeftijd met de poëzie van Pope in de hand;

Johanna W. A. Naber, *Elisabeth Wolff-Bekker en Agatha Deken,* Haarlem 1913, rijk geïllustreerd;

A. de Vletter, *De opvoedkundige denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken,* Gron. 1915;

H.C.M.Ghijsen, *Eenige werken van Wolff en Deken* in Tijdschrift XXXVIII. bl. 212-238 en *Aagje Deken* in De Gids 1920 III bl. 255-271.

Eene (niet geheel volledige) bibliographie harer werken vindt men in den „Catalogus der Tentoonstelling Wolff en Deken te Vlissingen in 1885" (door W. van den Os) en te 's-Gravenhage in 1895 (door Joh. Dyserinck).

Voor Samuel Richardson, als romanschrijver haar voorbeeld, en voor den invloed, door zijne romans ook buitenslands geoefend, zie men:

Erich Schmidt, *Richardson, Rousseau und Goethe,* Jena 1875; M. Gassmeyer, *Richardson's Pamela, ihre Quellen und ihr Einfluss,* Leipzig 1890;

Joseph Texte, *Jean Jacques Rousseau et les origines du cosmopolitisme littéraire,* Paris 1895.

Voor de romans van Wolff en Deken zelf zie men:

C. Busken Huet, *Oude Romans* I (1877) bl. 89-220;

Jan ten Brink, *De roman in brieven,* Amst. 1889 bl. 39-69;

H. C. H. Moquette, *Over de romans van Wolff en Deken, beschouwd in verband met de romantische scheppingen van Richardson,* Rott. 1898; en

J. Koopmans, *De tendenz in de Willem Leevend* in „De Beweging", 1910 III bl. 113 vlgg. en 229 vlgg.;

Van de *Sara Burgerhart* verscheen een 8ste dr. te 's-Grav. in 1891 en daarna nog een in de Wereldbibliotheek z. j. (1906), met inl. en aant. van L. Knappert. Van de *Willem Leevend* kon eerst te 's-Grav. 1886-87 III dln. een 2 dr. verschijnen, maar de *Cornelia Wildschut* werd niet herdrukt.

Verder bezorgde Mevr. Van Westhreene nog eene zeer verkorte uitgaaf van de *Willem Leevend,* Rott. 1891 II dln., terwijl Mej. A. C. Viervant eene eenigszins verkorte en toegelichte bewerking gaf van de *Sara Burgerhart,* 's-Grav. 1898 met een woord vooraf van J. te Winkel.

De *Sara Burgerhart* is ook in het Fransch vertaald door Mad. De Saint-Hyacinthe de Charrière, née J. A. van Tuyll van Serooskerken onder den titel „Histoire de Mademoiselle Sara Burgerhart, publiée en forme de lettres par Mesdames E. Bekker veuve du ministre Wolff et A. Deken", Lausanne 1787. De titels der vrije en bekortende Duitsche vertalingen van alle drie de romans door J. G. Müller zijn in den tekst reeds opgenomen.

XI. Vaderlandsche zangen en Krijgsliederen.

Voor den vierden Engelschen oorlog zij het voldoende te verwijzen naar het eerste deel van H. T. Colenbrander, *De Patriottentijd,* 's-Grav. 1897-99 III dln.

Voor „het liedje van Paul Jonas" zie men D. F. Scheurleer in Tijdschrift der Vereen. voor N-Nederlandsche Muziekgeschiedenis IX (1910) bl. 77 vlgg.

Voor Rijkhof Michaël van Goens zie men boven, bl. 182 en voor de beide van hem genoemde geschriften J. Hartog, *De Patriotten en Oranje,* Amst. 1882 bl. 144-152.

Alle liederen en tooneelstukken over den zeeslag bij Doggersbank zijn afzonderlijk uitgekomen en behoeven hier geene nadere aanduiding. Alleen het gedicht van Cornelis van Lennep bij de derde viering van dien slag in 1784 vindt men in De Post van den Neder-Rhyn, VI bl. 1022-1025.

Het gedicht *Aan mijne landgenooten* van J. D. K. (= Jan de Kruyff) komt voor in De Post van den Neder-Rhyn II bl. 644-648 en het gedicht, aanvangend „Groote God, kunt gij gedoogen" en geteekend W. V. D. J. (vermoedelijk Willem van der Jagt), aldaar II bl. 809 vlg. onder den titel *Vaderlandsche heilzucht.*

De vaderlandsche liederen van Bellamy verschenen bijna alle in de *Vaderlandsche gezangen van Zelandus,* maar waren ten deele reeds in De Post van den Neder-Rhyn gedrukt. Men vindt ze daar, behalve de titelvignetten, II bl. 582 („Aan het Vaderland"), II bl. 609-611 („Aan het Vaderland"), II bl. 629 vlg. („Aan de Vaderlandsche meisjes" en bl. 637 zijn beklag over de overneming in De Post *naar* den Neder-Rhyn), II bl. 761 vlg. („De vloot in zee"), II bl. 816-818 („De Patriot"),III bl. 934 vlg. („Aan een verrader des vaderlands"), III bl. 936 („Aan God") en III bl. 975 vlg. („Aan de Vrijheid").

Voorzoover de liederen der exerceergenootschappen niet afzonderlijk zijn uitgegeven of in geheele bundels verschenen (zooals b.v. met de vele Leidsche liederen het geval was), vindt men ze in De Post van den Neder-Rhyn, n.l. die van Friso en „Aan de Friezen" (aldaar III bl. 1116 en IV bl. 146), de „Lof der vrije burgers van Schiedam" door J. Hollander (aldaar III bl. 1342 vlg.), de Dordsche van Hollandus Junior (aldaar III bl. 1115 vlg., 1377 vlg. en IV bl. 117), het Rotterdamsche van J. V. (= Jan Verveer) (aldaar IV bl. 359 vlg.) en de Rotterdamsche ter eere van luitenant Van Zwijndrecht (aldaar V bl. 661-664).

Voor de *Snerpende Hekelroede* van Le Francq van Berkhey zie men J. Hartog „De Patriotten en Oranje", Amst. 1882 bl. 199-203. Die roede zal echter niet van 1785, maar van 1787 zijn, toen François Adriaan van der Kemp hier zijne rol reeds had uitgespeeld. Deze schreef later eene „Autobiographie", uitg. door H. L. Fairchild, *F. A. van der Kemp,* New-York 1903. Voor hem zie men ook J. Hartog, *Een vurig patriot* in De Gids, 1876 IV bl. 401 vlgg. Zie over zijn Rehabeam-preek en daartegenover de preeken van den niet minder vurigen prinsgezinden Jan Scharp J. Hartog, „De Patriotten en Oranje", bl. 180-185.

Het gedicht, door Van der Palm te Delfshaven voorgedragen, vindt men naar de „Hollandsche Historische courant van 27 Sept. 1785" meegedeeld door J. Hartog, a.w. bl. 205 vlg.

De gedichten van Gelrus vindt men in De Post van den Neder-Rhyn IV bl. 265 vlg., 327, 407, VI bl. 963 vlg., 1115 vlg., VII bl. 23 en 318. Bellamy's „Aan de Utrechtsche burgeren" vindt men in De Post van den Neder-Rhyn, III bl. 1187 vlg., zijn gedicht „Aan het Utrechtsch Genootschap van Wapenhandel" aldaar IV bl. 225 vlg., terwijl het gedicht aan dat Genootschap bij de Manoeuvres in Juli 1783 van een onbekende aldaar IV bl. 55 te

vinden is, en een ander van Hollandus Junior op 23 Aug. 1784 aldaar VI bl. 955 vlg. Ook vindt men daar VII bl. 254 een gedicht „Aan alle wijze weldenkende en weldoende land- en stadgenooten" van A. D. H., eene dame die contribueerend lid was van Pro Patria et Libertate.

Voor Jurriaan Quint Ondaatje zie men C. M. Davies, *Memorials and times of Peter Philip Juriaan Quint Ondaatje*, Utrecht 1870, en over de Utrechtsche beroeringen, waarvan hij de ziel was, W. H. de Beaufort, *Oranje en de democratie* in diens „Geschiedkundige opstellen II bl. 34 vlgg.

XII. Patriotten en Prinsgezinden.

Voor de staatkundige twisten zie men J. Hartog, *De Patriotten en Oranje van* 1747-1787, Amst. 1882 en *Uit de dagen der Patriotten*, Amst. 1896 en H. T. Colenbrander, *De Patriottentijd*, 's-Grav. 1897-99 III dln. Vgl. ook D. C. Nijhoff, *De Hertog van Brunswijk*, 's-Grav. 1889 en W. H. de Beaufort, *De Hertog van Brunswijk* in diens „Geschiedkundige Opstellen I (1893) bl. 184-194.

Voor het pamflet *Aan het volk van Nederland*, waarmee de aanvang van het revolutionaire tijdvak bij ons werd ingeluid, en voor den lang onbekend gebleven schrijver zie men A. Loosjes, *Een krachtig libel*, Haarlem 1886 en *Nog een en ander over het pamflet Aan het volk van Nederland*, Haarlem 1891.

Het oordeel van Adriaan Kluit over de gevolgen eener omwenteling vindt men in de inleiding van zijn geschrift „De Souvereiniteit der Staaten van Holland verdedigd", Gron. 1785, 2 dr. Leiden 1788.

De genoemde couranten en tijdschriften en nog verscheidene andere zijn uitvoerig behandeld in de vele monographieën over vroegere journalistiek van W. P. Sautijn Kluit, die men alle vermeld kan vinden achter zijn Levensbericht door W. N. du Rieu in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1896.

Voor het aandeel van Bilderdijk aan de politieke gebeurtenissen zie men Is. da Costa, *De Mensch en de Dichter Willem Bilderdijk*, Haarlem 1859, bl. 50-74 en R. A. Kollewijn, *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken*, Amst. 1891 I bl. 138-147, 185-200.

Voor Bilderdijk's politieke rechtspractijk en zijn pleidooi voor Kaat Mossel in 't bijzonder zie men G. van Rijn in „Rotterdamsch Jaarboekje" voor 1890 en M. P. Th. a Th. van der Hoop van Slochteren in het Bilderdijk-Gedenkboek, bl. 153-167.

Bilderdijk's korte politieke gedichten kwamen als vliegende blaadjes uit, maar werden ook wel in kleine bundeltjes herdrukt, zooals „Eenige stukken in dichtmaat" Leipzig 1789, „Losse stukken in verzen", Leipzig 1803 en „Vaderlandsche Oranjezucht", Leipzig 1805.

Voor Gerrit Paape zie men A. J. Kronenberg, *Een en ander over Gerrit Paape en zijn tijd*, Dev. z.j.

Van Bernardus Bosch vindt men eene levensschets achter het derde deel zijner *Gedichten*, Leiden 1803.

Voor Feith's politieke gedichten zie men de boven, bl. 185, vermelde litteratuur.

Het genoemde tooneelspel van Johannes van Panders is getiteld *Frederik de Rechtvaardige*, Amst. 1781, in het zelfde jaar ook herdrukt.

Voor Wolff en Deken zie men de boven, bl. 196 vlg., vermelde litteratuur.

Voor pamfletten van Prinsgezinden in den vorm van tooneelstukken zie men A. J. Kronenberg, *Politieke tooneel-libellen uit het laatste gedeelte der 18de eeuw*, Deventer z.j.

Voor de societeit „Doctrina" zie men J. van Lennep, *Feestrede ter viering van het vijfenzeventigjarig bestaan van Doctrina*, Amst. 1864 en voor den geest, die daar heerschte,de voorlezingen, daar gehouden en later uitgegeven door Samuel Iperusz. Wiselius, „De staatkundige verlichting der Nederlanderen in een wijsgeerig historisch tafereel geschetst", Brussel 1828.

Voor Petronella Moens zie men W. H. Warnsinck en J. Decker Zimmerman, *Petronella Moens*, Amst. 1843 en Maria van Ackere geb. Doolaeghe, *Hollands blinde dichteres, mijne Noordnederlandsche kunstvriendin in Belgie herdacht*, met een uittreksel uit brieven en vele tot dien tijd ongedrukte gedichten, Antw. 1872.

Van Jan Scharp gaf W. C. de Vletter eene „Levensschets en Bloemlezing uit (zijne) geschriften", Rott. 1828. Voor de preek zonder R. zie men A. de Jager in Taal- en Letterbode" III (1872), bl. 310 vlg.

XIII. De Bataafsche Republiek.

Voor de geschiedenis van deze periode zij het voldoende te verwijzen naar H. T. Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*, Amst. 1908.

Voor de tijdschriften in deze periode zie men de verschillende monographieën van W. P. Sautijn Kluit, vermeld achter diens levensbericht door W. N. du Rieu in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1896 en voor „De Lantaarn" van Pieter van Woensel nog in 't bijzonder de „Vruchten ingezameld door de aloude rederijkkamer De Wijngaardranken", Haarlem I (1833), bl. 78-92 en C. Busken Huet in „Litterarische Fantasiën" I bl. 101 vlgg. en XXIV bl. 163 vlgg.

Voor Gerrit Paape zie boven, bl. 199, voor Fokke Simonsz boven, bl. 195.

Voor Loots, van Hall, Uylenbroek en Helmers zie men op het volgende hoofdstuk.

Voor Kinker's wijsgeerige zinnespelen zie men B. H. C. K. van der Wijck, *Mr. Johannes Kinker*, 2 dr. Gron. 1864 en voor Kinker's spel bij het „Eeuwfeest van 1801" Nic. Beets in „Nieuwe Verscheidenheden, meest op letterkundig gebied", IV en laatste stuk, Haarlem 1902, en voor Kinker zelf verder op Hoofdstuk XXII.

Voor Van der Palm zie men M. Siegenbeek, *Hulde aan de nagedachtenis van J. H. van der Palm*, Leiden 1840 ; W. A. van Hengel, *Meritorum J. H. van der Palm commemoratio brevis*, Lugd-Bat. 1841 en vooral Nic. Beets, *Leven en karakter van J. H. van der Palm geschetst*, Leyden 1842, ook als

„Life and character of J. H. van der Palm" vertaald door J. P. Westervelt, New-York 1865; en verder beneden op Hoofdstuk XXVIII.

Voor Ewald Kist zie men B. F. Tydeman, *Hulde aan de nagedachtenis van E. Kist, predikant te Dordrecht,* Dord. 1823.

Het leven van Matthijs Siegenbeek is beschreven door S. Muller in „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leyden" 1855 bl. 83-135.

XIV. Prozaschrijvers en Dichters.

Het leven van Jeronimo de Vries werd beschreven door B. ter Haar in „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leyden", 1853 bl. 182 vlgg.

Voor Hendrik van Wijn zie men J. C. de Jonge, *H. van Wijn als geleerde en staatsman geschetst,* 's-Grav. 1832.

Voor Arend Fokke Simonsz zie men boven, bl. 195.

Voor Willem Kist zie men J. Koopmans, *Van Kist tot Daalberg* in „De Beweging" 1911 IV bl. 5 vlgg., 113 vlgg., 268 vlgg.

Van De Perponcher ontbreekt ons nog een levens- en karakterbeeld, ofschoon zijn degelijke arbeid op verschillend gebied wel verdient, wat meer in bijzonderheden en in samenhang bestudeerd te worden. Het langst is hij door zijne paedagogische geschriften in herinnering gebleven, zoodat Jacob van Lennep zijn „Onderwijs voor de jeugd", Amst. 1863 nog eens in nieuwe bewerking heeft uitgegeven; maar ook als vrijzinnig theoloog en bijbelverklaarder, als aestheticus en dichter neemt hij onder zijne tijdgenooten eene waardige plaats in, terwijl hij ook op staatkundig gebied met eere werkzaam is geweest. Eene „Anthologie uit zijne prozaschriften" verscheen te Utrecht 1854, uitgegeven door M. D. de Bruyn met korte levensschets.

Voor Johannes Meerman zie men H. C. Cras ,*Elogium J. Meermanni,* Amst. 1817.

Voor Bernardus Bosch zie men boven, bl. 199.

Voor Adriaan Cornelis Schenk (geb. te Delft 11 Maart 1775 † 17 Juli 1855) zie men N. G. van Kampen, *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden* III (Delft 1826) bl. 210-213 en A. J. van der Aa in „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1857, bl. 3-8.

Voor Loots zie men den bundel „Ter nagedachtenis van Cornelis Loots door H. Haakman, M. C. van Hall, J. Kinker, H. H. Klijn, J. van Walré en H. Tollens, Amst. 1835 en ook H. Tollens en M. C. van Hall in de voorrede voor Loots' *Nagelaten Gedichten,* Amst. 1855 II dln. Behalve dezen bundel, die ook een groot aantal vroeger afzonderlijk uitgegeven gedichten bevat, hebben wij de meeste gedichten van Loots vereenigd in de bundels *Gedichten,* Amst. 1816-17 IV dln. en *Nieuwe Gedichten,* Amst. 1821. Toch zijn er ook nog sommige van Loots' grootere dichtwerken niet in die bundels opgenomen. Nog zie men over Loots het opstel van E. J. Potgieter in „*De*

Muzen" (1835 bl. 336-351, 441-460 en 487-509, ook herdrukt in Potgieter's „Kritische Studiën I bl. 78-128.

Voor Helmers zie men „Hulde toegebracht aan de nagedachtenis van J. F. Helmers, door H. H. Klijn, M. C. van Hall en G. J. Meyer", Amst. 1815. Voor de ongunstige ontvangst van zijn dichtwerk *Socrates* zie men J. Hartog, „Uit het leven van een tijdschrift" in De Gids 1877 III bl. 312-318. Behalve zijn treurspel *Dinomaché* (zie daarover op Hoofdstuk XX) en zijn dichtwerk *De Hollandsche Natie* (zie daarover op Hoofdstuk XXII), is de poëzie van Helmers zoo goed als geheel verzameld in zijne *Gedichten*, Amst. 1809-10 II dln. en *Nagelaten Gedichten*, Haarlem 1815 II dln. (ook Rotterdam 1822-23 III dln. en 's-Grav. 1823).

Voor Maurits Cornelis van Hall zie men C. H. B. Boot, *Het leven en de letterkundige verdiensten van M. C. van Hall*, Amst. 1858 en H. J. Koenen in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1859, bl. 3-60. Ook raadplege men voor hem de proeve van autobiographie : M. C. van Hall, *Herinneringen*, 1787-1813, uitg. door Th. Jorissen, Amst. 1867. Eene verzamelde uitgave zijner gedichten bestaat niet, zoodat men de meeste zal moeten zoeken in zijne beide bundels *Gedichten*, Amst. 1818 en Amst. 1829 en verder in zijn *Dichterlijk geschenk aan mijne kinderen*, Amst. 1854, *Navolgingen uit oude Latijnsche dichters*, Amst. 1855 en *Gedichten*, Haarlem 1860.

Voor David Jacob van Lennep zie men in de eerste plaats het werk van zijn zoon Jacob van Lennep, *Het leven van D. J. van Lennep beschreven en toegelicht*, Amst. 1862 II dln., en vervolgings H. J. Koenen, *Lijkrede op D. J. van Lennep*, Amst. 1853 en M. Siegenbeek in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leyden", 1853 bl. 108-120.

Voor Pieter Johannes Uylenbroek zie men de „Redevoering over P. J. Uylenbroek" van H. H. Klijn en verder P. G. Witsen Geysbeek in zijn *Biogr. Anthol. en Critisch Woordenboek* V (1824) bl. 414-422, die daar ook spreekt van het in den tekst vermelde genootschap „Kunst door Vriendschap volmaakter" en daarvoor verwijst naar de door J. Meerman samengestelde „Jaarboeken der Wetenschappen en Kunsten in het koningrijk Holland", 1806-7 I bl. 127 en II bl. 200.

Voor Hendrik Tollens Carolusz (niet, zooals bij vergissing in den tekst, Cornelisz) is het standaardwerk : G. D. J. Schotel, *Tollens en zijn tijd. Eene proeve van levensbeschrijving*, Tiel 1860. Verder kan men nog raadplegen : A. Bogaers in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1857, bl. 103-116 ; Prudens van Duyse, *Tollens herdacht in België*, Antw. 1857 (vooraf verschenen in „De Eendragt" 1856 bl. 12-15); W. H. Warnsinck, *Levensschets van Tollens* in „Nederland en de Nederlanders in de 19de eeuw", afl. 7 (Amst. 1857) bl. 63 vlgg.; P. Haverkorn van Rijsewijk, *De jeugd van H. Tollens* in „Rotterdamsch Jaarboekje" 1888, bl. 107 vlgg. en J. Muyldermans in „Belfort" 1889, bl. 112 vlgg., 389 vlgg.

De „Gezamenlijke Dichtwerken" van Tollens vormen in de laatste daarvan verschenen drukken ten slotte, zooals hij ze had uitgekozen en vastge-

steld, XII deelen (Leeuw. 1855-57), maar deze bevatten niet de helft van hetgeen hij vroeger had uitgegeven, daar hij veel, vooral van zijne oudste gedichten, niet herdrukt wenschte. Ook is geen enkel van zijne vele tooneelstukken in deze gezamenlijke uitgaaf opgenomen, daar hij ze een herdruk niet waard keurde. Nog eene nieuwe uitgaaf zijner „Gezamenlijke Dichtwerken", Leeuw. XII dln. draagt het jaartal 1876 en eene volksuitgave, Leeuw. 1879. Met eene levensschets van den dichter gaf G. Engelberts Gerrits eene verzameling van „Verspreide dicht- en prozawerken", Hilversum 1857 en W. Bisschop eene „Bloemlezing", Leeuw. 1868 uit.

Ofschoon Schotel in zijn standaardwerk vele bouwstoffen voor eene bibliographie van Tollens' gedichten heeft bijeengebracht, blijft eene zorgvuldige bewerking van zulk eene bibliographie niet overbodig en zelfs noodzakelijk, schoon allesbehalve gemakkelijk, daar de meeste van Tollens' gedichten het eerst afzonderlijk of in tijdschriften en dagbladen gedrukt zijn en daarna herhaaldelijk herdrukt werden, tenslotte, en dikwijls met groote wijzigingen, in bundels, die onder denzelfden titel bij herdruk niet altijd denzelfden inhoud hadden.

Voor enkele zijner werken zie men beneden op Hoofdstuk XVIII, XX, XXII en XXV.

XV. Het Kerkgezang.

Voor het kerkgezang van dien tijd in het algemeen en de in 1807 bij de Gereformeerden ingevoerde Evangelische Gezangen in 't bijzonder zie men R. Bennink Janssonius, *Geschiedenis van het kerkgezang by de Hervormden in Nederland*, Arnhem 1860. Daar vindt men o.a. ook over alle dichters, van wie gezangen in den bundel zijn opgenomen, korte biographische mededeelingen en eveneens over de componisten der melodieën. Van de namen der dichters maakte Jan Scharp eene, niet geheel nauwkeurige, lijst op, die afgedrukt is in De Navorscher II bl. 195, maar verbeterd en aangevuld kan worden naar andere aanwijzingen hier en daar in het tweede deel van De Navorscher. Zie ook nog J. H. Hulsken, „Namen van de dichters der Evangelische gezangen en der componisten van eenige in de Ned. Herv. kerk gebruikelijke koraalmelodieën. Deventer 1849.

Voor de Luthersche gezangen zie men J. C. Schultz Jacobi, *Geschiedenis van het Godsdienstig gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden,* Utrecht 1843.

Voor de namen der dichters van de gezangen, bij de Doopsgezinden in gebruik, zie men voor den „Kleinen Bundel" de „Doopsgezinde Bijdragen" 1865 bl. 83, voor den „Grooten Bundel" aldaar, 1865 bl. 84- en 1868 bl. 142 en voor de „Uitgelezen liederen van 1809" aldaar, 1865 bl. 88.

XVI. Bilderdijk in ballingschap.

Voor Bilderdijk in zijne ballingschap van 1795 tot 1806 zie men, behalve

de algemeene litteratuur over hem, boven, bl. 188-190, opgegeven, de door hem zelf in 1821 in druk bezorgde *Echte stukken betreffende de uitzetting van Mr. Willem Bilderdijk in Maart 1795* en over het al of niet vrijwillige zijner ballingschap in verband tot „Bilderdijk's maatschappelijke loopbaan tot 1795" A. Kluyver in „Verslagen en Mededeel. der Kon. Akad. van Wetenschappen, Afd. Lett. V R. III (1918) bl. 394-425.

Voor Bilderdijk's betrekking tot zijne beide vrouwen, zijn echtscheidingsproces en de valsche scheidingsakte zie men J. F. M. Sterck in „Van onzen tijd" 1906, R. A. Kollewijn in „Groot Nederland" van Jan. 1908 en vooral de voordracht van J. F. M. Sterck, *Bilderdijk na zijne uitwijking in 1795*, Haarlem 1913. Daarvoor zijn nog meer bronnen gebruikt, dan men vindt in *„Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter* (1784-1807), meegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J. C. ten Brummeler Andriesse (en uitg. door J. van Vloten)", Leiden 1873.

Voor Bilderdijk's verblijf te Brunswijk zijn nog van belang de uittreksels uit „Brieven van Willem Bilderdijk aan Johannes Kinker", meegedeeld door F. D. K. Bosch in Oud Holland XXXII (1914) bl. 89-104, 147-166.

Voor Bilderdijk's romances zie men A. Zijderveld, *De Romancepoëzie in Noord-Nederland van* 1780 *tot* 1830, Amst. 1915 bl. 101-203. Als bron van het niet geheel door Bilderdijk verdichte verhaal, *Het wiel van Heusden*, wordt daar gewezen op de legende van Boudewijn van Heusden, die de dichter in het twintigste deel van J. Kok's *Vaderlandsch Woordenboek* heeft kunnen vinden. Voor de *Arnold Beilaert* zie men ook Juliette A. Binger, *Albrecht Beylinc in de geschiedenis en in de litteratuur*, Amst. 1917 bl. 60-71.

XVII. **Bilderdijk aan het hof.**

Voor Bilderdijk's leven in dezen tijd zie men de litteratuur boven, bl. 188-190, opgegeven.

Voor zijn dichtwerk *De ziekte der geleerden* in 't bijzonder zie men bovendien A. de Jager, in „Taal- en Letterbode" III (1872) bl. 316 vlg., P. F. Th. van Hoogstraten, in de „Dietsche Warande, N. R. III (1881), bl. 440-472, en W. B. van Staveren, *Bilderdijk en de Geneeskunde* in het „Bilderdijk-Gedenkboek" (1906), bl. 263-332. Daartegenover schreef Rijk Kramer in een referaat, gehouden op de Alg. vergadering der Vereen. tot Christ. verzorging van zenuwlijders in Nederland (1906) handelend over „De ziekte der geleerden", Bilderdijk's eigen psychiatrischen toestand veeleer dan aan neurasthenie aan tuberculose toe. Verder zie men nog G. Swartendijk Stierling, „Beschouwingen betr. „De ziekte der Geleerden" van Mr. W. Bilderdijk, 's-Grav. 1809.

Door Bilderdijk zelf is *De Ziekte der Geleerden* tweemaal uitgegeven: te Amst. 's-Grav. in 1807 en te Rotterdam in 1828. Later is het dichtwerk, behalve in Da Costa's uitgave van „De Dichtwerken van Bilderdijk" (1858), nog afzonderlijk uitgegeven „met inleiding en aant." door J. David, Leuven

1848 en, eveneens met toelichting,door P. Kat Pz. in het Klass. Lett. Pantheon N. 20 Zutphen 1893.

Met Bilderdijk's dichterlijke uiteenzetting zijner aesthetische grondbeginselen in *De Kunst der poëzy* (opnieuw afzonderlijk uitg. door P. F. Th. van Hoogstraten, Utrecht 1873) vergelijke men, wat hij daarover in proza schreef in de „Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk en M. en H. W. Tydeman", I bl. 72 vlg.

De Ondergang der eerste wareld is niet alleen herdrukt in Da Costa's uitgave van „De Dichtwerken van Bilderdijk" (1858) en in Van Vloten's „Bloemlezing uit de dichtwerken van Mr. Willem Bilderdijk", Leiden-Dev. 1869 bl. 407-431, maar ook afzonderlijk herdrukt in 1834 en daarna door Is. da Costa onder den titel *Bilderdijk's epos of de vijf bestaande zangen van den Ondergang der eerste wareld,* Leeuw. 1847 (of eigenlijk reeds 1845, zooals de voorrede heeft). Daarin vindt men niet alleen eene uitvoerige Inleiding, maar ook varianten en aanteekeningen en verder vier verhandelingen: 1e het ontwerp des geheels, 2e hoofdpersonen en karakters van het dichtstuk, 3e terugblik op het dichtstuk en op den dichter, en 4e (ook reeds uitg. in 1839) Bilderdijk en Goethe. Een ander „Ontwerp van Bilderdijks epos" of poging om te beredeneeren, hoe het verloop er van zou geweest zijn, indien het voltooid ware, hebben wij met aanteekeningen op het dichtwerk van S. J. E. Rau (geb. 1801 † 1887), doch eerst na diens dood verscheen het bij eene uitgave van „De Ondergang der eerste wareld door Mr. Willem Bilderdijk", Haarlem (1890).

XVIII. **Het Koninkrijk Holland.**

Voor de geschiedenis van het koninkrijk Holland zie men o.a. Theod. Jorissen, „Napoleon I et le Roi de Hollande, 1806-1813, d'après des documents authentiques et inédits", La Haye 1868, Wichers, „De Regeering van Koning Lodewijk Napoleon", Utrecht 1892 en H. T. Colenbrander, „Rutger Jan Schimmelpenninck en koning Lodewijk", Amst. 1911.

Voor Feith zie men boven, bl. 185, en voor Loots boven, bl. 201.

Van Hendrik Harmen Klijn werd het leven beschreven door Jer. de Bosch Kemper in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden," 1856, bl. 109-139.

Voor Tollens zie men boven, bl. 202 vlg. Voor zijne romances zie men A. Zijderveld, *De Romancepoëzie in Noord-Nederland van 1780-1830,* Amst. 1915, bl. 279-298 en voor zijn *Albrecht Beiling* in 't bijzonder Juliette A. Binger, *Albrecht Beylinc in de geschiedenis en in de litteratuur,* Amst. 1917 bl. 72-81.

Van Hajo Albert Spandaw werd het leven beschreven door A. Modderman in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1857, bl. 117-146. Van zijne *Gedichten* verscheen nog eens een volledige vierde druk te Utrecht 1857-59 in V dln. Zijn dichtstuk *De Vrouwen in 4 zangen,* waarvan een tweede druk te Groningen in 1819 werd uitgegeven

en dat later ook in zijne verzamelde „Gedichten" werd opgenomen, is ook in het Fransch vertaald door Aug. Clavareau, *Les femmes*, Maestricht 1833.

Voor Maurits Cornelis van Hall zie men boven, bl. 202.

Voor Adriaan Loosjes zie men „Hulde aan de nagedachtenis van A. Loosjes Pzn. door P. Hofman Peerlkamp, C. de Koning, A. van der Willigen en H. Meijer Jun., Haarlem 1808. Verder zie men voor hem ook beneden op Hoofdstuk XX.

Van zijn *Maurits Lijnslager* in IV dln. zagen verscheidene drukken het licht: een tweede in 1814, en verder te Haarlem in 1823 en 1852, te Schiedam in 1855-56 en nog te Leiden in 1887 met een voorbericht van Jan ten Brink. Ook de *Historie van Mej. Susanna Bronkhorst* is herdrukt te Haarlem in 1828 VI dln.

Van zijne historisch-romantische schetsen in samenspraken of leesdrama's is zijn „Frank van Borselen en Jacoba van Beijeren" besproken door Willemine C. E. Peletier, *Jacoba van Beieren in het Nederlandsche treurspel*, Nijm. 1912, bl. 96-113. Van zijne romans besprak Potgieter „Het leven van Maurits Lijnslager" in De Gids IX (1856) bl. 295-299, J. Koopmans „Maurits Lijnslager en z'n ideaal burgerschap" in „De Beweging" 1905 I, bl. 220 vlgg. en 317 vlgg. en „Hillegonda Buisman" in „Groot Nederland", 1911 bl. 588 vlgg., 712 vlgg.

Voor Van Hemert zie men H. J. Groenewegen, *Paulus van Hemert*, Amst. 1889.

Voor Haafner zie men J. Ph. Vogel, „Jacob Haafner. Schets uit de laatste jaren der Oost-Indische Compagnie", Amst. 1900.

Voor Van der Palm zie men boven, bl. 200 vlg.

XIX. Het Tooneel.

Voor het Amsterdamsche tooneel tusschen 1780 en 1813 zie men A. van Halmael Jr. „Bijdragen tot de geschiedenis van het tooneel, de tooneelspeelkunst en de tooneelspelers in Nederland", Leeuw. 1840 bl. 47-71; Ferd. von Hellwald, *Geschichte des holländischen Theaters*, Rott. 1874 p. 103-129; Joh. Hilman, *Ons Tooneel*, Amst. 1879 bl. 175-186, 190-195 en 203-213 en J. F. M. Sterck's aanvulling voor 1772-1872 van J.A.Worp. *Geschiedenis van den Amst. Schouwburg*, Amst. 1920 bl. 217-282.

Voor het Rotterdamsche tooneel van 1783 tot 1795 zie men P. Haverkorn van Rijsewijk, *De oude Rotterdamsche Schouwburg*, Rott. 1882 bl. 232-346 met als bijlage V, bl. 400-408, het repertoire van A. en H. Snoek.

Voor de Haagsche, ook te Rotterdam spelende, acteurs in het begin der negentiende eeuw zie men *Tooneelkundige brieven*, Amst. 1808 bl. 113-125.

De voornaamste bronnen voor de tooneelgeschiedenis van dien tijd zijn tooneelpamfletten en de volgende tijdschriften, die meestal een kortstondig bestaan hadden:

De Tooneel-Beschouwer, z-p. en j., die beschouwingen gaf van de tooneelvoorstellingen te Amsterdam in 1783-84 en vooral vol bewondering was voor Carel Passé;

De Tooneel-Beoordeelaar, z-p. en j.: een weekblaadje, waarvan in 1784 slechts enkele nummers verschenen om het vorige tijdschrift te bestrijden en vooral Carel Passé aan te vallen ;

De *Tooneel-kyker*, z.p. en j. ; een weekblaadje, waarvan op de Woensdagen van 13 Sept.-13 Nov. 1784 tien nummers verschenen zijn ;

Ned. Dicht- en Tooneelkundige Werken van het Genootschap „Door Natuur en Kunst", Amst. 1786, waarin ook critische en aesthetische beschouwingen over tooneelkunst in het algemeen en de Amst. voorstellingen van 1786 voorkomen ;

Kabinet van Mode en Smaak, Haarlem 1791-94 VIII dln., dat het repertoire van alle schouwburgen in dien tijd mededeelt ;

De Tooneelspectator, Amst. 1792. Tien nummers en een slotvertoog, van Sept.-Nov. 1792, anoniem geschreven door Jan Nomsz ;

De Amsterdamsche nationale schouwburg, Amst. 1795. Zes nummers, geschreven door J. F. Helmers, C. Loots, P. J. Uylenbroek, H. Ogelwight en J. G. Doornik, doch anoniem ;

De tooneelmatige Roskam „in één-en-twintig geestige en satyrique vertoogen", Amst. 4 Maart - 22 July 1799, anoniem uitg. door P. G. Witsen Geysbeek ;

De Arke Noachs, Amst. 1799-1800, 54 nummers, doch slechts ten deele aan tooneelcritiek gewijd, en geschreven door „Zwaneveder", d.i. D. J. van Lennep, „Welmoed", d.i. A. R. Falck, „Eerman", d.i. Jer. de Vries, „Vrolijkhart", d.i. C. Loots ,R. H. Arntzenius, J. F. Helmers, Anton Cramer en anderen. Zie daarover J. van Lennep, *Het leven van D. J. van Lennep*, I bl. 161 vlgg. en Jacobus Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk*, V 3 bl. 50 ;

Amstels Schouwtooneel, Amst. 1808-9 : weekblad van 86 nummers, geschreven onder zijn naam door A. L. Barbaz.

Van veel belang voor de kennis van het tooneel in dien tijd is nog C. F. Haug, *Brieven uit Amsteldam over het nationaal tooneel en de Nederlandsche letterkunde.* Uit het Hoogduitsch vertaald, Amst. 1805. Als vervolg daarop verscheen van een onbekende een oorspronkelijk werkje *Tooneelkundige brieven, geschreven in het najaar* 1808, Amst. 1808. Het begint met eene juiste critiek der vroeger verschenen critische tijdschriften.

Waarde als bronnen hebben ook nog eenige Amsterdamsche tooneelalmanakken, n.l. ;

Schouwburgs Almanach voor den jaare MCCLXXXVI ;

Volledige Tooneel-Almanach der Bataafsche Republiek. 1803-1806 ;

Volledige Tooneel-Almanach voor het Koningryk Holland, voor den jare 1807 ;

Dramatisch Nieuwjaar-geschenk of Tooneel-almanak voor de Hollandsche departementen, 1812.

Voor Ward Bingley zie men Jan Walré, *Gedachtenisoffer aan Ward Bingley*, Amst. 1821 ; J. J. F. Wap in N.-en Z-Ned. Tooneelalmanak voor 1876, bl. 109-115 ; Joh. Hilman, *Ons Tooneel*, Amst. 1879, bl. 279-282 en P. Haver-

korn van Rijsewijk, *De oude Rotterdamsche Schouwburg,* Rott. 1882, bl. 143-150 en bijlage: Genealogie II.

Voor Mevr. Ziesenis-Wattier zie men C. F. Haug, *Brieven uit Amsteldam over het nationaal tooneel,* Amst. 1805, bl. 86-91; A. L. Barbaz, *Gedenkzuil voor Neerlands grootste tooneelkunstenares Wattier-Ziesenis,* Amst. 1827; M. Westerman, *Herinnering aan Wattier-Ziesenis,* Amst. 1827; M. Siegenbeek, *J. C. Wattier-Ziesenis, eerste tooneelkunstenaresse van Nederland,* enz., Haarlem 1828; J. J. F. Wap in N.-en Z-Ned. Tooneelalmanak voor 1877, bl. 127-138; Johs. Hilman, a.w. bl. 261-271 en P. Haverkorn van Rijsewijk, a.w. bl. 171-176 en als bijlage Genealogie I.

Voor Wattier en Snoek zie men ook W. J. Hofdijk, *Een avond op het Leidsche plein* in N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1879, bl. 83-104.

Voor Andries Snoek zie men C. F. Haug, *Brieven,* bl. 97-99; J. J. F. Wap, in N. en Z-Ned. Tooneelalmanak voor 1876, bl. 115-118; Johs. Hilman, a.w. bl. 271-279 en P. Haverkorn van Rijsewijk, a.w. bl. 295-313 en als bijlage Genealogie III.

Voor Th. J. Majofski zie men C. F. Haug, *Brieven* bl. 99 vlg.; den N- en Z-Ned. Tooneelalmanak voor 1876, bl. 120-126; Johs. Hilman, a.w. bl. 285 en P. Haverkorn van Rijsewijk, a.w. bl. 317-319 en bijlage Genealogie V.

Voor Joh. Jelgerhuis zie men H. Th. Boelen in N. en Z-Ned. Tooneelalmanak voor 1878, bl. 138-157; Johs. Hilman, a.w. bl. 284 vlg. en P. Haverkorn van Rijsewijk, a.w. bl. 310 vlg. en bijlage Genealogie VI. In 1808 schreef Jelgerhuis ook eene brochure als „Antwoord op de vraag: welke was de verleden staat van het Ned. Tooneel? welke is de tegenwoordige en welke zou die behooren te zijn?" Zie daarover N. en Z-Ned. Tooneelalmanak voor 1877, bl. 104-126.

Voor Dirk Sardet zie men *Tooneelkundige brieven,* Amst. 1808, bl. 37-39 en 67-70.

Voor Samuel Cruys zie men C. F. Haug, *Brieven,* bl. 92-96 en voor Dirk Kamphuysen en zijne vrouw aldaar bl. 107-111.

Voor de tooneelspeelsters uit dezen tijd is, schoon met groote voorzichtigheid te gebruiken, als bron niet geheel waardeloos het pamflet „'t Galante leeven der Amsterdamsche en Rotterdamsche actrices", z.p. en j.

XX. Het tooneelrepertoire.

Voor het zangspel en den strijd daarover zie men boven, bl. 174.

Voor de opera te Amsterdam in dezen tijd zie men H. C. Rogge, Oud Holland V bl. 177-200, 241-262.

Voor het ballet zie men C. F. Haug, *Brieven uit Amsterdam over het nationaal tooneel,* Amst. 1805, bl. 127-154 en *Tooneelkundige brieven,* Amst. 1808, bl. 89-103.

Voor de bekroning van Mevr. Ziesenis-Wattier door Kinker zie men *Tooneelkundige brieven,* bl. 33-35.

Voor Pierre Augustus Caron de Beaumarchais zie men o.a. Louis de

Loménie, *Beaumarchais et son temps*, Paris 1855, 4 éd. Paris 1880, II dln.; Anton Bettelheim, *Beaumarchais, eine Biographie*, Frankf. 1886 en Lintilhac, *Beaumarchais et ses oeuvres*, Paris 1887.

Voor Pijpers zie men *Tooneelkundige brieven*, bl. 13-15 en A. J. Alberdingk Thijm, „Nadere bijzonderheden uit het letterkundige levenschronijkjen van Pieter Pijpers" in „Dietsche Warande" VI (1864), bl. 297-336.

Voor Petrus Johannes Kasteleyn zie men G. Brender a Brandis, *Proeven van Geschied- en Letterkundige Oefeningen*, Haarlem 1801, bl. 249-270. Negen tooneelstukken heeft hij uit het Hoogduitsch vertaald, doch van de *Dormont en Julia* zijn, zooals hij zelf meedeelt, alleen het eerste en tweede bedrijf vrij vertaald, maar het derde en vierde oorspronkelijk. Tegen het verzet, dat zijne vertaling van Brandes' *De Graaf van Olsbach* had gevonden, kwam Kasteleyn op met zijne brochure „Verdediger van den Naavolger van den Graaf van Olsbach", Amst. 1780. Ook theoretisch handelde hij over het tooneel in zijn merkwaardig geschrift *Geschenk voor Tooneel-Dichters en Tooneel-Speelers*, Amst. 1781. De zeer bijzondere verdiensten van den apotheker Kasteleyn als scheikundige zijn door deskundigen (mij is ontgaan, waar) gewaardeerd.

Voor August F. F. von Kotzebue zie men „August von Kotzebue, Urteile der Zeitgenossen und der Gegenwart, zusammengestellt von W. von Kotzebue", Berlin 1881. Voor de Nederlandsche vertalingen van Von Kotzebue's stukken zie men Karl Menne, „Der Einfluss der deutschen Litteratur auf die niederländische um die Wende des XVIII und XIX Jahrhs", Weimar 1898 p. 89-96. Door Jan Steven van Esveldt Holtrop alleen zijn vijftig stukken van Von Kotzebue in het Ned. vertaald, door Arend Fokke Simonsz. zeventien.

Bilderdijk's ongunstig oordeel over Schiller vindt men, behalve in zijne Verhandeling over „Het Treurspel", in zijn gedicht „Mijn buitenverblijf" in „Dichtwerken", XII bl. 107. Vgl. R. A. Kollewijn, *Bilderdijk, zijn leven en werken* I (Amst. 1891) bl. 436.

Abällino der grosse Bandit is gedramatiseerd naar een roman van Joh. H.D. Zschokke (1794), maar wie dezen voor het tooneel bewerkt heeft, is niet uitgemaakt. Later heeft Zschokke vooral met zijne „Stunden der Andacht" groote populariteit verworven, ook hier te lande.

Het opstel over Shakespeare in het tiende deeltje van Van Hemert's „Lektuur bij het Ontbijt en de Thétafel" is geteekend M. en, zooals mij later bleek, geschreven door den lateren Leuvenschen en Groningschen hoogleeraar Gerrit Johan Meijer.

Bilderdijk's oordeel over Shakespeare is te vinden in zijne Verhandeling over „Het Treurspel".

Het oordeel van Feith over Shakespeare vindt men in „Iets over het Treurspel" in de „Bydragen ter bevordering der schoone kunsten en wetenschappen" II (1794), bl. 254 vlg. en III (1796), bl. 412-418. Over het algemeen verklaart Feith daar, het in zijn oordeel over Shakespeare eens te zijn met Hugh Blair.

Van „Shakespeare's wansmaak" spreekt Helmers in den zesden zang van „De Hollandsche Natie" (1812).

Voor Jean François Ducis zie men O. Leroy, *Etude sur la personne et les écrits de Ducis,* 2 éd. Paris 1834. Opmerkelijk is het, dat Ducis geen Engelsch verstond en Shakespeare alleen uit eene slechte Fransche vertaling kende.

Over de verwantschap van Helmers' treurspel *Dinomaché* met Voltaire's *Mérope* zie men Chr. van Schoonneveldt. „Over de navolging der klassiek-fransche tragedie van nederl. treurspelen der achttiende eeuw", Doetinchem 1906, bl. 138-143.

Over A. L. Barbaz zie men *Tooneelkundige brieven,* Amst. 1808 bl. 6-13 Hij verdient meer waardeering, dan hij gewoonlijk vond.

Voor Tollens als tooneelschrijver zie men G. D. J. Schotel, *Tollens en ijn tijd,* Tiel 1860, bl. 8-16, 373-375. Zijne blijspelen zijn eerst afzonderlijk uitgegeven en wat later in twee bundels. Ook zijne treurspelen, behalve zijn laatste, verschenen, na eerst afzonderlijk gedrukt te zijn, met elkaar als *Tooneelpoëzy van H. Tollens Czn,* Amst. 1802-5 III dln.

Over Loosjes' *Amelia Fabricius* zie men J. J. F. Wap in N. enZ-Ned. Tooneelalmanak voor 1879, bl. 138-145 Over zijn *Albrecht Beiling* zie men Juliette A. Binger, *Albrecht Beylinc in de geschiedenis en in de litteratuur,* Amst. 1917, bl. 41-48. Reeds de „Vaderlandsche Letteroefeningen" 1811 bl. 295 hadden opgemerkt, dat Loosjes bijna woordelijk geheele tooneelen uit het gelijknamig stuk van P. Vreede had overgenomen.

Voor Bilderdijk als tooneeldichter zie men J. H. Rössing, *Bilderdijk en het tooneel* in het Bilderdijk-Gedenkboek, Amst. 1906 bl. 333-353. Veel juister wordt daarin Bilderdijk's beteekenis voor het tooneel geteekend, dan te voren gedaan door was H. J. Schimmel in De Gids, 1855 II bl. 360 vlgg. ; maar de ontleding, die Multatuli van Bilderdijk's „Floris V" gaf, is van meer belang voor de studie van Multatuli zelf, dan van Bilderdijk, dien hij niet begreep.

Voor Koning Lodewijk's eerste bezoek aan den Amsterdamschen Schouwburg en voor zijne verjaardagsviering aldaar zie men de *Tooneelkundige brieven,* Amst. 1808 bl. 51-61.

Voor Bilderdijk's ongedrukte „Consideratiën over de Aanmoediging der Tooneelpoëzie" zie men R. A. Kollewijn, *Bilderdijk, zijn leven en zijn werken* I (Amst. 1891) bl. 451 vlg.

XXI. **De Fransche tijd.**

Voor den Franschen tijd zie men :

Theod. Jorissen, *De ondergang van het koninkrijk Holland,* 1870 2 dr. Rott. z.j. (1873);

Johanna W. A. Naber, *Geschiedenis der inlijving van Nederland bij Frankrijk,* Haarlem 1905 en

H. T. Colenbrander, *Inlijving en Opstand,* Amst. 1913.

Voor Adam Simons is, behalve naar zijne werken, alleen te verwijzen naar den Utrechtschen Studentenalmanak voor 1835 en naar N. G. van Kampen, *Geschiedenis der Letteren en Wetenschappen in de Nederlanden* II (1822) bl. 473 vlg.

Voor Tollens, Van Hall, Helmers, Meerman en Loots zie men boven bl. 201-203, voor Feith boven, bl. 185 vlg., en voor Bilderdijk, boven, bl. 188-190.

Voor de gevangenneming van A. Fokke Simonsz. in 1811 zie men H. Frijlink, *Arend Fokke Simonsz. Zijn leven, denken en werken,* Amst. 1884 bl. 58 vlg., 71-74.

Over Napoleon's bewondering voor Mevr. Ziesenis-Wattier zie men Johs. Hilman, *Ons Tooneel,* Amst. 1879, bl. 266 en W. J. Hofdijk in N. en Z-Ned. Tooneelalmanak voor 1879 bl. 90 vlg., waar men ook vermeld kan vinden, dat zij reeds in 1806 in het Théâtre français te Parijs gespeeld had in wedijver met Mad. Duchesnois.

Bilderdijk's „Memorie" over de Hollandsche Taal is afgedrukt in zijne *Mengelingen en Fragmenten,* Amst. 1834, bl. 91-101, die van Joh. Meerman in „De Navorscher" van 1870.

XXII. De dichters van den Franschen tijd.

Over Abraham Vereul wordt uitvoerig gehandeld door P. G. Witsen Geysbeek in zijn *Biogr., Anthol. en Critisch Woordenboek* V (Amst. 1824) bl. 442-448.

Voor Tollens zie men boven, bl. 202 vlg., en voor zijne romances in 't bijzonder A. Zijderveld, *De Romancepoëzie in Noord-Nederland van 1780 tot 1830,* Amst. 1915, bl. 279-298. Zijn bekend gedicht *De Echtscheiding* is meermalen in het Fransch en Hoogduitsch en eens in het Engelsch vertaald en zelfs in het Hebreeuwsch overgebracht door Gabriel J. Polak, Amst. 1834. Ook de meest bekende vaderlandsche romances van Tollens zijn soms meer dan eens in het Fransch, Hoogduitsch en Engelsch vertaald.

Voor de Idylle en de „Luise" van Johann Heinrich Voss zie men de inleiding op eene uitgave daarvan, bezorgd door K. Goedeke, Leipzig 1869, en voor Goethe's „Hermann und Dorothea" Wilhelm von Humboldt, „Aesthetische Versuche über Goethes Hermann und Dorothea", 4 Aufl. Braunschweig 1882. Terwijl van de „Luise" al vrij spoedig eene prozavertaling bij ons uitkwam, verschenen vertalingen van de „Hermann und Dorothea" eerst veel later. De oudste was van den notaris van Beek en Ubbergen, Cornelis ten Hoet Jr. (geb. te Nijmegen 1796 † 1832). Zij kwam te Nijmegen 1826 uit, en in denzelfden trant gaf de dichter ook eene oorspronkelijke idylle „Gustaaf en Amanda of de dag der Verloving", Nijm. 1827, die hij zelf „een beschrijvend gedicht" noemde.

Van Johannes Immerzeel Jr. vindt men een levensbericht in den „Muzen-Almanak" voor 1842 en verder zie men N.G. van Kampen in „Geschiedenis der Letteren en Wetenschappen in de Nederlanden" III (1826), bl. 206-208

en A. C. Kruseman in „Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel" I (Amst. 1886), bl. 339-363.

Over Johannes Kinker is o.a. gehandeld door M.C. van Hall, *Mr. Johannes Kinker. Bijdragen tot zijn leven, karakter en schriften,* Amst. 1850 ; door B. H. C. K. van der Wijck, Mr. *Johannes Kinker,* 2 dr. Gron. 1864 en door P. F. Th. van Hoogstraten in diens „Studiën en Kritieken" II .bl. 80-174.

Helmers' dichtwerk *De Hollandsche Natie* is in 't Fransch vertaald door Aug. Clavareau, *La Nation Hollandaise,* Brux. 1825, 2 dr. Maestricht 1835. Na de vele uitgaven, die er in den eersten tijd van het oorspronkelijke gedicht noodig waren, verscheen er nog eene nieuwe te Schiedam in 1884 met aanteekeningen van A. W. Stellwagen.

Over de zestien verzen, die uit Helmers' *Lofzang op Jezus van Nazareth* werden weggelaten, toen dat gedicht in zijne „Nagelaten Gedichten" werd uitgegeven, zie men A. de Jager, in „Taal- en Letterbode" III (1872) bl. 313-316, en V. Loosjes in „De Hervorming" van Zaterdag 1 Juni 1907, bl. 173 vlg., die daar ook opmerkt, dat in twaalf exemplaren eener afzonderlijke uitgaaf van dit dichtstuk de zestien verzen zijn afgedrukt. Zie verder voor Helmers boven, bl. 202.

Over de censuur in dezen tijd zie men A. C. Kruseman, *De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers van 1806-1814,* Amst. 1889, en voor de lijst der gecensureerde tooneelstukken zie men J. A. Worp, *Geschiedenis van het Drama en van het Tooneel in Nederland,* II (Gron. 1908), bl. 417.

Tot de in hechtenis genomen dichters behoorde ook nog de hoogleeraar Jan ten Brink, toen deze zich in 1811 te Amsterdam bevond. Zie Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIX eeuw,* I (Amst. 1888) bl. 244.

Van Cornelius van Marle vindt men eene levensbeschrijving door G. W. Vreede in „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1861, bl. 153-197.

XXIII. **De Fransche tijd in de Zuidelijke Nederlanden.**

Voor de Zuidnederlandsche letteren in dezen tijd zie men J. F. Willems, *Verhandeling over de Nederl. tael en letterkunde opzigtelyk de Zuydelyke Provintiën der Nederlanden* II (Antw. 1824) en J.O. de Vigne, *De Zuidnederlandsche schrijvers van het tijdstip der Fransche overheersching,* in de „Vlaemsche Kunstbode" 1872 en ook afzonderlijk, Antw. 1873, en voor de rederijkerskamers, behalve het Belgische Museum en het Vaderlandsch Museum, in 't bijzonder E. van der Straeten, *Théâtre villageois en Flandre,* 2 éd. Brux. 1881 II dln.

Voor de geschiedenis van dezen tijd heeft men een beknopt, maar goed overzicht van D. Sleeckx, *De Patriottentijd,* Gent 1889 en *De Jacobijnen in België,* Gent 1889, en voor den Franschen tijd in de beide geschriften van C. Cortebeeck, *De Fransche overheersching in België* (*van* 1792-1813), Gent 1899 en van Frans van den Bergh, *De Fransche overheersching in*

België (van 1792-1815), Gent 1900. Zie ook Jac. Muyldermans, *Nationaal bewustzijn* in Verslagen der Kon. Vlaamsche Acad., Gent 1919 bl. 533-607.

De „Nederduitsche paternoster" is nog eens afgedrukt in Belg. Museum, IX, bl. 216 vlg.

Voor Joseph Pieter Jacob Verhegghen zie men Prudens van Duyse, *Pater Verhegghen* in Belg. Museum X bl. 143-157.

Voor den rolzanger Jozef Sadones en het aangehaalde lied zie men Pol. de Mont, *Onze Vlaemsche „componisten" ofte liedjeszangers,* in „Volkskunde", III (Gent 1890), N. 75 en 87.

Voor de stukken, in dezen tijd door de kamers van Lier vertoond, en voor Cornelis A. Bauwers zie men J. F. Willems, Belg. Museum VIII bl. 324-330, en aldaar bl. 331-378 den herdruk van een kluchtspel *Pasquyn doctor en astrologant,* naar het heet opgesteld in 1782 en door de kamer D'Ongeleerden te Lier in 1784 vertoond, maar eene vervlaamsching van het blijspel *Krispijn medicyn,* door Pieter de la Croix in 1685 vertaald naar *Crispin médecin* van De Hauteroche en nog in 1815 te Amsterdam gespeeld.

Voor Jan Quicke zie men Maurits Sabbe in *Mélanges Paul Fredericq,* Brux. 1904, p. 119-123.

Voor het aandeel van de kamer van Wacken aan de dichtwedstrijden zie men Vaderl. Museum V bl. 187-191 en aldaar voor Leo D'Hulster bl. 187-192 en verder voor dezen Prudens van Duyse in het voorbericht zijner uitgaaf van *D'Hulsters Lettervruchten,* Gent 1845 en Ph. Blommaert, *De Ned. Schryvers van Gent,* Gent 1841, bl. 415-420.

Voor Peter Jodocus de Borchgrave zie men de voorrede van zijn kleinzoon J. de Borchgrave voor de lang na zijn dood nog eens uitgegeven *Gedichten,* Gent 1861 en verder Prudens van Duyse, Belg. Museum VIII bl. 432-446.

Voor A. E. van den Poel zie men Prudens van Duyse, Belg. Museum, VII bl. 96-103.

Voor de gebroeders Stichelbaut zie men Ph. Blommaert, *De Ned. Schryvers van Gent,* Gent 1861 bl. 403-406.

Voor Pieter Johan Robyn zie men Prudens van Duyse, Belg. Museum VII bl. 209-226.

Voor de Fonteine te Gent en den door deze kamer uitgeschreven dichtwedstrijd zie men Belg. Museum I bl. 429 vlg., X bl. 430 vlg.

Voor Jan Frans Willems zie men beneden op Hoofdstuk XXX.

Voor Karel Lodewijk Fournier zie men N.G. van Kampen, *Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden* III (Delft 1826), bl. 213-215.

XXIV. **De Vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden.**

Ter kenschetsing van de Omwenteling van 1813 is het voor de geschiedenis der letterkunde voldoende te verwijzen naar de in den tekst besproken Gedenkschriften van Van der Palm en van Herman Bosscha en voor de regeering van Koning Willem I in den daarop volgenden tijd naar Jer.

de Bosch Kemper, *De Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830,* Amst. 1868.

Voor J.H. van der Palm zie men boven, bl. 200 en voor korte aanteekeningen op het handschrift van Van der Palm's Gedenkschrift door A. R. Falck zie men Nic. Beets, *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied,* I (Haarlem) 1858) bl. 91-112.

Van Herman Bosscha vindt men eene levensschets door W. B. S. Boeles in *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen,* Gron. 1864, Bijlagen bl. 112 vlg. en aldaar bl. 124-126 ook eene levensschets van den Groninger hoogleeraar Jan ten Brink. Beiden hebben veel uit de Classieken vertaald.

Van W. H. Warnsinck Bz. vindt men eene „Autobiographie" in het „Algemeen Ned. Familieblad", II bl. 93 vlgg.

Voor Cornelius van Marle zie men boven, bl. 212, voor C. Loots boven, bl. 201, voor Spandaw boven, bl. 205, voor A. Loosjes boven, bl. 206, voor R. Feith, boven, bl. 185 vlg. en voor J. Kinker, boven bl. 212.

XXV. Tollens en zijn kring.

Spandaw's „Wilhelmus" op de wijze van „Partant pour la Syrie" vond ik o.a. in het liedboekje „Het Haagsche bosch vol vrolijke zangers".

De volksliederen van Tollens en van Brand van Cabau kwamen het eerst „in gevolge het Programma van den Lt. Adm. van Kinsbergen in Musiek gebragt door J. W. Wilms", Amst. 1817 in folio uit. Het „*Wien Neerlandsch bloed*" werd in het Fransch vertaald door Charles Durand en door Aug. Clavareau, in het Hoogduitsch door F. W. von Mauvillon en door G. W. Bueren, en in het Engelsch door J. F. Sanders. Ook bestaat er eene vertaling van in het Boerenfriesch en eene in het Hebreeuwsch.

Het *Tafereel van de Overwintering der Hollanders op Nova-Zembla* is meermalen in vreemde talen overgebracht, als

„Les Bataves (of: L'hivernage des Hollandais) à la Nouvelle-Zemble par A. Clavareau", Brux. 1828, 3 éd. Maestricht 1838, 4 éd. Utrecht 1851;

„Die Holländer auf Nova Zembla von F. M. Duttenhofer, herausg. von P. W. Quack", Stuttgart 1850;

„Die Ueberwinterung auf Nova Zembla von A. Haeger", Amst. 1871;

„The Wintering of the Hollanders on Nova Zembla by Anglo-Saxon", Leeuw. 1860;

„The Hollanders in Nova Zembla. An arctic poem by D. van Pelt", New-York 1882;

„De Oerwintering der Hollanders op Nova Sembla, yn de jirren 1596 en 1597. Forfryske fen H. G. van der Veen", Ljouw. 1861.

Hoeveel er nog verder van Tollens in Fransch, Duitsch en Engelsch vertaald is, zie men bij G. D. J. Schotel, *Tollens en zijn tijd,* Tiel 1860, bl. 299-320.

Verder zie men voor Tollens boven, bl. 202 vlg.

Van Abraham Boxman heeft men eene biographie door J. W. Elink

Sterk in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1856, bl. 84-108, en ook voor de uitgave zijner „Dichterlijke Nalatenschap" Middelburg 1862 II dln.

Eene biographie van F. P. Gisius Nanning bestaat er van H. Tollens, die ook eene *Karaketschets van Messchert* gaf in „De Tijd" 1848 II bl. 196 vlgg., terwijl hij van Messchert's gedicht *De Gouden Bruiloft,* Haarlem 1848 eene prachtuitgave bezorgde, geïllustreerd door Ch. Rochussen, en ook diens *Nagelaten Gedichten,* Haarlem 1849 verzamelde en in druk gaf.

Voor Abraham Siewertsz van Reesema zie men G.Mees Az. in „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1849, bl. 67-71.

XXVI. **Antonie Christiaan Wijnand Staring.**

Van Staring's *Gedichten* verscheen eene derde uitgaaf door den dichter herzien en met eene inleiding uitg. door Nic. Beets, Haarlem 1862 IV dln. en daarvan een 4 dr. als volksuitgave, Zutphen 1883.

„Keur uit Staring's Gedichten" gaven A.W. Stellwagen, Zutphen 1884, M. J. Koenen, 2 dr. Gron. 1895 en J. H. van den Bosch, „Poëzie van A. C. W. Staring", II dln. in Zwolsche herdrukken,N.7 (1892) en N. 23, (2 dr. 1915.)

Brieven van Mr. A. C. W. Staring werden uitgegeven, ingeleid en toegelicht door G. E. Opstelten, Haarlem 1916.

Over Staring zie men behalve boven, bl. 187, ook:

E. J. Potgieter, in De Gids I 1837, bl. 236-250, 294-304, 345-351 en II 1838 bl. 199-207, ook herdrukt in diens Kritische Studiën I bl. 129-187;

B. H. Lulofs, „Gelderlands voortreffelijke Dichter, Letter- en Landhuishoudkundige Mr. A.C.W.Staring", Arnhem 1843;

C. Busken Huet in „Litterarische Fantasiën" I bl. 140-171;

N. Beets, Loopbaan en kenschets des dichters Staring" in „Verscheidenheden meest op letterkundig gebied" V (1871) en 2 dr. II (1876), bl. 191 vlgg.;

J. Koopmans, „Staring's Christendom" in „Taal en Letteren X bl. 513 vlgg.

Over Staring's behandeling van onderwerpen uit de Noorsche mythologie zie men G. A. Nauta in „Taal en Letteren" XIII bl. 485 vlgg., XIV bl. 337 vlgg.

Eene biographie van Jan van 's-Gravenweert gaf J. J. F. Wap in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1870. Zijne vertaling der Ilias werd Haarlem 1854, der Odyssee Haarlem 1861 herdrukt. Hij schreef ook nog een verdienstelijk „Essai sur l'histoire de la littérature néerlandaise", Amst. 1830.

Voor David Jacob van Lennep zie men boven, bl. 202.

Van Barthold Hendrik Lulofs heeft men eene biographie van C. H. van Herwerden in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1850, bl. 71-91 (ook in den „Gron. Volksalmanak voor 1851", bl. 1-74) en eene levensschets van W. B. S. Boeles in „Gedenkboek der

Hoogeschool te Groningen", Gron. 1864, Bijlagen bl. 126 vlg. De verhandeling van Lulofs over „De Declamatie of de Kunst van declameren of reciteren", Gron. 1848 is opnieuw uitg. door J. van Vloten, Amst. 1877 (vgl. „Het Tooneel" I 1878 bl. 80-98). Zijne „Taalkundige Werken" werden, Amst. 1875-78, in VI dln. herdrukt door A. de Jager.

XXVII. Het Tooneel na de Omwenteling.

Behalve het in den tekst besproken tijdschrift *De Tooneelkijker* kwamen in dezen tijd nog als bronnen voor de tooneelgeschiedenis uit:

Het graauwe Mannetje of de dwaasheden van den dág, waarvan in 1820 dertig nummers verschenen;

Het Kritisch Lampje, Amst. 1823, zes nummers van Oct. 1822 tot Oct. 1823, en *Pandora in het bezit van het tooneelklokje*, Amst. z.j. (1826), vijf nummers.

Voor de acteurs, die tusschen 1813 en 1830 optraden, zie men boven, bl. 207 vlg. en bovendien: Voor Geertruida Jacoba Grevelinck: Johs. Hilman, *Ons Toonel*, Amst. 1879, bl. 283 vlg., voor Gerrit Carel Rombach aldaar bl. 286 vlg., voor Reinier Engelman aldaar bl. 288 vlg. en voor Marten Westerman en zijne dochter A. P. Muller-Westerman aldaar bl. 289-291.

Voor Jan van Well zie men H. Mohrmann. *Iets over Johannes van Well* in den N. en Z-Ned. Tooneelalmanak, Amst. 1879, bl. 181-185.

Nadat M. Siegenbeek zijn vertoog „over de middelen ter vorming van een nationaal Nederlandsch tooneel" in 1817 aan den Commissaris-Generaal van Kunsten en Wetenschappen had ingezonden zonder daarop eenig antwoord te mogen ontvangen, en het in 1818 in „De Recensent ook der Recensenten" had laten drukken, gaf hij het opnieuw uit achter zijne redevoering over „J. C. Wattier-Ziesenis", Haarlem 1828.

P. van Limburg Brouwer pleitte voor eene tooneelschool in zijne verhandeling: „Bezitten de Nederlanders een nationaal tooneel?" in de „Werken der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen" VI, Leyden 1823.

Voor Katharina Wilhelmina Bilderdijk en Isaac da Costa zie men beneden op Hoofdstuk XXIX.

Voor Jan van 's-Gravenweert zie men boven, bl. 215.

Eene biographie van Arend van Halmael Jr. schreef W. Eekhoff in „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1851 bl. 31-45.

Voor Wiselius zie men P. van Limburg Brouwer, *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius*, Gron. 1846 en daar bepaaldelijk bl. 239-269 over zijn werk op het gebied van poëzie en tooneel. Zijn *Nieuwe Dichtbundel* van 1833 (het zesde deel zijner „Mengel- en Tooneelpoëzy") bevat o.a. ook een herdruk van zijne „Welmeenende toespraak aan jeugdige dichters", een hekelenden „Lofzang op den onvergetelijken dichter Hexemoëssus Diombrus" en een, in 1832 ook vertoond, treurspel „De Inspraak

van het bloed", vrije navolging van „Laurence et Orzano" van G. Legouvé.

Voor Jan van Walré zie men „Hulde der nagedachtenis van Jan van Walré door de Kamer „De Wijngaardranken", Haarlem (1838).

Voor W. H. Warnsinck zie men boven, bl. 214, voor A.L. Barbaz boven, bl. 210 en voor H. H. Klijn boven, bl. 205.

XXVIII. Het proza na de Omwenteling.

Voor Nicolaas Anslijn Nz. zie men Nic. Beets, „N. Anslijn Nz. Een woord aan allen, die den Braven Hendrik gelezen hebben", Haarlem 1832, ook in *Sparsa* Amst. 1882.

Voor M. C. van Hall zie men boven, bl. 202.

Voor Jacob Vosmaer zie men W. Vrolik in „Van Kampen's Magazijn" IV 3 bl. 377-390 en „Vruchten ingezameld door de aloude rederijkkamer De Wijngaardranken", Haarlem 1 (1833), bl. 124-144. *Het Leven en de Wandelingen van Meester Maarten Vroeg* is na 1826 nog eenige malen afzonderlijk uitgegeven, zooals te Haarlem in 1852, te Amst. in 1872 en in het Klass. Lett. Pantheon als N. 126.

Voor Van der Palm zie men boven, bl. 200. De karakteriseering zijner welsprekendheid door Jer. de Bosch Kemper komt voor in eene redevoering door dezen 21 Sept. 1850 gehouden in de „Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen" (zie Werken dier Maatsch. 1850 bl. 34). Het oordeel van Betje Wolff over Van der Palm is te vinden in hare „Brieven, met aant. door Johs. Dyserinck", 's-Grav. 1904 bl. 389. De redevoering van G. H. M. Delprat over de Volksbeschaving komt voor in de „Werken der Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen", 1841.

Voor Elias Anne Borger zie men J. H. van der Palm en H. Tollens Cz., *De nagedachtenis van E. A. Borger gevierd*, Leyden 1821 ; P. Hofman Peerlkamp, *Oratio de vita E. A. Borger*, 1821, en J. Tichler, *Iets over Borger's kanselwelsprekendheid*, Amst. 1835. Ook werd Borger's „Leven" nog uitg. „met eenige dichtvruchten", Amst. 1850.

Borger's *Dichterlijke Nalatenschap. Ten deele nooit gedrukt* zag het licht te Leiden 1836. Een zevenden druk daarvan gaf W. Eekhoff met „de levensloop van E.A. Borger" in het „Klass. Lett. Pantheon" (1870) N.100.Borger's gedicht *Iets voor mijn kind*, Leiden 1815, werd vertaald als *A mon enfant par Aug. Clavareau*, Maestricht 1836.

Borger's *Aan den Rijn*, voor 't eerst uitg. in den „Muzen-Almanak" voor 1821, is vertaald in 't Fransch door Aug. Clavareau en door Prudens van Duyse, in 't Engelsch door John. Bowring, in 't Hoogduitsch door G. H. van Senden, in 't Friesch door R. Posthumus, in 't Latijn door P. Hofman Peerlkamp,door J.C.A. van Heusde en door J. G. H. Reudler, en in 't Grieksch door J. G. H. Reudler en door M. van den Brandeler. Verscheidene van die vertalingen zijn opgenomen in den zesden druk der „Dichterlijke Nalatenschap". Over verbeteringen, door Tollens op 's dichters verzoek in het ge

dicht „Aan den Rijn" aangebracht, zie men J. W. Muller in „Handelingen van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1892, bl. 3-16.

Borger's „Leerredenen" werden te Leiden in 1821 door Van der Palm uitgegeven en beleefden nog een zesden druk, Leeuw. 1848 II dln.

Voor Joannes Clarisse zie men W. A. van Hengel, „Toespraak bij het graf van J. Clarisse", Leyden 1846; H. Bouman „Memoria J. Clarisse theologi", Traj.-ad-Rh. 1850 en „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1847.

Voor Wilhelm Broes zie men J. Steenmeyer, „Wilhelm Broes in leven, karakter en werkzaamheid geschetst", Arnhem 1858 en W. A. van Hengel in „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden, 1858 bl. 85-133.

Voor Rinse Koopmans zie men S. Muller en Jer. de Vries, „Hulde aan R. Koopmans". Amst. 1827.

Voor Nicolaas Messchaert zie men A. Siewertsz van Reesema, „Redevoering over den waren vriend der menschheid. Ter nagedachtenis van N. Messchaert", Rott. 1833.

Voor Frans van Teutem leze men Frederik van Teutem (geb. 1774 † 1847). Voor hem zie men de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1848 bl. 52-54.

Voor Abraham des Amorie van der Hoeven zie men W. Vrolik, „Levensschets van A. des Amorie van der Hoeven", Amst. 1855; J. H. Maronier, „Levensberigt van A. des Amorie van der Hoeven in „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1856, bl. 31-48; J. Tideman, „De hoogleeraar A. des Amorie van der Hoeven herdacht", Amst. 1856 en F. J. Domela Nieuwenhuis „Leven en karakter van A. des Amorie van der Hoeven, gedeeltelijk uit onuitgegeven brieven en zijne schriftelijke nalatenschap beschreven", Amst. 1859.

Van de vele geschriften over G. K. van Hogendorp zij het voldoende te verwijzen naar G. Mees Az., „Feestrede bij de onthulling van het standbeeld van G. K. van Hogendorp, 26 Oct. 1867 en de toespraken van H. N. van Teutem en J. van Vollenhoven", Rott. 1867 en naar zijne eigene „Brieven en Gedenkschriften," 's-Grav. 1866-87.

Voor Joan Melchior Kemper zie men M. Siegenbeek, *Memoria J. M. Kemper*, Lugd.-Bat. 1824 en *Hulde aan de nagedachtenis van J. M. Kemper* in „Mnemosyne" 1825, en Johanna W. A. Naber, *Joan Melchior Kemper* (1776-1824), Haarlem 1813. Zijne „Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften", Amst. 1835 III dln. werden uitg. door zijn zoon Jer. de Bosch Kemper.

Voor Martinus Stuart zie men C. W. Westerbaen, *Lijkrede*, 1826 en J. Heemskerk Az., *Levensschets van M. Stuart*, Amst. 1855.

Voor Jacobus Scheltema zie men J. Kops, „Hulde aan de letterkundige verdiensten van J. Scheltema", Utrecht 1836, en P. Scheltema, „Het leven en de letterkundige verrigtingen van den geschiedschrijver Jac. Scheltema", Amst. 1849.

Voor Matthijs Siegenbeek zie men boven, bl. 201.

Voor N. G. van Kampen zie men (D. J. W. van den Brink), „Nicolaas Godfried van Kampen geschetst als mensch en geleerde", Leiden 1839 en S. Muller, „Levens- en karakterschets van N. G. van Kampen", Haarlem 1840.

Voor Willem de Clercq zie men Is. da Costa, „Herinneringen uit het leven en den omgang van Willem de Clercq", Amst. 1850; J. Bosscha, „Willem de Clercq herdacht", 's-Grav. 1874 en vooral „Willem de Clercq naar zijn dagboek", Haarlem (1870) II dln., 2 dr. Haarlem 1887, 3 goedkoope dr., Haarlem 1889 II dln.: uitvoerige uittreksels uit zijn dagboek (1810-1844), door A. Pierson met medewerking van De Clercq's jongste kleindochter bezorgd. Men vindt daar ook eene volledige opgave der onderwerpen, waarover hij geïmproviseerd heeft met de data waarop en de plaats waar hij dat deed.

XXIX. Bilderdijk in opstand tegen den tijdgeest.

Voor Johannes Pieter van Cappelle zie men D. J. van Lennep, *Gedachtenis-rede op J. P. van Cappelle,* Amst. 1830.

Voor Bilderdijk zie men boven, bl. 188-190 en voor zijne taalkundige studiën in 't bijzonder J. te Winkel, *Bilderdijk als taalgeleerde* in het „Bilderdijk-Gedenkboek", Amst. 1906, bl. 109-136 en A. Kluyver, *Bilderdijk en de taalwetenschap* in „Onze Eeuw" VI 1906.

De theorie, dat de dieren de incarnatie zouden zijn van een deel der gevallen engelen, ontleende Bilderdijk aan de „Philosophical principles of natural and revealed religion" van Andrew Michael Ramsay, die deze theorie trouwens reeds had kunnen vinden bij Origenes, *De Principiis* II 9 §6.

Bilderdijk's lessen over de Vaderlandsche geschiedenis werden na zijn dood uitgegeven door H. W. Tydeman als *Geschiedenis des Vaderlands,* Amst. 1832-53 XIII dln. Zie daarover Joh. C. Breen, *Bilderdijk als geschiedkundige* in het „Bilderdijk-Gedenkboek", Amst. 1906 bl. 137-152 en J. Moll, *Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands,* Assen 1918. De eerste deelen van het werk werden kort na de uitgave bestreden door M. Siegenbeek, „De eer van Wagenaar als historieschrijver en die van Jacoba van Beijeren tegen Mr.W.Bilderdijk in zijne Geschiedenis des Vaderlands verdedigd", Haarlem 1835.

De academische redevoeringen, waarin te Leiden tegen Bilderdijk gewaarschuwd werd, waren van Siegenbeek „de laude Wagenarii" en van Kemper „de liberali disputatione", vermeld in een brief van Dirk van Hogendorp aan Da Costa van 22 Sept. 1821. Zij werden beantwoord met eene brochure, „De Eer van Leydens Hoogeschool en Mr. W. Bilderdijk verkeerdelijk aangerand en zijne gevoelens ten onregte voor verderfelijk uitgekreten", Leyden 1822. Van der Palm viel Bilderdijk en Da Costa aan in eene redevoering „Over het gezond verstand", die hij 28 Januari 1824 te Leiden en wat later

ook in Den Haag hield. Bilderdijk zelf reageerde op die redevoering van Van der Palm en vooral van Siegenbeek met verscheidene hatelijke hekeldichten.

Na Bilderdijk's dood gaven verscheiden vereerders een bundel lof- en lijkzangen onder den titel *Gedenkzuil*, Amst. 1833. L. Royer boetseerde in 1832 de bekende buste met tulband van Bilderdijk. D. van der Kellen graveerde een gedenkpenning op „seculi sui decus". In de Groote Kerk te Haarlem werd 4 Febr. 1832 een gedenksteen voor hem geplaatst, evenals 26 Maart 1867 in den gevel van het huis te 's-Gravenhage(Prinsengracht 32), dat hij van 1786 tot 1795 bewoonde, en 7 Juli 1885 aan zijn sterfhuis op de Groote Markt te Haarlem.

Bilderdijk's portretten zijn beschreven en afgebeeld door J. F. M. Sterck in het „Bilderdijk-Gedenkboek", Amst. 1906, bl. 403-436.

Van Katharina Wilhelmina Bilderdijk-Schweickhardt verzamelde Isaac da Costa de *Dichtwerken*, Haarlem 1860 III dln. Voor de geschiedenis van haar leven zijn bouwstoffen overvloedig aanwezig in de vele geschriften over haar echtgenoot, maar eene uitvoerige karakterteekening van haar en kenschetsing van hare dichtwerken ontbreekt ons nog.

Voor Isaac da Costa zie men:

Komplete dichtwerken van Is. da Costa, Haarlem 1861-63 III dln., met toelichtingen en een overzicht van zijn leven en werken door J. P. Hasebroek (7 dr. Leiden 1891 III dln.).

Afzonderlijk kwamen later nog met toelichtingen uit, „Meesterwerken" met inl. en aant. door B. Scheltus van Kloosterhuis, Leiden 1888 II dln; „Hagar" met levensbericht door P. Kat Pz., Tiel 1894; „Vijf-en-Twintig jaren. Een lied van 1840" met aant. van P. Kat Pz., Tiel 1894; „Poëzie" uitg. door J. H. van den Bosch, Zwolle 1894 (Zwolsche herdrukken N. VIII).

Brieven van Mr. Isaäc da Costa werden meegedeeld door G. Groen van Prinsterer, Amst. 1872-76 IV dln.

Verder zie men voor Da Costa nog:

H. J. Koenen, eene biographie in „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1860, bl. 305-368;

J. A. Alberdingk Thijm, *Iz. da Costa. Enkele trekken van 's dichters charakterbeeld*, Amst. 1860;

C. Schwartz, *Ter gedachtenis van Mr. Isaac de Costa*, Amst. 1860;

J. J. van Oosterzee, *Iets over Da Costa*, Rott. 1861;

C. P. Tiele, *Isaäc da Costa* in De Ned. Spectator van 30 Maart 1861;

J. J. L. ten Kate, *Bilderdijk en Da Costa. Eene studie*, Amst. 1862;

A. Pierson, *Isaäc da Costa. Een Gedenkrede*, Haarlem 1865;

C. Busken Huet in „Litterarische Fantasiën" I en XIV;

Theod. Jorissen, *Isaac da Costa* (1870) in zijne „Historische en Literarische Studiën, Haarlem 1891, bl. 481-487;

P. F. Th. van Hoogstraten, *Da Costa. Eene studie*, Breda 1875;

Jan ten Brink in zijne *Geschiedenis der Noord-Ned. Letteren* I (Amst. 1888) bl. 46-147, met uitvoerige bibliographie;

P. van Eck, *Da Costa herdacht*, Amst. 1890;

G. Jonckbloet in zijne schetsen „Uit Nederland en Insulinde", Amst. 1893, bl. 170-176;

W. G. C. Byvanck, *De jeugd van Isaäc da Costa*, Leiden 1894-95, II dln. Vgl. daarover J. te Winkel in De Ned. Spectator 1895, No 3, bl. 21 vlg.

Jan Jacobus Franciscus Wap, destijds redacteur van het tijdschrift „Argus" (waarover men zie beneden, bl. 233), gaf onder vele andere geschriften in verzen en proza: „Bloemlezing uit de poëzy mijner laatste 25 jaren", 's-Hertogenb. 1865 en „Bloemlezing uit de poëzy mijner laatste 10 jaren", 's-Grav. 1874.

XXX. De Zuidelijke Nederlanden onder Willem I.

Voor de Belgische geschiedenis van dezen tijd zie men Victor Fris, „De regeering van Koning Willem I, De Belgische omwenteling en De stichting van het Koninkrijk België" in „Vlaamsch België sedert 1830", I (Gent 1905), bl. 85-232.

Aardige bijdragen voor de kennis der toestanden in Zuid-Nederland in dezen tijd vindt men in het, eerst bij gedeelten in het „Nederlandsch Museum" en later door Paul Fredericq afzonderlijk uitgegeven boekje *Uit vader Bergmann's Gedenkschriften*, Gent 1895.

Voor de Oudenaardsche prijsverzen op den val van Napoleon zie men D. J. van der Meersch in Belg. Museum VII bl. 416-422.

Voor Thomas van Loo zie men J.F.Willems, *Verhandeling over de Nederd. tael en letterkunde* II (Antw. 1824) bl. 231-237. Als zijn voornaamste dichtwerk is te vermelden: „Vlaemsche dichtkunst in vier zangen, in heldenverzen beschreven en verrykt met geschied- en letterkundige aanteekeningen, gevolgd door de Vlaemsche Prosodia", Brugge 1842.

Augustijn d'Huygelaere gaf op 't eind van zijn leven zijne prijsverzen en andere gedichten nog eens verzameld uit als *Nationale poëzy*, St-Nicolaes 1844.

Voor Jan de Backer zie men Belg. Museum VII bl. 435-437.

Voor P. J. Robyn zie men boven, bl. 213.

Eenige Vlaamsche volksliedjes op den slag bij Waterloo worden meegedeeld door Jac. Muyldermans, „Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie", Gent 1919 bl. 589-597.

Het bekende lied „Fransche ratten" is te vinden bij F. A. Snellaert, *Oude en nieuwe liedjes* 2 dr. Gent 1864 bl. 30.

Het gedicht van J. B. Vervier, „Op het herstel der moedertaal in de Zuidelijke Nederlanden, in twee zangen", is het eerst, met toelichting over den dichter, uitg. door A. de Ceuleneer in „Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie" 1910 bl. 191-211.

Voor de Antwerpsche gedichten op de vereeniging van België en Holland zie men Belg. Museum, VII bl. 431 vlg.

Voor de grieven der Katholieken zie men Ch. Terlinden, *Guillaume I et l'Eglise Catholique en Belgique*, Brux. 1906 II dln. en voor Jan Baptist

Buelens: Jan Bols in „Leven en Werken der Zuidnederl. schrijvers" II (Gent 1904) bl. 169-175.

Over hetgeen Koning Willem I voor het Nederlandsch in de Vlaamsche gewesten heeft gedaan handelt in het eerste deel van zijn werk A. Prayon van Zuylen, *De Belgische taalwetten,* Gent 1892, en verder zeer uitvoerig F. Blauwkuip, *De Taalbesluiten van Koning Willem I,* Amst. 1920.

Voor Johannes Kinker zie men boven, bl. 212.

Voor Gerrit Johan Meijer zie men F. C. de Greuve in „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1849 bl. 72-79 en W. B. S. Boeles in „Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen", Gron. 1864,Bijlagen bl. 144 vlg.

Voor Lodewijk Gerard Visscher zie men J. J. F. Wap in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1859, bl. 66-78.

Voor Joannes Matthias Schrant zie men J. T. Bergman in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1866 en L. de Rijcker, *Prof. J. M. Schrant te Gent* in „Jaarboek van het Willemsfonds" voor 1879.

Voor Jan Rudolf Thorbecke in zijne jeugd en zijn Gentschen tijd zie men Paul Fredericq, *Thorbecke vóór 1830,* 's-Grav. 1906.

Voor Jan Baptist Jozef Hofman zie men Joz. van Hoorde, *J. B. Hofman, zijn leven en zijne werken,* Gent 1876. De „Dichtstukken tot lof van Hofman, bekroond bij den dichtwedstrijd te Kortrijk" werden uitg. te Kortrijk 1829, en de „Treurzangen bij zijn dood" te Kortrijk 1836.

Van Pieter Jan Renier beleefde eene vertaling der fabelen van La Fontaine (1832-36) te Kortrijk 1853 een negenden druk.

Een levensbericht van Frans de Vos gaf F. Rens in zijn „Jaerboekje voor 1860".

Voor Abraham Boxman zie men boven, bl. 214 vlg.

Voor Lodewijk de Vlaminck zie men Vaderl. Museum V bl. 198-212.

De tooneelstukken, sedert 1813 door de kamer De Fonteine te Gent gespeeld, vindt men vermeld door Ph. Blommaert in het Belg. Museum X bl. 442-445.

Voor Prudens van Duyse zie men F. A. Snellaert, *Notice biographique* in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique", Brux. 1871, p. 337 vlgg.;

Max Rooses, in diens „Letterkundige Studiën", Gent 1894 bl. 27-74, maar vooral:

J. Micheels, *Prudens van Duyse. Zijn leven en zijne werken,* Gent 1893. Daarachter komt ook voor eene „Volledige chronologische lijst der werken van Prudens van Duyse", waarmee de lijst is aangevuld, die reeds vroeger op last der Maatschappij van Schoone kunsten en Letteren te Gent was samengesteld door Frans de Potter en onder denzelfden titel uitgegeven te Gent 1862.

Eene met zorg samengestelde „Bloemlezing uit Prudens van Duyse's gedichten" gaf zijn zoon Florimond van Duyse te Roeselare in 1889 uit. Zie ook Victor de Meyere. *Prudens van Duyse,* Antw. 1907.

Voor Terbruggen zie men J. F. Willems, „Lykrede op Joannes Abraham Terbruggen, gestorven 12 Sept. 1819", Antw. 1819.

Voor Martin Jacob van der Maesen zie men J. F. Willems, *Verhandeling over de Nederl. tael en letterkunde* II (Antw. 1824) bl. 227-230 en aldaar zijn zwanenzang van 1820: „Hoe lang zal 't dueren ?"

Voor Cornelis A. Bauwens zie men boven, bl. 213.

Voor Jan Frans Willems zie men:

Belgisch Museum X (Gent 1846 bl. 459-504) met zijn portret en 1⁰ F. A. Snellaert, *Jan Frans Willems* en 2⁰ Redevoeringen en gedichten op het graf van Willems uitgesproken door C. P. Serrure, F. A. Snellaert, F. Rens, Prudens van Duyse, C. H. van Boekel, J. van de Velde, J. F. Brouwenaar en Th. van Rijswijck.

Verder zie men:

P. de Decker, *Notice biographique* in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique", Brux. 1847, p. 117 vlgg.;

Dicht- en prozastukken, uitgesproken by de plechtige onthulling van zijn gedenkteeken te Bouchout 4 Juni 1848, Antw. 1848;

Gedenkzuil aan J. F. Willems toegewyd, Gent 1848 bij de onthulling van het gedenkteeken op zijn graf te Gent (St.-Amandsberg), Gent 1848;

J. F. J. Heremans, *J. F. Willems herdacht,* redevoering uitgesproken 10 Juli 1871 en opgenomen in het „Jaarboek van het Willemsfonds voor 1872", bl. 190 vlgg.;

Jan Bouchery, *Gedenkteeken van Jan Frans Willems te Gent,* Antw. 1899: verslag van de feestelijke onthulling (27 Aug. 1899) van het grootsche gedenkteeken voor hem te Gent op de groote St.-Baafsplaats gesticht, het werk van Is. de Rudder.

De uitvoerigste levensbeschrijving van Willems gaf Max Rooses, *Levensschets van Jan Frans Willems,* Gent 1874, herdrukt Gent 1893 met toevoeging van eene voordracht van Julius Vuylsteke (gehouden 10 Febr. 1878 in den Schouwburg te Antwerpen) en Herinneringen van G. Bergmann (overgenomen uit het Nederlandsch Museum van 1891).

Jan Frans Willems' Brieven werden uitg. door Max Rooses, Gent 1874 en ook gaf Max Rooses eene *Keur uit zijne dicht- en prozawerken,* Gent 1873 II dln. in 't licht. *Brieven aan Jan Frans Willems* gaf Jan Bols uit, Gent 1909.

ZESDE TIJDVAK.

Romantiek en Realisme sedert 1830.

Voor de geschiedenis sedert 1830 zie men o.a.:

H. C. Rogge en W. W. van der Meulen, *De negentiende eeuw in woord en beeld*, Leiden 1899-1901 III dln;

Jer. de Bosch Kemper, *De staatkundige geschiedenis van Nederland na 1830*, Amst. 1873-82, V dln. en

C. te Lintum, *Een eeuw van vooruitgang* 1813-1913, Zutphen 1913.

Voor de geschiedenis onzer letterkunde in dien tijd zie men vooral:

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw*, Amst. 1888-89 III dln., uitbreiding van zijne vroeger uitgegeven verzameling van biographieën: *Onze hedendaagsche letterkundigen*, Amst. (1882-87), en

Th. Coopman en L. Scharpé, *Geschiedenis der Vlaamsche letterkunde*, Antw. 1910.

Voor de studie der vreemde litteratuur in 't algemeen in dezen tijd kunnen hier slechts enkele werken uit de vele worden vermeld, nl.:

G. Brandes, *Die Litteratur des neunzehnten Jahrhunderts in ihren Hauptströmingen*, o.a. Leipzig 1882 vlgg. V dln.; neue Aufl. 1900;

Nettement, *Histoire de la littérature française sous le gouvernement de juillet*, 3 éd. Paris 1870 II dln.;

Charles Sainte-Beuve, *Portraits contemporains*, Paris 1844, nouv. éd. 1871 V dln.;

Deel VII en VIII van het verzamelwerk *Histoire de la langue et de la littérature française des origines à 1900* par L. Petit de Julleville, Paris 1899;

Mrs. Oliphant, *The Victorian age of English literature*, Leipzig 1893 II dln.;

George E. Saintsbury, *A history of nineteenth century litterature;*

Rudolf von Gottschall, *Geschichte der deutschen Nationallitteratur des 19 Jahrhunderts*, Breslau 1892 IV dln. en

Adolf Bartels, *Die deutsche Dichtung der Gegenwart*, 2 Auf. 1899.

Voor Nederlandsche boekhandel en bibliographie zie men A. C. Kruseman, *Bouwstoffen voor eene geschiedenis van den Ned. boekhandel gedurende de laatste halve eeuw* (1830-1880), Amst. 1886-87 II dln. en de boven, bl. 2, vermelde Noord- en Zuidnederlandsche bibliographische werken.

I. Nederland en België gescheiden.

Voor de geschiedenis van den strijd met de Belgen zie men H. T. Colenbrander, *De Belgische Omwenteling*, 's-Grav. 1905 en Joh. Bosscha, *De*

Belgische Revolutie, Leeuw. 1856 en *Het leven van Willem II,* Amst. 1852, 3 dr. 1865.

Van Edmond Willem van Dam van Isselt heeft men eene biographie door J. H. Burlage in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1860 bl. 272-304.

Voor Adriaan van der Hoop Jr. zie men G. de Meijer, *Gedachtenisrede aan A. van der Hoop Jr.,* Rott. 1842 ; F. H. Greb in de biographische inleiding voor Van der Hoop's bundel *Lente en Herfst. Nagelaten en verspreide gedichten,* Rott. 1842 ; J. Koopmans in „De Beweging" 1906, IV bl. 56 vlgg., 146 vlgg. en C. G. N. de Vooys, *Iets over Adriaan van der Hoop als criticus* in „De Beweging" 1917 II.

Voor Jacob van Lennep's vier gelegenheidsstukjes op den strijd met de Belgen zie men, behalve zijne geestige zelfcritiek in de uitgave zijner *Dramatische Werken,* Amst. 1852, ook M. F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep,* 2 dr. Amst. 1910 I bl. 136-143, en voor zijn niet uitgegeven heldendicht ter bespotting van de vaderlandslievende poëzie, aldaar bl. 156-158.

Ter viering van Van Lennep's honderdsten verjaardag werd 25 Maart 1902 te Amsterdam in den Hollandschen Schouwburg „Het dorp aan de grenzen" nog eens weer vertoond, geheel gemonteerd naar de beide daarvan in 1831 door P. Fontein geteekende en door W. J. Backer te Dordrecht uitgegeven lithographieën, die Bedrijf I Tooneel 7 en Bedrijf II Tooneel 12 voorstellen.

Van J. J. A. Goeverneur heeft men eene biographie van zijn vriend W. Hecker in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1889. Met uitzondering van zijne vele malen herdrukte kinderdichtjes gaf Goeverneur zijne *Gezamenlijke gedichten en rijmen,* Gron. 1874 en Leiden 1882 nog eens uit. Daarna liet hij voor 't eerst drukken *De Keesiade. Een heldendicht door verschillende dichters,* Gron. 1878. Het was een spotdicht, door hem, toen hij als student wegens studentenrelletjes in arrest zat, uit het hoofd samengesteld uit stukken van allerlei dichters in allerlei talen, en jaren lang alleen in tal van allengs zeer corrupt geworden handschriften verspreid.

Van Carel Godfried Withuys werd het leven beschreven door J. J. F. Wap in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1865 bl. 150 vlgg. Zie over hem ook C. Busken Huet in „Litterarische Fantasiën", VII.

Van blijde herinneringen aan den spannenden tijd van den strijd met de Belgen getuigde Van Lennep in de uitgave zijner *Dramatische Werken,* Amst. 1852 I bl. 336.

Voor Jacob Geel zie men beneden op Hoofdstuk V. .

De beide in den tekst genoemde richtingen, waarin de aanhangers der Romantiek bij ons al spoedig uiteengingen, kunnen (schoon er van aesthetische partijprogramma's geen sprake was) geacht worden op de volgende wijze door onze voornaamste letterkundigen vertegenwoordigd te zijn.

Van de mystiek-godsdienstige romantici, waarvan Bilderdijk de voorlooper mag genoemd worden en Groen van Prinsterer de politieke leider, was Da Costa de aanvoerder, gevolgd door De Clercq, Drost, Hasebroek, Hofdijk en als laatste (katholieke) vertegenwoordiger Alberdingk Thijm, terwijl ook Van Lennep er korten tijd en Beets er wat langer toe behoorde. Van de wat meer rationeel-wereldlijke romantici, die in Tollens hun voorlooper vonden en zich bij de politiek van Thorbecke aansloten, maakte Jacob Geel zich tot aanvoerder, gevolgd door Bogaers, Ter Haar, Bakhuizen van den Brink, Potgieter, Oltmans, Kneppelhout en als een van de laatsten Schimmel. Noch bepaald tot de eene, noch tot de andere partij te rekenen waren Adriaan van der Hoop Jr., Van Lennep, Heije, H. A. Meijer, Beets, Geertruida Toussaint en Ten Kate. Intusschen bedenke men, dat velen van de genoemden op lateren leeftijd aan de Romantiek meer en meer ontrouw werden en dat deze zich hier te lande ook maar zelden als zuivere Romantiek openbaarde. Immers onder de romantici van de eerste soort en van wie aan deze min of meer verwant waren overheerschte de oudvaderlandsche, nog tamelijk oudtestamentische godsdienst het zuiver romantische in hooge mate, terwijl op de romantici van de tweede soort de nationaal geworden Renaissance steeds bleef voortgaan haar invloed te doen gevoelen, om ten slotte nog weer te zegevieren in den vorm van een modern realisme, dat ook een nationaal karakter droeg, ofschoon de heerschappij van dat laatste, aan het geïdealiseerd realisme der classieken ontgroeid, later weer menigeen naar eene herleving der Romantiek deed terugverlangen.

Zoo zullen ook beide, door Classiek en Romantisch aangeduide richtingen, evenals in deze periode, elkaar ook later, en wie weet hoe lang nog, bestrijden onder vormen, die zich geleidelijk zullen wijzigen in aansluiting aan nieuwe ervaringsstof en verscherpt nadenken. En telkens zal de Renaissance weer tijdelijk voor eene jongere Romantiek moeten wijken, wanneer zij verstramt in een versteenend formalisme en zelfvoldaan realisme, evenals de Romantiek weer het veld zal moeten ruimen voor eene jongere Renaissance wanneer zij ontaardt in raadselachtig symbolisme en nevelachtige mystiek, de ouderdomssymptomen eener decadente kunst.

II. Scott's romantiek door Van Lennep ingevoerd.

Voor de Romantiek buitenslands zie men, behalve de reeds boven,bl. 224, genoemde werken, o.a.:

Heinrich Heine, *Die romantische Schule*, Hamburg 1836;

H. Hettner, *Die romantische Schule in ihrem innern Zusammenhang mit Goethe und Schiller*, Braunschweig 1850;

Rudolf Haym, *Die romantische Schule*, Berlin 1871;

Théophile Gautier, *Histoire du romantisme 1830-1880*, 4 éd. Paris 1884;

G. Brandes, *Die romantische Schule in Deutschland*, Leipzig 1887;

R. Huch, *Ausbreitung und Verfall der Romantik*, Leipzig 1905;

W. Küchler, *Französische Romantik*, Heidelberg 1908;

Lockhart, *Memoirs of Sir Walter Scott*, 1838 VII dln. (ook 1887 X dln.);

Felix Eberty, *Walter Scott. Ein Lebensbild*, Leipzig 1860, 2 Aufl. 1870;

Karl Elze, *Sir Walter Scott*, Dresden 1864 II dln.;

Walter Scott's *Romantische Werken*, opnieuw bewerkt door M. P. Lindo met een opstel over het „Eeuwgetijde van Walter Scott door N. Beets", Leiden 1872-74 VIII dln.;

Barbou, *Victor Hugo et son temps*, Paris 1881;

A. C. Swinburne, *A study of Victor Hugo*, London 1886;

Boudon, *Victor Hugo*, 4 éd. Paris 1893;

Dupuy, *Victor Hugo, l'homme et le poète*, 2 éd. Paris 1890;

Ch. Renouvier, *Victor Hugo le poète*, 3 éd. Paris 1900;

A. G. van Hamel, *Victor Hugo in Nederland* in de Gids 1902 IV bl. 317 vlgg.

W. de Clercq's minachtende uitspraak over de mystieke Duitsche school komt voor in zijne Verhandeling over den invloed van vreemde letterkunde op de onze, 2 dr. Amst. 1826, bl. 324.

De „Verhandeling over het tooneel" van P. van Limburg Brouwer komt voor in de „Werken der Holl. Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen", VI Leyden 1823.

Van Kampen's aangehaalde „Verhandeling over het onderscheid tusschen de Classieke en de Romantische poëzie" is opgenomen in de „Werken der Holl. Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen" VI Leyden 1823, bl. 181-382.

Voor Willem Moll zie men J. G. R. Acquoy, „Levensbericht in het Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen", 1879 bl. 66-137, en H. C. Rogge, *Willem Moll* in „Mannen van beteekenis in onze dagen" XI Haarlem 1879.

Voor Jacob van Lennep zie men:

Nic. Beets, *Mr. Jacob van Lennep herdacht* in „Jaarboek der Kon. Akad. van Wet.", 1868 bl. 78 vlgg., ook in „Verscheidenheden" 2 dr. 1876, en *Ter nagedachtenis van Mr. Jacob van Lennep* vóór het XIIde deel van Van Lennep's Vondel-uitgave, bl. 3-26;

Albert Réville, *Le romancier national de la Hollande* in de „Revue des Deux Mondes", 1868 p. 864-891, ook vertaald als „Jacob van Lennep en zijne romantische werken. Naar het Fransch", Deventer 1869;

A. Beeloo, in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1869, bl. 44-72, met eene uitvoerige chronologische lijst van Van Lennep's dicht- en prozawerken door P. Knoll, bl. 73-122;

A. J. de Bull, *Mr. Jacob van Lennep* in „Mannen van beteekenis in onze dagen" II N. 12, Haarlem 1871;

Jan ten Brink in *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw*, I (Amst. 1888), bl. 148-199;

J. H. van den Bosch, *Van Lennep en de achttiende eeuw* in „Noord en Zuid" 1890 bl. 1-26;

J. H. Rössing in „Eigen Haard" van Maart 1902;

P. D. Chantepie de la Saussaye, in „Onze Eeuw" 1910 I bl. 375 vlgg.;

F. Buitenrust Hettema, in „Groot Nederland" XVIII bl. 71 vlgg. en 218 vlgg. en vooral

M. F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep,* Amst. 1909 II dln., 2 dr. 1910 II dln. met volledige bibliographie en reproducties der geschilderde portretten door J. A. Kruseman (1838), door J. G. Schwartze (1867) en nog een ander van 1867, en van gravures naar teekeningen, zooals van Desguerrois naar Clemans (1832) en van W. Steelink naar C. Hamburger (1849). Ook bestaat er nog eene kopergravure van P. Velijn naar W. Grebner. Verder vindt men er ook afbeeldingen van het monument op Van Lennep's graf te Oosterbeek, gebeeldhouwd door Stracké en 8 Sept. 1869 plechtig onthuld, en van den gedenksteen, 12 Sept. 1870 geplaatst in den gevel van het door hem van 1836 tot zijn dood bewoonde huis op de Keizersgracht tusschen Leidsche en Spiegelstraat N. 560.

Van de *Nederlandsche Legenden* verscheen de zevende druk in Van Lennep's „Dramatische en Poëtische Werken", Leiden 1889-91 VIII dln. Over de Legenden schreef J. L. A. C. Meijer in „Noord en Zuid" XV en XVI.

De *Jacoba en Bertha* is tweemaal in 't Hoogduitsch vertaald : 1e. als „Jacoba und Bertha, übersetzt von Prof. L. Bischoff", Wesel, Leipzig z.j., en 2e als „Jacoba von Baiern. Im Versmasse des Originals von Dr. Eduard Wegener", Berlin 1867.

Het gedichtje, waarmee Van Lennep zijne cither aan Beets afstond, is het eerst gedrukt in den almanak „Tesselschade, Jaarboekje voor 1838", bl.205.

Verder zie men voor Van Lennep op Hoofdstuk III, VII, X, XVII.

Voor David Jacob van Lennep zie men boven bl. 202.

Voor Joost Hendrik Burlage zie men C. H. B. Boot in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1874 bl. 93 vlgg.

Voor Adriaan van der Hoop Jr. zie men boven, bl. 225.

Voor Hermanus Vinkeles zie men (E. J. Potgieter) in De Gids III (1839) bl. 435-450 : eene gunstige beoordeeling.

Voor Adriaan Beeloo, en bepaaldelijk voor zijn *'s-Gravenhage* zie men E. J. Potgieter in de Gids VII (1843) V bl. 221-240, herdrukt in zijne „Kritische Studiën" II bl. 43-69.

Voor Anthony Winkler Prins zie men beneden op Hoofdstuk IX.

III. De eerste historische romans.

Voor Walter Scott en den historischen roman in 't algemeen zie men boven, bl. 227, en bovendien Gilbert, *Le roman en France pendant le XIX siècle,* 2 éd. Paris 1896, en Louis Maigron, *Le roman historique à l'époque romantique.*

Voor M. J. de Neufville zie men P. A. A. Boeser, *Leven en Werken van Margaretha Jacoba de Neufville,* Leiden 1889.

Voor Aernout Drost zie men Jacoba Mathilda de Waal, *Aernout Drost,* Utrecht 1918, en van dezelfde in Tijdschrift XXXVIII (1918), bl. 81-151, *Briefwisseling van Aernout Drost met Potgieter en Heije,* van 15 Oct. 1832 tot 16 Oct. 1834. Zie ook J. Koopmans, *Aernout Drost* in „De Beweging" III 1. bl. 183 vlgg.

Te onrechte wordt Drost in den tekst „proponent" genoemd. Hij stierf even vóór hij gereed was het proponentsexamen af te leggen.

Van Drost's *Hermingard van de Eikenterpen*, Haarlem 1833, verscheen, Amst. 1842, een tweede druk.

De door zijne vrienden na zijn dood uitgegeven *Schetsen en Verhalen*, Amst. 1835, bevatten: Het Altaarstuk, De Augustusdagen, Meerhuyzen, De Kaninefaat en De Pestilentie te Katwijk. Daaruit gaven A. Verwey en C.G.N.deVooys *De Pestilentie te Katwijk*, Amst. 1906,nog eens uit. 't Was toen echter nog niet door Jac. M. de Waal aangetoond, dat alleen Hoofdstuk III en IV daarvan met zekerheid aan Drost mogen worden toegeschreven, maar met stijlverbeteringen en invoeging van archaïsmen door zijne vrienden. Hoofdstuk I, II en V (op het slot na) kunnen ook van Drost zijn, doch niet onveranderd, maar de rest is deels van Potgieter en meerendeels van Bakhuizen van den Brink, terwijl Heije er een critisch oog over liet gaan. Zoo vinden wij dan, reeds vóór de stichting van De Gids, bij Potgieter en zijne vrienden dien aan Nil Volentibus Arduum en de latere Dichtgenootschappen herinnerenden geest van critische samenwerking, die ook bij de Gidsredactie telkens uitkomt en ten slotte doodelijk moest werken op het persoonlijke in de kunst, zooals o.a. Oltmans en Mevr. Bosboom-Toussaint kunnen getuigen.

Voor Jacob van Lennep zie men boven, bl. 225, 227 vlg. Van hem beleefde *De Pleegzoon*, Amst. 1833 II dln., in 1907 een zestienden (geïllustreerden) druk in IV dln. Hij werd in 't Engelsch vertaald als *The adopted son*,transl. by Hoskin, New-York 1847 II dln., en tweemaal in 't Hoogduitsch: 1e *Der Pflegesohn*, übersetzt von Tross, Aachen 1834 en 2e *Der Pflegesohn*, übersetzt von Carl Eduard Herght, Aachen 1835 III dln. Eene bijzonder gunstige anonieme recensie verscheen er van in „De Vriend des Vaderlands", 1833 bl. 584 vlgg. Zij was vermoedelijk van N. G. van Kampen en zeker niet van Drost (zie Tijdschrift XXXVII bl. 108), die den roman middelmatig vond al had hij overigens ook veel met Van Lennep op. Vgl. nu J. Koopmans, *Jacob van Lennep en zijn eerste roman* in „De Beweging" IX (1913) bl. 113 vlgg.

De Roos van Dekama, Amst. 1836 II dln. beleefde ook in 1907 een zestienden (geïllustreerden) druk in IV dln. en werd vertaald in het Engelsch als *The Rose of Dekama or the Frisian heiress*, transl. by Franck Woodley, London 1847 II dln., tweemaal in het Fransch: 1e als *La Rose de Dekama*, traduit par A. B. J. Dufauconpret et André Dubourcq, Paris 1841 en 2e als *La Rose de Dekama*, traduit par L. Wocquier et D. van Lennep, Paris 1860 II dln., en driemaal in het Hoogduitsch 1e als *Die Rose von Dekama*, übersetzt von C. E. Herght, Aachen 1837 III dln., 2e als *Die Rose von Dekama*, übersetzt von L. F. Moseler, Hamm 1837 III dln. en 3e als *Das Turnier zu Haarlem*, frei nach dem Holländischen,Leipzig-Dresden 1858 II dln. Bakhuizen van den Brink gaf van den roman eene recensie in De Gids 1837 bl. 331-345 en 399-409, ook gedrukt in zijne „Studiën en Schetsen", III bl. 27 vlgg. Nu zie men er over J. H. van den Bosch, *De Roos van Dekama en*

De Gids, in „Noord en Zuid" 1889 bl. 244-265 en *De Roos van Dekama* in „Taal en Letteren", 1892 bl. 1-14.

Onze Voorouders in verschillende tafereelen geschetst, Amst. 1838-44 V dln. beleefde in 1906 een dertienden druk. Daaruit werden afzonderlijk in het Hoogduitsch vertaald door J.K.H. Lerz en te Aachen uitg. 1e Die Caninefaten, 2e Charietto und das sächsische Wesen (een werkwaardig bewijs van 's vertalers onkunde in de Ned. taal), 1840, 3e Die Friezen in Rom, 1842 en 4e. Der Klosterzögling 1842. In 't Fransch verscheen „Brinio, traduit par F. Douchez", Amst. 1860, en in het Engelsch „The disturbed wedding by G. van der Pot, Rott. 1905. W. J. A. Jonckbloet gaf er eene recensie van in „De Tijd", I.2 bl. 71-91 en 129-148. Zie ook voor het laatste verhaal A. S. Kok, *Hoe Van Lennep aan zijne Reisgenooten kwam* (n.l. door het voorbeeld van Chaucer), in „Noord en Zuid", 1891, bl. 385-415.

Over de mislukking van Van Lennep's professoraat zie men Taco H. de Beer in „Nederland" III bl. 399-410;

Jan Ernst Schut, *Galama of de bevrijding van Friesland*, Amst. 1833, gunstig beoordeeld door de „Vaderlandsche Letteroefeningen", zou misschien niet door eene zoo ongunstige beoordeeling van Potgieter vermoord zijn, indien Schut ook niet de schrijver was geweest van „Karaku of de Kamschadaal te Parijs", 's-Grav. 1832 en van „Lotgevallen van mijnheer Ezechiël", Amst. 1834. Potgieter's critiek, gericht tegen eene gunstige recensie in de „Boekzaal der Geleerde wereld" van Dec. 1833, komt voor in „De Vriend des Vaderlands", 1834, bl. 26-39, 120-126, 273-281 en 423-434 en is herdrukt in zijne „Kritische Studiën" I bl. 1-47.

Voor Jan Frederik Oltmans zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren in de XIXe eeuw*, I (Amst. 1888), bl. 200-241.

Van Oltmans' beide romans verscheen een achtste druk in zijne „Komplete Werken", Rott. 1892-93 VII dln. en ook nog eene goedkoope geïllustreerde uitgave met inl. en aant. van T. H. de Beer, Nijm. 1892-93. Ook werden beide romans in het Hoogduitsch vertaald en verscheen er van *De Schaapherder* eene zeer vrije bewerking als *La fille de l'armurier ou les Pays-Bas en 1482* par Henri Meyer Paris 1861. Dat de voorstelling van het gebeurde op Loevestein weinig historisch is, werd aangetoond door J. G. R. Acquoy, *Herman de Ruyter naar uitgegeven en onuitgegeven authentieke documenten*, 's-Hertogenb. 1870. Onjuist is de bewering van Jonckbloet, dat Oltmans voor „De Schaapherder" veel zou hebben ontleend aan „Le Solitaire" van Victor d'Arlincourt.

Dat Oltmans het slachtoffer geworden is van den Nil-Volentibus-geest van critische samenwerking bij de Gidsredactie,die zoo groote belemmering is geweest voor de vrije kunstontwikkeling in het midden der negentiende eeuw, is later eerlijk erkend door Bakhuizen van den Brink, die in de „Konst- en Letterbode" van 1854 N. 6 (ook in zijne „Studiën en Schetsen" III 1876 bl. 446), na gezegd te hebben,dat hij „*De Schaapherder* van Oltmans „onder de historische romans van den eersten rang stelde", aldus voortging:

„Wat hij later leverde had minder waarde. De toen jeugdige Gids legde met welgemeende, maar wat al te grillige heerschzucht op hem de hand en vorderde, onder de leus van oorspronkelijkheid, van het talent van Oltmans voorstellingen, die buiten den kring zijner vorming, zijner vlijtige, maar eenzijdige studie lagen", en dat werk „stond dan ook verre achter bij de historische romans, waarin hij zijne eigene ingeving vrijelijk had gevolgd."

IV. Byroniaansche romantiek.

Behalve de boven, bl. 226 v[lg]., voor de romantiek in 't algemeen opgegeven litteratuur, zie men voor Byron in 't bijzonder nog o.a.:

Thomas Moore, *Letters and journals of Byron with notices of his life*, London 1838 (ook London 1878);

Felix Eberty, *Lord Byron. Ein Lebensbild*, 2 Aufl. Leipzig 1879 III dln.;

Karl Elze, *Lord Byron*, 3 Aufl. Berlin 1886;

John Cordy Jeaffreson, *The real Lord Byron, new views of the poets life*, London 1883 II dln. en

F. H. Otto Weddigen, *Lord Byron's Einfluss auf die europäischen Litteraturen der Neuzeit*, Hannover 1884.

Byron's mysterie-spel *Caïn*, waarmee Da Costa ons het eerst bekend maakte, is veel later in zijn geheel vertaald door A. S. Kok, 's-Grav. 1906, met uitvoerige inleiding over Satansvoorstellingen.

Voor Nicolaas Beets zie men:

F. Smit Kleine, *Beets geschetst*, 3 dr. Haarlem 1884;

M. de Vries en J. P. Hasebroek, *Aan Nicolaas Beets*, 13 Sept. 1884, Haarlem 1884;

A. A. Vorsterman van Oyen, *Genealogie van het geslacht Beets*, 's-Grav. 1884;

Jer. de Vries, *Nicolaas Beets* in „Mannen van beteekenis in onze dagen", Haarlem 1885 I;

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren in de XIX eeuw*, I (1888), bl. 322-388, met bibliographie;

G. Jonckbloet, *Na vijftig jaar* en *Beets over Potgieter*, in „Uit Nederland en Insulinde", Amst. 1893, I bl. 139-154;

Johs. Dyserinck, *Dr. Nicolaas Beets*, Haarlem 1903, en *Herinneringen aan Nicolaas Beets*, 's-Grav. 1904;

G. Kalff, in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1903;

P. D. Chantepie de la Saussaye in het „Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen" 1903 en uitvoeriger als *Leven van Nicolaas Beets*, Haarlem 1904, met volledige lijst zijner geschriften;

Lodewijk Simons, Levensschets van N. Beets in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie" 1905, bl. 111-234;

J. J. Duproix, *Nicolas Beets et la littérature hollandaise*, ouvrage couronné par l'Université de Genève, Amst.-Genève 1907;

J. te Winkel, *Nicolaas Beets* in de „Handelingen van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1914, bl. 23-50;

Gustaaf Segers, *Vlaamsche hulde aan een Hollandsch dichter* in „Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie" 1914, bl. 621-670;

H. Ph. 't Hooft, *De student Beets*, Haarlem 1914 en *Uit het dagboek van Beets* in „Onze Eeuw", 1915;

A. W. Bronsveld, *Nicolaas Beets als student* in „Stemmen voor Waarheid en Vrede", 1914, bl. 47-65, en vooral

G. van Rijn, *Nicolaas Beets*, Rott. (1910) III dln., door den dood van den schrijver helaas in den aanvang van het tweede deel afgebroken en door J. J. Deetman, maar wat het derde deel betreft slechts met halve kracht, voortgezet.

Verder zie men de „Dichtwerken van Nicolaas Beets,volledig naar tijdsorde gerangschikt en herzien (1830-1873)", Amst. 1876 III dln., in 1885 vermeerderd met een vierde deel, dat de „Najaarsbladen" of den zevenden en achtsten bundel der gemengde gedichten bevat en waaraan later ook de beide bundels „Winterloof" van 1887 en 1889 zijn toegevoegd. Van deze volledige „Dichtwerken" zijn later ook nog goedkoope volksuitgaven verschenen.

Eene beoordeeling van de *Jose* gaf Bakhuizen van den Brink in „De Muzen", 1835, bl. 218-235.

Eene beoordeeling van de *Masquerade* gaf Jacob Geel in de „Algemeene Konst- en Letterbode", 1835 bl. 202-204 en van de *Guy de Vlaming* in de „Alg. Konst- en Letterbode", 1838, bl. 380 vlgg.

Ook gaf eene beoordeeling, en wel eene zeer gunstige, van de *Guy de Vlaming* E. J. Potgieter in De Gids I (1837) bl. 615-633, herdrukt in „Kritische Studiën" I bl. 230-242.

Voor latere werken van Beets zie men beneden op Hoofdstuk VII.

Voor J. J. L. ten Kate zie men beneden op Hoofdstuk XVIII en voor W. J. Hofdijk beneden op Hoofdstuk XVII.

Van Hendrik Arnold Meijer vindt men eene biographie door K. Sybrandi in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1854 bl. 136-143, ook opgenomen in „Levensberigt en verspreide gedichten van H. A. Meijer", Amst. 1860.

Eene beoordeeling van *De Boekanier*, waarvan te Amsterdam in 1848 een tweede druk verscheen, en van *Heemskerk* gaf, toen Meijer's *Gedichten* samen nog eens werden uitgegeven, Amst. 1860-61 II dln., E. J. Potgieter in De Gids XXVI (1862) bl. 156-160.

Zie ook eene beoordeeling van de *Heemskerk* door Potgieter in De Gids XIII (1849), herdrukt in „Kritische Studiën" II bl. 220-330.

V. De voorloopers van De Gids.

Voor de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zie men J. Hartog, *Uit het leven van een tijdschrift*, in De Gids 1877 II bl. 444 vlgg., III bl. 64 vlgg., 187 vlgg., 1879 I bl. 431 vlgg., II bl. 25 vlgg.

Voor J. W. Yntema zie men R. C. Bakhuizen van den Brink in de „Algemeene Konst- en Letterbode" van 1858, herdrukt in zijne „Studiën en Schetsen", III bl. 478 vlgg. Ofschoon eerst 15 Febr. 1858 te Arnhem overleden, schijnt hij de redactie der „Vaderl. Letteroefeningen" reeds veel vroeger overgelaten te hebben aan Gijsbert van Reyn en Jan van Harderwijk Rz.

Voor de eerste tijdschriften der oppositie zie men C. G. N. de Vooys, *Apollo, Argus en Nederlandsche Mercurius* in „De Beweging" 1913 IV bl. 271 vlgg. en *Iets over Adriaan van der Hoop als criticus* in „De Beweging", 1917. Van Apollo was, behalve A. van der Hoop Jr., ook N. J. Storm van 's-Gravesande redacteur geweest. Behalve mederedacteur van de *Nederlandsche Mercurius* was Van der Hoop ook medewerker aan de *Argus*. De in den tekst aangehaalde onhebbelijke proeve uit dat tijdschrift is hoogst waarschijnlijk op zijne rekening te stellen. Ook in het tijdschrift *De Vriend der Waarheid*, 1829-30 had Van der Hoop de hand. Men vindt van hem, den bewonderaar van Bilderdijk, daarin o.a. een nijdigen aanval op Tollens en diens „Nieuwe Gedichten", vooral, zooals het op het eind heet, gericht tegens diens vereerders en navolgers. Verder zie men over Van der Hoop nog boven, op bl. 225.

Jacob van Lennep (over wien boven, bl. 227 vlg.) schreef in den „Ned. Mercurius" wel wat meer dan „enkele" boekbeoordeelingen, maar toch meest tooneelcritiek.

Voor J. J. F. Wap zie men boven, bl. 221.

Mr. Hendrik van Loghem Jr. (te Deventer geb. 1775 en † 1845) gaf, behalve verschillende dichtbundels sinds 1809, ook nog een dichtwerk „De Harmonie in het Heelal en andere gedichten", 's-Grav. 1821 uit.

Voor Cornelis ten Hoet Jz. zie men boven, bl. 211 en voor Aernout Drost boven, bl. 228 vlg.

Voor J. P. Heije zie men beneden op Hoofdstuk XIX voor R. C. Bakhuizen van den Brink beneden op Hoofdstuk VI en voor E. J. Potgieter beneden op Hoofdstuk VIII.

De Vriend des Vaderlands verscheen te Amsterdam sedert 1827 in de eerste plaats als orgaan der Maatschappij van Weldadigheid. Eigenlijk was de hoofdredacteur er van Pieter Otto van der Chijs (geb. 1802 † 1867), die in 1835 benoemd werd tot buitengewoon hoogleeraar en directeur van 's Rijks penningkabinet te Leiden, als hoedanig hij zich door standaardwerken hoogst verdienstelijk heeft gemaakt voor de middeleeuwsche numismatiek der Nederlanden. Aan Drost en Heije, die reeds van 1832 af aan het tijdschrift meewerkten, liet hij in 1833-34 echter gaarne het redactiewerk over.

Voor dat tijdschrift en voor *De Muzen* zie men vooral Jacoba M. de Waal, *Aernout Drost,* Utrecht 1918 bl. 30-96.

Potgieter's zeer uitvoerig opstel over Cornelis Loots bij diens overlijden komt voor in *De Muzen,* bl. 336-351, 441-460 en 487-509 en is herdrukt in zijne „Kritische Studiën" I bl. 78-128. Overigens zie men voor Loots boven, bl. 201.

Van het *Algemeen Letterlievend Maandschrift,* dat sedert 1816 eerst te Amsterdam, later te Rotterdam uitkwam, schijnt Adriaan van der Hoop Jr. in 1838 redacteur geworden en een paar jaar gebleven te zijn. Zijn vijandig optreden tegen De Gids sproot zeker wel voor een deel voort uit wrok over de ongunstige beoordeeling door J. P. Hasebroek daarin in 1838 geleverd van zijn dichtstuk *La Esmeralda. Een verhaal Victor Hugo nageschetst,* Dordrecht 1837. Zie daarover G. van Rijn, *Nicolaas Beets,* Rott. I (1910) bl. 488-511.

Van Geel's verhandeling over *Het proza* (Utrecht 1830) verscheen een tweede druk Leiden 1841, van zijn verzamelbundel *Onderzoek en Phantasie* (Leiden 1838) eveneens een tweede druk in 1841. Samen met het daarin niet opgenomen *Gesprek op den Drachenfels* (Leiden 1835) werden al deze opstellen uitgegeven door W. P. Wolters als *Onderzoek en Phantasie. Gesprek op den Drachenfels. Het Proza,* Leiden 1871 (3 dr. 1886) met eene korte levensschets van Geel als inleiding. *Onderzoek en Phantasie* werd ook nog met inl. en aant. van C. G. N. de Vooys, uitg. in de Wereldbibliotheek, z.j.

Over Jacob Geel zijn vooral te raadplegen:

J. R. Thorbecke over „Onderzoek en Phantasie" in de „Konst- en Letterbode" van 5 Jan. 1838;

R. C. Bakhuizen van den Brink over „Onderzoek en Phantasie" in De Gids II (1838), herdrukt in zijne „Studiën en Schetsen" III;

C. Busken Huet, in „Litterarische Fantasiën X;

C. Vosmaer, in „De Ned. Spectator" van 1886 bl. 112.;

Brieven van Cobet aan Geel uit Parijs en Italië (Nov. 1840-Juli 1845), uitg. door R. Fruin en H. W. van der Mey, Leiden 1891;

Johanna Wolters, *Een en ander over Geel,* in „Noord en Zuid", XXIII (1900) bl. 465 vlgg. en vooral

Martha Johanna Hamaker, die veel belangrijks uit Geel's brieven mededeelde in De Gids van Aug. en Sept. 1906, en daarna schreef *Jacob Geel* (1789-1862) *naar zijn brieven en geschriften geschetst,* Leiden 1907, waar men ook eene lijst van Geel's overige werken vindt.

Verder zie men over Geel nog beneden op Hoofdstuk VI en VII.

De verhandeling van Adam Simons *Over de poëzy, bijzonder in Nederland,* het eerst te Utrecht 1830 samen uitgegeven met die van Jacob Geel over *Het proza,* is nog eens afgedrukt in „Noord en Zuid" XXII (1899) bl. 129 vlgg.

VI. **De eerste jaren van De Gids.**

De, langen tijd eenigszins geheimzinnige, althans onvolledig bekend gebleven, geschiedenis der oprichting van De Gids en zijner eerste levensjaren is het duidelijkst, uitvoerigst en meest betrouwbaar behandeld door G. van Rijn, *Nicolaas Beets,* Rott. I (1910), vooral bl. 195-234. De brieven en authentieke stukken, die ik in den tekst noemde, zijn daar volledig afgedrukt en overigens is daar ook dikwijls aangevuld en verbeterd, wat er vroeger reeds over dit onderwerp geschreven was door:

W. J. A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Ned. Letterkunde* 3e dr. VI (1886), bl. 171-185;

H. P. G. Quack, S. Vissering, P. N. Muller enz.,in het Gids-nummer van Dec. 1886, uitg. bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het tijdschrift;

J. H. Groenewegen, *Everhardus Johannes Potgieter*, Haarlem 1894, bl. 114-155 en 197-219, en

A. Verwey, *Toen de Gids werd opgericht*, Amst. 1897.

Voor J. W. Yntema zie men boven, bl. 233.

Voor den aanval van Abr. Nic. van Pellecom op Robidé van der Aa zie men G. van Rijn, *Nicolaas Beets* Rott. I (1910), bl. 431-444,en voor dien van Jacob Geel op Nicolaas Beets aldaar I bl. 314-338, 352-356.

Voor E. J. Potgieter zie men beneden op Hoofdstuk VIII.

Voor R. C. Bakhuizen van den Brink zie men in de eerste plaats:

R. C. Bakhuizen van den Brink, „Studiën en Schetsen over Vaderlandsche geschiedenis en letteren, uit vroegere opstellen bijeenverzameld en herzien" I. Amst. 1860-63, II 's-Grav. 1869, uitg. door E.J. Potgieter, III-IV 's-Grav, 1876-77, uitg. door P. A. Tiele, die daarin ook eene bloemlezing uit Bakhuizen's brieven aan Bake en Geel opnam. In het tweede, door Potgieter bezorgde, deel wordt de grootste plaats ingenomen door diens, slechts tot 1834 loopend, eenigszins novellistisch *Leven van R. C. Bakhuizen van den Brink*, later ook uitg. in „De Werken van E. J. Potgieter" V, Haarlem 1885 en afzonderlijk, Haarlem 1890. Verder bevat dit tweede deel ook (midden in de biographie) Bakhuizen's „Vondel met Roskam en Rommelpot" en zijn 't eerst in „De Muzen" verschenen opstel over „Franciscus Hemsterhuis"; maar ongelukkig heeft Potgieter ook bij het afdrukken van deze stukken den lust niet kunnen bedwingen, er allerlei veranderingen van stilistischen en anderen aard in aan te brengen,blijkbaar zonder van het schoolmeesterachtige daarvan veel besef te hebben. Ook afzonderlijk is *Vondel met Roskam en Rommelpot* uitgegeven (5 dr. 's-Grav. 1913). Bakhuizen's novellen en critieken (ook de belangrijkste, nl. die van M. de Vries' uitgaaf van Hooft's Warenar) komen ongeschonden in het derde deel der „Studiën en Schetsen" voor.

Verder zie men voor Bakhuizen van den Brink:

„Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap (1844-1851), uitg. door S. Muller Fz.", Haarlem 1906, met Nalezing, Haarlem 1907.

L. Ph. C. van den Bergh, *Ter gedachtenis van R. C. Bakhuizen van den Brink* in „Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen", 1866;

Joh. C. Zimmerman, in De Gids 1872 I bl. 518 vlgg.;

R. Fruin, in De Gids 1886 IV[3] bl. 421 vlgg.;

G. W. Kernkamp, *Bakhuizen van den Brink als historicus* in „Vragen des tijds", 1907 I;

H. T. Colenbrander, *R. C. Bakhuizen van den Brink* in De Gids 1910. I bl. 409 vlgg., en

C. en M. Scharten, *De levensroman van R. C. Bakhuizen van den Brink*, 't eerst in De Gids van 1913, kort daarop ook afzonderlijk uitgegeven.

De uitgever, die bij het begin van 1841 De Gids van Beijerinck overnam, was P. N. van Kampen, wiens firma De Gids ook heden nog uitgeeft.

Over den treurigen toestand, waarin De Gids in 1845 verkeerde, schreef Potgieter 8 Juny 1845 een zeer mistroostigen brief aan Bakhuizen van den Brink, wiens medewerking hij toen zoo hoog noodig had (zie „Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink", bl. 350-358). Hij is daarin ook slecht te spreken over Geel, wien hij nochtans verzocht, Da Costa's uitgaaf van Bilderdijk's epos in De Gids te beoordeelen, wat deze weigerde, maar aan Bakhuizen opdroeg (zie „Briefwisseling van Bakhuizen" bl. 195).

Van de Gidsredacteurs meende ik in den tekst onvermeld te mogen laten Mr.C.J. Fortuyn en Dr. Herman Pol, die beiden in 1840 in de redactie waren opgenomen. De eerste was echter reeds in 1842 weer uitgetreden en de tweede 8 Mei 1845 jong overleden, zoodat in het midden van 1845 met Potgieter nog maar alleen Van Geuns en Veth waren overgebleven. Op het eind van dat jaar kwamen daar nog de medicus Dr. G. E. Voorhelm Schneevoogt en Mr. Gerrit de Clercq bij, en het volgende jaar Mr. Simon Vissering, die in 1847 besloten aan het tijdschrift een ander karakter te geven, wat Potgieter verdroot, die dan ook met Gerrit de Clercq niet lang vrede heeft kunnen houden, wat dezen noopte reeds in 1849 de redactie weer te verlaten.

Over Gerrit de Clercq zie men J. Heemskerk in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1858 en H. P. G. Quack in De Gids 1886 IV bl. 446 vlgg.

Een circulaire, waarin De Gids zijn nieuw werkprogramma ontvouwde, verscheen 6 Sept. 1847 en in 1848 begon De Gids met zijn twaalfden jaargang eene nieuwe serie. De anonymiteit der redactie werd echter officiëel eerst in 1859 opgeheven.

Opmerkelijk is het, dat juist in het jaar, waarin De Gids zijne nieuwe serie begon, Mevr. Bosboom-Toussaint zich had laten bewegen, tegenover De Gids, aan wiens levenskracht zij twijfelde, een nieuw tijdschrift op te richten, waarvoor zij o.a., schoon te vergeefs, Van Lennep's medewerking inriep. Van dat tijdschrift is niets gekomen, evenals van eene hernieuwde poging, wat later door Jonckbloet aangewend. Zie Johs. Dyserinck, A. L. G. Bosboom-Toussaint, 's-Grav. 1911, bl. 102-105.

VII. Beets en de andere humoristen.

Voor de in den tekst genoemde Engelsche humoristen kan men o.a. raadplegen: Fitzgerald, *Life of Lawrence Sterne*, London 1864, II dln. (ook nog 1896) en Traill, *Lawrence Sterne*, London 1882. Veel jonger dan Sterne, die nog tot de achttiende eeuw behoort, waren de Engelsche humoristen, die Potgieter door vertaling bij ons invoerde: 1e Charles Lamb, wiens leven beschreven werd door Ainger (London 1888), den uitgever van Lamb's gezamenlijke werken, London 1883-88 VI dln., 2e William Hazlitt, dien

men o.a. kan leeren kennen uit zijne „Memoirs" London 1867 II dln., 3e J.H. Leigh Hunt, wiens leven o.a. beschreven is door C. Monkhouse, London 1893, en 4e de zeer veel jongere maar ook veel beroemder Charles Dickens, voor wien ik hier alleen verwijs naar J. Forster, *The life of Charles Dickens*, London 1872-74 III dln. en meermalen herdrukt.

Voor Geel's pamflettenstrijd naar aanleiding van zijne vertaling van Sterne's *Sentimental Journey* zie men Martha J. Hamaker,*Jacob Geel naar zijn brieven en geschriften geschetst*, Leiden 1907, bl. 126-128. Die vertaling werd niet reeds in 1841 herdrukt, maar eerst in 1859 (te Haarlem) en in 1870 (te Amsterdam).

Voor de „Rederijkerskamer voor uiterlijke welsprekendheid" zie men vooreerst L. R. Beynen, „Lotgevallen der Rederijkerskamer voor uiterlijke welsprekendheid binnen Leiden gedurende het tweede jaar van derzelver bestaan", Leyden 1835 en Klikspaan's *Studentenleven*, bl. 375-429 en verder G. van Rijn, *Nicolaas Beets* II bl. 70-87, H. Ph. 't Hooft, *De Student Beets*, Haarlem 1914 en beknopt Jan ten Brink „Geschiedenis der Noord-Ned. letteren" I (1888), bl. 294-296.

Voor Laurens Reinhard Beynen, die steeds ijverig deel heeft genomen aan de letterkundige beweging, al heeft hij op het eigenlijk letterkundig gebied zoo goed als niets geleverd, en die Koningin Emma in onze taal heeft onderwezen, waarbij hij de „Camera Obscura" als handboek gebruikte,zie men het gedenkschrift ter „Herinnering aan den Maaltijd van 11 Sept. 1878 ter eere van Dr. L. R. Beynen", 's-Grav. 1878 en Johs. Dyserinck, *L. R. Beynen*, 's-Grav. 1906.

Van de *Camera Obscura* heeft Beets zelf 21 drukken mogen beleven,gedeeltelijk met illustraties. De 25ste druk verscheen te Haarlem 1909 als jubileum-uitgave met eene geheele reeks van bijna onverdeeld huldebrengende beoordeelingen door de voornaamste schrijvers en beoordeelaars van onzen tijd. Ook daarna is de „Camera" als het populairste boek onzer letterkunde (zie o.a. „De Ned.-Spectator" van Januari 1892) nogmeermalen, in 1920 voor de 31ste maal, herdrukt. Vgl. ook C. Scharten, *Beets-Hildebrand* in De Gids, 1914.

Van Beets' eigen toelichting op het werk, getiteld *Na vijftig jaar. Noodige en overbodige opheldering van de Camera Obscura door Hildebrand*,Haarlem 1887 verscheen reeds in 1888 een tweede, geheel herziene, druk.

Een soort van bibliographie van *Hildebrand's Camera Obscura* gaf Johs. Dyserinck in De Gids van Dec. 1881, ook afzonderlijk en vermeerderd herdrukt, Middelburg 1882. Ook de vertalingen, die er van verschenen, worden daar vermeld en besproken, namelijk de Fransche vertaling van Léon Wocquier als „Scènes de la vie hollandaise", Paris 1856 en „La Chambre Obscure", Paris 1860, en Duitsche vertalingen van gedeelten er uit, o.a. van „Gerrit Witse" door Albert Wild, 1862, twee van „De Familie Stastok", Braunschweig 1864 en 1865 (door Adolf Glaser) en twee van „De Familie Kegge", Elberfeld 1865 en Braunschweig 1865 (door Adolf Glaser). In het Engelsch is „De peueraar" als „The Leyden eel-bobber" in 1877 door J. L. Lockhart vertaald, terwijl van de Italiaansche vertaling, „La Camera

Oscura", Novara 1879 door Giovanni Antonioli een eerste deel het licht zag. Onvermeld was bij Dyserinck gebleven eene derde Duitsche vertaling van „De Familie Stastok", door Wilfried Galen in „Germania", Berlin VI (1876) N 192; maar ook na 1882 kwamen er nog nieuwe uit, zooals eene Hongaarsche van „Verre vrienden" als „Tavóli larátok" van Nagy Zsigmond, 1884. „Teun de jager" werd in het Fransch door Charles Simond, 1890, in het Engelsch door James Bullingal, 1892 en, met een paar andere stukken, ook door James Mackinnon, 1898, vertaald. De laatste schreef ook over „Dutch humor. The Camera Obscura of Hildebrand" een zeer waardeerend stuk in „The Ladder" I N. 6 (London 1891) p. 341-345. Van „De Familie Kegge" gaf Ernst Keller in de „Elberfeldsche Zeitung" in 1883 nog eene derde Duitsche vertaling en eene vierde gaf W. Lange bij Reclam te Leipzig z. j. No. 648. „Een oude kennis" is in 1891 door H. van de Stadt zelfs in het Volapük overgebracht. Zie Johs Dyserinck, *Dr. Nicolaas Beets*, Haarlem 1903, bl. 46-60.

Potgieter's ongunstige beoordeeling van de „Camera Obscura" en van de karakterschetsen „De Nederlanden", waaraan Hildebrand zijn, later ook in de „Camera" opgenomen, aandeel had, verscheen in De Gids V (1841) bl. 442-460 en 577-594, herdrukt in zijne „Kritische Studiën" I bl. 343-367 en 395-419. Zeer opmerkelijk is het, dat, terwijl in onzen tijd Nurks (ook niet zonder eenzijdigheid) voor Hildebrand's meestertype werd verklaard, Potgieter, „Krit. Studiën" bl. 363 „er evenveel talent aan verkwist vond, als aan Quilp van Dickens" en vraagt, of verschillende overwegingen Hildebrand „niet hadden moeten bewegen, ons die schets te sparen".

Voorbeeld voor „De Nederlanden" en „Nederlanders door Nederlanders geschetst" waren misschien niet in de eerste plaats de „Sketches" van Dickens, maar meer nog bundels als *Les Français peints par eux-mêmes*, Paris 1841, bijeengebracht door verschillenden, o.a. Honoré de Balzac en Jules Janin, die ook reeds vroeger dergelijke karakterschetsen en typen hadden uitgegeven.

Voor Johannes Petrus Hasebroek zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* I (1888) bl. 282-321. Zijn leven beschreef M. W. Maclaine Pont in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1896.

Over Jonathan's *Waarheid en Droomen*, waarvan te Amst. 1913 een elfde druk het licht zag, zie men Taco H. de Beer, „Na eene halve eeuw. Aant., Opmerkingen en Verklaringen van Waarheid en Droomen", Culemborg 1895.

Gunstiger dan over „Waarheid en Droomen" oordeelde E. J. Potgieter over zijn bundel Poëzy, Haarlem 1836 in De Gids I (1837) bl. 569-577, herdrukt in „Kritische Studiën" I bl. 188-201.

Voor Elisabeth Johanna Hasebroek (geb. 1811 † 1887) zie men, behalve hare eigene biographische mededeelingen in *Verhalen en Schetsen*, Haarlem 1852, ook den open brief, tot haar in 1880 gericht door Mevr. Bosboom-Toussaint bij den derden druk van haar roman „De Graaf van Devonshire".

Van Bernard Gewin schijnt geene levensbeschrijving te bestaan. Intus-

schen is over hem het een en ander meegedeeld door G. van Rijn, *Nicolaas Beets* II bl. 12-41. Zijne „Reisontmoetingen van Joachim van Polsbroekerwoud en zijne vrienden, uitg. door Vlerk", Amst. 1841 werden te Arnhem in 1902 nog eens herdrukt.

Over Johannes Kneppelhout en diens studentenschetsen in het bijzonder zie men E. J. Potgieter in De Gids V (1841) bl. 501-522, herdrukt in „Kritische Studiën" I bl. 368-395 en over Kneppelhout's „Schetsen en verhalen uit Zwitserland" (1850) in De Gids XIV (1850) bl. 505-514, herdrukt in „Kritische Studiën" II bl. 331-348.

Verder zie men over Kneppelhout:

Gerrit de Clercq, in De Gids VIII (1844) I;

C. Busken Huet in „Litterarische Fantasiën" XXII bl. 65-101;

W. P. Wolters, Het leven van Joh. Kneppelhout in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1886 bl. 248 vlgg. en

Jan ten Brink in de *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren* III (1889), bl. 306-311.

Over het studentenleven in Kneppelhout's tijd, ten deele ook in betrekking tot zijne werken, zie C. Pruys van der Hoeven, *Academieleven* Utrecht-Amst. 1866 en S. A. Naber, *Tafelkout,* in De Gids 1906 I bl. 43-69. Het uitvoerigst is over Kneppelhout en in 't bijzonder over zijne studentenschetsen, ook in verband tot de voorafgaande studentenlitteratuur, gehandeld door A. J. Luyt, *Klikspaan's Studentenschetsen,* Leiden 1910.

Verzameld kwamen Kneppelhout's *Geschriften* Leiden, 1860-75 in XII dln. uit, door den schrijver min of meer ingrijpend herzien. Een zevenden herdruk van den ongewijzigden eersten druk der „Studententypen" en een zesden van het „Studentenleven" gaf Jan ten Brink met uitvoerige inleiding en „met photogrammen naar teekeningen van Johan Braakensiek", Leiden 1895 uit.

Voor „de medewerkers van Klikspaan" zie men Johs. Dyserinck, *Het studentenleven in de literatuur,* Amst. 1908. Daar vindt men eene reeks van korte biographieën van alle medewerkers en hun aandeel aan Kneppelhout's werk, n.l. van Dr. Christian Heinrich Riehm (geb. 1822 † 1852), Mr. Pieter Lodewijk Frans Blussé, Frederik Cornelis van der Meer van Kuffeler (geb. 1814 † 1868), Mr. Samuel Constant Snellen van Vollenhoven (geb. 1816 † 1880), Henry Thierry de Blaauw (geb. 1818 † 1858), Dr. Jan Bastiaan Molewater (geb. 1814 † 1875), Gerrit de Clercq (zie boven bl. 236) en W. J. A. Jonckbloet, over wiens *Physiologie van den Haag* en de verschillende brochures, er tegen en er voor uitgekomen, daar voldoende inlichting wordt gegeven. Dat de „Physiologieën" toen in de mode waren, is reeds in den tekst opgemerkt, en ook, dat Frankrijk er het voorbeeld voor gaf, maar niet, dat de eerste was van Honoré de Balzac, „Physiologie du marriage" (1824-29), die daarop nog verscheidene kortere deed volgen.

Voor Cornelis Eliza van Koetsveld zie men Jer. de Vries in „Eigen Haard" 1887 bl. 260 vlgg., Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* I (1888) bl. 242-281, met bibliographie, en zijne levensbeschrijving door

J. J. Prins in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1893. Te „Eik en Duinen" (Den Haag), waar hij begraven werd, is 7 Nov. 1895 een gedenkteeken voor hem onthuld, met eene toespraak van C. A. van der Kemp.

Van de *Schetsen uit de Pastorij te Mastland* verscheen te Amsterdam in 1911 de veertiende druk. Ook werd het werk vertaald: in het Engelsch door Thomas Keightley als „The Mans of Mastland. Sketches serious and humorous from the life of a village pastor in the Netherlands", London 1860, en in het Hoogduitsch door H. R. Schollenbruch, als „Skizzen aus dem Pastorat zu Mastland. Aus dem Leben eines holländischen Dorfpastors", Elberfeld 1865.

Gunstig werden de „Schetsen uit de Pastorij te Mastland" beoordeeld door E. J. Potgieter in De Gids VIII (1844) bl. 27-40, herdrukt in „Kritische Studiën" II bl. 70-87. Ook gaf Potgieter van Van Koetsveld's *Snippers van de schrijftafel,* Schoonhoven 1852 eene beoordeeling in De Gids XVII (1853) bl. 260-267, herdrukt in „Kritische Studiën", II bl. 349-359.

Van Koetsveld's latere geschriften vonden eene minder gunstige beoordeeling bij C. Busken Huet, herdrukt in de „Litterarische Fantasiën" II (Haarlem 1881) bl. 47-75, waar aan Van Koetsveld verweten werd, dat de predikant bij hem telkens voor den dag kwam. Geestig antwoordde Van Koetsveld daarop in de „Aurora" voor 1865 in eene schets „Philanthropie en Menschenliefde", aldaar bl. 241-272, na eene godsdienstige ontboezeming: „Kijk, kijk! alweder de dominé. Een preek en eene toepassing! En Busken Huet heeft 't hem nog zoo goed gezeid!" — vergeef mij, goedgunstige lezer of minder gunstige recensent! en neem mij, zooals ik ben: boven de vijftig verandert men niet zoo gemakkelijk meer."

Het leven van Alexander Lodewijk Lesturgeon is beschreven door W. Hecker in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1879 bl. 153 vlgg.

Van Bartholomeus Theodorus Lublink Weddik is het leven beschreven door K. N. Meppen in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1863, bl. 295 vlgg.

Het leven van Jacobus Leunis van der Vliet of Boudewijn werd in „De Tijd" 1851 beschreven door C. van Schaick. Van zijn bundel *Beelden en Schaduwen,* 's-Grav. 1847, was reeds in 1851 een derde druk noodig en zijne *Jonge-Jufvrouwen* werden nog eens in 1875 te Breda herdrukt.

Voor Van Lennep's *Ferdinand Huyck* zie men o.a. T. Terwey, *Ferdinand Huyck en de Hollandsche Spectator* in „Taal en Letteren" I bl. 287-291 en verder de litteratuur over Van Lennep, boven, bl. 227 vlg. Een zestiende (geïllustreerde) druk er van verscheen te Leiden 1907 in IV dln., eene Duitsche vertaling: *Die Abenteuer Ferdinand Huycks,* Aachen 1841 III dln., eene Engelsche: *The count of Talavera* by A. Arnold, London 1880 en twee Fransche: *Les aventures de Ferdinand Huyck* par Léon Wocquier et D. van Lennep, Paris 1858 en *Le fils du Bailli* in „Journal pour tous", XI Paris 1862-63.

VIII. Everhardus Johannes Potgieter.

Voor Everhardus Johannes Potgieter zie men o.a. :

F. Nippolt, *E. J. Potgieter* in „Mannen van beteekenis in onze dagen" VI (Haarlem 1875) en in „De Tijdspiegel" van Mei 1882 ;

Joh. C. Zimmerman, *E. J. Potgieter* in De Gids 1875 I bl. 457 vlgg. en 1886 IV bl. 309 vlgg. ;

C. Busken Huet, *E. J. Potgieter. Persoonlijke herinneringen*, Amst. 1877 en in „Nederland" 1885 II bl. 257-272, ook in „Litterarische Fantasiën" XXII bl. 21-86 ;

P. N. Muller, *Potgieter op de Beurs* in De Gids 1886 IV bl. 411 vlgg. ;

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* II (1888) bl. 108-173, met bibliographie ;

P. F. Th. van Hoogstraten, *E. J. Potgieter* in zijne „Studiën en Kritieken" III (Nijm. 1896) bl. 301-425 ;

H. J. Polak, *Tweeërlei kritiek* in De Gids 1891;

Nic. Beets, *Everhardus Johannes Potgieter. Persoonlijke herinneringen*, Haarlem 1892 ;

G. Jonckbloet, in „Uit Nederland en Insulinde", Amst. 1893, bl. 192-198 ;

J. H. Groenewegen, *Everhardus Johannes Potgieter*, met portret naar de schilderij van H. A. van Trigt, Haarlem 1894 ;

W. H. de Beaufort, *Potgieter en Busken Huet* in „Onze Eeuw" 1902 I bl. 62 vlgg. ;

S. A. Naber, *Twee trouwe vrienden* in De Gids 1903 II bl. 6-65 ;

A. Verwey, *Het leven van Potgieter*, Haarlem 1903 en

C.G.N.de Vooys, *Potgieter en het liberalisme* in „De Beweging" 1905 III bl. 275 vlgg., IV bl. 19 vlgg., 1906 I bl. 292 vlgg., II bl. 328 vlgg. en *Potgieter en Huet als critici* in „De Beweging" 1907 III bl. 80 vlgg.

De Werken van E. J. Potgieter werden „verzameld onder toezicht van Joh. C. Zimmerman" uitg. te Haarlem 1885-86, XVIII dln. (ook 1890-99). Daarin vindt men I-II Proza 1837-1845, zesde druk; III-IV. Het Noorden, derde druk ; V Leven van R. C. Bakhuizen van den Brink, tweede druk ; VI-VIII Schetsen en Verhalen, tweede druk ; IX-X Poëzy 1832-1868, vierde druk ; XI-XII Verspreide en Nagelaten Poëzy, 1828-1874, tweede druk ; XIII-XV Kritische Studiën, tweede druk, en XVI-XVIII Studiën en Schetsen.

Daarbij zijn nu nog te voegen *De Brieven van Potgieter aan C. Busken Huet* (uitg. door G. Busken Huet), Haarlem 1901-2 III dln.

Eene bibliographie Van Potgieter's werken werd samengesteld door J. H. Groenewegen, *De Werken van E. J. Potgieter. Bibliographie*, Haarlem 1890.

Van Potgieter's *Het Noorden in Omtrekken en Tafereelen*, Amst. 1836-40 II dln. (2 dr. 1875, 3 dr. 1885, met een inleidend woord van J. P. Hasebroek) gaf Jacob Geel eene beoordeeling in De Gids IV (1840) bl. 533 vlgg.

De twaalf proza- en dichtstukken, die met elkaar een bundeltje vormen

uit Potgieter's romantische periode en onder den titel *Lief en Leed in het Gooi* het eerst verschenen in „Tesselschade Jaarboekje voor 1839", bl. 58-139 en die later met Potgieter's ander proza en poëzie werden herdrukt, zijn in 1919 ook afzonderlijk met eene inleiding van W. H. Staverman uitgegeven in de „Bibliotheek van Nederl. letterkunde", No. 4.

Potgieter's *Liedekens van Bontekoe,* Amst. 1840 werden beoordeeld door R. C. Bakhuizen van den Brink in De Gids V (1841) bl. 460 vlgg. en ook in een brief van Jacob Geel aan Potgieter van 26 Nov. 1840.

Een bundel Liederen en Gedichten van E. J. Potgieter gaf Joh. C. Zimmerman Haarlem 1881 (5 dr. 1894); eene bloemlezing uit Potgieter's Kritische Studiën gaf C. Busken Huet onder den titel *Personen en Onderwerpen,* Haarlem 1885, en J. B. Schepers „uit zijn gedichten en prozawerk", Amst. 1919.

Voor andere afzonderlijke werken van Potgieter uit de tweede helft der negentiende eeuw zie men beneden op Hoofdstuk XIX.

Voor het feit, dat zelfs zijne vrienden aan Potgieter's dicht- en prozastijl gezochtheid en duisterheid verweten, zie men o.a. een brief van Beets (toen nog Potgieter's vriend) van 6 Dec. 1837 (bij G. van Rijn *Nicolaas Beets* I bl. 268), waarin, naar aanleiding van zijn gedicht „Tehuiskomst" tot Potgieter wordt gezegd : „Wat hebt gij toch aan die ongelukkige duisterheid, waardoor gij u niet naar den lezer, maar den lezer naar u wilt schikken ?" In eene critiek van Bakhuizen van den Brink in De Gids II (1838) treft men dezen zin aan: „De Heer Potgieter jaagt naar eene kernachtige uitdrukking wel eens ten koste van zoetvloeijendheid, bevalligheid en duidelijkheid", en in eene beoordeeling van Tesselschade in De Gids III (1839) bl. 41 vindt men, naar aanleiding van Potgieter's verzen, deze woorden: „Zijne gebreken zijn duisterheid en coquetterie d'esprit. Wij laken zeer deze duisterheid en zij smart ons te meer, omdat uit het medegedeelde ieder gemakkelijk begrijpt, hoe rijk aan gedachten, aan beelden en toestanden dit gedicht zij. Men berekene, hoe groot een gebrek die duisterheid zij, waardoor zoo veel schoons voor het gevoel des lezers geheel te loor moet gaan."

IX. Verzet tegen het Byronianisme.

Voor Lamartine zie men o.a. Mazade, *Lamartine. Sa vie littéraire et politique,* Paris 1872, E. Deschanel, *Lamartine,* Paris 1893 II dln. en ook *Alphonse de Lamartine par lui-même.* 1790-1847, Paris 1892.

Spandaw's gedichten op Lamartine en Byron komen voor in zijne *Gedichten* IV (Gron. 1838), bl. 36-47.

De vertaling, die Lambertus de Visser (geb. 1787 † 1855) van Lamartine's „Jocelin" maakte, maar die eerst na zijn dood van de pers kwam, is beoordeeld door Potgieter in De Gids XXVI (1862) I, bl. 480-488.

Voor Adriaan Bogaers zie men F. A. Snellaert in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1872 en vooral J. G. Gleichman, *Het leven van Mr. A. Bogaers,* Amst. 1875.

Bogaers' *Gezamenlijke Dichtwerken* werden (naar tijdsorde gerangschikt

en van eene kenschetsende inleiding voorzien) uitgegeven door Nicolaas Beets, Haarlem 1871 II dln. Daarin komt niet voor Bogaers' oudste ons bewaard gebleven gelegenheidsgedicht van Maart 1827, meegedeeld door A. de Jager in „Taal en Letterbode", III (1872) bl. 317-319.

Bogaers' dichtwerk *De togt van Heemskerk naar Gibraltar*, van 1835, was het eerst gedrukt in de „Werken van de Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen", die het bekroond had, en zag eerst in 1860 afzonderlijk het licht (4 dr. Haarlem 1890). Onverdeeld gunstig werd het gedicht beoordeeld door E. J. Potgieter in De Gids XIII (1849) I, ook in zijne „Kritische Studiën" II bl. 235-237, 267 vlg., 308-318. Eene Duitsche vertaling er van gaf F. W. von Mauvillon, *Heemskerk's Seezug nach Gibraltar. Gedicht von Mr. A. Bogaers*, Rott. 1842.

Dat Bogaers' guitig gedichtje „Truitje" (gedrukt in den bundel „Balladen" 1846 en 1862) vrij gevolgd is naar „Sally in our Alley" van Henry Carey („Poems", 3 ed. London 1729) is meegedeeld door A. J. Barnouw, Tijdschrift XXXII (1913) bl. 75-77.

Voor Willem Hecker zie men W. B. S. Boeles in *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen*, Gron. 1864, Bijlagen bl. 162- en H. Hermans in den *Gron. Volksalmanak* voor 1910.

Van A. Hirschig schreef het leven J. J. de Gelder in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1871. Eene vertaling der gedichten van Tibullus (Hoorn 1840) was het beste zijner werken.

Voor S. J. van den Bergh zie men beneden op Hoofdstuk XVII.

Voor Anthony Winkler Prins (geb. 31 Jan 1817 † 7 Jan. 1908) zie men (op den naam Prins) in zijne eigene „Geïllustreerde Encyclopaedie", Amst. 1869-82 XV dln. (2 dr. 1883 vlgg.), door dezen veelzijdigen man met stoere werkzaamheid samengesteld, en verder Johs. Dyserinck in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1909.

Van J. G. de Hoop Scheffer vindt men het leven beschreven door A. Winkler Prins in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1894.

Voor J. J. L. ten Kate zie men beneden op Hoofdstuk XVIII.

Voor Hendrik Kretzer zie men vooral de inleiding van A. Winkler Prins op diens nieuwe (derde) uitgaaf met toelichting van *Braga. Dichterlijke Mengelingen*, Dev. 1883, waarin voor 't eerst de namen der dichters van de meeste er in opgenomen verzen werden meegedeeld. Een tweede druk er van had in 1863 het licht gezien, eene bloemlezing er uit onder den titel „Bragiana" in 1853. Over de „Braga" zie men verder J. Tideman in „De Tijdspiegel" van 1854, Servaas van Rooyen, *Braga-Studiën* in het „Nederlandsch Museum" 1875, ook afzonderlijk Arnhem 1876, en H.L. Berckenhoff in De Ned. Spectator van 24 Maart 1877.

Als een vervolg op de „Braga" en in denzelfden geest gaf J. J. L. ten Kate anoniem later nog uit „*Bragiaantjens en ander klein goed.* Door een beunhaas in bijschriften", Schiedam 1859. Ten Kate's vlugschrift *Hollands Muze*, Utrecht 1843, geprezen door Ter Haar, werd veroordeeld door R. C. Bakhuizen van den Brink in De Gids, VII (1843) I bl. 464-473.

X. Toenadering tot de school van Tollens.

Voor Nicolaas Beets zie men boven, bl. 231 vlg. en 237 vlg.

Voor J. P. Heije zie men beneden op Hoofdstuk XIX en voor W. J. Hofdijk op Hoofdstuk XVII.

Voor Van Lennep zie men boven, bl. 227vlg. Op zijn, zeker niet al te ernstig gemeenden, terugkeer tot het Classicisme had ongetwijfeld de opgang, dien Rachel in hare classieke rollen destijds maakte, eenigen invloed, maar dat juist Bakhuizen van den Brink hem dat (in De Gids van 1840 bl. 40 vlgg.) verwijten moest, is wel wat vreemd. Zie M. F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep,* 2 dr. I (Amst. 1910) bl. 242-245. Zijn gedicht *Jacobaas Weeklacht op het Huis te Teylingen* werd te Amst. 1839 gedrukt en door S. Farncombe Sanders in 't Engelsch vertaald als *Jacoba's Lament at the House of Teylingen,* The Hague z.j.

Voor de rederijkerskamer Achilles zie men vooral A. J. de Bull, *Jacob van Lennep* in „Mannen van beteekenis in onze dagen",II(Haarlem 1871) N.12.

Het leven van Bernard ter Haar beschreef Nic. Beets in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1881. Verder zie men nog over hem A. W. Bronsveld, Levensbericht in „Utrechtsche Studentenalmanak" voor 1882, bl. 243 vlgg., en Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren,* II (1888) bl. 51-107.

Verzameld en geïllustreerd vindt men bijna alle *Gedichten* van Bernard ter Haar in eene folio-uitgaaf, Arnhem 1871, waaraan alleen zijne *Laatste Gedichten,* 's-Grav. 1879 ontbreken. Overigens verschenen ook in 1878 zijne drie bundels *Gedichten* als volksuitgaven, waarin *Joannes en Theagenes* en de *St.-Paulusrots* zelfs voor de zesde maal het licht zagen. Ook werd dit laatste gedicht, samen met „De dochter van Herodias", met inl. en aant. uitg. door J. Kamp als *Twee verzen van Ter Haar,* Potchefstroom 1912. *Huibert en Klaartje* beleefde, na in 1844 afzonderlijk en geïllustreerd te zijn uitgegeven, daarin een vijfden druk. Ook werd het gedicht in het Engelsch en in het Hongaarsch vertaald, ofschoon het zelf eene vrije vertaling is van het Oostfriesche gedicht *De arme Joost un Greetje* door W....m (vermoedelijk H. Woortman), Embden 1823. Zie „Driemaandelijksche Bladen" X (1910) bl. 58 vlg. Eene Fransche vertaling van de *Abd-el-Kader* gaf F. L. A. de Jagher uit in Den Haag z.j.

De ongunstige beoordeeling, die Potgieter in De Gids XI (1847) I bl. 855-866, 999-1028 van de *St.-Paulusrots* gaf, is herdrukt in diens „Kritische Studiën" II bl. 136-190. Terecht kwam J. A. Alberdingk Thijm er toen tegen op in het „Letterlievend Maandschrift".

Op Ter Haar's graf te Rozendaal is 5 Juli 1892 een monument onthuld.

Voor J. J. L. ten Kate zie men beneden op Hoofdstuk XVIII.

Van Abram Pieter van Groningen werd het leven beschreven door W. Moll in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1864 bl. 141 vlgg. Zie ook J. H. Peetsold en P. J. de Bosson, *Hulde aan de nagedachtenis van A. P. van Groningen,* Dord. 1862.

Voor J. P. Hasebroek zie men boven, bl. 238.

Van Abraham des Amorie van der Hoeven Jr. vindt men eene korte levensschets in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1848 bl. 55-58.

Het leven van Roelof Bennink Janssonius werd beschreven door A. L. Lesturgeon in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1873. Zijn dichtbundeltje *Lentebladen*, Gron. 1844 werd beoordeeld door E. J. Potgieter in De Gids VIII (1844), bl. 534-545, 590-601.

Van Combertus W. van der Pot werd het leven beschreven door W. Francken Az. in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1891.

Voor Tollens zie men boven, bl. 202 vlg.

Tollens' knorrige uitval over de navolgenswaardige eenvoudigheid van Messchert's poëzie, ten deele ook tegen Potgieter gericht, werd natuurlijk door dezen wel gevoeld, maar hij veinsde niet te begrijpen, wat Tollens onder eenvoud verstond, en legde ironisch in het woord een anderen zin, met een glimlach, dien de zaakkundige lezer wel zou begrijpen en Tollens zelf misschien ook wel. Zie zijne „Kritische Studiën" II bl. 226-235.

De hulde, Tollens aan zijn graf gebracht, vindt men vermeld in *Tollens' begrafenis* (25 *Oct.* 1856), Rott. 1856.

Verder zie men: R. C. Bakhuizen van den Brink, „Toespraak bij de plegtige onthulling van het monument op Tollens' graf te Rijswijk den 20 Oct. 1860", z p. en j., waarin deze scherpzinnige geest, die niet gemakkelijk te voldoen was, toch Tollens tot onze „onsterfelijke dichters" rekende;

W. Siewertsz van Reesema, „Feestrede bij de plegtige onthulling van het standbeeld ter eere van Tollens op den 24 Sept. 1860", z. j. 1860 en

A. Bogaers, „Feestcantate bij de onthulling van het standbeeld van Tollens 24 Sept. 1860" (Rott. 1860).

De bedenkingen, door Nic. Beets in zijne „Verscheidenheden, meest op letterkundig gebied", I (Haarlem 1858) bl. 33-90 tegen Tollens' poëzie ingebracht, werden weerlegd door A. de Jager, „Tollens' dichterrang gehandhaafd tegen de bedenkingen van Dr. N. Beets" Dev. 1859.

XI. Isaac da Costa en het Reveil.

Over het Réveil in het algemeen zie men:

L. M.Wagenaar, „*Het Reveil" en de „Afscheiding*". Bijdrage tot de Nederl. kerkgeschiedenis van de eerste helft der 19de eeuw", Heerenveen 1880;

A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*, Amst. 1888;

Willem de Clercq naar zijn dagboek (door A. Pierson), Haarlem (1870) II dln., 2 dr. Haarlem 1887, 3de goedkoope dr. Haarlem 1889, II dln., en

J.Hobma, *W.de Clercq, Da Costa en Kohlbrügge* in De Gids 1907II bl.213 vlgg.

Voor G. Groen van Prinsterer zie men:

M. Cohen Stuart, *In Memoriam G. Groen van Prinsterer. Notice biographique*, Utrecht 1876;

N. C. Balsem, *G. Groen van Prinsterer* in „Mannen van beteekenis in onze dagen" VII (Haarlem 1876), bl. 357-408;

G. J. Vos Az., „*Groen van Prinsterer en zijn tijd*, 1800-1876, Studiën op het gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis", Dordrecht 1886-91 II dln. en

T. de Vries, *Mr. G. Groen van Prinsterer en zijne omgeving*, Leiden 1908.

Voor A. Capadose zie men Everard Gewin, *Dr. A. Capadose en het Reveil* in De Gids 1920 N. 5 bl. 282-316.

Van Otto Gerhard Heldring werd het leven beschreven door Nic. Beets in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1877. Zie ook *Leven en arbeid van O. G. Heldring* (uitg. door L. Heldring), Leiden 1881 en J. van der Have, Levensbericht van O. G. Heldring in „Stemmen voor Waarheid en Vrede", 1881 bl. 382 vlgg., 603 vlgg.

Het leven van Hendrik Jacob Koenen beschreef J. P. Hasebroek in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1875.

Voor Willem de Clercq zie men de litteratuur boven, bl. 219.

Voor Isaac da Costa zie men de litteratuur boven, bl. 220 vlg.

Na meermalen afzonderlijk te zijn uitgegeven werd het lied van *Vijf-en-twintig jaren. Een lied van* 1840, samen met Da Costa's andere tijdzangen herdrukt in zijne *Politieke Poëzy*, Haarlem 1854. Met aanteekeningen werd *Vijf-en-twintig jaren* ook uitg. door P. Kat Pz., Tiel 1894 en met de andere tijdzangen met inleiding en aant. als *Da Costa's Meesterwerken* door B. Scheltus van Kloosterhuis, Leiden 1888 II dln. Van het dichtstuk 1648-1848 gaf E. J. Potgieter eene uitvoerige beoordeeling, getiteld *Hollandsche politieke Poëzy* in De Gids XII (1848) I bl. 739-763, ook herdrukt in „Kritische Studiën" II bl. 191-219.

Voor J. J. L. ten Kate zie men beneden op Hoofdstuk XVIII.

Over A. W. Engelen's Horatiaansche satire *Staatshervormen* zie men E. J. Potgieter in De Gids IX (1845) bl. 793-810, 875-893, herdrukt in „Kritische Studiën", II bl. 88-135. Als autobiographieën van Adriaan Walraven Engelen kunnen gelden Mr. H. v(an) A(peltern) (d.i. A. W. Engelen), *Uit de Gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte* (1748-1813), Tiel 1882 en *Herinneringen van vroeger en later leeftijd*, Tiel 1884.

Voor Bernard ter Haar zie men boven bl. 244.

XII. Geertruida Toussaint en Petrus van Limburg Brouwer.

Geertruida Toussaint schreef zelve over hare jeugd in eene overigens onvoltooid gebleven autobiographie, afgedrukt in De Gids van Dec. 1886, bl. 377-398.

Eene levensschets van haar gaf J. A. M. Mensinga in Boudewijn's tijdschrift „De Tijd", nadat deze vertaald was uitgekomen vóór de Duitsche en de Engelsche vertaling van „Het Huis Lauernesse". Verder zie men over haar:

C. Busken Huet in „Litterarische Fantasiën", II, XI en XVI.

L. R. Beynen „*Openlijke brief aan Mevr. Bosboom-Toussaint* in „Stemmen voor Waarheid en Vrede", 1881;

H. de Veer, „16 Sept. 1882, 70ste geboortedag van Mevr. Bosboom-Toussaint", in „Eigen Haard", 1882, bl. 465 vlgg.;

H. P. G. Quack, *Mevr. Bosboom-Toussaint* in De Gids 1886 II bl. 1 vlgg.;

Jer. de Vries, *A. L. G. Bosboom-Toussaint* in „Mannen (en Vrouwen) van beteekenis in onze dagen" XVII (1886), bl. 207 vlgg.;

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* I (1888) bl. 389-455, met bibliographie;

H. L. Berckenhoff, *J. Bosboom en A.L.G Bosboom Toussaint,* Amst. 1891;

Johs. Dyserinck, *Anna-Louisa-Geertruida Bosboom-Toussaint. Levens- en Karakterschets,* 's-Grav. 1911;

J. Bosboom Nz., *A. L. G. Bosboom-Toussaint en N. Beets* in „Onze Eeuw" XIV, aangevuld in 1920, bl. 224-230.

J. A. Verkuyl, „Herdenkingswoord gesproken bij de onthulling van het borstbeeld van A. L. G. Bosboom-Toussaint te Alkmaar 16 Sept. 1912".

Eene bloemlezing uit hare briefwisseling met C. Busken Huet gaf J. N. van Hall in De Gids van 1905. Ook werden „Brieven van A. L. G. Bosboom-Toussaint aan E. J. Potgieter" uitg. door J.Bosboom Nz.,Rotterdam z.j.

Hare *Volledige Romantische Werken* zagen het licht (gedeeltelijk nog door haar zelve herzien) te 's Grav. 1885-88 XXV dln. Eene nieuwe, geïllustreerde, uitgaaf er van verscheen te Rotterdam 1898-1901.

Van haar *Almagro* is door C. J. Vierhout in „Noord en Zuid" 1889 aangetoond, dat Schiller's „Räuber" er sterken invloed op geoefend heeft. Eene Duitsche vertaling er van verscheen in het eerste deel der „Gesammelte Novellen von A. L. G. Toussaint. Aus dem Holländischen übersetzt von Dr. L. T. Moseler, Hamm, z.j. en eene andere te Münster 1881.

De Graaf van Devonshire werd gunstig beoordeeld in „De Vriend des Vaderlands" 1839 III, maar ongunstig door E. J. Potgieter in De Gids II (1838) bl. 650-664, herdrukt in zijne „Kritische Studiën", I bl. 264-286.

Het *Huis Lauernesse* beleefde in 1885 reeds een tienden druk (verrijkt met haar door P. J. Arendzen geëtst portret) en werd in het Hoogduitsch vertaald door L. B. Wolff, in het Engelsch door Vogin. Zie J. Koopmans, *Het Huis Lauernesse* in „De Beweging" IX 3 bl. 225 vlgg.

Eene kroon voor Karel den Stoute werd in het Hoogduitsch overgebracht als „Eine Krone Karls des Kühnen",Münster 1881. Ook verschenen van haar in het Duitsch „Der Herzog Alba in Spaniën, übersetzt von Dr. L. T. Moseler", 1843 en „Die Prinzessin Orsini", Stuttgart 1852.

Ook haar *Leycester in Nederland* werd vertaald als „Graf Leycester und die Engländer", Leipzig, z.j. Zeer waardeerend werd over hare Leycester-romans geschreven door J. J. Ampère, *Du roman historique en Hollande* in de „Revue des Deux Mondes" 1850. De lof, door R.Fruin aan hare romans ook als historieschildering gegeven, komt voor in zijne beoordeeling van Motley's „Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden", in De Gids 1862, later herdrukt in R. Fruin *De Tachtigjarige oorlog. Historische opstellen.* V ('s-Grav. 1909) en aldaar bl. 30 vlg. Ook gaf de roman „Leycester in Neder-

land" aanleiding aan H. Beijerman om, met „waardeering van eenige historische voorstellingen in den roman Leycester in Holland" een grondiger onderzoek in te stellen en uit te geven naar „Oldenbarneveld, de Staten van Holland en Leycester in 1585 en 1586", Deventer 1847. Verder zie men nog J. Prinsen J.Lzn., *De liefde in den Leycester-cyclus* in De Gids 1912 III bl. 460 vlgg.

Voor hare latere werken zie men beneden op Hoofdstuk XXII en XXIII.

Voor Petrus van Limburg Brouwer zie men C. U. J. Huber, *P. van Limburg Brouwer vooral in zijn jeugdigen leeftijd geschetst,* Gron. 1848 ; N. C. Kist, in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1848, bl. 22-27 ; Adolphe Quetelet, Notice biographique in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique" Brux. 1848 p. 173 vlgg., en W. B. S. Boeles, in „Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen", Gron. 1864, Bijlagen bl. 145 vlg.

Zijne romans werden gezamenlijk uitg. als *Romantische Werken,* Leiden 1871-76 II dln. (ook Leiden 1906-8 VI dln.). Een vijfde druk verscheen van *Het Leesgezelschap te Diepenbeek,* Gron. 1879 en een tweede van *Een ezel en eenig speelgoed,* Amst. 1906 met inleiding en aanteekeningen van P. H. Damsté.

Voor Philips Willem van Heusde zie men : „Hulde aan Van Heusde bij zijn graf hem toegebragt" (door A. van Goudoever en H. J. Royaards), z.p. en j. (1839) ; N. C. Kist, *Memoriam Heusdii cum discipulis recoluit,* Lugd.-Bat. 1839 ; H. J. Royaards, *Ph. W. van Heusde geschetst als geschiedkundige en als paedagoog tot de godgeleerdheid,* Utrecht 1840 ; J. Roulez, Notice biographique in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique", Brux. 1841 p. 115 vlgg. en J. A. C. Rovers, „Wie was Philip Willem van Heusde ? Eene vraag ten behoeve van belangstellende jonge menschen beantwoord. Met eene voorrede van M. A. N. Rovers", Utrecht 1875.

Voor Petrus Hofstede de Groot en de zoogenaamde „Groninger school" op het gebied der theologie zie men o.a. Christiaan Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland van* 1787 *tot* 1858, 3 dr. Leiden 1869, bl. 283-309.

XIII. **Jan Frans Willems en zijne medestanders.**

Voor de Vlaamsche letterkunde in dezen tijd in 't algemeen zie men :

Th. Coopman en L. Scharpé, *Geschiedenis der Vlaamsche Letterkundè,* Antw. 1910 ;

Vlaamsch België sedert 1830. „Studiën en Schetsen bijeengebracht door het algemeen bestuur van het Willemsfonds ter gelegenheid van het jubeljaar 1905", Gent 1905-12 VI dln. en daarvan in 't bijzonder Deel II-III : Paul Fredericq, *Schets eener Geschiedenis der Vlaamsche Beweging,* Gent 1906-9 ;

P. Hamelius, *Histoire politique et littéraire du mouvement flamand,* Brux. 1894 en

Luise von Plönnies, *Reise-Erinnerungen aus Belgiën*, Berlin 1845.

Voor de bibliographie der geschriften uit dezen tijd zie men:

F. A. Snellaert en Fr. de Potter, *Vlaemsche bibliographie of lijst der Nederduitsche boeken van* 1830-67 *in België uitgegeven*, Gent 1857-68;

Frans De Potter, *Vlaamsche Bibliographie* (1830-1890), Gent 1893-1902 IV dln., en

Th. Coopman en Jan Broeckaert, *Bibliographie van den Vlaamschen taalstrijd*, Deel I (1787-1844) Gent 1904 en Deel II (1845-1852), Gent 1905.

Voor Jan Frans Willems zie men boven, bl. 223.

Potgieter's artikel *Een blik op de Vlaamsche letterkunde* verscheen in De Gids VIII (1844) bl. 155-170, 222-238 en Bakhuizen van den Brink uitte zijne afwijkende meening in een brief van 16 Mei 1845 aan Potgieter, afgedrukt in de door S. Muller Fz. uitg. *Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink*, Haarlem 1906, bl. 119-123.

De *Gedichten van Karel August Vervier* werden verzameld uitg. door Karel Bogaerd, Dendermonde (1873).

Voor Jan Baptist David zie men: F. A. Snellaert, *Notice biographique de J. B. David* in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique", Brux. 1866 p. 99 vlgg.; J. F. J. Heremans in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1868 en R. Moroy en J. van den Weghe, *Het Leven en de Werken van Kanunnik J. B. David*, Lier z.j. (1881). In 1897 werd van hem te Lier een standbeeld onthuld.

Voor Jan Hendrik Bormans zie men P. Willems, Notice biographique de J. H. Bormans in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique", Brux. 1881 p. 181 vlgg. of *De Verdiensten van J. H. Bormans op het gebied der Ned. taal en letterkunde* en P. Alberdingk Thijm in „Leven en Werken der Zuidnederlandsche schrijvers", II (Gent 1904) bl. 134-136.

Van Constant Philips Serrure vindt men eene korte levensschets in F. Rens' Jaarboekje voor 1873.

Voor Ferdinand Augustijn Snellaert zie men: H. Conscience, Korte levensbeschrijving in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique", Brux. 1873, bl. 167 vlgg.; Jan Bouchery in „Jaarboek der Lett. Vereeniging Jan Frans Willems", Antw. 1879 bl. 43-55 en Julius Obrie in „Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie", 1895 bl. 360 vlgg.

Voor Philipp Marie Blommaert zie men Nap. de Pauw in „Leven en Werken der Zuidnederl. schrijvers" II (Gent 1904) bl. 111-114.

Voor Maria van Ackere-Doolaeghe zie men: „Poésies de Madame Van Ackere, née Marie Doolaeghe. Etude biographique par Debreyne-Dubois avec une traduction flamande de N. Destanberg", 1867 en Frans van den Weghe in „De Vlaamsche Kunstbode", 1894.

Voor Johanna Desideria Courtmans-Berchmans zie men: Jozef van Hoorde, „Vrouwe Courtmans-Berchmans, Haar leven en werken. Betooging van 14 Mei 1883", Gent 1883, en Frans de Potter in „Leven en Werken der Zuidned. schrijvers" I (Gent 1900), bl. 69-72, en voor haar echtgenoot Jan Baptist Courtmans: Fr. Rens in zijn „Ned. Lett. Jaerboekje",

1857 bl. 166-190 en J. Broeckaert in „Leven en Werken der Zuidned. schrijvers" III (Gent 1907) bl. 248-250.

Voor Pieter Jacob Ceulemans zie men J. Broeckaert in „Leven en Werken der Zuidned. schrijvers", III (1907), bl. 208.

Voor Thomas van Loo en Augustijn d' Huygelaere zie men boven, bl. 221.

Van Frans Rens werden *Al de Gedichten* verzameld uitg. door Lod. de Vriese met een portret, en eene inleiding van Em. Hiel, Gent 1875.

Voor Frans de Vos zie men boven, bl. 222.

Van Francis Jozef Blieck vindt men een levensbericht door P. P. Denys in het weekblad „Vlaamsch en Vrij" van 17 Nov. 1895 en door Frans de Potter in „Leven en Werken der Zuidnederl. schrijvers", II (1904) bl. 98-101.

Over Domien Cracco schreven Prudens van Duyse in „De Vlaemsche School", 1855 bl. 43 vlgg. en J. de Saint-Genois in „De Eendragt" VII bl. 33 vlgg. Ook zie men „De Vlaemsche School" 1860 bl. 47 vlgg., „De Eendragt", 1860 bl. 76-80 en Frans de Potter in „Leven en Werken der Zuidned. schrijvers" III (1907), bl. 251 vlg.

Voor Constantijn Jozef Bogaerts zie men Jan Bols in „Leven en Werken der Zuidnederl. schrijvers" II (1904) bl. 119 vlg.

Voor J. C. H. Nolet de Brauwere van Steeland zie men L. Roersch in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie" 1889 bl. 497-518 en P. Alberdingk Thijm in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1889.

Voor Prudens van Duyse zie men boven, bl. 222.

De Spellingsoorlog is uitvoerig beschreven door Th. Coopman en L. Scharpé, *Geschiedenis der Vlaamsche Letterkunde*, Antw. 1910, bl. 65-96. Van de getrouwe aanhangers van De Foere kwamen er twee met eigen spraakkunsten voor den dag : Pieter Behaegel en Frans Bôn. Over den eerste zie men Frans de Potter in „Leven en Werken der Zuidned. schrijvers" II (1904) bl. 62 vlg. en voor den tweede Jan Broeckaert, aldaar bl. 125-127.

Van Karel Lodewijk Ledeganck werden de *Gedichten* met eene levensschets des dichters uitg. door J. F. J. Heremans, Gent 1856, 2 dr. 1868, 3 dr. 1883, doch met meer recht heeten zij *K. L. Ledeganck's Volledige Dichtwerken* in de uitgave Roeselare 1889 en Aalst 1904.

Voor hem zie men verder : H. J. Schimmel, *K. L. Ledeganck* in De Gids XXII (1858) II bl. 89 vlgg. ; Lod. Opdebeek, *Levensschets van K. L. Ledeganck*, Brussel 1897 ; H. Claeys, *Het jaar* 1840 *in het leven van Ledeganck* in „Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie", 1897 bl. 579-605 en Frans de Potter, *Onuitgegeven en weinig bekende gedichten van K. L. Ledeganck* in „Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie", 1897 bl. 606-622.

Over *De drie zustersteden* schreven Jan van Beers in „Het Taelverbond" 1846, bl. 149-158 en Max Rooses in zijn *Schetsenboek*, Gent 1877, waar bl. 105 de bekende kenmerking van het dichtwerk als „het dichterlijk Evangelie van de Vlaamsche Beweging" gevonden wordt.

Voor hem werd in 1897 te Eekloo een standbeeld opgericht. Bij de onthul-

ling er van voerde o.a. H. Claeys het woord en sprak zelfs Prins (later Koning) Albert eene Vlaamsche redevoering uit.

Lang vóór dien tijd, nl. 27 Aug. 1864, was ook te Antwerpen een standbeeld onthuld van Theodoor van Rijswijck.

Door J. Staes werden de „*Volledige Werken van Theodoor van Rijswijck* voor de eerste maal in den oorspronkelijken tekst en volgens tijdsorde gerangschikt opnieuw uitg. met ophelderingen en een Levensbericht van den dichter", Antw. 1884 III dln. Dat was de vierde uitgaaf der „Volledige Dichtwerken", die ook reeds te Antw. in 1849 , 1865 en 1877 waren gedrukt met eene levensschets door Eugeen van der Linden. Over Theodoor van Rijswijck handelde ook Max Rooses in zijn *Schetsenboek*, Gent 1877.

XIV. Hendrik Conscience en zijne navolgers.

Voor het proza in 't algemeen in dezen tijd zie men de bij het vorig hoofdstuk opgegeven litteratuur en vervolgens voor Conscience in 't bijzonder:

De autobiographie van H. Conscience: *De Omwenteling van* 1830. *Herinneringen uit mijne eerste jeugd*, Antw. 1858, later ook uitg. als onderdeel van het veel uitvoeriger werk, dat de autobiographie tot 1841 voortzet, *Geschiedenis mijner Jeugd*, Brussel (ook Leiden) 1888. Verder zie men voor hem:

Gedenkboek der Conscience-Feesten, Roeselare 1881;

Max Rooses, *Hendrik Conscience* in „Schetsenboek", Gent 1877 en „Nieuw Schetsenboek", Gent 1882, bl. 267-356;

Georges Eekhoud, *Henri Conscience.* Brussel 1881;

K M Pol.de Mont,*Hendrik Conscience. Zijn Leven en zijn Werken* in „Mannen van beteekenis in onze dagen" XIV (Haarlem 1883);

Th. Coopman en V. A. de la Montagne, *H. Conscience*, Haarlem 1883;

Edmond Mertens, *H. Conscience* in „Nederl. Dicht- en Kunsthalle" 1883, bl. 143-230;

P. de Decker, Notice biographique in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique", Brux. 1885, p. 249-388;

H. J. Polak, *Conscience* in zijne „Studiën", Zutphen 1888, bl. 332-412;

J. Staes, *Conscience's verbanning uit den Olijftak* in „De Vlaamsche School" 1888 bl. 91-94.

A. C. van der Cruyssen, *Mijne herinneringen aan Conscience*, Antw. z.j. (1905);

Jan Bouchery, *Hendrik Conscience* in „Leven en Werken der Zuidned. schrijvers" III (1907) bl. 231-240;

Eug. de Bock, *Hendrik Concience en de opkomst van de Vlaamsche Romantiek*, Antw. 1920;

A.Jacob „*Briefwisseling van,met en over Hendrik Conscience* uit de Jaren 1837 tot 1851, met een inleiding en aanteekeningen", I Gent 1913. Dit eerste deel bevat, behalve de inleiding, alleen „Bio- en Bibliographische Nota's over Hendrik Conscience", ten deele verwijzende naar de nog onuitgegeven Briefwisseling, die uit minstens 237 nummers zal bestaan.

De werken van Conscience zijn in Zuid-Nederland herhaaldelijk herdrukt, ook in volksuitgaven. De Catalogus der Conscience-tentoonstelling te Antwerpen 1912 kan dienen als bibliographie. Ook in Noord-Nederland werden Conscience's werken gezamenlijk herdrukt onder den titel H. Conscience's *Romantische Werken,* Leiden 1867-79 X dln., ook Leiden 1878-81 XLI dln. Ook verschenen Conscience's *Meesterwerken,* Arnhem 1893-94 IV dln. Een door Conscience onvoltooid nagelaten verhaal werd uitg. onder den titel „*De duivel uit het slangenbosch.* Nagelaten dorpsverhaal, voltooid door Marie Antheunis Conscience", Antw. 1883, Amst. 1890.

Conscience's werken zijn bijna alle in het Hoogduitsch en in het Fransch vertaald. Sommige werden ook vertaald in het Engelsch, het Deensch en het Italiaansch, doch vermelding daarvan zou te omvangrijk worden. Intusschen zie men daarover *Briefwisseling* I bl. 337-339 en passim.

Vele verhalen van Conscience zijn, 't zij door hem zelf,'t zij door anderen, voor het tooneel bewerkt en vonden in dien vorm gewoonlijk luide toejuiching.

Voor De Laet zie men August Snieders, *Johan Alfried De Laet* in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie" voor 1892, bl. 67-102 en R. Moroy, *Jan De Laet als letterkundige* in het „Belfort" 1898 bl. 615-621.

De romans van Pieter Frans van Kerckhoven werden meerendeels herdrukt onder den min juisten titel van *Volledige Werken,* Gent 1869-73 XIII dln. Eene korte necrologie van hem gaf F. Rens in zijn „Jaerboekje voor 1856" en in „De Eendragt" van 16 Aug. 1857.

Voor Domien Sleeckx zie men beneden op Hoofdstuk XXVI.

Over Joost Jozef Diricksens schreef H. Conscience in „De Vlaemsche School" 1855, bl. 121-127. Zie verder over hem A. J. Cosyn, *Zetternam als volksschrijver* in het „Jaarboek yan het Willemsfonds" 1870 bl 158-175 en zijn uitvoerig levensbericht door F. Jos. van den Branden vóór de uitgave van *E. Zetternam's Volledige Werken,* Antw. 1876 IV dln.

XV. Het Vlaamsch tooneel in België.

Voor het Vlaamsch tooneel in België zie men de algemeene litteratuuropgave bij Hoofdstuk XIII en bovendien O. van Hauwaert, *Het Nederlandsch Tooneel* in „Vlaamsch België sedert 1830. Studiën en Schetsen", IV (Gent 1906) bl. 55-91.

Voor het tooneel te Gent is te raadplegen *Gedenkbladen van Willem Rogghé* met inleiding van Max Rooses, Gent 1898.

Voor Victor Driessens zie men Eduard van Bergen, *Victor Driessens* in N. en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1877, bl. 162-176 en Rosier Faassen in *Mijn leven. Auto-biographie,* Rott. (1897) bl. 71-81.

Voor Prudens van Duyse zie men boven, bl. 222.

Voor Victor Hubert Delecourt (Van den Hove) zie men Prudens van Duyse in Rens' „Jaerboekje voor 1854" en J. A. Alberdingk Thijm in de „Levensberigten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1854 bl. 39-49.

Voor J. M. Dautzenberg zie men beneden op Hoofdstuk XXV.

Voor Hippoliet van Peene zie men Nap. Destanberg, *H. van Peene en zijne werken,* Gent 1865, Alfried Bertrang, *Hippoliet van Peene,* Dendermonde 1903, en voor zijn tooneelspel *De gek van 's-Gravenhage* : Willemine C. E. Peletier, *Jacoba van Beieren in het Ned. treurspel,* Nijm. 1912 bl. 116-119. De datum van het ontstaan van *De Vlaemsche Leeuw,* die zeer verschillend wordt opgegeven, is ten slotte gebleken te zijn 22 Juli 1847.

Van Em. Rosseels verscheen een gezamenlijke herdruk der *Dramatische Werken,* Antw. 1879 VI dln.

Voor Pieter Frans van Kerckhoven zie men op het vorige hoofdstuk.

Voor Lodewijk Gerrits zie men F. Rens in diens „Jaerboekje voor 1874".

Voor den Gentschen tooneelwedstrijd zie men „Herinneringen aen den Gentschen Pryskamp, geopend te Gent in 1841 door de Maetschappy van rhetorica, gezegd de Fonteinisten", Antw. 1842. Vgl. voor Van Duyse's dichterlijke improvisatie aldaar „De Eendragt" van 25 Dec. 1853.

XVI. Nieuwe geestelijke stroomingen na het midden der eeuw.

Voor de toestanden in de tweede helft der negentiende eeuw in 't algemeen zie men het door P. H. Ritter bijeengebrachte werk „*Eene halve eeuw* 1848-1898. Historisch gedenkboek uitg. bij de inhuldiging van Koningin Wilhelmina", Amst. 1898 II dln., waarvan het eerste deel handelt over staat en maatschappij en het tweede over wetenschap, kunst en godsdienst. Schoon de geschiedenis der letterkunde natuurlijk met alles verband houdt, zijn voor haar toch van meer onmiddellijk belang de studies in het tweede deel en van deze met name die van :

P. D. Chantepie de la Saussaye, *Geestelijke stroomingen,* bl. 407-428 ;
B. H. C. K. van der Wijck, *Het Hooger onderwijs,* bl. 83-106 ;
D. de Loos, *Het Middelbaar onderwijs,* bl. 107-118 ;
D. de Groot, *Het Lager onderwijs,* bl. 119-138 ;
W. van der Vlugt, *De Geestelijke wetenschappen,* bl. 1-70 ;
A. A. W. Hubrecht, *De Exacte wetenschappen,* bl. 71-82 ;
J. te Winkel, *Letteren en Taal,* bl. 243-342 ;
J. H. Rössing, *Het Tooneel,* bl. 343-392.

Voor de „moderne theologie" zie men L. S. P. Meyboom, *Hoofdbeginselen der nieuw-christelijke rigting,* Haarlem 1872 en Albert Réville, *Manuel d'instruction religieuse,* Paris 1863.

Van L. S. P. Meyboom werd het leven beschreven door J. P. Stricker in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1875.

Voor het leven van Johannes Henricus Scholten zie men o.a. A.Kuenen in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1886.

Voor Abraham Kuenen zie men o.a. Albert Réville, *Dr. Abraham Kuenen* in „Mannen van beteekenis in onze dagen" XXI (Haarlem 1890) en W. van

der Vlugt in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1893.

Voor Jacob Moleschott zie men R. E. de Haan, *Jacob Moleschott*, in „Mannen van beteekenis in onze dagen" XIV (Haarlem 1883) en zijne autobiographie *Für meine Freunde*, Gieszen 1894.

Voor B. H. C. K. van der Wijck zie men P. H. Ritter, *Prof. Dr. Jhr. B. H. C. K. van der Wijck*, in „Mannen van beteekenis in onze dagen " Haarlem 1904.

Het leven van H. Hartogh Heys van Zouteveen werd beschreven door H. F. A. Peypers in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1894.

Voor de overige in den tekst genoemde Nederlanders zal de litteratuur beneden worden opgegeven. Voor buitenlandsche geleerden als Strauss, Bauer en Hase, Carl Vogt en Büchner, Fechner, Lotze en Wundt, Aug. Comte, naast wien nog Renan ware te noemen, John Stuart Mill, Herbert Spencer en Charles Darwin mag ik litteratuuropgave hier wel overbodig achten, en eveneens voor Goethe, uit wiens bundel „Gott, Gemüth und Welt" aangehaald werd de rijmspreuk : „Willst du in 's Unendliche schreiten, Geh nur im Endlichen nach allen Seiten."

XVII. De oudere dichters.

Voor Da Costa zie men boven, bl. 220 vlg. en voor de aanvallen op zijne verbloeming van Bilderdijk's huwelijksleven zie men de boven, bl. 189 vlg. voor Bilderdijk opgegeven litteratuur.

Da Costa's gedicht *De slag bij Nieuwpoort* werd beoordeeld door H. J. Schimmel in De Gids XXV (1861) I bl. 1 vlgg.

Voor J. P. Hasebroek zie men boven, bl. 238, voor Bernard ter Haar boven, bl. 244 en voor Adriaan Bogaers boven, bl. 243.

Voor het Haagsche genootschap „Oefening kweekt Kennis", gesticht 28 Febr. 1834 door S. J. van den Bergh, W. P. van Stockum, N. Bosboom, W. J. van Zeggelen en A. van Heel, en langen tijd het middelpunt van het letterkundig leven in Den Haag zie men :

„Vijf-en-twintig jarig Feest van het Letterkundig Genootschap „Oefening kweekt Kennis" te 's-Gravenhage, 28 Febr. 1834—1 Maart 1859", Den Haag 1859 ;

(Gerard Keller), Het Servetje. Herinneringen aan „Oefening kweekt Kennis" door Conviva", Leiden 1878 (herdrukt Amst. 1899) en, beknopter,

Jan ten Brink „Geschiedenis der Noord- Ned. Letteren" II (Amst. 1888), bl. 7-12.

Van Samuel Johannes van den Bergh werd het leven beschreven door W. J. van Zeggelen in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1869, bl. 161 vlgg.

Van Barth. Philippus de Kanter werd het leven beschreven door S. J.

van den Bergh in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1866, bl. 115 vlgg.

Van Willem Josephus van Zeggelen werd het leven beschreven door A. Ising in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1879. Van zijne verzamelde *Gedichten* verscheen te Amsterdam in 1880 een zesde druk, die zijne vroegere acht bundels in II dln. samen vatte. Als negende druk verschenen zij te Arnhem nog in 1902.

Lambertus van den Broek (geb. 31 Aug. 1805 † 16 Dec. 1863) gaf vele kleine dichtbundeltjes, vooral voor kinderen, uit en schreef onder het pseudoniem Celibatarius rijmredevoeringen in het „Humoristisch Album". *Nagelaten en Verspreide gedichten* van hem werden te Rotterdam 1864 uitgegeven met eene voorrede van A. Bogaers en eene levensschets door H. Maronier.

Voor Jacob van Lennep zie men boven, bl. 227 vlg. Dat zijn „Zaagt ge immermeer" en „Winternacht" vrij vertaald zijn naar Thomas Moore en Thomas Hood, is opgemerkt door A.S. Kok in „Noord en Zuid", XVI (1893) bl. 217 vlg. Zijne „Tafereelen uit de Geschiedenis des Vaderlands tot nut van groot en klein, vermakelijk voorgesteld door Mr. J. van Lennep en Compagnie", Amst. M. H. Binger en zonen, 1854, die zooveel verontwaardiging wekten, dat de uitgever de uitgave moest staken en waarvan de exemplaren langzamerhand uiterst zeldzaam werden,zijn daarna te Rott. 1899 herdrukt. Met eene „Verantwoording van Mr. J. van Lennep over de uitgave der Tafereelen" enz., Amst. 1854 heeft Van Lennep den storm, die er tegen hem was opgestoken, niet kunnen bezweren. Zie daarover N. D. Doedes, *Vermakelijke Nederlandsche Geschiedenis* in De Gids 1895 IV bl. 485-507 en M. F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep* 2 dr. II (1910) bl. 84-96 en aldaar bl. 138-151 over de nawerking, die het geval nog had bij de kamerverkiezing van 1859. Daar werd voor 't eerst J. P. Heije aangewezen als de opsteller van het toen tegen van Lennep verschenen anonieme pamflet.

Voor Willem Jacobsz. Hofdijk zie men:

H. J. Schimmel, *De dichter-schilder Hofdijk* in de Gids XV (1851), II bl. 476 vlgg.;

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned.-letteren* II (1888), bl. 215-259, met bibliographie;

J. G. Frederiks, *Levensschets* in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1889, en *De Jonkheid van een dichter* in „Amsterdamsch Jaarboekje voor 1889" bl. 124-145;

C. J. B. van der Duys, *W. J. Hofdijk in zijn leven en werken*, Edam 1890;

P. F. Th. van Hoogstraten, *W. J. Hofdijk* in zijne „Studiën en Kritieken" I (Nijm. 1890), bl. 57-128;

F. Smit Kleine, *W. J. Hofdijk* in zijn „Schrijvers en Schrifturen", Haarlem 1891 en

G. Jonckbloet, „Uit Nederland en Insulinde" Amst. 1893 II bl. 57-65.

Van zijne „Historische Landschappen", Haarlem 1856 en zijn werk „Het

Ned. Volk geschetst in verschillende tijdperken zijner ontwikkeling", Amst. 1856 gaf E. J. Potgieter eene uitvoerige en terecht gunstige beoordeeling in De Gids XXI (1857) I bl. 31-109, herdrukt in zijne „Kritische Studiën" III bl. 50-145 en eveneens gaf Potgieter eene beoordeeling van zijn plaatwerk „Amsterdam in 1860", Amst. 1860 in De Gids XXIV (1860), bl. 242-261, herdrukt in „Kritische Studiën" III bl. 184-208.

XVIII. Nicolaas Beets en Jan Jakob Lodewijk ten Kate.

Voor Nicolaas Beets zie men boven, bl. 231 vlg. en 237 vlg.

Voor Jan Jakob Lodewijk ten Kate zie men boven, bl. 243 en verder:

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren* II (Amst. 1888), bl. 1-50, met bibliographie;

J. Ch. Blok, *J. J. L. ten Kate*, Amst. 1889;

E. Laurillard, Levensbeschrijving in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1890;

F. Smit Kleine, *Ten Kate*, in zijn „Schrijvers en Schrifturen", Haarlem 1891;

Jan Micheels, in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", Gent 1891, bl. 104-126;

Briefwisseling van Ten Kate en Alberdingk Thijm in „Nederland", 1893.

Het eeuwfeest zijner geboorte werd 29 Dec. 1919 in de Engelsche kerk op het Begijnhof te Amsterdam plechtig gevierd.

Ten Kate's *Kompleete Dichtwerken* zagen het eerst te Leiden 1861-66 in VIII dln. het licht. Bij zijn dood waren zij aangegroeid tot XII dln., die te Leiden 1890-91 als zesde druk van de pers kwamen, verdeeld in de volgende rubrieken: I Verhalen en Vertellingen, II Zangen des tijds, III Gewijde poëzie, IV Bijbelpoëzie, V Dramatische poëzie, VI Voor hart, huis en leven, VII Mengelpoëzie, VIII Uit den vreemde, IX Dramatische poëzie, X Lyrische poëzie. De Planeeten, de Jobeïde, XI Milton's Verloren Paradijs, XII Dante Alighieri. De Hel.

Van *Ahasverus op den Grimsel*, Dordrecht 1846, gaf J. A. van Lennep eene Fransche vertaling, Brussel 1865 en van *Het boek Job*, Leiden 1865 (in tweeden druk, 1869, *De Jobeïde* geheeten) zag eene Duitsche vertaling van Dr. F. W. S. Schwarz te Bremen 1868 het licht.

De Schepping waarvan reeds in 1869 een derde druk het licht zag, werd in het Hoogduitsch vertaald door Victor Zimmermann, Hamburg 1890 en reeds vroeger door J. Koppelmann, Schüttorf 1881, in het Zweedsch door Dr. J. J. Björkland. Goteberg 1880-83 en in het Engelsch door D. van de Pelt, New-York 1888. Zie G. Jonckbloet, „Uit Nederland en Insulinde" II (1893) bl. 1-19.

Van *De Schepping* gaf H. J. Schimmel eene critiek in De Gids XXXI (1867) II bl. 497 vlgg. C. Busken Huet gaf er eene veeleer theologische dan aesthetische beoordeeling van in „Van Vloten's Levensbode" II 2, ook afzonderlijk, Deventer 1867 en in de „Litterarische Fantasiën", VII.

XIX Jan Pieter Heije en Everhardus Johannes Potgieter.

Voor J. J. A. Goeverneur zie men boven, bl. 225.

Voor Jan Pieter Heije zie men:

Emile van Renesse, *Dr. J. P. Heije* in „Mannen van beteekenis in onze dagen", VII (Haarlem 1876) bl. 293-328, en

J. A. Alberdingk Thijm in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1877.

Het eeuwfeest van Heije's geboorte werd 1 Maart 1909 luisterrijk gevierd in het Concertgebouw te Amsterdam en ook elders in ons land. Bij die gelegenheid verschenen o.a.:

L. C. Schuller tot Peursum, *Dr. Jan Pieter Heije* in „Stemmen voor Waarheid en Vrede", Utrecht 1909 bl. 329-358;

Jer. de Vries, *Dr. Jan Pieter Heije* in „Eigen Haard" XXXV (1909) N. 3 bl. 117-120;

C. E. Daniels, *Dr. J. P. Heije, wat hij deed voor zijn vaderland als geneeskundige* in „Ned. tijdschrift voor Geneeskunde" 1909 N. 10;

J. te Winkel, *Jan Pieter Heije* in „Neerlandia" XIII N. 2 (1909) bl. 23-26 en in „De Amsterdammer Weekblad voor Nederland" van 28 Febr. 1909 bl. 7, en

J. W. te Winkel, *Jan Pieter Heije als student* in „Propria Cures" XX (1909), bl. 209 vlg.

Bij die gelegenheid werd ook uitgegeven eene „Keur van liederen, verzameld door de Commissie uit het Comité tot herdenking van Dr. Heije's 100sten geboortedag", 's-Grav. 1909 (twee uitgaven: ééne met noten- en ééne met cijferschrift), en

„Bloemlezing uit de Volksdichten. Verzameld en ingeleid door R. van der Veen en K. Vos," Amst. 1909.

Eene bibliographie van Heije's gedichten bestaat er nog niet en zal ook niet gemakkelijk zijn samen te stellen, daar die gedichten in verschillende tijdschriften en almanakken werden opgenomen vóór zij tot bundels vereenigd werden, en die bundels ook lang niet altijd denzelfden omvang of inhoud hadden bij herdruk Hier kan slechts vermeld worden, dat in 1844-46 drie bundeltjes „Kinderliederen" waren verschenen vóór de „Kindergedichten, uitg. door de Maatsch. tot Nut van 't Algemeen", Leiden 1847, het licht zagen; dat „Nieuwe kinderliederen" verschenen te Amst. 1852 en 1854 en „Alle kinderliederen, met vertalingen van Clavareau, Arenz en Millard" in 1861, terwijl van de verzamelde „Kindergedichten" te Leiden in 1884 een negende druk het licht zag.

Een „Volksgezangboek voor meerstemmig gezang" werd 1849-53 gedrukt, en „Nederlandsche liederen met zangwijzen van W. Smits, J. J. H. Verhulst en J. J. Viotta", 's-Grav. 1864, waarna „Al de Volksdichten" Amst. 1865 in II dln. uitkwamen en daarvan een vierde druk Rott. 1884. Daarbij zijn nog te voegen „Uw Koninkrijk Kome! Een bundel stichtelijke liederen en zangen", Amst. 1873, en „Poëzie op den levensweg", Amst. 1876.

Zijne liedjes van Piet Bogcheljoen komen voor in De Gids van 1846 en van 1848.

Voor Everhardus Johannes Potgieter zie men boven, bl. 241 vlg. Alle van hem besproken gedichten zijn, ook zonder nadere aanduiding, gemakkelijk terug te vinden in *De Werken van E. J. Potgieter,* Haarlem 1885-86 XVIII dln., en wel bepaaldelijk in Deel IX-XII : Poëzy en Verspreide en Nagelaten Poëzy.

Van *Florence* is ook eene afzonderlijke uitgaaf verschenen te Haarlem 1881, en C. Busken Huet gaf er eene beschouwing over in zijne „Litterarische Fantasiën" III. Zie ook P. F. Th. van Hoogstraten in zijn bundel „Studiën en Kritieken" II (Nijm. 1891) bl. 1-49. III (1896) bl. 406-425.

Potgieter's *Gedroomd paardrijden* werd met eene zeer uitvoerige inleiding en aanteekeningen nog eens uitg. door Albert Verwey onder den titel *Het Testament van Potgieter,* Amst. 1908.

Van Simon Vissering heeft men o.a. eene levensbeschrijving door J. T. Buys in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden," 1891.

Voor C. H. Riehm zie men boven bl. 239.

Over Johan Carel Zimmerman handelde H. P. G. Quack in De Gids 1888 IV bl. 177 vlgg., ook in zijn bundel „Beelden en Groepen, Studiën," mst. 1892.

Voor C. Busken Huet zie men beneden op Hoofdstuk XXX.

XX. De jongere dichters.

Voor Josephus Albertus Alberdingk Thijm zie men :

C. Busken Huet in „Litterarische Fantasiën" II bl. 133-166 ;

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren,* II (1888) bl. 174-214 ;

H. P. G. Quack, *J. A. Alberdingk Thijm,* in De Gids 1889 II bl. 175 vlgg., ook in zijn bundel „Beelden en Groepen, Studiën", Amst. 1892 ;

C. J. B. van der Duys, *J. A. Alberdingk Thijm,* Amst. 1889 ;

H. J. A. M. Schaepman, *J. A. Alberdingk Thijm,* in „Haagsche Stemmen" 1889 bl. 433 vlgg. en zijn bundel „Menschen en Boeken" I (1894) bl. 22 vlgg., 64 vlgg. ;

P. F. Th. van Hoogstraten in zijne „Studiën en Kritieken" I (1890) bl. 5-56 ;

F. Smit Kleine in zijn bundel „Schrijvers en Schrifturen", Haarlem 1891 ;

Paul Alberdingk Thijm beschreef het leven zijns broeders in het, ‚Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", Gent 1891, bl. 69-103 ;

G. Jonckbloet in „Uit Nederland en Insulinde", Amst. 1893, I bl. 5-68 ;

A. J. (d. i. K. J. L. Alberdingk Thijm), *J. A. Alberdingk Thijm,* Amst. 1893 ; en Nieuwe bijdragen tot de levensbeschrijving van J. A. Alberdingk Thijm in „Van onzen Tijd" (van Aug. 1920), in De Gids 1920 III bl. 237-254 en elders.

Catharina Alberdingk Thijm, *J. A. Alberdingk Thijm in zijne brieven als christen, mensch, kunstenaar,* Amst. 1896.

M. A. P. C. Poelhekke, *Een Pionier*, Nijm. (1896).

Maria Viola, in „Van onzen Tijd" II bl. 111 vlgg., III bl. 61 vlgg., 139 vlgg., 232 vlgg., VI bl. 219 vlgg.

Bij Thijm's overlijden, 24 Maart 1889, gaf het groene weekblad „De Amsterdammer" een nummer uit, waarin J. de Koo, Justus van Maurik, Jan ten Brink, Allard Pierson, W. J. F. Nuyens, Victor de Stuers, Max Rooses en anderen hem huldigden, en bij zijn honderdsten geboortedag, 13 Aug. 1920, gaf hetzelfde weekblad een nummer uit aan zijne nagedachtenis gewijd door J. F. M. Sterck, P. J. H. Cuypers, Fred. van Eeden, J. te Winkel, K. J. L. Alberdingk Thijm, P. Albers en J. Witlox.

Alberdingk Thijm gaf zijne *Verspreide Verhalen in proza*, Amst. 1879 84, in IV dln. uit. Drie verhalen uit het eerste deel werden in 't Fransc vertaald en uitg. door Charles Simond, Paris 1888. Ook zijn *Geertruida van Oosten. Geschiedenis van een Delfsch Begijntjen uit de XIV eeuw*, Amst. 1853, werd in het Fransch vertaald uitg. door D. Carnel, 1859.

Alberdingk Thijm's *Verspreide Gedichten*, 1841-1889, werden te Amst. 1894 uitg. door J. F. M. Sterck, die sinds 1908 bezig is, Thijm's werken volledig in het licht te geven.

Maria Viola gaf, met eene inleiding, eene „Bloemlezing uit Alberdingk Thijm's verhalend proza", Amst. 1909, uit en M. A. P. C. Poelhekke eene Bloemlezing van dicht en proza met inleiding, Amst. 1920.

Over de April-beweging zie men P. Albers, *Geschiedenis van het Herstel der Hiërarchie in de Nederlanden*, Nijm. 1903-4 II dln.

Voor Bernardus van Meurs zie men G. Jonckbloet in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1915 bl. 182-190. Over zijn *Rijm en Zang*, Utrecht 1868 (6 dr. 1889), *Germania's dichtbloemen*, 's Bosch 1874 (3 dr. 1893) en *Kriekende Kriekske*, Utrecht 1879 (4 dr. Amst. 1907) zie men G. Jonckbloet „Uit Nederland en Insulinde", Amst. 1893 I bl. 155-169. Vgl. verder A. M. J. I. Binnewiertz, „Letterkundige Opstellen", 1904.

Over Joan Bohl's Dante-vertaling zie men P. F. Th. van Hoogstraten in diens „Studiën en Kritieken", I (Nijm. 1890) bl. 367-416.

Abraham Seyne Kok gaf in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1915 bl. 78-108 zelf autobiographische aanteekeningen, waaraan B. H. C. K. van der Wijck een inleidend woord toevoegde. Zie ook F. Smit Kleine, *Doctor A. Seyne Kok* in „Eigen Haard", XLI (1915), en *Levenssfeer van Jozef Israëls en A. S. Kok* in „Eigen Haard" XLIII (1917), bl. 617-620, 633-637, 649-652 en 665-668.

Van Johan Conrad Hacke van Mynden werd het leven beschreven door G. van Tienhoven in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1873.

Het leven van Abraham Johannes de Bull werd beschreven door H. C. Rogge in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1889. Zie ook De Ned. Spectator 1888, bl. 317.

Voor Hendrik Jan Schimmel zie men :

C. Busken Huet in „Litterarische Fantasiën" II bl. 167-281 en XV ;

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* II (1888), bl. 325-372, met bibliographie ;

M. G. L. van Logchem in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1907 ;

H. Robbers, *H. J. Schimmel*, in „Mannen en Vrouwen van beteekenis in onze dagen" XXXVIII (1907), en

J. van den Oude (d. i. C. van Nievelt) in zijne „Litterarische Interludiën", bl. 66 vlgg. en 248 vlgg.

Over zijne romans en zijne tooneelstukken zie men beneden op Hoofdstuk XXII en XXIX.

Voor Allard Pierson zie men beneden op Hoofdstuk XXIII.

Van Cornelis Petrus Tiele werd het bundeltje *Gedichten*, Haarlem 1863, vrij ongunstig beoordeeld door E. J. Potgieter in De Gids XXVIII (1864) I (herdrukt in zijne „Werken" XVI).

Voor François HaverSchmidt zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 129-162 en Johs. Dyserinck, *Frans HaverSchmidt*, Schiedam 1908.

Over den bundel *Familie en Kennissen* zie men A. G. van Hamel, *Een gezellig kringetje*, in „Los en Vast" 1876. Die bundel werd in zijn geheel in het Zweedsch vertaald door Louise Sigfrid Flodin, *Vaorhem*, Stockholm 1881. Eene der schetsen, „Mijn broertje", werd in het Fransch vertaald door Mlle. S. Rigoullot, „Mon petit frère", in de „Revue Chrétienne", 1886.

Van de *Snikken en Grimlachjes* van Piet Paaltjens (Schiedam 1867) zag te Schiedam in 1904 een achtste druk het licht. Zij werden in het Fransch vertaald door F. L. A. de Jagher als „Sanglots et Sourires", 1890, en gedeeltelijk ook in het Latijn door zijn vriend Sand (Arena), n.l. Adrianus van Wessem, wiens leven beschreven werd door E. J. van der Brugh in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1915 bl. 140-151.

Voor Gerrit van de Linde zie men de levensbeschrijving, door Jacob van Lennep toegevoegd aan zijne uitgave der *Gedichten van den Schoolmeester*, Amst. 1859, waarvan in 1886 een tiende druk verscheen, evenals vroegere geïllustreerd door Anth. de Vries en ook nog in 1902 herdrukt. Verder zie men voor Van de Linde : M. F. van Lennep, *Het leven van Jacob van Lennep*, 2 dr. Amst. 1910 II dln., waar men passim allerlei levensbijzonderheden en ook brieven en gedichten van hem aantreft. Ook zie men over hem M. Basse, *Gedichten van den Schoolmeester*, in „Taal en Letteren" XI bl. 513 vlgg.

Van Eliza Laurillard werd het leven beschreven door P. H. Ritter in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1909. In het kerkje te Santpoort werd 14 Juli 1910 een gedenkteeken voor hem onthuld : zie „Eigen Haard" van 23 Juli 1910. Bijblad.

Van J. M. E. Dercksen vindt men het leven beschreven door D. F.

van Heyst in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1884.

G. H. J. Elliot Boswell's leven werd beschreven door A. Ising in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1875. Van zijn bundel *In één bandje*, 's-Grav. 1863 (2 dr. 1866), gaf E. J. Potgieter eene beoordeeling in De Gids XXVIII (1864) I (herdruk in zijne „Werken" XVI).

Aan Estella Dorothea Salomea Hymans-Hertzveld werd bij haar dood onder den titel „Diffugit Stella" een afscheidsgroet gewijd in „De Ned. Spectator" van 1881, bl. 400.

XXI. Petrus Augustus de Genestet.

Voor Petrus Augustus de Genestet zie men:

Joh. C. Zimmerman in De Gids XVI (1852) II bl. 417 vlgg., waar eene ongunstige beoordeeling gegeven wordt van De Genestet's *Eerste Gedichten*, die nochtans reeds in 1865 een vierden druk beleefden, en *Onze jonggestorven vriend*, in De Gids XXV (1861) II bl. 225 vlgg., waar dat ongunstig oordeel weer wordt teruggenomen;

C. Busken Huet in „Litterarische Fantasiën" III en VII;

(A. Pierson) in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1862, bl. 147-156;

H. J. A. M. Schaepman, *Een lievelingsdichter*, in „De Wachter", 1873 I bl. 58-66, herdrukt in zijn bundel „Menschen en Boeken", Utrecht 1893;

Jan ten Brink in *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 70-128, met bibliographie;

G. Jonckbloet in „Uit Nederland en Insulinde", Amst. 1893 I bl. 69-103;

J. H. van den Bosch, *Over de Genestet*, in „Taal en Letteren" III (1893) bl. 129 vlgg., 207 vlgg., en *De Sint-Nicolaasavond*, aldaar bl. 299 vlgg.;

J. Bergsma, *Een inleiding tot De Genestet's Leekedichtjes*, in „Taal en Letteren" IV (1894) bl. 365 vlgg.;

H. L. Oort, *P. A. de Genestet naar zijn verzen en brieven*, in De Gids 1905 II bl. 1 vlgg.;

J. B. Schepers, *Bloemendaal en P. A. de Genestet*, Haarlem 1911, en vooral:

C. P. Tiele, *Levensschets van P. A. de Genestet* in „*De Dichtwerken van P. A. de Genestet*, verzameld en uitgegeven onder toezicht van C. P. Tiele", Amst. 1869 II dln. Eene geïllustreerde uitgaaf verscheen te Amst. 1879 in III dln. In 1891 zag te Amst. reeds een achtste druk het licht en in 1911 een vijftiende.

Deze gedichten werden nog aangevuld door P. J. Andriessen, „*Een twaalfjarige dichter.* Drie gedichten van P. A. de Genestet op twaalfjarigen leeftijd vervaardigd", Amst. (1876).

Met inleiding en aant. werden *De Leekedichtjens van P. A. de Genestet* (die al in 1867 een vijfden druk hadden beleefd) nog eens afzonderlijk uitg. door H. U. Meyboom, Gron. 1894.

Eene afzonderlijke uitgaaf met inleiding en aant. van den *Sint-Nikolaas-avond van P. A. de Genestet* gaf J. Kamp te Potchefstroom in 1910 uit en „Zestig verzen van De Genestet uit „Laatste der Eerste", 2 dr. Potchefstroom 1913.

Van A. W. Stellwagen hebben wij „Eene Bloemlezing uit de dichtwerken van P. A. de Genestet", Amst. 1878.

XXII. De historische roman.

Van Lennep's roman *Elisabeth Musch*, Amst. 1850-51 II dln., beleefde in 1907 een zestienden (geïllustreerden) druk. Hoe onwaardig het gedrag van de hoofdpersoon was, toonde later R. Fruin aan in zijne aanteekeningen op de uitgaaf van Droste's *Geheugchenis* II bl. 407-420 en in zijn opstel „Het proces van Buat" in zijne „Verspreide Geschriften" IV bl. 261-304. Zie ook M. G. Wildeman, *Elisabeth Musch. Geschiedkundige aanteekeningen*, Amersfoort 1896.

De lotgevallen van Klaasje Zevenster, Amst. 1865-66 V dln. werd in 1903 voor de elfde maal gedrukt en door Adolf Glaser, maar bekortend en gewijzigd, vertaald als *Hänschen Siebenstern*, Braunschweig 1867 II dln., en in het Fransch door L. Paul Delinotte, „*Aventures de Nicolette Septétoiles*. Scènes de la vie néerlandaise, racontées d'après J. van Lennep," Paris 1878, eveneens bekortend.

Over den gewaanden historischen ondergrond van Klaasje's geschiedenis en over Van Lennep's meerdere of mindere oorspronkelijkheid zie men J. W. Muller, *Verwanten van Klaasje Zevenster* in „Taal en Letteren" 1906 bl. 321-340.

Eene critiek er van gaf H. J. Schimmel, *Een Nederlandsche Zedenroman*, in De Gids XXX (1866) III, bl. 511-527.

Het schotschrift door Busken Huet ertegen uitgegeven onder den titel *Ernst of Kortswijl ?*, Amst. 1866, was vooraf verschenen in de „Dietsche Warande" VII (1866) bl. 469-491, terwijl aldaar, bl. 586-597, ook Pauwels Foreestier (d. i. J. A. Alberdingk Thijm) er, wegens de voor hem aanstootelijke bordeelscène, ongunstig over oordeelde. Daarentegen werd Busken Huet in verschillende brochures afdoende bestreden : door Henry van Meerbeke (d. i. M. W. van der Aa) „Nog iets over Klaasje Zevenster. Een woord van verzet tegen de kritiek van den heer Busken Huet", Amst. 1866, en vooral door H. J. Polak, „De Heer C. Busken Huet en Klaasje Zevenster", Leiden 1866.

„Een schandelijk boek" werd Van Lennep's roman genoemd door A. van Brussel, onder welken schuilnaam Mr. Antoine Adolphe Thierry Visscher destijds (tot zijn dood in 1881) het weekblad „Asmodee" redigeerde.

Voor Johannes ter Gouw zie men M. F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, 2 dr. Amst. 1910 II dln. passim. Ergdenkende lichtgeloovigheid heeft J. Prinsen JLz. verleid, in zijne levensbeschrijving van H. D. J. van Schevichaven (in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1919 bl. 48) de lastering te herhalen in plaats van

die uitdrukkelijk tegen te spreken, dat Van Lennep en Ter Gouw van „The history of signboards" van Jacob Larwood (d. i. H. D. J. van Schevichaven) London 1866 in hunne „Uithangteekens" een ruim gebruik zouden hebben gemaakt, „zonder dit ooit te noemen". De waarheid is, dat zij in „Uithangteekens" I bl. 4 eene geheele bladzijde vol lof aan dit werk wijden, het hun voorbeeld noemen, dat zij in wat anderen vorm in het Nederlandsch navolgen, en het ontelbare malen citeeren. Prijzen op losse gronden kan er nog mee door, maar kwaadspreken zonder behoorlijk onderzoek is onverdraaglijk.

Voor de vele geschriften over Robert Fruin, den grootmeester op het gebied der geschiedwetenschap in dezen tijd, noem ik alleen P. J. Blok, Levensbericht in het „Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen" (met bibliographisch overzicht van L. D. Petit), Amst. 1900, en P. L. Muller in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1900.

Voor Willem Hofdijk zie men boven, bl. 255 vlg.

Voor Hendrik Jan Schimmel zie men boven, bl. 260. Van zijne *Volledige Romantische Werken* verscheen eene nieuwe uitgaaf Schiedam 1892-95 XIX dln., nadat de meeste romans vier of vijf drukken hadden beleefd. De roman *De Kapitein van de Lijfgarde* (1888) werd vertaald in het Engelsch : „The lifeguardsman. A tale of the English Revolution adapted from Schimmel's De Kapitein van de Lijfgarde", London 1896.

Het leven van Jan Christiaan Kindermann beschreef J. P. de Keyser in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned.-Letterkunde te Leiden", 1877.

Van Elisa van Calcar-Schiötling werd het leven beschreven door J. A. Wolters in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1905. Van haar roman *Een star in den nacht* gaf H. J. Schimmel eene beoordeeling in De Gids XXI (1857) II bl. 237 vlgg.

Van G. D. J. Schotel kan men het leven beschreven vinden door W. N. du Rieu in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1893.

Voor Lodewijk Mulder zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren,* II (1888) bl. 291-324, met bibliographie, en Johan Gram in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1907.

Voor Arnold Ising zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 276 vlg., die aldaar, bl. 282-285, ook handelt over Evert Masdorp, wiens leven beschreven werd door W. J. Hofdijk in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1874.

Van Petrus Abraham Samuel van Limburg Brouwer werd het leven beschreven door C. Vosmaer in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1875. Zie over hem ook H. Kern, *P. A. S. van Limburg Brouwer,* in „De Ned. Spectator" 1873 bl. 59 vlg., Joh. C. Zimmerman in De Gids 1873 I bl. 500 vlgg. en Jan ten Brink *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren,* III (1889), bl. 278 vlg. Van zijn roman *Akbar,* 's-Grav. 1872, verscheen een achtste druk te 's-Gravenhage in 1912, eene Hoogduitsche vertaling van Lina Schneider en ook eene Deensche en eene Engelsche vertaling.

Voor Mevr. Bosboom-Toussaint zie men boven, bl. 246-248. Van haar *Graaf Pepoli*, 't eerst ten deele in „De Tijdspiegel" van 1860 en vervolgens in boekvorm, Arnhem 1860, verschenen, gaf Joh. C. Zimmerman eene beoordeeling, *Fictie en Historie*, in De Gids XXIV (1860), II bl. 680-700.

Aan de novelle *De verovering van Hoey* heeft Mevr. Bosboom-Toussaint ten gevolge van de critische samenwerking met Potgieter en Busken Huet van het eind van 1864 tot de lente van 1866 zwaar en verdrietig moeten arbeiden. Aandoenlijk is het, bij Johs. Dyserinck, *A. L. G. Bosboom-Toussaint*, 's-Grav. 1911 bl. 183-188, te lezen, hoe die beide critici met hunne eigenwijze betweterij de arme Mevr. Bosboom-Toussaint hebben geplaagd en „diep melancholiek" gemaakt, zooals zij schreef. En de indruk daarvan was, schoon Dyserinck door zijne bewondering van de critische talenten der beide tuchtmeesters er als „advocatus diaboli" optreedt, zóó sterk, dat ik er slechts door bevestigd werd in mijne, ook reeds door andere gelijksoortige feiten gevormde, overtuiging aangaande den ontmoedigenden invloed, door de Gids-redactie op onze litteratuur in de negentiende eeuw geoefend. Sinds wij door de uitgave van brieven wat meer in de gelegenheid zijn, achter de schermen te zien, moeten wij op die critiek wel een anderen blik krijgen, dan men vroeger had en menigeen nog heeft.

De Delftsche Wonderdokter, Amst. 1870 III dln., werd door M. Karstens in het Hoogduitsch vertaald en te Hamburg 1880 uitgegeven met eene inleiding over de schrijfster door J. J. van Oosterzee.

XXIII. Zedenroman en Novelle.

Voor het onderscheid, dat Mevr. Bosboom-Toussaint zelve maakte tusschen hare beide soorten van romans, zie men Johs. Dyserinck *A. L. G. Bosboom-Toussaint*, 's-Grav. 1911 bl. 205.

Haar roman *Majoor Frans*, het eerst verschenen in „Nederland" 1875 en in hetzelfde jaar ook afzonderlijk gedrukt te Amst. met illustraties van Charles Rochussen, werd verkort in het Fransch vertaald door Albert Réville en eerst in de „Revue des Deux Mondes" van 1875 en kort daarop ook afzonderlijk uitg. als „Le Major Frans. Scènes de la vie néerlandaise", Paris 1875. Naar die vertaling is de roman ook in het Engelsch overgebracht door Samuel E. Eastman en gedrukt in het Amerikaansche tijdschrift „Granitz Monthly". Eene volledige Engelsche vertaling door James Akeroyd zag te Londen in 1885 het licht. Eene Duitsche vertaling gaf Stephen Born te Leipzig uit, eene Zweedsche M. A. Goldschmidt te Stockholm in 1883. Naar de Duitsche vertaling werd de roman ook in het Russisch overgebracht en opgenomen in het weekblad „Nowy Roesky Bazar".

De inhoud van „Majoor Frans" is zelfs (ook in Amerika) op een film vertoond, waarvan men afbeeldingen besproken vindt door Henri Borel in „Eigen Haard" XLII (1916) bl. 1006-1010.

Voor *Langs een Omweg*, 't eerst in De Gids van 1877 en daarna afzonderlijk te 's-Grav. 1879 gedrukt, zie men W. P. C. Knuttel in het week-

blad „De Amsterdammer" 1882 No. 285 en verder zie men voor Mevr. Bosboom-Toussaint boven, bl. 246-248 en 264.

Voor Hendrik Jan Schimmel zie men boven, bl. 260 en 263, en voor zijn roman *Verzoend* Jan ten Brink in „Nederland" 1882, ook in zijn „Nieuwe romans", Haarlem 1893.

Van Jan Pieter de Keyser werd het leven beschreven door A. H. van der Hoeve in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1878.

Voor Jer. de Vries zie men E. D. Pijzel, *Persoonlijke herinneringen,* in „Eigen Haard" XLI (1915) bl. 361-363.

Voor Dorothea Petronella Bohn-Beets zie men de voorrede ter gedachtenis door haar broeder Nicolaas Beets bij den tweeden druk (1871) van haar roman *Onze buurt,* die in 1884 nog een vierden druk beleefde.

De roman *Lief en leed uit eene kleine wereld* van Christine Muller, d. i. E. C. W. van Walree-Gobée, werd in het Engelsch vertaald als „The burgomaster's family or well and woe in a little world. From the Dutch by J. Shaw Lefevre", London 1873.

Voor Lodewijk Mulder zie men boven, bl. 263.

Van Mark Prager Lindo werd het leven geschetst door Lodewijk Mulder vóór het eerste deel der „Kompleete Werken van den ouden heer Smits", 's-Grav. 1877-79 V dln. (3 dr. Schiedam 1886). Verder zie men over hem Jan ten Brink *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* II (1888) bl. 260-290, met bibliographie.

Voor Arnold Ising zie men boven, bl. 263.

Voor Gerard Keller zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren,* III (1889) bl. 38-69, met bibliographie, en Johan Gram in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1899.

Van zijn werk *Een zomer in het Noorden,* Arnhem 1860-61 II dln., gaf E. J. Potgieter eene beoordeeling in De Gids XXVII (1863) bl. 527 vlgg., herdrukt in zijne „Kritische Studiën" III bl. 329-343.

Van zijn roman *Van Huis,* Arnhem 1867 III dln., heeft men o.a. eene beoordeeling door J. van Loenen Martinet in de „Vaderl. Letteroefeningen" 1868 bl. 177-191. Deze roman is vertaald door Adolf Glaser, „In der Fremde. Dem Holländischen des Gerard Keller nacherzählt", Braunschweig 1868 II dln.

Ook vertaalde A. Glaser nog „Drei Novellen von Gerard Keller", Leipzig z.j., n.l. „Uit onze dagen", „Overkompleet" en „Hoe zij gebruikt worden", en later werd door Glaser ook nog „Achter de glazen deuren" vertaald als „Hinter den Glasthüren", opgenomen in „Auf der Höhe", van Sacher Masoch.

Keller's roman *Het huisgezin van den praeceptor* (1858) werd door A. Glaser vertaald als „Das Haus des Schulmeisters", Braunschweig 1876.

Voor zijne sociale romans en die van anderen, b.v. Cremer, zie men C. G. N. de Vooys, *De sociale roman en de sociale novelle in het midden der negentiende eeuw,* Gron. 1912.

Van Johan Gram werd het leven beschreven door Th. Morren in de

„Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1915, bl. 221-258, met zeer uitvoerige bibliographie. Van zijne „Romans en Novellen" verscheen eene nieuwe goedkoope uitgaaf Leiden 1901-2.

Voor den eersten van deze verzameling, *De familie Schaffels*, schreef Jan ten Brink eene inleiding over den schrijver.

Van Jan ten Brink werd eene uitvoerige biographie (met bibliographie) geschreven door F. Smit Kleine en als bijlage opgenomen in Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 446-484.

Na meermalen herdrukt te zijn, werden zijne „Romantische Werken" verzameld uitgegeven te Leiden 1885-86 in XIII dln en daarna nog eens in 1893 in XI dln, doch nadien gaf Jan ten Brink nog enkele litteraarhistorische novellen uit.

Zijn bundel *Oost-Indische Dames en Heeren*, Arnhem 1866 II dln., werd in Fransche vertaling van E. Boetzel opgenomen in het „Journal de Paris", 1867, en het „Journal de Genève", 1868. Eene Duitsche vertaling er van gaf Wilhelm Berg (d. i. Lina Schneider), „Ost-indische Damen und Herren", Leipzig 1868 IV dln. Zij gaf ook eene Duitsche vertaling van *Het vuur dat niet wordt uitgebluscht* (Arnhem 1868), dat ook in het Zweedsch werd vertaald door Mathilda Langlet, „En Eld som aldrig slocknar", Stockholm 1880. *De Schoonzoon van Mevrouw de Roggeveen*, Amst. 1871-73 II dln., werd als „Der Schwiegersohn der Frau von Roggeveen", Braunschweig 1876 II dln., vertaald door Adolf Glaser.

Voor Jacob Jan Cremer zie men:

Arnold Ising, Levensbericht van J. J. Cremer in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1880, bl. 117 vlgg.;

Gerard Keller, *Jacob Jan Cremer*, in De Gids 1881 IV bl. 224 vlgg.;

H. de Veer, *Jacob Jan Cremer*, in „Mannen van beteekenis in onze dagen" XII (Haarlem 1881), bl. 1 vlgg., en

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren*, II (1888) bl. 459-505, met bibliographie.

Zijn geboortehuis te Arnhem is nu kenbaar door een borstbeeld van hem in den gevel.

Na meermalen herdrukt te zijn werden Cremer's romans en novellen door hem zelf verzameld uitgegeven als zijne „Romantische Werken", Leiden 1877-81 XIV dln., herdrukt Leiden 1887-96 XII dln. Daarin zijn ook opgenomen zijne *Gedichten*, die het eerst verzameld uitkwamen Amst. 1877, ook Arnhem-Nijm. 1883.

Van zijne eerste novellenbundels gaf E. J. Potgieter eene mingunstige beoordeeling in De Gids XXVI (1862) I bl. 612-624.

Van zijn *Daniël Sils*, Arnhem 1856, gaf H. J. Schimmel eene beoordeeling in De Gids XXI (1857) I bl. 302 vlgg.

Zijn *Anna Rooze* (1868) werd beoordeeld door P. J. Cosijn in de „Vaderl. Letteroefeningen" 1868 bl. 529-535, door Joh. Kneppelhout. „Eene jonge juffrouw in eene delicate positie", Leiden 1870, en door Simon Gorter in diens „Letterkundige Studiën" I bl. 175 vlgg.

Zijn *Dokter Helmond en zijne vrouw* (1870) werd door Adolf Glaser vertaald als „Doctor Helmond und seine Frau", Braunschweig 1872 II dln., zijn *Hanna de Freule* (1873) als „Die Arbeiterprinzessin", Braunschweig 1875 II dln., en zijn *Tooneelspelers* (1875) als „Von der Bretterwelt, Braunschweig. Voor *Hanna de Freule* zie men Aart Admiraal in „Nederland" 1873 II bl. 182 vlgg.

Voor Cornelis Eliza van Koetsveld zie men boven, bl. 239 vlg.

Voor Hendrik de Veer zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren*, III (1889) bl. 1-37, met bibliographie; Johanna de Veer, in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1895, en een *In Memoriam* van G. van Gorkom in het „Nieuws van den Dag" van 15 Dec. 1890, waarvan hij hoofdredacteur was geweest van 1871 tot zijn dood in 1890.

Over zijn werk *Van gelijke bewegingen als gij* zie men E. J. Potgieter in De Gids XXV (1861) I bl. 589-612, herdrukt in zijne „Kritische Studiën", III bl. 230-265.

De Trou-ringh voor 't Jonge Holland, Leiden 1868, werd in 1872 nog met een tweede deel vermeerderd. Van beide deelen waren verschillende hoofdstukken vooraf reeds in het tijdschrift „Los en Vast" verschenen. In 1891 zag reeds een vijfde druk van „De Trou-ringh" het licht. Zie over dit werk ook in verband tot „Monsieur, Madame et Bébé" van Gustave Droz, J. te Winkel in „Vaderl. Letteroefeningen" 1869 bl. 294-301.

Van Martinus Wilhelmus van der Aa kan men eene levensschets vinden door F. A. van den Heuvel in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1907.

Van A. H. van der Hoeve werd het leven beschreven door C. J. van Bemmel Suyck in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1899, en van Johannes Hoek door P. P. C. Hoek aldaar, 1894.

Voor Allard Pierson zie men o.a.:

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889), bl. 312-315;

A. Verwey, *Bij den dood van Allard Pierson* in „Tweemaandelijksch tijdschrift", II 4 bl. 327 vlgg.;

B. H. C. K. van der Wijck, *Allard Pierson*, Haarlem 1898;

C. G. N. de Vooys, *Allard Pierson's Verspreide geschriften* in „De Beweging", V 2 bl. 40 vlgg. en 158 vlgg., en vooral

S. A. Naber, *Allard Pierson herdacht*, Amst. 1897.

Zijn *Intimis*, dat kan gelden als een soort van biographie voor zijn leven te Leuven van 1854 tot 1857, beleefde in 1881 een vijfden druk.

Voor Betsy Perk zie men C. Busken Huet „Litterarische Fantasiën" XVI.

Mina Kruseman gaf in *Mijn leven*, Dordrecht 1877 III dln., niet alleen eene reeks van aan haar gerichte brieven, maar ook een soort van, zij 't ook niet geheel betrouwbare, autobiographie. Over haar zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 338-343, en S. Kalff, *Iets over Mina Kruseman* in „Vragen van den Dag" XXXIV (1919) bl. 670-686.

Voor Elisa van Calcar-Schiötling zie men boven, bl. 263.

XXIV. Eduard Douwes Dekker of Multatuli.

Voor de verschillende uitgaven van Multatuli's geschriften is te verwijzen naar de uitvoerige *Bibliographie van Multatuli's werken*, door L. D. Petit achter A. S. Kok's *Multatuliana*, Baarn 1903. Hier kan er slechts het voornaamste van worden aangeteekend, en wel in de eerste plaats de :

Verzamelde Werken van Multatuli, Amst. 1888-89 X dln., uitgegeven door zijne weduwe en reeds in 1891-92 herdrukt.

Van de *Max Havelaar* (reeds Amst. 1891 voor de negende maal gedrukt en later nog meermalen, b.v. in 1920 met inleiding van J. Prinsen J.Lz.) werd eene Engelsche vertaling uitg. te Londen 1868 en eene Fransche vertaling (door A. J. Nieuwenhuis en Henri Crisafulli) te Rotterdam 1876. In Duitsche vertaling van Wilhelm Spohr verschenen de Werken van Multatuli in 1899. Het *Gebed van den Onwetende* werd door Herman van Duyse vertaald als „La Prière de l'Athée", Gand 1868.

Op de *Ideën* van Multatuli gaf J. J. van Laar een Register, Rott. 1886, en C. A. Wienecke Registers, Amst. 1902, en uit de „Ideën" werd *De geschiedenis van Woutertje Pieterse* uitgelicht en afzonderlijk uitg. Amst. 1890 II dln. (ook Amst. 1910) en nog eens door Mevr. J. van den Bergh van Eysinga, Amst. 1920 II dln., en in 't Engelsch vertaald als „Walter Pieterse" door H. Evans, New-York 1904.

Eene „Bloemlezing uit de Werken van Multatuli door Heloïse" zag het licht Amst. 1865 (ook 1880), en eene „Multatuli-Bloemlezing", door J. B. Meerkerk, Amst. 1920. Zelfs is er eene Bloemlezing uit Multatuli's werken in het Russisch verschenen en in 1920 ook eene in het Javaansch.

Voor zijn tooneelstuk *Vorstenschool* zie men beneden op Hoofdstuk XXIX.

Van veel belang voor de studie van zijn persoon zijn ook de *Brieven van Multatuli.* Bijdrage tot de kennis van zijn leven. Gerangschikt en toegelicht door Mevr. Douwes Dekker geb. Hamminck Schepel", Amst. 1890-93 VIII dln. Deze werden later nog aangevuld door „Briefwisseling tusschen Multatuli en S. E. W. Roorda van Eysinga", Amst. 1907.

Van het groot aantal geschriften over Multatuli kan hier slechts het voornaamste worden opgenomen. Die, welke vóór 1892 verschenen, kan men vrij volledig vermeld vinden in *Ter gedachtenis van Multatuli* 1887 — 19 Febr. — 1892. Uitg. door de Vereen. „De Dageraad", Amst. 1892. Daaruit en uit de later verschenen geschriften zijn vooral, in chronologische volgorde, te vermelden :

P. J. Veth, over den Max Havelaar in De Gids van 1860 ;

(Aart Admiraal), *Ideeën over Multatuli,* Dordrecht 1862 ;

Regtsgeding gevoerd te Amsterdam over de uitgave van de Max Havelaar, 's-Grav. 1862, en in verband daarmee : J. van Lennep, *Brief aan E. Douwes Dekker,* Amst. 1862, en M. F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep,* 2 dr. Amst. 1910 II bl. 154-192 ;

A. B. Cohen Stuart, *Multatuli en Jocrisse,* Leiden 1874 ;

C. Vosmaer, „*Een Zaaier.* Studiën over Multatuli's werken", Amst. 1874 (2 dr. 1884);

J. van Vloten, „*Onkruid onder de tarwe.* Letterkundige Studie", Haarlem 1875 (3 dr. 1878);

H. M. Andel, *Een onkruidzaaier,* Purmerend 1883;

P. H. Ritter, *Multatuli,* in „Eigen Haard", 1887 bl. 114;

H. J. Polak, *Multatuli,* in zijne „Studiën", Zutphen 1888, bl. 242-331;

H. de Veer, *Multatuli,* in „Mannen van beteekenis in onze dagen" XIX, Haarlem 1888 bl. 131 vlgg.;

Th. Swart Abrahamsz, *Eduard Douwes Dekker. Eene ziektegeschiedenis,* 't eerst in De Gids van Juli 1888, bl. 1 vlgg., daarna oòk afzonderlijk, Amst. 1888;

(Mary Anderson), *Multatuliwespen,* Amst. 1888, en *Uit Multatuli's leven,* Amst. 1902;

J. H. Hooijer, *Millioenen-studiën herlezen. Een blik op Douwes Dekker,* in De Gids 1889 I bl. 1 vlgg.;

J. Versluys, *Een en ander over Multatuli,* Amst. 1889;

L. G. Gerhard, *Multatuli. Eene stem uit Indië,* Amst. 1889;

C. Busken Huet, *Multatuli* in Jan ten Brink's *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 398-445 met uittreksels uit een dagboek van Multatuli van 1851. Zie ook Litterarische Fantasiën XXII;

A. J. (d.i. K. J. L. Alberdingk Thijm) in „Nederland" 1891 I bl. 125-166 en 320-370 en ook afzonderlijk, Bussum 1891;

P. F. Th. van Hoogstraten in zijne „Studiën en Kritieken" II (1891) bl. 50-79, III (1896), bl. 7-300;

L. van Keymeulen in de „Revue des Deux Mondes" van April 1892;

R. A. van Sandick, *Lief en Leed uit Bantam,* Zutphen 1892;

E. B. Kielstra, *Bantam en de Max Havelaar,* in „De Tijdspiegel", 1893, bl. 377-390;

G. Jonckbloet, *Multatuli,* in zijn „Uit Nederland en Insulinde", Amst. 1893, bl. 226-231, en *Multatuli,* Amst. 1894;

H. C. Douwes Dekker. *Het vonnis van G. Jonckbloet over Multatuli herzien,* 's-Grav. 1895;

Tine, Brieven van Mevr. E. H. Douwes Dekker-Van Wijnbergen aan Mej. Steph. Etzeroth, later Mevr. Omboni. Met een schrijven van de laatste en enkele aant. door J. Pée, 's-Grav. 1895;

J. B. Meerkerk, *E. Douwes Dekker (Multatuli),* Gron. 1900, 2 dr. Gron. 1912;

C. Th. van Deventer, *Uit Multatuli's dienstjaren* in De Gids 1901 III;

R. Ch. d'Ablaing van Giessenburg, *Persoonlijke herinneringen en omgang met Multatuli,* Amst. 1904;

J. Prinsen J.Lzn., *Multatuli en de Romantiek,* Rott. 1909;

M. van Geuns, *Multatuli en het sentimenteele in onze koloniale politiek,* in „Onze Eeuw", 1909 II;

C. G. N. de Vooys, „De invloed van Multatuli's letterkundig werk op

oude en jonge tijdgenooten" in de „Handelingen van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1910 bl. 25 vlgg. ;

P. M. L. de Bruyn Prince, „Officiëele bescheiden betreffende de dienst van Multatuli als Oost-Indies ambtenaar", Amst. 1910 ;

Sietske (Abrahamsz), *Multatuli-herinneringen*, in „Nederland", 1910 II bl. 73 vlgg. ;

P. M. Westra, „Over Multatuli als Auteur en in het bijzonder als navolger van Alphonse Karr", Amersfoort (1910) ;

P. Geyl, *Multatuli en Van Lennep* in „Onze Eeuw", 1912 III ;

W. H. W. de Kock, *Waarom de Max Havelaar geschreven werd* in „De Tijdspiegel", 1913 III bl. 121 vlgg. ;

H. J. Busé, *Multatuli's Sneeker correspondentie*, 1868-1869, in „De Vrije Fries", XXIV (1916), bl. 88-142 ;

Mevr. J. van den Bergh van Eysinga-Elias, *Multatuli-studie*, Amst. 1920 ;

H. Padberg, *Multatuli, de Mensch, de Denker, de Literator*, Nijm. Antw. 1920 ;

J. de Gruyter. *Het Leven en de Werken van Eduard Douwes Dekker* (*Multatuli*), Amst. 1920 II dln. ;

S. Kalff, *Multatuli en Duymaer van Twist*, in „Elsevier's Maandschrift", XXX 3 (Maart 1920) bl. 167-175.

In Februari en bepaaldelijk 2 Maart 1920 kwamen vereerders van Multatuli bijeen in het American-Hotel te Amsterdam om zijn honderdsten verjaardag te vieren, terwijl in eene der zalen van het Stedelijk Museum te Amsterdam eene Multatuli-tentoonstelling werd gehouden en de „Max Havelaar", (door C. Benima, vroeger reeds door J. Baak en A. A. van der Stempel) tot tooneelstuk verwerkt, werd vertoond. Naar aanleiding van deze herdenking verscheen er ook een overzicht van zijne oppervlakkige wijsbegeerte en godsdienstbeschouwing onder den titel „Multatuli als denker en dichter. Een keur uit zijn werken met een inleiding van Mevr. J. van den Bergh van Eysinga-Elias", Amst. 1919.

Van Wolter Robert baron van Hoëvell, den voorganger van Multatuli als kampvechter voor den Javaan, kwamen de *Parlementaire redevoeringen*, Zaltbommel 1862-65 IV dln., uit, terwijl de door hem onder den titel *Uit het Indische leven*, Amst. 1860, verzamelde schetsen in 1868 door Lina Schneider vertaald werden als „Aus dem indischen Leben".

Zijn leven beschreef G. H. van Soest in „Mannen van beteekenis in onze dagen", X, (Haarlem 1879).

Van A. J. Duymaer van Twist, den gouverneur-generaal van Ned. Indië in den tijd van Multatuli's ontslag als assistent-resident, werd het leven beschreven door P. A. van der Lith in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1891. Ook voor de Havelaars-zaak is die levensbeschrijving van beteekenis.

XXV. De Vlaamsche beweging en de Vlaamsche poëzie.

De algemeene litteratuur voor dit en de beide volgende hoofdstukken

vindt men boven, bl. 248 vlg., en bovendien zie men Willem Rogghé. *Gedenkbladen*, met inleiding van Max Rooses, Gent 1898, en Th. Coopman en Jan Broeckaert, *Bibliographie van den Vlaamschen Taalstrijd*, ook Deel III-VIII.

Voor Ferdinand Augustijn Snellaert zie men boven, bl. 249.

Voor het eerste Ned. taal- en letterkundig Congres te Gent in 1849 zie men de „Handelingen", Gent 1850, en daarin in 't bijzonder bl. 39-55 de redevoering van D. Sleeckx over de Vlaamsche beweging en de strekking der Nederduitsche letterkunde. Voor dit en de andere daarop volgende congressen zie men, behalve de „Handelingen", Max Rooses, *De Ned. taalcongressen* in het „Nederduitsch tijdschrift", Brussel 1867, en vooral Paul Fredericq, *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche beweging* in „Vlaamsch België sedert 1830" II (Gent 1906) bl. 46-56, III (1908) bl. 71-74.

Voor Matthias de Vries zie men beneden op Hoofdstuk XXXI.

Van Lambert Allard te Winkel werd het leven beschreven door W. G. Brill in het „Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen", 1868 bl. 35 vlgg., en door J. A. van Dijk in het „Jaarboek van het Lager Onderwijs", 1869 bl. 197 vlgg.;

Voor de geschiedenis van het *Woordenboek der Nederlandsche taal* en het ontwerpen eener voor Noord- en Zuid-Nederland gemeenschappelijke spelling zie men de „Handelingen van het Derde tot het Achtste Ned. taal- en letterkundig congres" (1852-1865) en M. de Vries, Inleiding op het eerste deel van het *Woordenboek der Ned. taal*, 's-Grav.-Leiden 1882.

Voor J. F. J. Heremans zie men *In Memoriam J. F. J. Heremans*, Gent 1884: eene verzameling gedenkschriften van verschillenden bij zijn dood; Klaus Groth, *Professor Heremans* in „Die Gegenwart", Berlin 7 Febr. 1885, en eene levensbeschrijving door L. Roersch in „Annuaire de 'lAcad. Royale de Belgique", Brux. 1886 p. 229-256.

Voor C. P. Serrure zie men boven, bl. 249.

Van Jules baron de Saint-Genois gaf P. de Decker eene „notice biographique" in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique", Brux. 1869, p. 147 vlgg. Jules de Saint-Genois, die aanvankelijk alleen Fransch had geschreven, gaf in 1845 ook een Nederlandschen roman uit, getiteld: „Anna. Historisch tafereel uit de Vlaamsche geschiedenis tijdens Marja van Bourgonje (1477)".

Voor het Willemsfonds zie men Julius Vuylsteke, *De twintig eerste jaren van het Willemsfonds*, Gent 1872. Voor de latere jaren zie men de „Jaarboeken van het Willemsfonds".

Voor het studentengenootschap te Gent „'t Zal wel gaan" zie men Julius Vuylsteke, „*De eerste jaren van 't Zal wel gaan*", in den Gentschen studentenalmanak voor 1885, bl. 6-33, ook in zijne „Verzamelde prozaschriften" (1887-88) III bl. 24-53 en Paul Fredericq, *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche beweging*, II bl. 77-79. Paul Fredericq gaf ook met inleiding eene „Bloemlezing uit de eerste 43 bundels der Studenten-Almanakken van 't Zal wel gaan, Gent 1903, uit.

Voor de drie genoemde taalwetten zie men, behalve het aangehaalde

werk van Paul Fredericq, ook A. Prayon-Van Zuylen, *De Belgische taalwetten*, Gent 1892.

Van Edward Coremans werd het leven beschreven door Gustaaf Segers in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", 1911, bl. 339-398.

Voor Jan de Laet zie men boven, bl. 252, en voor Prudens van Duyse boven, bl. 222.

Voor Johan Michiel Dautzenberg is, behalve naar algemeene werken over letterkunde, te verwijzen naar zijne *Verspreide en Nagelaten Gedichten*, Brussel 1869, uitg. door zijn schoonzoon Frans de Cort, naar L. Schols, Levensschets van J. M. Dautzenberg in „Publications de la société hist. et arch. de Limbourg", Maestricht 1869, VI p. 568 vlgg., en naar A. Sauwen, Levensbericht van Dautzenberg in de „Bloemlezing uit zijne werken", 1908.

Voor Jan van Beers zie men :

H. J. Schimmel, *Gevoelspoëzy* (over de „Levensbeelden" van Jan van Beers) in De Gids XXIII (1859) I bl. 434 vlgg. ;

Max Rooses in zijn „Schetsenboek", Gent 1877, zijn „Derde Schetsenboek", Haarlem 1886 en in De Gids 1888 IV bl. 1 vlgg. ;

Louis Franck, *Jan van Beers*, Een levensschets, in „De Vlaamsche Kunstbode", Antw. 1885, bl. 419-437 ;

James, in „Belfort", 1888 bl. 213-231 ;

Pol. de Mont, *Jan van Beers* in „Mannen van beteekenis in onze dagen" XX (Haarlem) 1889, bl. 73 vlgg., samen met de levensbeschrijvingen van Conscience en Benoit herdrukt onder den titel *Drie groote Vlamingen*, Brussel, z.j. ;

J. Stecher, *Notice sur Jean van Beers* in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique" 1890 p. 355-430 ;

Wazenaar (d. i. Amand de Vos), *Prijskamp en Academie*, Gent 1887, en *Keerzijde van Van Beers' Rijzende blâren*, Lokeren 1888 ;

Omer Wattez, *Jan van Beers' Rijzende blâren en de Critiek*, Gent 1889, en

D. Claes, *Eenige onuitgegeven gedichten van J. van Beers*, in de „Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie", 1905, bl. 835-900.

In den verzamelbundel *Jan van Beers' Gedichten*, Amst. z.j., werden de „Jongelingsdroomen" voor de achtste, „Levensbeelden" voor de vierde en „Gevoel en Leven" voor de derde maal gedrukt. Eene volksuitgaaf, die ook de „Rijzende blâren" van 1884 bevat, zag te Gent-Rott. 1885 II dln. het licht.

Toen 9 Sept. 1860 het standbeeld van Jacob van Maerlant te Damme was onthuld, gaf K. Versnaeyen *Beschrijving der Maerlant's feesten*, Brugge 1860, uit.

Over Jan Baptist van Rijswijk zie men Max Rooses, *Jan van Rijswijk. Dichter, dagbladschrijver en volksredenaar* in De Gids van April 1884, ook opgenomen in zijn „Derde Schetsenboek", Haarlem 1886, bl. 37-123, en in de *Werken van Jan van Rijswijk*, 1884-96, III dln., uitgegeven door zijn zoon, den Antwerpschen burgemeester Jan van Rijswijk, beroemd als welsprekend redenaar.

Voor Peter Benoit zie men :

Pol. de Mont, *Peter Benoit* in „Mannen van beteekenis in onze dagen", XXIII, Haarlem 1892 ;

Georges Eekhoud, *Peter Benoit. Sa vie, son esthétique, son enseignement, son oeuvre,* Brux. 1897 ;

C. Stoffels, *Peter Benoit,* Antw. 1900 ;

Maurits Sabbe, *Peter Benoit en het Vlaamsche Volkslied* in „Volkskunde" 1900-1901 ;

Julius Sabbe, *In Memoriam Peter Benoit. Zijn leven, zijne werken en zijne beteekenis,* Antw. 1902, met eene „Proeve van Bibliographie" door Marten Rudelsheim, daar Benoit ook meermalen in tijdschriften voortreffelijk over de Vlaamsche muziek heeft geschreven ;

Jan Blockx, Levensbeschrijving van P. Benoit in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique", Brux. 1904 p. 85 vlgg.

Van Jan Geeraard Dodd werd het leven beschreven door Th. Coopman in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", 1890, bl. 69-100.

XXVI. Het Vlaamsche proza en het Vlaamsch tooneel.

Voor de algemeene litteratuur zie men boven, bl. 248 vlg. en 271.

Voor Conscience zie men boven, bl. 251 vlg.

Eene levensschets van A. C. van der Cruyssen vindt men in „Vlaamsch en Vrij" van 30 Oct. 1895.

Voor Mevr. Courtmans-Berchmans zie men boven, bl. 249.

Voor Jan Lambert Domien Sleeckx zie men o.a. :

Frans van Cuyck, *Sleeckx als romanschrijver* in „De Ned. Dicht- en Kunsthalle" VII (1884) bl. 185-196, en 213-223 ;

Max Rooses, in De Gids van April 1887, herdrukt in „Letterkundige Studiën", Gent 1894 bl. 1-26 ;

J. Stinissen, *Domien Sleeckx* in het „Tijdschrift van het Willemsfonds" van Nov.-Dec. 1901 ;

F. van Veerdeghem in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1902, met bibliographie ;

Gustaaf Segers, *Sleeckx* 1818-1901, in „De Tijdspiegel" 1902 ;

Paul Fredericq, Levensschets in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique", Brux. 1903, p. 149 vlgg., 1904 p. 47 vlgg. ;

Sleeckx' *Volledige Werken,* Gent 1877-85 XVII dln., bevatten nog niet alles, wat hij schreef, b.v. niet zijn laatsten roman, *Vesalius in Spanje* van 1895 en zijne nagelaten *Indrukken en Ervaringen,* Gent 1902.

Van Jan Renier Snieders werd het leven beschreven door zijn broeder August Snieders in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", 1889 bl. 58-80. Voor zijn roman *Bij de Boeren* zie men Max Rooses, *Een katholieke tendenz-roman* in diens „Derde Schetsenboek", Haarlem 1886 bl. 215-224, en voor zijn roman *De Scheereslijper* (Turnhout 1881) van denzelfden aldaar

bl. 306-316: *Een ultramontaansche historische roman*, 't eerst gedrukt in ‚Ned. Dicht- en Kunsthalle" VI bl. 290 vlgg.

Voor August Snieders zie men Gustaaf Segers in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche-Academie", 1906 bl. 247-304.

Voor Frans de Potter zie men A. V. Bultynck, „Verslag over de feestelijke betooging ter eere van Fr. de Potter en H. Claeys op 22 Nov. 1886, Gent 1887; Alfons Siffer in het „Belfort", Antw. 1894, en Jan Broeckaert in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", 1906 bl. 121-188.

Voor Anton Bergmann zie men Max Rooses in „Ned. Museum", 1874, herdrukt in „Schetsenboek", Gent 1877 bl. 248-253; J. F. J. Heremans, Levensschets van Tony Bergmann, als inleiding op den door hem verzamelden bundel *Verspreide schetsen en verhalen door Tony*, Gent 1875, en verder J. A. Sillem in De Gids, 1875 bl. 393-397; Paul Fredericq, *Tony* in den Gentschen Studenten-almanak voor 1880, bl. 61-86 en A. W. Stellwagen, *Mr. Tony Bergmann*, Haarlem, 1883.

Namens het genootschap „De taal is gansch het volk" sprak J. F. J. Heremans 7 Mei 1875 op het graf van Rosalie Loveling de lijkrede uit, gedrukt in het tijdschrift „De Eendracht". Voor hare zuster Virginie Loveling zie men o.a. A. de Cock, *Virginie Loveling*, 's-Grav. 1892, en A. W. Stellwagen, *Virginie Loveling*, in „Mannen en Vrouwen van beteekenis in onze dagen", Haarlem 1896, bl. 135 vlgg. Zie ook Max Rooses, „Schetsenboek", Gent 1877, en „Derde Schetsenboek", 1886, bl. 235-245 en 392-397: het laatste eene toespraak van 29 Oct. 1882 bij gelegenheid, dat het Willemsfonds haar huldigde door haar haar borstbeeld aan te bieden.

Voor Max Rooses zie men J. van de Venne, *Max Rooses* in „Mannen van beteekenis in onze dagen" XXIV (Haarlem 1893), bl. 250 vlgg.

Voor het Vlaamsch tooneel in dezen tijd in 't algemeen zie men O. van Hauwaert, *Het Nederlandsch Tooneel* in „Vlaamsch België sedert 1830. Studiën en Schetsen" IV (Gent 1906) bl. 55-91.

Van het groot aantal „Vlaamsche Tooneel-Maatschappijen met open bureel spelende" omstreeks 1875 vindt men eene opgave in den N. en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1875, bl. 279-282.

Voor den schouwburg te Leuven zie men N. en Z.-Ned. Tooneelalmanak van 1875 bl. 93-96.

Voor de werking van het regeeringspremiestelsel zie men Max Rooses, *Het Ned. tooneel in Zuid-Nederland sedert* 1830, in het tijdschrift „Het Ned' Tooneel" I (Utrecht 1872) bl. 17 vlgg; D. Sleeckx in zijne „Volledige Werken" X bl. 1-52, en O. van Hauwaert, a.w. bl. 75 vlg.

Over het reizend gezelschap van C. P. Verplancke zie men D. Sleeckx, *Indrukken en Ervaringen*, Gent 1902, bl. 107-109.

Over den Minard-schouwburg te Gent zie men F. Ed. Lauwers, *Mijn Gedenkboek*, Dendermonde 1888, bl. 85 vlgg., en O. van Hauwaert, a.w. bl. 66 vlgg., en over den nieuwen Gentschen schouwburg van 1899 O. van Hauwaert, a.w. bl. 82 vlg.

Over het intrekken van het gemeentesubsidie aan de Gentsche tooneelmaatschappijen zie men O. van Hauwaert, a.w. bl. 76 vlgg.

Voor de stichting van een schouwburg te Brussel in 1887 zie men O. van Hauwaert, a.w. bl. 77-80.

Voor de geschiedenis van het Antwerpsch tooneel zie men Frans van Doeselaer, „Oorsprong van het Nationaal tooneel en Overzicht zijner werkzaamheden gedurende de 50 eerste jaren", Antw. 1903, en Jozef Staes, „Antwerpsche tooneelmaatschappijen, Antw. 1896.

Over de stichting van den Antwerpschen schouwburg in 1874 zie men N. en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1875, bl. 90-92, en O. van Hauwaert, a.w. bl. 69-73.

Voor de viering van het 25-jarig bestaan van den Antwerpschen schouwburg en den bij die gelegenheid uitgeschreven prijskamp zie men J. Adriaensen, *De XXVste verjaardag van het nationaal tooneel te Antwerpen* in N. en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1879, bl. 203-234.

Voor den algemeenen toestand van het tooneel in Vlaanderen in 1876-77 zie men A. J. Cosyn, *Het Ned. tooneel in België. Overzicht van het tooneeljaar* 1876-77 in N. en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1878, bl. 53-62.

Voor Victor Driessens zie men boven, bl. 252.

Voor Catharina Beersmans zie men Edward van Bergen, *Catharina Beersmans* in N. en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1876, bl. 139-159;

Jan C. de Vos, in „Het Ned. Tooneel" XVI bl. 62-67 ;

M. Horn, *Catharina Beersmans*, Amst. 1887, en

Frits Lapidoth in „Het Tooneel" XXIX bl. 29-32.

Voor Henri van Kuyk zie men „Het Tooneel" XXXV (1906) bl. 111 vlg.

Voor Hippoliet van Peene en Em. Rosseels zie men boven, bl. 253.

Voor Eugeen Stroobant zie men Xavier Havermans, „Verslag over Stroobant's Jubelfeest (1846-1871), gevolgd door de beknopte geschiedenis des Wijngaards in verband met de staatkundige gebeurtenissen", Brussel 1872 ; Het leven van Stroobant werd beschreven door Jac. Muyldermans in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", 1898 bl. 143-177. Stroobant gaf in zijne jeugd ook verzen uit : den bundel *Mijne eerste vlerken*, Turnhout 1842, en drie verhalen in verzen onder den titel *Een Winteravond in de Kempen*, 1844.

Voor Delcroix zie men Th. Coopman, „Rede bij de lijkplechtigheid van den heer Désiré Delcroix in „Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie", 1887, bl. 201 vlgg.

Voor Jan Philip Leopold Bruylants zie men Gustaaf Segers in „Leven en Werken der Zuidned. schrijvers" II (Gent 1904) bl. 168.

Over *De Pacificatie van Gent* van E. van Goethem zie men L. W. van Deventer in „Het Ned. Tooneel" VI (1876) bl. 31-40.

XXVII. **De jongere Zuidnederlandsche dichters.**

Voor de algemeen litteratuur zie men boven, bl. 248 vlg. en 271.

Over de Geyter's *Keizer Karel en het Rijk der Nederlanden* (van 1888) schreven o.a. H. Claeys in het „Belfort", 1888 II bl. 116 vlgg., 216 vlgg., 326 vlgg. en 492 vlgg. en Max Rooses in zijne „Letterkundige Studiën", 1894 bl. 91-117. De Geyter's verzamelde *Werken* kwamen Antw. 1907-9 in VII dln. uit.

Voor Emmanuel Hiel zie men:

Leon. Willems, *Emmanuel Hiel* in de „Revue de Belgique", Brux. 1899;

A. Prayon-Van Zuylen in „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", 1900 bl. 102-115, en

H. Baccaert, *Emmanuel Hiel. Zijn leven en zijn werk,* Antw. 1909.

Voor Florimond van Duyse zie men de „Notice sur sa vie" van Paul Bergmans in „Annuaire de l'Acad. de Belgique", Brux. 1919, p. 185-310.

Voor C. J. Hansen zie men Gustaaf Segers in „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", 1920, bl. 245—267.

Voor Jan van Droogenbroeck zie men de levensschets door Jac. Muyldermans in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", 1908, bl. 283-386.

Van Frans de Cort gaf J. F. J. Heremans een levensbericht in „Nederl. Museum" I (1875), bl. 53-64, en Maurits Sabbe in „De Toekomst", 1895. Over zijne vertaling van *De schoonste liederen van Robert Burns,* Brussel 1862, schreef E. J. Potgieter in De Gids XXVII (1863) IV bl. 356-368, herdrukt in zijne „Werken" XVIII bl. 387-403. Voor zijn bundel *Gedichten* zie men Max Rooses in zijn „Schetsenboek", Gent 1877 bl. 168-198.

Voor Julius Vuylsteke zie men:

Max Rooses, *Julius Vuylsteke* in „Nederlandsch tijdschrift", Brussel 1868, en „Schetsenboek", Gent 1877;

G. Kurth, *La poésie flamande. Julius Vuylsteke* in de „Revue de Belgique", Brux. 1870;

P. Bergmans, *Julius Vuylsteke et la poésie contemporaine en Belgique* in „Le Monde poétique", Paris 1888;

Omer Wattez, *Julius Vuylsteke* in „Le Monde poétique", Paris 1896;

Paul Fredericq, *Dichter Julius Vuylsteke en het pessimisme in de letterkunde* in het „Tijdschrift van het Willemsfonds" van Juli 1897, en *Julius Vuylsteke,* Gent 1903;

Marten Rudelsheim, *Julius Pieter Vuylsteke* in „Den Gulden Winckel" van 15 Maart 1902, en

J. Vercoullie, Levensschets in „Annuaire de l'Acad. Royale de Belgique", Brux. 1905 p. 149 vlgg.

Van Julius Vuylsteke kwamen de *Verzamelde Prozaschriften,* Gent 1887-92, in IV dln. uit, en onder den titel *Klauwaard en Geus* eene „Bloemlezing uit de politieke prozaschriften en gedichten", Gent 1905, als eerste nummer der uitgaven van het Julius-Vuylsteke-fonds, 23 Oct. 1904 te zijner eere gesticht.

Voor Rosalie en Virginie Loveling zie men boven, bl. 274.

Voor Désiré Claes († 7 Maart 1910) zie men Nic. Theelen in „Jaarboek van het Davidsfonds", 1911, bl. 321—339 en J. Muyldermans in „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", 1920, bl. 205—244.

Voor Gentil Theodoor Antheunis zie men Paul Bergmans, *Gentil Antheunis*, 1887.

Voor Julius Sabbe en de hulde, hem 6 Dec. 1908 gebracht, zie men Paul Fredericq, *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche beweging* in „Vlaamsch België sedert 1830", III 2 (Gent 1909) bl. 349-353.

Voor Amand de Vos en bepaaldelijk voor zijn bundel *In de Natuur.* Poëzie van Wazenaar, Gent 1884, zie men Max Rooses in „Ned. Museum" X (1884) bl. 371-379, herdrukt in zijn „Derde Schetsenboek", Haarlem 1886, bl. 317-328.

Voor Servaes Domien Daems zie men:

L. Scharpé in de „Revue bibliogr. Belge" van Oct. 1893;

Gustaaf Segers, *Pater Daems, een levensbeeld,* in de „Vlaamsche Kunstbode" van Jan. en Febr. 1904;

Waltman van Spilbeeck, Levensschets van Daems in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie" 1904, bl. 86-134, en W. van Neylen, *Kanunnik Daems, zijne werken beschouwd als spiegel van zijn karakter,* Lier 1905.

Voor Lodewijk de Koninck zie men Max Rooses, *Een heldendicht* in De Gids van Aug. 1884, herdrukt in zijn „Derde Schetsenboek", Haarlem 1886, bl. 339-364.

Voor de stichting van het Davidsfonds, 15 Januari 1875, tegenover het Willemsfonds zie men Paul Fredericq, *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche beweging* in „Vlaamsche België sedert 1830" II (Gent 1906) bl. 119-123 en voor de stichting der Kon. Vlaamsche Academie, 8 Juli 1886 aldaar bl. 178-193, en daarover ook P. Willems, *Geschiedenis der stichting eener Vlaamsche Academie* in „Verslagen der Kon. Vlaamsche Academie", 1887 bl. 285 vlgg. De strijd er tegen door de taalparticularisten onder aanvoering van A. Duclos werd vooral gevoerd in het tijdschrift „Rond den Heerd".

Voor De Bo zie men:

K. de Bruyne, *De Bo's Westvlaamsch Idioticon en de Westvlaamsche taalbeweging* in „Belfort" 1886, bl. 568-581;

„Plechtige gedenkdag ter eere van Lenaert de Bo te Tielt, 30 Sept. 1885, in het „Jaarboek van het Davidsfonds", 1886 bl. 76-120;

Jac. Muyldermans, *Hulde aan de Bo,* Gent 1887, en

Hugo Verriest, in *Twintig Vlaamsche koppen,* Roeselare 1901-2 II dln.

Voor Guido Gezelle zie men:

L. Scharpé, *Gezelle,* in het „Belfort" 1894, en *Gezelle als Spoker* in „Dietsche Warande en Belfort" van April-Mei 1904;

Pol. de Mont, *Guido Gezelle,* in De Gids 1897;

H. de Marez, *Guido Gezelle,* Gent 1897;

S. Dequicht, G. en H. Verriest en anderen in „Dietsche Warande en Belfort", van Febr. 1900. Deze stukken, waaronder ook verzen, vindt men herdrukt in den verzamelbundel *Guido Gezelle, zijn leven en zijn wer-*

ken, Amst. bij L. J. Veen. Op 't eind vindt men daar eene lijst van opstellen over hem, bl. 115-191 ;

H. Rommel, *Un poète-prêtre. Guido Gezelle. Sa vie et ses travaux*, Bruges 1900;

Karel de Flou, *Dr. Guido Gezelle* in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", 1901, bl. 117-148 ;

Hugo Verriest, in *Twintig Vlaamsche koppen*, Roeselare 1901-2 II dln;

Mej. C. A. B. van Herwerden, *Guido Gezelle*, in „Mannen en Vrouwen van beteekenis in onze dagen", 1903, en

A. M. J. I. Binnewiertz in zijne „Letterkundige Opstellen" I (1904), bl. 88 vlgg.

Gezelle's *Dichtwerken* zagen te Amst. 1903-5 verzameld het licht in VIII dln ; ook 1911-13 in III dln., zijne *Prozawerken* te Amst. 1905 in III dln. Eene „Bloemlezing uit Guido Gezelle's Gedichten", Amst. 1904, bracht J. Aleida Nijland bijeen, doch zoo goed als uitsluitend uit zijne laatste drie bundels en dan bijna alleen natuurzangen.

Over Lodewijk Vleeschouwer zie men Jozef Staes, *Antwerpsche Reizigers*, 1881, bl. 237-281.

Voor Karel de Gheldere zie men Hugo Verriest in *Twintig Vlaamsche koppen*, Roeselare 1901-2 II dln., en in het „Jaarboek der Kon. Vlaamsche Academie", 1914 bl. 231-252.

Voor Eugeen van Oye zie men Hugo Verriest in *Twintig Vlaamsche koppen*, Roeselare 1901-2 II dln.

Voor Hugo Verriest zie men André de Ridder, *Hugo Verriest* Amst. 1908.

Voor Albrecht Rodenbach zie men :

Max Rooses, *Rodenbach's Gudrun* in zijn „Derde Schetsenboek", Haarlem 1886, bl. 296-305 ;

Fr. van den Weghe, „De plaats van Albrecht Rodenbach in de West-Vlaamsche taal- en letterbeweging", Gent 1890 ;

Hugo Verriest in „Van Nu en Straks" 1897, bl. 149-169, ook in *Twintig Vlaamsche koppen*, Roeselare 1901-2 II dln. ;

Jos. van den Berghe, *A. Rodenbach en zijn werk*, Roeselare 1905 ;

Leo van Puyvelde, *Albrecht Rodenbach. Zijn leven en zijn werken*, Amst. 1908, en

Ferd. Rodenbach, *Albrecht Rodenbach en de Blauwvoeterij*, Amst. 1909.

Van Rodenbach's *Gudrun* ('t eerst uitg. te Gent 1882) gaf Ad. Herckenrath eene nieuwe uitgaaf, herzien naar het handschrift, Amst. 1905. (3 dr. 1918). Eene „Bloemlezing uit de Gedichten van Albrecht Rodenbach" gaf J. Aleida Nijland, Amst. 1905 uit, en eene volledige uitgaaf van Rodenbach's *Gedichten* Leo van Puyvelde, Amst. 1909. In 1909 werd op het Kerkplein te Roeselare ook een standbeeld van Rodenbach onthuld.

XXVIII. **Het Noordnederlandsch tooneel.**

Voor de tooneelgeschiedenis in deze periode in 't algemeen zie men, behalve J. A. Worp, *Geschiedenis van het Drama en van het Tooneel in*

Nederland II (Gron. 1908) en J. F. M. Sterck's aanvulling tot op 1872 van J. A. Worp, *Geschiedenis van den Amst. Schouwburg* 1496-1772, Amst. 1920, bl. 255-282;

Johs Hilman, *Ons Tooneel,* Amst. 1879;

J. H. Rössing, *Het Tooneel* in „Eene halve Eeuw, Historisch Gedenkboek", II (Amst. 1898), bl. 343-392, en

M. B. Mendes da Costa, *Tooneel-herinneringen,* Leiden 1900.

Ook raadplege men daarvoor de *Noord- en Zuid-Nederlandsche Tooneelalmanakken,* Amst. 1875-79 V dln., waaraan reeds een eenzame *Tooneel-Almanak van het jaar* 1843 was voorafgegaan.

Als critische tijdschriften verschenen in dezen tijd:

De Spektator (*van tooneel, concerten en tentoonstellingen*), 's-Grav. 1843-1850 IX dln., en

Het (*Nederlandsch*) *Tooneel, Kroniek en Critiek.* Orgaan van het Ned. Tooneelverbond, Amst. 1871 tot heden (vóór 1889 in 8⁰, later in 4⁰).

Voor den toestand van het tooneel in het midden der eeuw zie men de pessimistische beschouwing van E. J. Potgieter bij zijne beoordeeling van de *Hollandsche Dramatische Poëzy* in De Gids XIV (1850) II bl. 62-113, 168-230 en 724-762, herdrukt in zijne „Werken", XVI bl. 1-178.

Voor Van Lennep's bemoeiïngen ter verbetering van het tooneel in 1851 zie men M. F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep,* 2 dr. I (Amst. 1910) bl. 116 vlg.

Voor de „Variétés" van Duport en Judels zie men P. Boas, *Voorheen en thans in* „Het Ned. Tooneel" XII (1883), bl. 89-96.

Voor den twist tusschen Jan Eduard de Vries en Joh. Tjasink zie men Johs. Hilman, *Ons Tooneel,* Amst. 1879, bl. 244-256.

Voor den Haarlemschen schouwburg aan den St. Jansweg zie men het Zondagsblad der Haarlemsche Courant van 14 Dec. 1903.

Voor den Utrechtschen schouwburg zie men W. F. G. van Sorgen, *De Tooneelspeelkunst te Utrecht,* 1885.

Voor den Nijmeegschen schouwburg zie men H. D. J. van Schevichaven, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden,* Nijm. 1898 bl. 176.

Voor den Arnhemschen schouwburg zie men N.- en Z-Ned. Tooneelalmanak voor 1876 bl. 84-93.

Voor den Groningschen schouwburg zie men K. R. Velthuis in „Het Ned. Tooneel", 1881.

Voor den Leidschen schouwburg zie men L. H. J. Lamberts Hurrelbrinck, *Kort overzicht der geschiedenis van het Leidsche tooneel,* Leiden 1890.

Voor het tooneel in Den Haag zie men A. W. Jacobson „De vergunning tot het bespelen van den Hollandschen Schouwburg te 's-Gravenhage en hare geschiedenis 1853-78", 's-Grav. 1879, en „De Koninklijke Schouwburg te 's-Hage" (bij de ontbinding van het Haagsche tooneelgezelschap in 1876) in N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1877, bl. 60-75.

Voor het Rotterdamsche tooneel zie men W. N. Peypers „De Rotter-

damsche Schouwburg" 18 Aug. 1876" in N.- en Z.- Ned. Tooneelalmanak van 1877, bl. 76-85.

Voor de stichting van het Tooneelverbond zie men den eersten jaargang van het tijdschrift *Het Nederlandsch Tooneel* en aldaar en in de volgende jaargangen ook over de tooneelschool, waarover men verder zie N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1875 bl. 49 vlgg., en Johs. Hilman, *Ons Tooneel*, Amst. 1879. Bijlage I-XVIII. Over den eersten directeur J. H. Rennefeld schreef H. Th. Boelen in „Het Ned. Tooneel", VII bl. 100 vlgg.

Voor den Amsterdamschen schouwburg van 1874 zie men C. N. Wybrands in N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak door 1875, bl. 74-85.

Van Johannes Hilman, den stichter van dien schouwburg, werd het leven beschreven door H. C. Rogge in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1883.

Voor het „Grand Théâtre van A. van Lier" zie men N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1876, bl. 94-103, en J. H. van der Hoeven, H. K. Teune en Curt Elmenspoek, „Gedenkschrift gewijd aan het zestigjarig bestaan der Firma A. van Lier, 1852-1912", waarin ook de Schouwburg-Van Lier in de Plantage Fransche laan wordt besproken.

Voor Jan Herman Rössing zie men E. D. Pijzel in „Eigen Haard" XLIII (1917), bl. 129.

Over de lotgevallen der Kon. Vereeniging Het Ned. Tooneel handelt zeer uitvoerig J. H. Rössing „De Kon. Vereeniging het Ned. Tooneel. Bijdrage tot de geschiedenis van het tooneel in Nederland gedurende meer dan een halve eeuw", Amst. 1916.

Voor Grader's Schouwburg-loge zie men Martin Kalff in N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1879, bl. 163-180.

In den kleinen bundel *Onze Tooneelspelers*, Rott. 1899, vindt men „Portretten en (korte) Biografieën" van 75 der toen levende tooneelspelers en actrices. Vele levensbijzonderheden van tooneelspelers vindt men ook bij M. B. Mendes da Costa, *Tooneel-herinneringen*, Leiden 1900. Verder zie men voor Anna Maria Kamphuisen-Snoek boven, bl. 208, en voor Marten Westerman en Reinier Engelman boven, bl. 216, en bovendien is nog naar de volgende monographieën te verwijzen:

Voor Louize Johanna Stoetz-Majofski naar N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1875, bl. 97-101;

Voor Maria Francisca Engelman-Bia naar J. J. F. Wap in N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1877, bl. 139-151;

Voor Cornelis J. Roobol naar Johs. Hilman, *Ons Tooneel*, Amst. 1879, bl. 291 vlg.;

Voor Anton Peters naar „Een toon des harten, gewijd aan de nagedachtenis van een groot kunstenaar" door Gerard J. Spoor in N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1876, bl. 249-255, en naar Johs. Hilman, *Ons Tooneel*, Amst. 1879, bl. 292-297;

Voor Jan Eduard de Vries naar J. J F. Wap, *Jan Eduard de Vries ter*

nagedachtenis, Amst. 1876 en naar P. H. Witkamp in N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1876, bl. 127-138;

Voor Johannes Tjasink naar Floris van Westervoort (d.i. L. A. J. Kettman) in N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1877, bl. 152-161 en in „Het Ned. Tooneel" IX (1879), bl. 77 vlg.;

Voor Louis Jacques Veltman naar J. H. Rössing in het „Nieuws van den Dag" van 15 Dec 1900 en van 12 Nov. 1907. Zie ook „Het Tooneel", XXXVII (1907), bl. 77 vlg.;

Voor Wilhelmina Albregt-Engelman naar A. J. de Bull in N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1875, bl. 127-136, naar Mr. J. Kalff Jr. in „Eigen Haard", 1898, bl. 59-62, en naar J. H. Rössing, *Hoe Mevr. W. J. R. Albregt-Engelman haar leven vertelt,* Amst. 1898;

Voor Jan Herman (niet: Hendrik) Albregt naar T. H. de Beer in het tijdschrift „Het Ned. Tooneel" IX bl. 12-15;

Voor Louis B. J. Moor naar J. H. Rössing, „Stadsschouwburg-Amsterdam, Woensdag 5 April 1916, 60-jarig tooneeljubileum van L. B. J. Moor";

Voor Maria Johanna Kleine-Gartman naar N. Donker (d.i. H. Th. Boelen) in N. en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1875, bl. 102-126, naar het „Kleine-Gartman-Album. Feestnummer van de Kunstbode", Amst. 1885, naar A. Ising, „Levensbericht van Maria Johanna Kleine-Gartman" in „De Ned. Spectator", 1885 bl. 327, en naar A. D. de Vries, „Mevr. Kleine-Gartman" in het „Leeskabinet", 1885 II bl. 1 vlgg.;

Voor Eduard Bamberg naar J. H. Rössing, *Ed. Bamberg. Een Levensschets,* Amst. (1886);

Voor Suze Sablairolles naar T. Beguin in „Kunstkronijk" XXIX (1868) bl. 65;

Voor Pierre Auguste Morin naar A. D. de Vries in het „Leeskabinet", 1888 IV, bl. 134 vlgg., naar L. Simons Mz. in „Eigen Haard" 1888, bl. 511, naar Frank van Dongen (d.i. Johan Gram) in het „Leeskabinet", 1893 en naar J. Vriesendorp in „Het Tooneel" XXIV (1893) bl. 69;

Voor Frits Bouwmeester naar het Zondagsblad der Haarlemsche Courant van 29 Febr. 1904 en naar „Het Tooneel", XXXV (1906) bl. 103 vlgg.;

Voor Louis Bouwmeester naar J. C. Blok in het „Leeskabinet", 1888 I bl. 49 vlgg., naar L. Simons Mz. in „Eigen Haard", 1888, bl. 486 vlg., en vooral naar J. H. van der Hoeven, *Louis Bouwmeester, 50 jaren tooneel. 1860-1910,* Amst. 1910, en in „Het Tooneel te Amsterdam. Dramatisch Jaarboek", jaargang 1911, bl. 427-434;

Voor Theo Bouwmeester naar M. G. L. van Logchem in „Goeverneur's Huisvriend", 1887, bl. 105 vlgg., en naar „Mémoires van Mevrouw Theo Bouwmeester door haar zelf verteld. Naverteld door M. J. Brusse", Amst. (1899).

Eene necrologie van Franciscus Paulus Kistemaker vindt men in „Het Ned. Tooneel" IX (1879), bl. 79 vlg.

Voor Rosier Faassen zie men beneden op Hoofdstuk XXIX.

Voor C. P. T. Bigot zie men Willem van Leer, *C. P. T. Bigot,* 1860-1 Dec.-1890, Amst. 1890, en Jan Musch in „Het Tooneel", N. S. 1915, bl. 35 vlg.

Voor Sophie de Vries zie men H. Th. Boelen in „Goeverneur's Huisvriend" 1884, bl. 121 vlgg., A. D. de Vries in het „Leeskabinet" 1887 I bl. 73 vlgg., en Joh. Gram, *Mevr. Sophie de Vries* in het „Leeskabinet", 1892.

Voor J. M. Haspels zie men M. Horn in „Goeverneur's Huisvriend", 1883, bl. 361 vlgg., en „Het Tooneel" XXVI (1897) bl. 92; voor Dirk Haspels „Het Tooneel" XXXII (1903) bl. 112 vlg., en voor de gebroeders J. M. en D. Haspels: R. de Waal, *De Rotterdamsche tooneelisten* in het „Leeskabinet", 1880 III bl. 179 vlgg.

Voor Willem van Zuylen zie men L. Simons Mz., *Willem van Zuylen als voordrager* in „Eigen Haard" 1889, bl. 130, en H. M. Dekking, *Het leven van Willem van Zuylen.*

Voor Jean le Gras zie men R. de Waal, *De Rotterdamsche tooneelisten* in het „Leeskabinet", 1880 III bl. 170 vlgg.

Voor Lambertus Anthonius Johannes Kettman zie men J. H. Rôssing in het „Nieuws van den Dag" van 18 Dec. 1889.

Voor Cornelis Christiaan van Schoonhoven zie men „Het Tooneel te Amsterdam. Dramatisch Jaarboek" jaarg. 1910, bl. 171-185, en F. Smit Kleine in „Eigen Haard" XLI (1915), bl. 310 vlg.

Voor Ernst Jean Joseph Bachigaloupi Tourniaire zie men François Pauwels in „Het Tooneel te Amsterdam, Dramatisch Jaarboek", jaarg. 1910, bl. 253-259.

Voor Christine Poolman zie men „Het Tooneel te Amsterdam. Dramatisch Jaarboek", jaarg. 1910, bl. 163-166.

XXIX. De dramatische litteratuur.

Voor het algemeen karakter van het romantische drama raadplege men in de eerste plaats de vaders daarvan, in Duitschland August Wilhelm Schlegel, *Vorlesungen über dramatische Kunst und Litteratur*, Heidelberg 1809 (2 Auf. 1817) III dln., en in Frankrijk Victor Hugo, in 't bijzonder de inleiding van Oct. 1827 vóór zijn drama *Cromwell*, en verder de boven, bl. 226, vlg. voor de romantiek opgegeven litteratuur.

Voor Adriaan van der Hoop Jr. zie men boven, bl. 225.

Voor de *Albrecht Beiling* van Alexander François Sifflé zie men Juliette A. Binger, *Albrecht Beylinc in de geschiedenis en de litteratuur*, Amst. 1917 bl. 49-59, en aldaar, bl. 32-48, ook over de andere treurspelen met hetzelfde onderwerp van Pieter Vreede en Adriaan Loosjes.

Voor Johannes Hilman zie men boven, bl. 280.

Van Pieter Theodoor Helvetius van den Bergh werd het leven beschreven door W. J. van Zeggelen in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1874. Verder zie men over hem C. Busken Huet „Litterarische Fantasiën" II bl. 34-46. Eene gunstige beoordeeling van *De Neven* gaf E. J. Potgieter in De Gids II (1838) bl. 257-271, herdrukt in zijne „Kritische Studiën", II bl. 243-263. Eene beoordeeling van *De Nichten* gaf R. C. Bakhuizen van den Brink in De Gids VI (1842) bl. 432 vlgg.;

Voor de tooneelstukken van Cornelis Karel van Hemert zie men E. J. Potgieter in De Gids IV (1840) bl. 58-60.

Hoe groot de opgang was, dien vele tooneelstukken van Arie Ruysch maakten, blijkt hieruit, dat zij ook herhaaldelijk konden worden herdrukt. Zoo beleefden o.a. *De bloedzuigers* (van 1835) in 1901 nog een 7en dr., *Een bankbiljet van duizend gulden* (van 1858) in 1898 een 5en dr., *De Oom uit Oost-Indië* (van 1865) in 1899 een 5en dr., *Zoo werd hij rijk* (van 1853) in 1895 een 4en dr. en *'t Was maar een loods* (van 1867) in 1898 een 6en dr.

Jacob van Lennep gaf zijne tooneelstukken met elkaar uit onder den titel „*Dramatische Werken.* Met Kritische beschouwingen en aanteekeningen", Amst. 1852-54 III dln. Vermeerderd verschenen zij daarna in zijne *Poëtische Werken*, Rott. 1859-67 XII dln, ook in 4⁰ 's Grav.-Leiden-Arnhem 1872 II dln., en als Deel III-VI van zijne *Dramatische en Poëtische Werken*, Leiden 1889-91 VIII dln. *De Stichting van Batavia* (van 1858) is er niet in opgenomen en evenmin zijn drama *De Vrouwe van Waardenburg* (van 1859), waarvan, Amst. 1869, een tweede druk uitkwam met levensschets van den schrijver door A. J. de Bull en illustraties door Ch. Rochussen, en dat verder gedrukt werd in de „Romantische Werken" van 1872 en volgende uitgaven.

Een Amsterdamsche Jongen of het Buskruit-verraad van 1622, dat in den laatsten druk van 1889-91 wèl is opgenomen, verscheen ook nog eens afzonderlijk te Leiden in 1902. Over dat stuk schreef, toen het 13 Dec. 1900 nog eens ten tooneele kwam, met Veltman op 83-jarigen leeftijd als Jean le Chantre, J. H. Rössing, in het Nieuws van den Dag van 15 Dec. 1900. Ook werd het stuk ter herinnering aan Van Lennep's honderdsten verjaardag in 1902 nog eens op den Amsterdamschen schouwburg gespeeld.

Voor Van Lennep's tooneelarbeid zie men M. F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, 2 dr. Amst. 1910 I bl. 136-143, en overigens zie men voor Jacob van Lennep boven, bl. 227 vlg.

Van Hendrik Jan Schimmel werd de *Dramatische Poëzy*, Amst. 1856 II dln., en werden, met critische aanteekeningen van den schrijver, de *Dramatische Werken*, Amst. 1884-85 III dln., verzameld uitgegeven. Naar het aantal drukken te oordeelen, werden van al zijne stukken het meest populair *Oranje en Nederland* (van 1849) 7e dr. in 1898, en *Het Kind van S aat* (van 1859), 5e dr. van 1905.

Van Schimmel's eersten dramatischen arbeid verscheen eene beoordeeling door E. J. Potgieter in De Gids XIV (1850) II bl. 62-113, 168-230, 724-762, herdrukt in zijne „Werken" XVI bl. 1-178. Voor het treurspel *Struensee* zie men o.a. J. van Bemmel Suyck in de „Vaderl. Letteroefeningen", 1868, bl. 465-473. Verder zie men voor Schimmel boven, bl. 260.

Voor Willem Hofdijk zie men boven, bl. 255 vlg. Enkele van zijne tooneelwerken werden uitvoerig beoordeeld door H. J. Schimmel in De Gids XIX (1855)), bl. 617-665.

Van Johannes Bosscha werd het leven beschreven door W. J. Knoop in het „Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen", 1875 bl. 1 vlgg. Zie

ook in „Mannen van beteekenis in onze dagen" V (1875) bl. 355 vlgg. Zijn treurspel *Wolferd van Borssele* werd beoordeeld door H. J. Schimmel in De Gids XXX (1866) III bl. 182 vlgg.

Voor Hendrik Theodorus Boelen kan ik alleen verwijzen naar J. H. Rössing in het „Nieuws van den Dag" van 21 April 1895.

Voor Jacob Jan Cremer zie men boven, bl. 266 vlg.

Van Hugo Beijerman werd het leven beschreven door F. de Bas in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1914. Terwijl zijn *Uitgaan* zeer gunstig beoordeeld was in den tweeden jaargang van „Het Ned. Tooneel", gaf J. N. van Hall eene zeer ongunstige beoordeeling van *Zijn Geheim* in „Het Ned. Tooneel" III bl. 241 vlgg.

Voor Gerard Keller zie men boven, bl. 265.

Voor Lodewijk Mulder zie men boven, bl. 263. Voor zijn blijspel *De kiesvereeniging van Stellendijk* zie men J. N. van Hall in „Het Ned. Tooneel", VII bl. 37-43.

Voor Johan Gram zie men boven, bl. 265 vlg.

Voor Rosier Faassen is de belangrijkste bron zijn eigen geschrift *Mijn leven. Auto-biographie*, Rott. z.j. (1897). Verder zie men over hem R. de Waal, *De Rotterdamsche tooneelisten* in het „Leeskabinet", 1880 III bl. 182 vlgg., M. Horn in „Goeverneur's Huisvriend" 1883, bl. 281 vlgg., en H. L. Berckenhoff in „Het Tooneel", XXXVI (1897) bl. 97-99.

Verzameld werden zijne *Dramatische Werken* Sneek 1883-84 II dln., maar sommige daarvan verschenen later ook nog afzonderlijk en andere voor het eerst. Zijn tooneelspel *Annemie* werd in Juni 1880 te Londen in het Imperial Theatre door het gezelschap van Le Gras, Van Zuylen en Haspels,w aartoe hij toen ook zelf behoorde, in het Nederl. vertoond, en werd later ook in eene Engelsche bewerking 1 Nov. 1880 en nog vier en dertig maal daarna gespeeld in het Prince of Wales Royal Theatre te Londen.

Voor Justus van Maurik zie men beneden op Hoofdstuk XXXIII. Drie zijner tooneelstukken zijn in het Hoogduitsch vertaald door Ernst Keller, n.l. de dramatische klucht in één bedrijf *De Buren* (van 1875) als „Die Nachbarn. Schwank in 1 Akte", Soden am Taunus ; het tooneelspel S. of Z. (van 1881) als „S. oder Z.", Frankf. a.M. 1884, en het blijspel *Men zegt* (van 1885) als „Man sagt" (1886).

Voor Johan Adriaan Heuff zie men beneden op Hoofdstuk XXXIII.

Betsy Perk's *De sterren liegen niet* vond een ongunstig beoordeelaar in L. W. van Deventer in „Het Ned. Tooneel" V (1876), bl. 97-121.

Van David François van Heyst werd het leven beschreven door D. A. van Heyst in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1910. Zijn *George de Lalaing* werd gunstig beoordeeld door A. C. Loffelt in „Het Ned. Tooneel" III bl. 234 vlgg.

Voor Marcellus Emants zie men beneden op Hoofdstuk XXXV.

Voor *Chandosse* van E. de Chateleux zie men L. W. van Deventer in „Het Ned. Tooneel" VII (1877), bl. 18-30.

Van D. M. Maaldrink werd het leven beschreven door H. W. v. d. Mey in

de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1892.

Voor het zeer verschillend oordeel over Multatuli's *Vorstenschool* verwijs ik, behalve naar de algemeene litteratuur over Multatuli boven, bl. 268-270, alleen naar sommige van de eerste beoordeelingen, n.l. :

J. N. van Hall in „Het Ned. Tooneel" II (1873) bl. 143 vlgg. IV (1875) bl. 170-176,

A. J. de Geus, *Eenige bedenkingen tegen Multatuli's Vorstenschool,* Leiden 1875 ;

J. J. Schürmann „Multatuli. De Vorstenschool. Mina Kruseman. Elize Baart. Een kunstbeschouwing", Rott. 1875 ;

J. A. Alberdingk Thijm, *Een mislukt drama,* Amst. 1875 ;

Soranus (d.i. J. H. Geerke), *Vorstenschool en Publiek* in N.- en Z.-Ned. Tooneelalmanak voor 1876, bl. 172-185, en

A. C. Loffelt, *Jupiter Van Vloten en zijn kritiek,* 's-Grav. 1876.

Brieven, door Multatuli geschreven naar aanleiding van de eerste vertooning van zijn „Vorstenschool", vindt men in de Haarlemsche Courant van 13 Mei 1910.

Van Jacob Leon. Wertheim werd het leven beschreven door Isaak Abraham Levy in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1883, bl. 13 vlgg.

Eene levensschets van C. J. N. Nieuwenhuis gaf J. Domela Nieuwenhuis in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1882, bl. 119 vlgg.

Voor Cornelis Willem Opzoomer zie men beneden op Hoofdstuk XXXI.

Voor Abraham Seyne Kok zie men boven, bl. 259.

Van Leendert Alexander Johannes Burgersdijk verscheen de volledige vertaling van *Shakespeare's Werken* Leiden 1884-88 XII dln., en daarna eene goedkoope, door G. Browne geïllustreerde, volksuitgaaf te Leiden 1894-95 VI dln. Ook werden later sommige stukken in zijne vertaling nog afzonderlijk uitgegeven met gekleurde platen van J. D. Linton, Dulac, Rackham en W. G. Simmonds.

Over Shakespeare en diens vertalers zie men ook A. C. Loffelt, *Uren met Shakespeare,* Leiden 1889.

Burgersdijk's *Prometheus*-vertaling verscheen het eerst in De Gids van 1880, zijn *Agamemnon* bij het programma van het Deventer gymnasium van 1887. Al zijne vertalingen der treurspelen van Aeschylus en Sophocles verschenen te Leiden 1903.

Van Albertus Jan ten Brink (geb. 30 Jan. 1836 † 22 Oct. 1917) werd het leven beschreven door E. Zuidema in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1918 bl. 64-68.

De Orestie van Aeschylus verscheen in H. van Herwerden's vertaling het eerst in De Gids van 1878 II bl. 159 vlgg., IV bl. 159 vlgg. en 478 vlgg.

Voor J. van Leeuwen's *Aias* zie men C. Vosmaer in „De Ned. Spectator", van 31 Dec. 1881.

Voor Allard Pierson zie men boven, bl. 267.

Het leven van Johan Hendrik Caspar Kern (geb. 6 April 1833 † 7 Juli 1917) werd o.a. beschreven door C. C. Uhlenbeck in het „Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen", 1918, en door W. Caland in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1918, bl. 1-30, met eene lijst zijner vele, vooral wetenschappelijke, geschriften v. 1903-1917, terwijl de daaraan voorafgaande reeds beschreven waren door L. D. Petit in het „Album-Kern", hem in 1903 op zijn zeventigsten verjaardag aangeboden.

Het leven van Jan van der Vliet werd o.a. beschreven door J. H. Gallée in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1904.

XXX. De Critiek in de tijdschriften.

Potgieter's opstel *Piëtistische Poëzij* verscheen in De Gids XVII (1853), II bl. 282-316, en werd herdrukt in zijne „Kritische Studiën" II bl. 1-41. Beets' beantwoording er van verscheen in „De Recensent. Algemeen Letterlievend Maandschrift" 1853 en werd herdrukt in zijn *Everhardus Johannes Potgieter. Persoonlijke Herinneringen*, Haarlem 1892, bl. 63-94.

Voor Conrad Busken Huet zie men:

E. J. Potgieter, eene beoordeeling van „Overdrukjes. Schetsen en Verhalen door Cd. Busken Huet" in De Gids XXIII (1859) I bl. 299-304, herdrukt in zijne Kritische Studiën" III bl. 146-153;

J. van Vloten, *C. Busken Huet's Nationale vertoogen*, Haarlem 1878. Die „Nationale vertoogen" waren Amst. 1876 II dln. verschenen;

C. Hasselaar (d.i. Huet's echtgenoote Mevr. Anne Dorothee Huet- Van der Tholl), *Een schrijversleven* in De Gids 1880 I bl. 409 vlgg.;

A. W. Stellwagen in „Eigen Haard" 1883 bl. 95 en in het „Leeskabinet" 1886 II bl. 221 vlgg.;

H. P. G. Quack, *Conrad Busken Huet. Persoonlijke herinneringen*, in De Gids 1886 II bl. 397 vlgg.;

J. A. Alberdingk Thijm, in de „Dietsche Warande" 1886 bl. 379 vlgg.;

A. G. van Hamel, *Cd. Busken Huet* in „Mannen van beteekenis in Onze dagen" XVIII (Haarlem 1886), bl. 1-68;

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* II (1888) bl. 418-458, met bibliographie;

Allard Pierson, in De Gids 1890 II bl. 177 vlgg.;

A. de Cock, in het „Nederlandsch Museum" 3 R. IV (1890), bl. 285 vlgg.;

P. F. Th. van Hoogstraten, *Conrad Busken Huet* in zijne „Studiën en Kritieken" I (Nijm. 1890), bl. 5-56, II (1891), bl. 175-263, III (1896) bl. 301-349;

S. A. Naber, *Conrad Busken Huet*, als eerste schets in zijn bundel *Vier tijdgenooten*, Haarlem 1894, en *Twee trouwe vrienden* (n.l. Potgieter en Huet) in De Gids 1903 II bl. 6-65, en

J. B. Meerkerk, *Conrad Busken Huet*, Haarlem 1911.

Belangrijke bronnen voor zijn leven en denken zijn ook de door zijne vrouw en zijn zoon uitg. *Brieven*, Haarlem 1890 II dln., aangevuld door

A. Verwey, *Brieven van Huet aan Van Vloten* in „De XXste Eeuw", 1902 II bl. 1 vlgg., 152 vlgg. Ook zie men E. J. Potgieter, *Brieven aan Cd. Busken Huet,* Haarlem 1901-2 III dln.

Busken Huet's Verzamelde Werken vormden, Haarlem 1913, XL dln. Daarvan treden op den voorgrond de eerste reeks der *Litterarische Phantasiën,* Arnhem 1868 II dln. (6 dr. 1886), en de *Nieuwe litterarische Phantasiën,* Batavia 1874 II dln. (3 dr. 1886). Deze schetsen en critieken groeiden onder denzelfden naam of onder andere titels aan tot de verzameling *Litterarische Fantasiën en Kritieken,* Haarlem 1881-88 XXV dln., met register daarop door M. Horn.

Van de vele geschriften, die Huet's opstel over Aurora, vooral om den onhebbelijken vorm, veroordeelden, is het beste de anoniem verschenen, maar nu als het werk van Joh. Kneppelhout bekend gemaakte brochure „Aan C. Busken Huet, naar aanleiding van zijn opstel „Een avond aan het hof", 's-Grav. 1865.

Voor Huet's *Ernst of Kortswijl,* Amst. 1866 en de tegenschriften zie men boven, bl. 262.

Huet's roman *Lidewyde,* Leiden 1868 (2 dr. Amst. 1872) II dln., werd in het Hoogduitsch „nacherzählt" door Adolf Glaser, Braunschweig 1874. Men zie over dien roman o.a. J. Meinsma, *Lidewyde, roman van Cd. Busken Huet,* Batavia 1868, en M. E. van der Meulen, *Lidewyde van Busken Huet,* Bolsward 1868.

Huet's werk *Het land van Rubens* (1879) werd in het Engelsch vertaald als „The land of Rubens, a companion for visitors to Belgium", by Albert D. van Dam, 1890.

Huet's *Het land van Rembrand,* Haarlem 1882-84 III dln. (3e dr. 1898 en opnieuw 1901) werd in het Hoogduitsch vertaald door Marie Mohr, *Rembrands Heimath,* Leipzig 1886. Zie over dat werk W. Doorenbos in „De Ned. Spectator" 1883 en Jan ten Brink, in „Nederland" 1883 I bl. 478-504.

Voor Hendrik Pieter Godfried Quack (geb. 2 Juli 1834 † 6 Jan. 1917) zij het voldoende te verwijzen naar zijne autobiographie „Herinneringen uit de eerste veertig levensjaren van H. P. G. Quack", Amst. 1907-10, II dln., later tot 1914 toe bijgewerkt als „Herinneringen uit de levensjaren van H. P. G. Quack", Amst. 1915.

Voor Carel Vosmaer zie men beneden op Hoofdstuk XXXII.

Voor A. J. Alberdingk Thijm zie men boven, bl. 258 vlg.

Voor Simon Gorter zie men Jer. de Vries in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1872, en G. Jonckbloet, in „Uit Nederland en Insulinde", Amst. 1893, II bl. 39-47.

Van Herman Josef Polak werd het leven beschreven door S. A. Naber in het „Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen" 1909, bl. 23-56.

Voor Henri Ernst Moltzer zie men J. Verdam in „De Ned. Spectator", 1895-N. 44, A. Kluyver. Levensbericht in het Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen, 1896, en J. H. Gallée, *In Memoriam H. E. Moltzer* in den Utrechtschen Studentenalmanak voor 1896, bl. 285-299.

Voor Jan ten Brink zie men boven, bl. 266. Nog niet al zijne vele letterkundige studiën zijn genoemd door te verwijzen naar de volgende bundels: „Letterkundige Schetsen", 1874-75 II dln., herdrukt in „Litterarische schetsen en kritieken", Leiden 1882-88, XVII dln., „Causeriën over moderne romans", Leiden 1884, „Verspreide letterkundige opstellen", 's-Grav. 1888-89 II dln., „De roman in brieven 1740-1840", Amst. 1889, „De oude garde en de jongste school. Studiën over de letterkundige geschiedenis van den dag", Amst. 1891, II dln. en „Nieuwe romans", Haarlem 1893.

Voor Nicolaas Beets zie men boven, bl. 231 vlg. en bl. 237 vlg. Zijne letterkundige studiën zijn in den tekst voldoende aangeduid.

XXXI. De aesthetiek van dit tijdvak.

Voor de in den tekst genoemde Duitsche wijsgeeren en aesthetici verwijs ik kortheidshalve alleen naar Robert Zimmermann, *Geschichte der Aesthetik*, Wien 1858 p. 377-804. Later opgetreden aesthetici van beteekenis doen zich meest eerst in het volgende tijdvak gelden.

Voor de Fransche wijsgeeren en aesthetici is o.a. te verwijzen naar Hippolyte (*niet* Henri) Taine, *Les philosophes classiques français du XIX siècle*, Paris 1856 (7 éd. 1895), en *Philosophie de l'art* 7 éd. Paris 1895, naar Ferd. Brunetière, *L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature française*, Paris 1889-95, en *Manuel de l'histoire de la littérature française*, Paris 1898, en naar Emile Hennequin, *La critique scientifique*, Paris 1888.

Voor de Engelsche wijsbegeerte en schoonheidsleer zie men o.a. G. H. Lewes, *History of Philosophy*, 5 ed. London 1878, en de wijsgeerige geschiedenis der Engelsche letterkunde door Hipp. Taine, *Histoire de la littérature anglaise*, Paris 1864, 10 éd. 1897 V dln.

Voor de Nederlandsche wijsbegeerte in dezen tijd zie men W. van der Vlugt in „Eene halve eeuw", Amst. 1898 II bl. 1-11.

Voor Cornelis Willem Opzoomer zie men o.a. B. H. C. K. van der Wijck, *C. W. Opzoomer* in „Mannen van beteekenis in onze dagen" XIX (1888), bl. 1 vlgg. Zijn handboek der logica, *De weg der wetenschap*, Utrecht 1851, werd door G. Schwindt in 1852 in het Hoogduitsch vertaald en zijn werk *De Godsdienst*, Amst. 1864-67, in 1869 door F. Mook.

Voor Allard Pierson zie men boven, bl. 267. Het meest verwant met zijne aesthetische beginselen schijnen mij die, welke veel later, uitvoeriger en grondiger werden uiteengezet door Ernst Elster in zijne *Prinzipien der Litteraturwissenschaft*, Halle 1897 vlg. Kan men dezen geleerde, die terecht aan de aesthetica de psychologie ten grondslag legt, gemakkelijk toegeven, dat de schoonheidsgewaarwordingen geen toevallig karakter hebben, maar aan vaste regels of normen gebonden zijn, zooals alle verschijnselen, die in de binnen- en buitenwereld optreden, hij zelf zal moeten erkennen, dat die regels alleen relatieve geldigheid bezitten in verband tot de persoonlijkheid, die er de elementen van óf reeds mee ter wereld bracht óf door opvoeding bij zich ontwikkelde. Daarom missen die regels de objectieve gel-

digheid van de natuurwetten en zelfs van die der logica, welke een samenleven der individuen mogelijk maken. Toch doet zich — daar aesthetisch meegevoel, hetzij door persoonsgelijkheid hetzij door suggestie, niet ontkend mag worden — tot op zekere hoogte gewoonlijk een tijdelijk (ook plaatselijk) heerschende aesthetische toestand voor. Zelfs kan men bij geheele menschengeslachten en menschenrassen bij benadering vage ontwikkelingslijnen opmerken en beproeven vast te stellen ; maar met eenige waarschijnlijkheid de richting aan te wijzen, die deze ontwikkeling in de toekomst zal nemen, is al even onmogelijk op aesthetisch, als op ethisch en religieus gebied. Daarom is het opdringen van schoonheidswetten, hoe geniaal soms ook uitgedacht, als eenige waarheid voor iedereen, ook voor wie volgens andere persoonlijke schoonheidsregelen gevoelt, uit den booze, als alle dwingelandij. Alleen aan den dwang der Natuur heeft men zich te onderwerpen, voorzoover men niet bij machte is, haar in zijn dienst te stellen. En wie tot de menschelijke samenleving wenscht te behooren, heeft de daar tijdelijk heerschende verordeningen te eerbiedigen, ook al zou zijn gemoed zich daartegen verzetten. Op aesthetisch, zoowel als op religieus gebied echter is zulk een dwang al even onnoodig als ongewenscht. Die overtuiging berust niet eenzijdig op eene uitspraak van het naar objectiviteit strevend verstand, maar althans niet minder op den gebiedenden eisch van het vrijheidsgevoel : eene subjectieve, duistere macht, zooals alle gevoel, maar sociaal gerechtvaardigd door de instemming, die het vindt bij het verstandelijk nadenken, dat in die vrijheidsliefde de kiem erkent, waaruit de eigen persoonlijkheid tot ontwikkeling komt, om deel uit te maken van die oneindige verscheidenheid, die voor ons het leven belangwekkend doet zijn.

Voor Willem Jozef Andries Jonckbloet zie men H. E. Moltzer, *Levensbericht van W. J. A. Jonckbloet* in het „Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen", 1886, met bibliographie. In 't bijzonder verwijs ik nog naar Jonckbloet's Leidsche inaugureele redevoering *Het professoraat in de Ned. taal en letterkunde*, Gron. 1877, waar hij, bl. 16, verzet aanteekent tegen de XXVIIste stelling, over „het aesthetisch oordeel", achter mijn Acad. proefschrift.

Voor Matthias de Vries zie men :

„Het Alg. Ned. Studenten-Weekblad Minerva. Extra-nummer bij de 40-jarige ambtsvervulling van Prof. M. de Vries, 28 Nov. 1889" ;

J. Verdam, *Matthias de Vries*, in „De Ned. Spectator" van 20 Aug. 1892 ; *De Vries op zijne studeerkamer* in „Elzevier's Maandschrift", Nov. 1892, bl. 526 vlgg., en *Levensbericht van Matthias de Vries* in het „Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen", 1892 ;

H. E. Moltzer, *Matthias de Vries. Ter gedachtenis*, Gron. 1892 ;

J. J. Hartman, *De Matthia de Vries. Allocutio ad studiosos*, Lugd-Bat. 1892 ;

J. te Winkel, *Matthias de Vries* in het Weekblad „De Amsterdammer" van 21 Aug. 1892 en *De Omwenteling in de studie der Ned. taal als het werk*

van Matthias de Vries in „Vragen van den Dag", van Oct.-Nov. 1892 VII bl. 643-672 en 724-752 ;

H. Kern, *In Memoriam* in het Studenten-Weekblad Minerva van 22 Sept. 1892 en in den Leidschen Studentenalmanak voor 1893 ;

P. J. Cosijn, *Ter herinnering aan Matthias de Vries* in De Gids, 1892 IV ;

W. de Vreese, *Matthias de Vries* in het „Nederl. Museum" XXXV (1892) bl. 257 vlgg. ;

A. Kluyver, *Levensbericht van M. de Vries* in „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1893, met bibliographie ;

W. T. Hewett, *Matthias de Vries and his contributions to Netherland philology* in de „Proceedings of Modern Language Association of America" for 1894 en

J. W. Muller, *Mathias de Vries* in het Leidsche Jaarboekje voor 1910.

Voor Johannes van Vloten zie men :

P. J. Cosijn, „Eenige taal- en natuurkundige ontdekkingen van den Hoogleeraar J. van Vloten beoordeeld", Haarlem 1871 ;

A. C. Loffelt, „Jupiter Van Vloten en zijne kritiek", 's-Grav. 1876 ;

Eelco Verwijs, „Van enen manne, die gherne cnollen vercoopt ene goede boerde", 's-Grav. 1878 ;

C. Busken Huet in „Litterarische Fantasiën", XXII ;

A. Verwey, „Brieven van Huet aan Van Vloten", in „De XXste eeuw" 1892, II bl. 1 vlgg., 152 vlgg., en

J. A. Bientjes, „J. van Vloten herdacht" in „De Nieuwe Gids" 1915, I bl. 41 vlgg.

Het tijdschrift, waarmee Van Vloten door zijne scherpe aanvallen zich zoovele vijanden maakte en dat hij zelf bijna alleen volschreef, *De Levensbode*, kwam op ongeregelde tijden van 1865 tot 1881 in XII dln. uit.

Van Anton Cornelis Loffelt werd het leven beschreven door Joh. Gram in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1907.

Voor Willem Hofdijk zie men boven, bl. 255 vlg.

Voor Jan ten Brink zie men boven, bl. 266 en 288.

Voor J. A. Alberdingk Thijm zie men boven, bl. 258 vlg.

Van Willem Pieter Wolters beschreef A. Moens het leven in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1892. Zie ook Jan ten Brink, *W. P. Wolters* in „Haagsche stemmen", 1891 No. 40, bl. 525-538.

Van Tobias van Westhreene Wz. werd het leven beschreven door A. Ising in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1872. Enkele jaren was hij redacteur van *De Kunstkronijk*, door Potgieter „het orgaan der kunst ten onzent" genoemd en door hem besproken in een langdradig stuk in De Gids, XXV (1861) II bl. 528-575, herdrukt in zijne „Kritische Studiën", III bl. 266-328. Het tijdschrift leert ons, wat er destijds in de kunstwereld bij ons omging, en getuigt ook vooral van de samenwerking van litteratoren en beeldende kunstenaars in dien

tijd. Verder zie men over de schilder- en graveerkunst in de tweede helft der negentiende eeuw:

Johan Gram, *Onze schilders in Pulchri Studio,* Rott. 1881 (ook Leiden 1904), en *De schildersconfrerie Pictura te 's-Gravenhage,* Rott. 1882;

Carel Vosmaer, *Onze hedendaagsche schilders,* 's-Grav.-Rotterdam, 1881-85;

Abraham Bredius, *De Schilderkunst* in „Eene halve eeuw II (Amst. 1898) bl. 163-186;

G. H. Marius, *De Hollandsche schilderkunst in de XIXde eeuw,* 's-Grav. 1903, 2 dr. 's-Grav. 1920, en

Philip Zilcken, *De Etskunst* in „Eene halve eeuw" II (Amst. 1898) bl. 187-196.

XXXII. Carel Vosmaer.

De vele opstellen over Carel Vosmaer bij zijn dood in tijdschriften en couranten verschenen werden in 1888 verzameld herdrukt in een *In Memoriam,* dat stukken over hem bevat van M. F. A. G. Campbell, P. A. M. Boele van Hensbroek, A. Ising, Allard Pierson, Johan Gram, J. Margadant, J. E. Sachse, T. H. de Beer, J. H. Rössing, J. Ch. Blok, G. S. de Clercq, Jan ten Brink, Gerard Keller, W. F. P. Enklaar, P. Bruin, A. G. van Hamel, Mevr. M. Zwaanswijk, A. de Cock, Paul Leroi, Jack T. Grein en anderen, waaronder ook lofdichtjes van J. E. Sachse, W. Gosler, Ant. L. de Rop en H. C. Muller.

De rede, door A. G. van Hamel uitgesproken bij de overdracht van de Vosmaerbron te 's-Gravenhage, is o.a. gedrukt in het Nieuws van den Dag van 28 Maart 1890. Verder zie men over Vosmaer: B(oele) v(an) H(ensbroek), Levensbeschrijving van Vosmaer in „De Leeswijzer" II (Mei 1885) No. 4;

C. Busken Huet in „Litterarische Fantasiën" XIV, XVI en XVIII;

Jan ten Brink, „Geschiedenis der Noord-Ned. letteren" II (1888), bl. 373-417, met bibliographie, en

J. E. Sachse, *Mr. C. Vosmaer* in „Mannen van beteekenis in onze dagen" XX (Haarlem 1889).

Van Vosmaer's *Ilias*-vertaling, 1878-80 (6 dr. Leiden 1902), werd eene beoordeeling gegeven door S. A. Naber in De Gids, 1879 I bl. 566-580.

Vosmaer's *Odussee*-vertaling, 1889 (4 dr. 1899 en ook nog een 5e dr. z.j.), werd beoordeeld door A. H. G. P. van den Es in „De Ned. Spectator" van 1 Dec. 1888.

Van Vosmaer's *Londinias,* 's-Grav. 1873, verscheen een 3e dr. Leiden 1878 en de in den tekst vermelde critiek van Mulbothros (d. i. Lod. Mulder): „De Londinias van Mr. C. Vosmaer gelezen in den spoortrein", in „De Ned. Spectator" van 1878 N. 7.

Van Vosmaer's *Nanno. Eene Grieksche idylle,* 's-Grav. 1882 (4 dr. 1913), gaf Anna Crous eene Hoogduitsche vertaling Hamb.-Leipzig 1888.

Van zijne *Amazone,* 's-Grav. 1880 (8 dr. 's-Grav. 1910), verscheen eene

Fransche vertaling door E. Gacon, Paris 1883, eene Hoogduitsche door Lina Schneider, Stuttgart 1884, en eene Engelsche door Miss E. J. Irving, London 1884 (te New-York meer dan eens herdrukt). Zie over dien roman P. F. Th. van Hoogstraten, *Twee beoordeelaars van Mr. C. Vosmaer's Amazone* in zijne „Studiën en Kritieken" II bl. 341-366.

Over zijne *Inwijding*, 1888 (4 dr. 1909), schreef Allard Pierson in De Gids 1889 I bl. 536 vlgg.

Van P. A. M. Boele van Hensbroek, den dichter, die met zijn lied „Van eene Koningsvrouwe" eene zoo diep gevoelde, rechtmatige hulde bracht aan de Koningin-Regentes, en die verder bundels *Gedichten* (1885 en 1891) en *Lief en Leed* (1903) uitgaf, heeft men eene levensbeschrijving door W. P. C. Knuttel in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1914.

XXXIII. **Het laatste proza van dit tijdvak.**

Voor A. S. C. Wallis of Adèle Opzoomer zie men W. G. C. Byvanck in „Eigen Haard", 1888, en Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren,* III (1889) bl. 285-294.

Over haar roman *In dagen van strijd* (1878, 4 dr. Amst. 1889) zie men o. a. Mevr. H. Boeke-Koorders, *Brief over Wallis' In dagen van strijd,* Amst. 1878. Haar roman *Vorstengunst* (1883, 3 dr. Haarlem 1887) werd als „Fürstengunst" übersetzt von E. v. d. H., Heerenveen 1885.

Van Willem Hendrik de Beaufort werd het leven beschreven door H. T. Colenbrander in het „Jaarboek der Kon. Akad. van Wetenschappen", 1919 bl. 15-42.

Van Frederik Nagtglas vindt men eene levensbeschrijving door W. Polman Kruseman in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1904.

Voor Emile Anton Hubert Seipgens zie men Jan ten Brink in zijne *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 333 vlg. en in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1897.

Voor D. M. Maaldrink zie men boven, bl. 284.

Voor Pieter Heering zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889), bl. 331 vlg.

Voor Justus van Maurik (geb. 16 en *niet* 18 Aug. 1846 † 18 Nov. 1904) zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889), bl. 205-242, met bibliographie, en J. H. Rössing, *Uit het leven van Justus van Maurik,* Amst. 1904, waarin opgenomen zijn vriendelijke woorden te zijner nagedachtenis door J. de Koo, G. van Hulzen, Johan Gram, Willem Otto e.a., portretten en teekeningen. Zijn leven beschreef A. N. J. Fabius in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1905.

Van zijne „Werken", die herhaaldelijk herdrukt werden, verscheen eene (onvolledige) door J. Braakensiek geïllustreerde volks-editie, Amst. 1907-9., VII dln.

Uit zijn eersten bundel *Uit het volk* (1879, 4 dr. 1886) werd „Mie de Porster" vertaald in het Fransch door Edmond J. P. Hochepied als „Mie la Réveilleuse" in de „Revue de Genève", 1882. Zijn roman *Krates* werd in het Hoogduitsch vertaald door Ida Fricke, München 1886, en eveneens werden in het Hoogduitsch zes zijner schetsen vertaald door Marie Roepius van Zevenhuizen—Aub, München 1889. Den verkeerden raad, hem in 1880 door C. Busken Huet gegeven, vindt men in diens „Litterarische Fantasiën", XI. Voor zijn tooneelarbeid zie men boven, bl. 284.

Van Willem Adriaan van Rees werd „Toontje Poland" gunstig beoordeeld door P. J. Cosijn in „Vaderl. Letteroefeningen", 1868, bl. 305-307.

Voor M. Th. H. Perelaer zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 346-348.

Voor Francisca J. J. A. IJzerman-Junius zie men J. J. van Hille in „Eigen Haard" 1890 bl. 373 vlg. Ook zie men „De Ned. Spectator" 1890, bl. 199 vlg.

Van Mevr. S. M. C. van Wermeskerken-Junius werd het leven beschreven door Therese Hoven in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1905. „Een Hollandsch binnenhuisje" van haar beleefde in 1895 een vijfden druk. Hare schets „Tom en ik" werd in het Engelsch vertaald door R. Acton als „A young wife's ordeal", London 1894.

Voor M. Marie Chr. Sloot zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889), bl. 344-346. Hare eerste romans werden vereenigd uitgegeven als hare „Romantische Werken", Schiedam 1885-89 VI dln., waarin ook de derde druk van haar eersten roman, „De Jonkvrouwe van Groenerode", die tweemaal in het Hoogduitsch en in 1876 ook in het Deensch is vertaald.

Voor Arnold Werumeus Buning zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 243-270, met bibliographie.

Van W. G. F. A. van Sorgen werd het leven beschreven door T. H. de Beer in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1898.

Voor Carel van Nievelt zie men F. Smit Kleine, „Schrijvers en Schrifturen", Haarlem 1891, en naar aanleiding daarvan G. Jonckbloet, „Uit Nederland en Insulinde", Amst. 1893 bl. 213-216.

Voor C. E. van Koetsveld zie men boven, bl. 239 vlg.

Voor Johannes Jacobus van Oosterzee zie men A. W. Bronsveld in „Eigen Haard", 1880, bl. 28 vlg. ; G. H. Lamers in „Stemmen voor Waarheid en Vrede" XIX (1882), bl. 267 vlgg. ; J. L. Doedes, in den Utrechtschen Studenten-Almanak voor 1883, bl. 225 vlgg., en W. Francken Az. in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1883, bl. 42 vlgg.

Van Johannes Justus van Toorenenbergen werd het leven beschreven door L. W. Bakhuizen van den Brink in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1906.

Voor Abraham Kuyper († 8 Nov. 1920) zie men o.a. W. F. A. Winckel, *Leven en Arbeid van Dr. A. Kuyper*, Amst. 1919.

Voor L. W. E. Rauwenhoff zie men A. Kuenen in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1889, bl. 103 vlgg., en C. P. Tiele in den Leidschen Studenten-Almanak voor 1890, bl. 421 vlgg.

Van Gerrit van Gorkom werd het leven beschreven door L. H. Slotemaker in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1905.

Van P. H. Hugenholtz beschreef het leven H. Rogaar in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1912.

Voor Matthias de Vries zie men boven, bl. 289 vlg.

Voor Franciscus Cornelis Donders zie men Jac. Moleschott in De Gids 1888 II bl. 201 vlgg.; B. J. Stokvis in „Mannen van beteekenis in onze dagen" XX (1889) bl. 291 vlgg. en „Het Jubileum van Prof. F. C. Donders gevierd te Utrecht op 27 en 28 Mei 1888. Gedenkboek uitg. door de Commissie (met de statuten) van de Dondersstichting", Utrecht 1889.

Voor Willem Hecker zie men boven, bl. 243.

Voor Antoine Gérard van Hamel zie men J. J. Salverda de Grave in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1908.

Voor Gérard Antoine van Hamel zie men G. L. de Vries Feyens in „Eigen Haard" XLIII (1916) bl. 812-814 en B. C. J. Loder, *In Memoriam Mr. G. A. van Hamel* in den Amsterdamschen Studenten-Almanak voor 1918, bl. 67-78.

Voor Martinus van der Hoeven zie men H. P. G. Quack in De Gids 1869 III bl. 177 vlgg., 369 vlgg.; W. Francken Az. in „Geloof en Vrijheid" III (1869) bl. 614 vlgg. en P. R. Feith in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1870, bl. 425 vlgg.

Van de vele geschriften over Johan Rudolf Thorbecke zij het voldoende te vermelden die van W. C. D. Olivier, *Herinneringen aan Mr. J. R. Thorbecke*, Arnhem 1872, van I. A. Levy, *Johan Rudolf Thorbecke*, 's-Grav. 1876, en van J. M. Wolfson, *Thorbecke als mensch en als staatsman*, Rott. 1905. Eene bibliographie van zijne geschriften vindt men van T. C. L. Wijnmalen in de „Levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde te Leiden", 1875.

Van Willem Wintgens werd het leven beschreven door J. Heemskerk Az. in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden", 1896.

XXXIV. De laatste poëzie van dit tijdvak.

Voor H. J. A. M. Schaepman zie men:

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 163-204, met bibliographie;

F. Smit Kleine, *Schaepman* in zijn „Schrijvers en Schrifturen", Haarlem 1891, bl. 173 vlgg.;

P. F. Th. van Hoogstraten in zijne „Studiën en Kritieken" II (1891) bl. 367-408;

W. H. Nolens, *In Memoriam Dr. Schaepman* 1844-1903, Amst. 1903;

G. Brom, *Schaepman*, in „Mannen en Vrouwen van beteekenis in onze dagen" XXXIV, Haarlem 1903;

A. M. J. I. Binnewiertz in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1904 en ook in „Letterkundige Opstellen" I (1904) bl. 43 vlgg. en 200 vlgg., en

J. Persijn, *Dr. H. J. A. M. Schaepman*, Utrecht 1912-16 II dln.

Nadat zijne, eerst afzonderlijk uitgegeven, gedichten in 1869 met elkaar als *Verzamelde Dichtwerken* het licht hadden gezien, werden zij nog met verscheidene andere vermeerderd, en zoo verscheen een veel vermeerderde derde druk der *Verzamelde Dichtwerken* in 1888 en nog een in 1892. Ook gaf J. Persijn Schaepman's Gedichten nog weer in 1912 uit. In 1907 verscheen te Amst. het dichtstuk *Napoleon* in vijfden druk en de *Aya Sofia*, waarvan de tweede druk in vergelijking van den eersten belangrijk was uitgebreid, in 1906 te Utrecht in vierden druk.

Over Gijsbertus Wilhelmus Lovendaal zie men C. Busken Huet in zijne „Litterarische Fantasiën" XXV.

Voor Willem Levinus Penning zie men G. van Eekeren, *Een 70-jarige* in „De Gulden Winckel", 1910, bl. 162 vlgg., en C. Scharten in „Krachten der Toekomst", II bl. 83 vlgg.

Over Isaac Esser Jr. († 10 Juni 1920) schreef F. Smit Kleine, *Terburgh* in zijn „Schrijvers en Schrifturen", Haarlem 1891, en, bij zijn 70-jarig jubileum, in „De Gulden Winckel" van 15 Jan. 1915. De „Gedichten van Soera Rana" werden beoordeeld door A. Nienhoff in „Vaderl. Letteroefeningen", 1869 bl. 389-392. Van zijn proza gaf Lina Schneider in 1886 in Duitsche vertaling „Eulenburgswall".

Van Cornelis Honigh werd het leven beschreven door P. A. M. Boele van Hensbroek in de „Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden" 1897. Zie over hem ook Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 370 vlg.

Voor M. G. L. van Logchem zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889), bl. 371 vlg., en „Het Tooneel te Amsterdam. Dramatisch Jaarboek. Jaargang 1910" bl. 247-252. Zijn dichtwerk *Eene liefde in het Zuiden* werd in 1885 te Sneek voor de vijfde maal herdrukt.

XXXV. Overgang tot eene nieuwere letterkunde.

Voor Frits Smit Kleine zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 323-326, en een opstel in „Eigen Haard", XLI (1915) bl. 261 vlg.

Voor Marcellus Emants zie men Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889), bl. 317-323, en Rosa Spanjaard, *Marcellus Emants* in „Eigen Haard" XLII (1916), bl. 812-814.

Van zijn *Lilith* verscheen eene Hoogduitsche vertaling als „Lilith. Gedicht aus dem Holländischen von Anna Crous", Berlin 1895. Alberdingk

Thijm, *De Lilith van M. Emants,* Haarlem 1879, kwam er tegen in verzet als tegen „eene wanhopige levensbeschouwing". In den tekst is reeds gewezen op den invloed der wijsbegeerte van Eduard von Hartmann.

Ook de *Godenschemering* is in het Hoogduitsch vertaald als „Götterdämmerung". Ein Gedicht, übersetzt von P. A. Schwippert", Haarlem 1892.

Voor Willem Doorenbos zie men A. Elise Haighton. *Dr. Willem Doorenbos,* 's-Grav. 1906.

Voor Jacques Perk zie men vooreerst de korte levensbeschrijving, die C. Vosmaer van hem gaf voor de uitgaven zijner *Gedichten* ('t eerst uitg. te Sneek 1882), waarin ook eene kenmerking van zijn persoon en zijne poëzie door Willem Kloos is opgenomen. Verder zie men over hem:

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Ned. letteren* III (1889) bl. 373-378;

Betsy Perk „Jacques Perk, geschetst voor 't jong Nederland der XXste eeuw, met onuitgegeven prozastukken, gedichten en portretten van den dichter", Amst.-Hilversum 1902;

Alb. Verwey, *Jacques Perk herdacht* in „De twintigste eeuw", 1903;

W. Kloos, *Jacques Perk en zijn beteekenis in de historie der Ned. litteratuur,* Amst. 1909, en

Uit het leven van Jacques Perk in De Gids, 1916, waarin vooral ook brieven van Perk aan zijn vriend Ch. M. van Deventer zijn opgenomen.

Van de vele pogingen, die er gedaan zijn om de onzekere volgorde der sonnetten van Perk's Mathilde-bundel vast te stellen en in verband daarmee de puzzle op te lossen, welke diepere gedachten nog onder de duistere symboliek zijner verzen zouden verscholen zijn dan Perk zelf reeds in algemeene termen aangaf, zie men:

J. Aleida Nijland, *Jacques Perk (Mathilde-Iris). Eene studie,* Amst. 1906;

J. van der Valk, *De strakke draad in Perk's sonnettenkrans* in „Groot Nederland" X (1912) II;

A. C. J. A. Greebe, *Jacques Perk's Mathilde-Cyclus in den oorspronkelijken vorm hersteld,* 's-Grav. 1915;

Aegidius Timmerman, in „De Nieuwe Gids", 1915 I bl. 909-933, II bl. 217-236, 369-388;

J. B. Schepers, „De Vriendschap van Jacques Perk voor Willem Kloos en de wijziging van den Mathilde-cyclus", in „Groot Nederland" XIV (April 1916), en

Jac. van Ginneken, *De authentieke Mathilde* in „Studiën". Tijdschrift voor godsdienst, wetenschap en letteren", Nijm. 1916, bl. 105-158.

XXXVI. **Besluit.**

Dit laatste hoofdstuk heeft, ofschoon ook daarbij naar objectiviteit is gestreefd, uit den aard der zaak een minder streng wetenschappelijk en meer persoonlijk karakter, dan het geheele geschiedwerk, dat er mee besloten wordt, zich vleit te bezitten, zoodat bronnenopgaaf er alleen

een schijn van wetenschappelijkheid aan zou geven, dien wel niemand zal verlangen.

Toch meen ik er hier het een en ander aan te moeten toevoegen ter beantwoording van tegenspraak, die het van verschillende zijden heeft uitgelokt, niet zelden omdat men mijne bedoeling er mee niet volkomen schijnt te hebben begrepen.

Voor zoover die tegenspraak kwam van de zijde der voorstanders en beoefenaars der „letterkundige critiek" zal ik kortheidshalve alleen verwijzen naar mijne brochure *Een Volksbelang. Opmerkingen over letterkundige critiek*, Haarlem 1887, waarin ik reeds jaren geleden denkbeelden heb uitgesproken, die, na verloop van tijd meer en meer tot eene vaste overtuiging bij mij gevestigd, in mijn „Ontwikkelingsgang" mijne verhouding tot de kunstcritiek in 't algemeen hebben bepaald en daarom van zelf ook in 't bijzonder tot het critisch optreden van de Nieuwe-Gidsers. Natuurlijk heb ik mij dus tegenover hen allerminst op een aesthetisch-critisch standpunt geplaatst, maar op een zuiver historisch-critisch standpunt.

Van oudsher nu is het als eene der verdiensten van de geschiedbeoefening beschouwd, dat zij de kennis van het verleden doet strekken om ons het heden beter te doen begrijpen. Immers in 't verleden ligt het heden. Eene volledige geschiedenis moet dus zoo dicht mogelijk bij het heden aansluiten, al kan zij dat heden zelf ook niet even wetenschappelijk behandelen, als het verleden.

Nu is „het heden" een zeer rekbaar begrip. Iedere er aan toegeschreven duur kan er alleen eenigszins willekeurig aan worden toegekend, en mij scheen het, bij een verleden van zeven eeuwen, gelijk de geschiedenis onzer letterkunde omvat, het best te wezen, als heden te beschouwen den betrekkelijk korten tijd, waarin men zelf met de gebeurtenissen heeft meegeleefd. Voor mij dus begint het heden slechts een weinig vroeger dan de tijd, waarin de Nieuwe-Gidsbeweging aanving en waarmee tevens een nieuw tijdvak werd geopend, omdat die beweging een ander karakter trachtte te geven aan onze litteratuur, dan die litteratuur in de vorige periode bezat.

Ter verklaring nu van het heden uit het verleden moest men opsporen en aanwijzen, wat de eigenaardigheden der vorige periode waren, die in de volgende het meest, en in eene strijdperiode als deze met verklaarbare overdrijving, op den voorgrond werden gebracht, welke harer eigenaardigheden het felst werden bestreden en welke denkbeelden, hier of elders, vroeger of later ter loops verkondigd, maar nauwelijks tot ontwikkeling gekomen, zich nu baan zochten te breken. De geleidelijk evolutie, eigen aan alle wereldgebeuren, maar alleen van uit een hooger standpunt en na veel studie en veelzijdige waarneming op te merken, werd hier (doch slechts schijnbaar) verbroken door den strijdvorm tegen het vroegere, dien de Nieuwe-Gidsbeweging aannam en die het mogelijk maakte, haar min of meer te kenmerken, zooals ik heb trachten te doen.

Het was evenwel niet alleen een negatieve strijd *tegen*, maar ook een

positieve strijd *voor*. Als alle predikers van een nieuw geloof hadden ook de Nieuwe-Gidsers een onwankelbaar vertrouwen in de voortreffelijkheid van hun streven, achtten zij zich de eenige vertegenwoordigers der ware kunst, en kondigden zij luide eene nieuwe bloeiperiode onzer litteratuur aan. Dat was een psychologisch verklaarbaar verschijnsel en deed zich met hen dan ook allerminst voor het eerst voor in de geschiedenis onzer letterkunde.

Intusschen zijn nu reeds veertig jaar sinds hun optreden verstreken, dus tijd genoeg om de vraag te beantwoorden, of zij gegeven hebben, wat zij beloofden en of er waarlijk een bloeitijd onzer litteratuur op hun optreden is gevolgd. Natuurlijk kan het antwoord op die vraag voor het oogenblik nog niet worden gegeven met dezelfde objectieve zekerheid als men van den geschiedschrijver verlangt; maar toch meende ik, dat ook een eenigszins subjectief antwoord voor den lateren geschiedschrijver dezer periode zijn nut zou kunnen hebben. En dat antwoord luidde: de schoone beloften zijn niet vervuld, de bloeitijd is niet aangebroken, ja de vorige periode mocht op dien naam veeleer aanspraak maken, al scheen zij op het laatst ook zoogoed als uitgebloeid.

Hoofdkenmerken nu van zulk een bloeitijd zijn: 1e. Algemeene, toenemende belangstelling in de litteraire kunst, zooals die bij groote veelzijdigheid der kunstvoortbrenging mogelijk is, althans voor afzonderlijke kunstvormen bij verschillende kringen en klassen der maatschappij. 2e. Algemeen verlangen om de voornaamste uitingen van het maatschappelijk leven ook in kunstvormen (geïdealiseerd of ten minste getypeerd) weerspiegeld te zien, zoodat deze tijdelijke levensuiting ook voor het vervolg als aesthetisch voelbaar levensbeeld kan worden geconsolideerd. 3e. Waardeering der heerschende litteratuur als onderdeel der wereldlitteratuur, ook buitenslands, mogelijk (althans door vertaling), indien die litteratuur de uiting is van een algemeen menschelijken, en dus ook voor vreemden begrijpelijken, geest en daaraan een nationaal, en dus ook voor vreemden belangwekkend, karakter paart. 4e. Beroemdheid der kunstenaars door een lang voortleven bij het nageslacht, of veeleer door het herleven van hun werk na eene korte periode van uit zucht naar iets nieuws voortgesproten miskenning, en ten slotte blijvende invloed van dat werk op de kunstenaars van lateren tijd.

Of de Nieuwe-Gidsperiode dat laatste kenmerk zal blijken bezeten te hebben, kan uit den aard der zaak nu nog niet worden uitgemaakt. Dat zal de toekomst moeten leeren. De andere kenmerken evenwel bezat zij ongetwijfeld niet.

Op groote bekendheid en waardeering buitenslands bij de op litterair gebied toongevende volken mocht onze letterkunde niet bogen, zooals b.v. de Russische, ja ook de Noorsche, wel kon doen. Zelfs was het aantal vertalingen, ook van dichtwerken, in de vorige periode veel grooter dan in onzen tijd, ofschoon de waardeering van ons land in den vreemde juist in onzen tijd sterk is toegenomen en ons vaderland op menig ander gebied, dat der wetenschap in het bijzonder, overal een goeden naam heeft ge-

kregen en dus ook op kunstgebied wel niet zou miskend zijn, als het werken van beteekenis had voortgebracht.

Een onbelangwekkenden tijd kan men de laatste jaren der vorige eeuw uit een maatschappelijk oogpunt zeker niet noemen, maar de geschiedschrijver, die hem zou willen schetsen, zou — eenige philosophische beschouwingen in poëzie daargelaten — daarvan tevergeefs in de litteratuur van dien tijd het poëtisch spiegelbeeld zoeken. Kunst werd al geruimen tijd niet als regeeringszaak beschouwd, en regeering was evenmin kunstzaak. Maar erger was het, dat bij de Nieuwe-Gidsers ook geen verband meer bestond tusschen maatschappelijke ontwikkeling en kunstuiting. Voor hen was verreweg het meest de individueele emotie motief voor poëzie: het kleine dus, dat zij te vergeefs tot iets groots trachtten op te blazen. Alleen hun beperkten kring, niet de groote maatschappij, vindt men in hunne poëzie weerspiegeld.

Zoo moest dan ook wel de algemeene belangstelling in hunne kunst afnemen en moest wie buiten hen nog aesthetische behoeften zocht te bevredigen, zijne toevlucht gaan zoeken bij het verleden, bij de kunst der middeleeuwen of der renaissance, die tegenwoordig niet alleen meer beoefenaars, maar ook meer bewonderaars vindt dan vroeger. Dat is op zichzelf natuurlijk niet te betreuren, maar toch zeker geen bewijs van een krachtig eigen leven.

Lang heeft de Nieuwe-Gidsbeweging dan ook niet geduurd, en tegen het eind van de negentiende eeuw was zij reeds zoo mat geworden, dat sommigen haar als geheel uitgeput konden beschouwen en konden meenen, dat zij van zelf was doodgeloopen. In zooverre was dat laatste ook waar, als geene nieuwe kunst met bepaalde eigen richting tegen haar was opgetreden, zoodat de eerste twintig jaren der twintigste eeuw op kunstgebied geene eenheid te aanschouwen geven, maar een amalgama van de meest tegenstrijdige richtingen. Naast de decadenten der Nieuwe-Gidsers en buitensporige nieuwigheidszoekers treden reactionnairen op of nabootsers van de litteratuur uit een ver en zeer ver verleden.

De algemeene belangstelling nam eer af dan toe. Alleen de tooneellitteratuur kon zich daarin verheugen, ook als er nieuwe Nederlandsche stukken werden vertoond, ofschoon toch het meest opmerkelijk was eene, vooral bij het meer ontwikkeld publiek, toenemende belangstelling in middeleeuwsche stukken en werken van Vondel, Bredero en Langendijk, of van Ibsen, Shakespeare en latere Engelsche schrijvers. Romans en Schetsen uit het volksleven trokken soms in ruimen kring nog wel de aandacht, zooals verscheidene ook verdienden, maar vooral deed dat het proza van oudere schrijvers, die zich nooit uitdrukkelijk bij de Nieuwe-Gidsrichting hadden aangesloten, of van jongere, die ook hun eigen weg zochten. De poëzie beperkte zich meer en meer tot een kleinen kring van geïllumineerden, vond, ook wanneer zij niet onverdienstelijk was, zelfs onder hetgeen men tegenwoordig „het intellect" pleegt te noemen, maar weinig lezers en werd ook door de uitgevers het tegendeel van winstgevend geacht, zoodat

men wel terecht mocht vragen met den bekenden criticus Carel Scharten (in zijn *Kroniek der Ned. Letteren* 1917-18, Amst. 1919. bl. 174). „Wat zin heeft een dichtkunst, die geen enkele laag, ook niet de beste van een volk, en slechts een kleinen cénarcle van zelf-dichtenden bereikt ?"

Het tijdschrift „De Nieuwe Gids" heeft zich nog weten te handhaven met zijn Zeeuwsch devies, maar een tweede tijdschrift, uit de Nieuwe-Gidsbeweging voortgekomen, „De Beweging", is in Dec. 1919 bezweken aan verval van krachten, en in de laatste aflevering schreef een der redacteurs, Prof. Is. P. de Vooys, tot afscheid een sonnet, dat begint met de eerlijke bekentenis :

„Al kleiner werd de kring, die naar ons hoorde,
Geen echo wierp terug ons stemgeluid
Van jongren, wien ons woord de poort *ontsluit,*
Voor wat *in toekomst* storeloos *bekoorde*" [1]).

En de laatste terzine begint met deze woorden, die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaten :

„De stemmen, stomgeslagen, zwijgen nu".

„Geluckigh, die d'oorsaecken van de dingen weet na te sporen", zeide Hooft, en in mijn laatste hoofdstuk heb ik beproefd, of ik zoo gelukkig kon zijn. Daartoe moest ik wat dieper doordringen dan tot de allernaaste oorzaken in onze twintigste eeuw, die nog wat al te veel aan de oppervlakte ligt om ons met hare onrustige wisselingen ook maar eenigszins duidelijk voor den geest te staan en waarvan ik vrees, dat zelfs de latere geschiedschrijver de grootste moeite zal hebben, het karakter meer dan vaag af te teekenen, omdat de kenmerken er van zoo tegenstrijdig en wisselend zijn en de vaagheid zelf er hoogtijd in schijnt te vieren.

Mocht men van mij er althans eene vage aanduiding van verlangen door het hulpmiddel der vergelijking, dan zou ik kunnen zeggen, dat de litteratuur van onzen tijd mij doet denken aan een bloemknop, waarvan men de ontplooiïng niet heeft kunnen afwachten en dien men vóór den tijd heeft opengebroken, om er met geweld eene bloem van te maken, zooals kinderen dat wel eens doen. Intusschen, eene vage aanduiding is nog geen kenmerking, die ik van de letteren van onzen tijd onmogelijk zou kunnen geven, zoodat ik er dan ook in mijn slothoofdstuk geene enkele poging toe heb gedaan.

Natuurlijk dacht ik er nog veel minder aan, de litteratuur van onze eeuw critisch te beschouwen, en ook heb ik, om geen gevaar te loopen tegenover sommige van onze schrijvers onbillijk te worden, niet getracht er de kiemen in aan te wijzen, waaruit ik vermoed, dat eene betere toekomst zal kunnen opbloeien. Dit alleen zij hier gezegd : Zulk eene toekomst kan slechts groeien uit eene nauwere verzoenende aansluiting bij hetgeen in het verleden de meeste levenskracht bleek te bezitten, en daar tegenwoordig van vele kanten

[1]) Heden, toekomst en verleen : 't is alles één. Het rijm verlangt in hoo-gre poëzie dat zoo.

de neiging zich openbaart om tot die verzoenende aansluiting te geraken, behoef ik gelukkig nog niet te wanhopen.

Dat zal dan een der vele geneesmiddelen kunnen worden voor de groote kwaal, waaraan onze maatschappij reeds lang is beginnen te lijden, reeds vóór het optreden van de Nieuwe-Gidsers, en waaraan zij nog altijd, zelfs in toenemende mate, ziek ligt: ik bedoel een op de spits gedreven individualisme, eene veel te hooge waardeering der persoonlijkheid. Daar deze persoonlijkheid tot het wezen van den mensch behoort, zou het natuurlijk dwaasheid zijn, haar geheel te willen doen opgaan in de algemeenheid, die daarbij ook zeker niet zou winnen. Maar de allengs gevestigde overtuiging, dat alle uitingen en voorstellingen van het meer verfijnd gevoel uit den aard der zaak een individueel karakter dragen, had bescheidenheid moeten leeren bij de waardeering daarvan. En nu is juist omgekeerd dat gevoel, niet slechts het aesthetische, maar ook het ethische en religieuse, zich gaan verheffen tot eene als heilig beschouwde macht. Bij velen heeft dat, op meer dan één gebied, zelfs geleid tot eene mystieke vergoddelijking van het individueele. Gelukkig behoeft de maatschappij daaraan nog niet te grond te gaan, want de noodzakelijke eischen der samenleving en een daarop gegrond gemeenschappelijk, en dus verstandelijk, overleg vormen een heilzaam tegenwicht en doen zich ook al meer en meer gelden. Maar ook in de kunst zal een sterker verlangen daarnaar zich moeten openbaren, wil zij weer krachtig opbloeien tot eene gemeenschapskunst.

Dat ook de kunst van onzen tijd van deze ziekte niet genezen is, heb ik natuurlijk bij het schrijven van mijn laatste hoofdstuk wel bedacht, maar toch heb ik mij daar bepaald tot de laatste helft der negentiende eeuw en trachten te onderzoeken, hoe het kwam, dat het loffelijk streven der Nieuwe-Gidsers om voor onze litteratuur een nieuwen bloeitijd te scheppen, zoo deerlijk is mislukt, en ik kom daarop nu niet terug. Van oudsher heeft men in de geschiedenis van het verleden ook de leermeesteres der toekomst gezien, en vooral met het oog op die toekomst, waarvoor ook de oudere van jaren nog niet onverschillig behoeft te worden, ook al zal hij die zelf niet meer beleven, was het, dat ik in mijn slothoofdstuk de oorzaken, die ik voor die mislukking meende gevonden te hebben, onverbloemd aanwees.

Door niet iedereen is mij dat in dank afgenomen. Ik kan dat begrijpen. Een ongunstig oordeel, zwart op wit neergeschreven, maakt allicht den indruk van wreedheid, al waren het ook geheel andere psychologische motieven, die er mij toe bewogen, Toch had ik niet verwacht, dat sommigen zich er zóó aan zouden geërgerd hebben, als het geval is geweest.

Er zijn er, die zich in ernst boos op mij gemaakt hebben, en onder hen de dichter Kloos geweldig boos, alsof ik hem eene persoonlijke beleediging had aangedaan. Inderdaad was niets verder van mij af, dan dat. Het gold bij mij geen personen, maar beginselen. Uitdrukkelijk heb ik daarom ook in mijn laatste hoofdstuk opgemerkt, dat, wanneer het mij mogelijk ware geweest reeds nu eene volledige geschiedenis der Nieuwe-Gidsbewe-

ging te schrijven, ik de persoonlijke talenten van de voormannen dier beweging wel gunstiger zou hebben beoordeeld dan die beweging in het algemeen. Trouwens jaren geleden heb ik (in *Eene halve eeuw*, Amst. 1898 II bl. 306-320) getoond, hunne eigenaardige gaven als kunstenaars wel te willen waardeeren.

Ik heb den dichter Kloos daarom dan ook allerminst de staatssubsidie van *f* 1000 misgund, hem door de Vereeniging van Letterkundigen toegekend met een lauwerkrans, waarop ik gaarne wil erkennen, dat zijne persoonlijke talenten hem aanspraak geven. Alleen kan ik niet zoover gaan als zeker schrijver in „De Haagsche Post", die (natuurlijk ironisch) van den wetenschappelijken beoefenaar der letterkunde verlangde, dat hij het zijne voornaamste taak zou achten als ijverig sandwichman rond te loopen met een kleurig reclamebord, waarop de letterarbeid onzer levende letterkundigen aan het publiek als begeerlijke koopwaar werd aanbevolen.

Overigens zal ik natuurlijk den boozen, in ouderwetschen Nieuwe-Gidsstijl neergeschreven, uitval van den Heer Kloos niet beantwoorden. Het zou overbodig wezen. Immers : boos worden is ongelijk erkennen, en bovendien : alles begrijpen is alles vergeven.

Ook de romanschrijver Joh. de Meester heeft gemeend, het als van ouds voor „De Nieuwe Gids" te moeten opnemen, nu ook tegen mij. In de Jaarvergadering van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden, 11 Juni 1919, bediende hij zich daartoe van de symboliek. Hij stelde er mij voor als een anderen Mozes den berg Nebo beklimmend om van daar het beloofde land te beschouwen, maar liet mij op den top in de hooge lucht duizelig worden, wat nochtans, meende hij, mij niet verhinderde weer veilig en het woord voerende beneden te komen, om daar in lagere sferen den dichter Kloos te zien huldigen.

Dat symbolisch verhaal nu is geene historie maar fictie, zelfs wilde fictie zonder psychologischen ondergrond. Zóó, als hij het vertelt, is het niet gebeurd en kon het, gelijk ieder, die mij kent, wel begrijpt, ook niet gebeuren. Ik behoor niet tot het gild der bergbestijgers en zou zeker ook nooit beproefd hebben eene hoogte te bereiken, waar de lucht zoo ijl wordt, dat zij iemand duizelig zou kunnen maken. Streken, waar alle plantengroei, alle leven ophoudt, de felle koude doet huiveren en men gevaar loopt in de eeuwige sneeuw weg te zinken of in ijzige rotsspleten af te glijden, duizelig door congestie ten gevolge van de ijlte der lucht, hebben nooit eenige aantrekkelijkheid voor mij gehad en ik heb ze, na mijne jongensjaren, dan ook nooit meer bezocht.

Bovendien zou het ook onpractisch geweest zijn, van daar uit, waar alles beneden zóó klein lijkt, dat het nauwelijks meer te onderscheiden valt, het beloofde land te gaan bekijken. De Nebo echter is zulk een hooge berg niet, en ofschoon voor Mozes, van wien geschreven staat, dat ook in zijn hoogen ouderdom zijn oog nog niet donker was geworden en zijne kracht nog niet vergaan was, het beklimmen er van wel practisch was en ook wel doenlijk bleek, voor mij, die de eer had bij Mozes vergeleken te worden, was het

niet noodig, mij de daarvoor vereischte inspanning te getroosten. Immers de moderne mensch heeft, om van een panorama te genieten, reeds lang den ballon captif en in de laatste jaren ook de vliegmachine tot zijne beschikking, waarmee men zonder zich te veel te vermoeien ook van het beloofde land een gewenscht overzicht kan verkrijgen.

Op deze meer moderne wijze heb ik dan ook veertig jaar achtereen, niet onafgebroken, maar bij tusschenpoozen, de gebeurtenissen in het land van belofte gadegeslagen. De ware geschiedenis van hetgeen ik er, ook na Mozes, zag gebeuren, zal ik nu ten slotte nog vertellen en daartoe, uit beleefdheid, de romantische symboliek van den Heer De Meester verder uitwerken.

Zoo zag ik dan het heilige land der poëzie als een prachtig panorama vóór mij liggen, het land van belofte, een land van waterbeken en bronnen en meren, ontspringende in de dalen en op de bergen, een land van melk en honing, van tarwe en gerst, van vijgen en granaatappelen, en waar druiventrossen wiesen, zóó zwaar, dat één man niet in staat was, ze te torsen. En ik zag er de bevolking, die het land tot zoo groote welvaart had gebracht, in vrede wonen en hare goden vereeren : de Kanaänieten en de Philistijnen, de Moabieten en de Edomieten, de Amalekieten en de Amorieten, de Jebusieten en de Hethieten, en ook de Enakskinderen met hun reuzengestalte. En toen ik dat zag, zeide ik met Mozes : „Daar zou ik wenschen te wonen !"

Aan Mozes was dat echter niet vergund, wel aan mij, die hem zoo lang overleefde.

Toch werd ik teleurgesteld in mijn wensch. Slechts eene enkele maal heb ik onopgemerkt het land van belofte bezocht. Eene blijvende woonplaats verlangde ik daar later niet meer en ik bleef mij ophouden onder de heidenen daarbuiten. Want na den dood van Mozes hoorde ik de zonen der Hebraeën, de zwervelingen der woestijn, onder elkander zeggen : „Wij hebben een land gezien, waar geen gebrek is aan eenig ding, dat op aarde is, en onbezorgd en in volle gerustheid woont daar een vreedzaam volk. Komt, trekken wij nu op tegen dat volk om hun land ons te nemen tot een erfelijk bezit!" En zij wapenden, zich om dat land te veroveren op de bewoners en deze er uit te verdrijven.

Toen hoorde ik het schetterend bazuinblazen hunner priesters en zag op dat bazuingeschal de muren van Jericho, waar deze verweerd waren, ineenstorten. En aan de bewoners dier stad werd alles, wat zij bezaten, ontnomen. Zelf werden zij verbannen uit hun erf. En elders zag ik, wie nog weerstand boden, tot op den laatsten man neerhouwen. „Hak Agag in stukken !" was nog van Samuel de leus, door de daad gevolgd.

En met welk recht werd dat gedaan ? Eene geheimzinnige stem in het binnenste der overweldigers, die zij voor eene godsstem hielden, fluisterde hen in : „Gij zijt het uitverkoren volk. Dit land is aan uwe vaderen beloofd om er te wonen, en te verhoeden, dat er nog andere goden worden vereerd naast den uwen, den eenigen God, die waard is vereerd te worden. En geene andere priesters zullen daar van de toonbrooden eten dan de uwe." En door

dat enthousiasme bezeten, gingen zij voort, zich meester te maken van het heilige land. Niet zonder fellen strijd nochtans. Want de Kanaänieten trachtten in hun land stand te houden, niet achtende den vloek; die rustte op hun stamvader Kanaän, den zoon van Cham, en die hen het beloofde land onwaardig maakte. Immers Cham had, nuchter van geest, spottend gewezen op de naaktheid, waartoe de heilige dronkenschap vervoerde, inplaats van haar met den mantel der liefde te bedekken.

Een groot voordeel was het voor de Hebraeën inderdaad, dat de profeet Bileam, door de Moabieten afgevaardigd om hen te vervloeken, gehoor gevend aan zijne ezelin, die zich tegen hun enthousiasme niet durfde verzetten, in strijd met zijne opdracht hen zegende.

En aangevoerd door hunne richters, die een scherp gericht hielden over hunne tegenstanders, wonnen zij veld, en er geschiedde toen vaak groot onrecht tegenover de oude bewoners en ook onder de overweldigers zelf in het land van belofte, waar ieder deed, wat goed was in eigen oog. Toch kwamen ook de Philistijnen telkens weer over hen en maakten deze zich zelfs voor een tijd meester van de verbondsark, terwijl zij zich ten slotte aan de kust van het land wisten te handhaven.

Toen ik dat alles had aanschouwd, kon ik niet in geestvervoering raken als Saul, de zoon van Kis, wanneer hij, uitgegaan om ezelinnen te zoeken, de profetenscholen zag afdalen van de hoogte met luit en rinkelbom, met fluit en cither, sprekende in geestverrukking en in vreemde tongen, zoodat men ze nauwelijks kon verstaan. Eveneens was het mij onmogelijk, David toe te juichen, toen ik hem in zijn van alle sieraden ontbloot linnen priesterkleed zag dansen en huppelen voor de naar Sions burcht teruggevoerde verbondsark. En de broodkoek en rozijnklomp, zelfs het gebraad, dat hij uitdeelde aan het volk, smaakte mij bitter, want onder alles wat ik gezien had, had ik in mijn hart vriendschap opgevat voor de Philistijnen, wier naam zelfs tot eene aanfluiting was geworden in den mond van het uitverkoren volk.

Lang echter duurde de voorspoed der overwinnaars niet. Het land, dat zij onder hunne twaalf stammen hadden verdeeld, bleef geene eenheid. Den eigen stam der Benjaminieten hadden zij reeds bijna geheel uitgeroeid en al spoedig werd hun rijk voorgoed in tweeën gescheurd. Voor vreemde goden werd er weer gerookt op de altaren, en profeten traden op met bittere verwijten. En — om het kort te maken — de Assyriërs en Babyloniërs drongen met hunne heerscharen het beloofde land binnen, dat zij te vuur en te zwaard verwoestten. Het arme uitverkoren volk werd naar Babylonië gevoerd, waar het bij Babels waterstroomen de harpen aan de wilgen hing en treurend neerzat.

Het heilige land was nu eene woestenij geworden, waarin de vossen hunne holen hadden, de wolven omzwierven door de puinhoopen van Sion en waar de Galilaeërs en Samaritanen nog slechts een jammerlijk bestaan konden vinden. Hoe geheel anders vertoonde dat land zich nu, als toen Mozes

het eene zoo begeerlijke woonplaats achtte voor zijn volk, omdat er zooveel welvaart heerschte en het overvloeide van melk en honing.

Nog veel meer heb ik daar later zien gebeuren, waarover ik, om niet vermoeiend te worden, nu maar zal zwijgen. Maar de uitkomst was, dat het land van belofte weinig anders was geworden dan eene dorre, onvruchtbare streek, nauwelijks in staat om zijne bewoners te voeden met soberen kost, veel minder om van daar nog iets uit te voeren naar buiten. Slechts hier en daar zag men nog eene welvarende hoeve.

Maar zóó mocht het niet blijven. Eene betere toekomst mocht men verwachten. Een nieuw Sion moest er verrijzen, want zoolang er leven is, is er hoop. Doch als ik daarvan profeteerde, riep men mij toe : „Ziedaar een profeet, die brood eet !"

't Is waar noch met de ijdele geestvervoering der echte profeten, noch met rozegeur en maneschijn, maar met brood heb ik mij gevoed, en daarom heb ik de kracht behouden op grond van goede voorteekens te blijven profeteeren, al ben ik te oud geworden om mee te werken aan den opbouw van het nieuwe Sion, dat toch eens verrijzen moet. En bouwsteenen heb ik er voor willen aandragen, gehouwen uit de rijke steengroeven der historie. . . . ten gebruike van wie ze gebruiken wil.

REGISTERS.

OVERZICHT VAN DEN VREEMDEN INVLOED OP DE NEDERLANDSCHE LETTEREN.

(Zooveel mogelijk chronologisch naar de schrijvers.)

I De Bijbel.

A. Vertalingen van den Bijbel of van Bijbelboeken in dicht of proza.

Bijbelvertalingen, I 150, 249 vlg., II 551-553, IV 429 ; V 33 vlg., 128 — Het boek Job, II 336,340, IV 742. — Psalmvertalingen, I 118, 249-252, 360, 505, II 8, 48, 140, 201, 211, 221, 298, 300-303, 326, 336, III 185, 187, 202, 618-628, IV 742, V 34 — Spreuken Salomo's III 192, IV 284 — Prediker III 190, 192, IV 71 — Hooglied, I 306, II 306, 320 vlg., 345, 366 — Prof. van Jesaia, II 345, IV 284 vlg., 371, 1066. — Prof. van Jeremia, II 345. — Klaagliederen van Jeremia, I 306, II 47, 309, 315. — Prof. van Joël, III 188. — Obadja, III 188. — Nahum, III 188, IV 742. — Habakuk, II 345, IV 742. — Zephanja, III 188. — Maleachie, III 188.

Vertalingen van het Nieuwe Testament, I 249, 333. — Evangelievertalingen, I 118 vlg., V 34. — Evangeliën en Epistelen, I 118, V 33. — Lucasevangelie II 310, — Paulus aan de Philippensen, III 190.

B. Bijbelsche geschiedenis in epischen of dramatischen vorm.

Bijbelsche geschiedenis, I 59 vlg., 117, 119, II 315, 321 vlg., 323 vlg. IV 429. — Bijbelsche personen, I 502. — De Schepping, I 485 vlg., IV 743-751 — Adam en Eva, I 195, 277, 322, II 220, 259, 397, III 492 vlg. 655., — Kaïn en Abel, III 517, IV 79 vlg., 448. — Henoch, IV 33. — Noach, I 303, 397, 404, III 188. — Abraham, I 195, 285, 486, III 365 vlg., 368-373, V 157 vlg. — Hagar, I 492 vlg., IV 624. — Isaac, III 438. — Jacob, II 221, III 373. — Dina I 303. — Jozef, I 195, 277, II 42, 246, 248, 252, 349-400, 402, 414-423, III 299, 374, 488, 490. — Jochebed, IV 397, 603. — Mozes, I 195, 322, 495-499, II 252, 397, III 299, 374. — Jozua, II 252. — Gideon, I 195, III 273. — Jefta, I 195, 492, II 252, 275, 400, 402, 423-430, IV 624.

— Simson, I 493, II 252, 397, 400-402, 483 vlg., 622. — Hanna, IV 624. — Saul, II 252, 268, III 489. — David, II 252, 349, 397, 400, III 363, 541, IV 624. — Absalom, I 493, II 252, III 464, 489. — Thamar, I 277, 322, II 230, 252. — Adonias, II 397, 401. — Salomo, I 486, II 252, 271, 397, 400-402, III 374, IV 625. — Naäman, I 277. — Achab, I 492, II 252, III 488. — Athalia, III 341, 492. — Joas, III 488, — Jonas, I 501, III 363 vlg. — Zedechias, II 246, 260, — Nebukadnezar, II 108, 252. — Jesaia, IV 622. — Ezechiël, IV 624. — Daniël, III 373. — Esther, I 277, II 42, 121, 252, 471, III 341, 492. — Nehemia, I 277. — Ruth, I 277 III 373, IV 624. — Judith, I 277, II 252, 337, III 489, 490. — Susanna, I 195, II 252. — Tobias, I 195, 277, II 248, III 488. — De Maccabaeën, II 23. — Elisabeth, IV 624.

Jezus' leven, I 118 vlg., 278, II 243, III 363, 373, 393, 461, 489, IV 916 vlg., — Kerstspelen, I 162-169, 322, 383, II 248, 253-255, III 473. — Passiespelen, I 162-166, 322, II 253, 275, III 491. — Verrijsenisspelen, I 162-166. — Gelijkenisspelen, I 195. — De verloren zoon, I 195, 278, II 252. — De wijze en de dwaze maagden, I 195, 491. — De rijke man en de arme Lazarus, I 278, 363, III 490. — De barmhartige Samaritaan, I 195. — De Farizeeër en de Tollenaar, I 195. — De Wijngaard, I 195. — Het verloren schaap, I 278. — Johannes de Dooper, II 185, 250, 263, III 474, 489, IV 619. — Maria I 69-72, 166-173, IV 624. — Maria van Bethanië, IV 624. — Martha, IV 622. — Handelingen der Apostelen, I 68, 240, 479 vlg. — Simon Petrus, II 171 vlg., 329, III 365, IV 624. — Mattheus, IV 624. — Thomas, IV 624, 723. — Judas, III 245. — Barnabas, IV 624. — Paulus, I 277, II 171 vlg., III 205, 363, 655. — Johannes Marcus, IV 624. — Stefanus, II 250, 343, IV 625.

II. Oostersche letteren.

Kalidasa, IV 971. — *Kalilah-wa-Dimnah*, I 30, II 544, V 21. — *Directorium humanae vitac*, I 483, II 544. — *Sindibad*, I 53. — *Alkorân*, II 553, V 128. — Abubekr Mohammed Ibn-Doreïd, IV 72. — Petrus Alfonsus, I 88. — Abu Mohammed Hariri, IV 901. — *Secreta secretorum*, I 63. — Moslih-eddin Saädi, I 192, II 544, IV 454. — Abul Feïsi, IV 822.

III. Grieksche letteren.

Homerus, I 284, 308, III 216, 351, 357-359, 651, IV 259, 320, 365, 406, 454, 669, 1022-1024, V 291. — Hesiodus, IV 406. — Anacreon, I 425, II 235, III 191, 297, IV 39, 63, 77, 97, 607. — Tyrtaeus, IV 71, 183. — Simonides, IV 407. — Aeschylus, IV 425, 610, 971. — Pindarus, I 425. — Sophocles, I 277, II 408 vlg., IV 61 vlg., 944, 952, 970 vlg. — Euripides, I 277, 377, II 408 vlg., 424, 427, IV 419, 421, 454, 952. — Thucydides, III 568. — Plato, I 272, 342, II 183, IV 659, 1013. — Cebes I 342 vlg., III 193. — Theo-

phrastus II 70 vlg. — Aristoteles, I 268 vlg., 272, 323, II 410-413, 469, IV 27, 419, 995.

Theocritus, I 326, II 286, III 300, IV 63, 69, 497. — Bion, III 300, IV 63. — Moschus, III 293, 300, IV 63. — Callimachus, IV 258. — Polybius I 281, III 502. — Plutarchus, I 281, 340, II 220, III 353, IV 219. — Dionysius Halicarnassensis, I 501. — Flavius Josephus, I 281. — Lucianus, II 497, 528. — *Physiologus*, I 29, 63. — Dion Longinus, III 240. — Herodianus, I 281. — Heliodorus, I 371, 455, II 519. — Longus II 513. — Achilles Tatius, I 384, II 220, 519. — Cyrillus van Thessalonica, I 116, V 33. — Musaeus, II 519. — Eusthatius, II 519.

IV. Latijnsche letteren.

T. Maccius Plautus, I 277 vlg., 395, 414-417, II 215, 282, 489, 601, III 31 vlg., 65, 85 vlg., 135, IV 964, V 75. — P. Terentius Afer, I 268, 277 vlg., 280, 412-414, II 201, 489, III 65. — M. Tullius Cicero, I 269, 288, 289, IV 430. — C. Julius Caesar, I 281. — T. Lucretius Carus, II 183, III 550. — Q. Valerius Catullus, I 348, III 78, IV 258, 427. — C. Sallustius Crispus, I 281, IV 378. — P. Virgilius Maro, I 46, 156 vlg., 192, 280, 293, 308, 354, 383, 465, II 49, 130, 164, 201, 217, 285, 498, 553 vlg., III 217, 285-305, 346 vlg., 349, 644, IV 276, 427, V 42 vlg., 96. — Q. Horatius Flaccus, I 279 vlg., 285, 313, 412, II 304, 315, 348, 408, 412, 469, vlg., III 15, 63-66, 224, 231, 307, 384, 501, 651, IV 276, 427, 452, 646, 847, 869, 903, 1028. — T. Livius, I 281, 354, II 220, 503, III 416. — Albius Tibullus, IV 222, 427, V 243. — S. Aurelius Propertius, IV 64, 427, — P. Ovidius Naso, I 104, 279 vlg., 289, 308 vlg., 312-314, 365, 368, 378, 383, 448, 507 vlg., II 107, 172, 201, 220, 226, 286, 315, 396, 583, III 216, 347 vlg., 352, 366 vlg., 480, 483, IV 197, 366, 427, 454, V 100. — Aulus Sabinus, I 279, II 226. — Manilius, IV 71. — Valerius Maximus, I 281, 321 — Q. Curtius Rufus, III 491, 497.

L. Annaeus Seneca, I 277, 283, 321, 342, 365-369, 372 vlg., 377 vlg., 506, II 92, 99, 201, 287 vlg., 374, 406-409, 447 vlg., 489, III 65, V, 70 vlg. — Phaedrus, III 230, 242.— Titus Calpurnius III 297. — Petronius Arbiter, IV 276. — L. Annaeus Florus, II 315. — A. Persius Flaccus, II 315, III 230, IV 276, 451. — M. Annaeus Lucanus, I 411, IV 276. — D. Junius Juvenalis, I 510, II 201, 315, III 114, 216, 225, 230, 245, IV276. — M. Valerius Martialis, I 348, II 49. — C. Cornelis Tacitus, I 281, 376 II 141 vlg., 396, III 542, IV 344, 518, V 97. — C. Suetonius Tranquillus, I 281. — C. Plinius Secundus, IV 276 vlg. — L. Appuleius, II 528, IV 661. — Claudius Aelianus II 220, 224. — Justinus, I 281. — M. Aurelius Olympius Nemesianus, III 297. — Arnobius, II 334. — Julius Valerius, I 47. — L. Coelius Lactantius, II 417 vlg., — D. Ausonius, III 297, IV 452. — Eutropius, II 315. — Hieronymus, I 115, 321. — Aurelius Prudentius, II 315. — Augustinus IV 9, 1066. — Avianus, I 92. — Sedulius, II 336. — Macrobius, III 377. — Dio-

nysius Cato, I 73. — Dares Phrygius, I 269, V 20. — Dictys Cretensis, I 269, V 20. — Boëthius I 283, 285, 347, IV 71.

V. Middellatijnsche letteren.

Johannes (lees : Victor) van Capua, I 118. — Gregorius de Groote, I 114, II 433. — *Kerkhymnen*, I 143, II 186, IV 625. — Romulus I 92 — Petrus Alfonsus, I 88. — *Secreta secretorum*, I 63. — St. Bernardus, I 114. — Richard van St. Victor, I 110. — Mr. Nivardus van Gent, I 30. — Petrus Comestor, I 59 vlg., 119, 153 — Gualtherus de Castilione, I 58. — Caesarius van Heisterbach, I 116, V 33. — Albertus Magnus, I 71. — Vincentius Bellovacensis, I 60 vlg., 263. — Thomas Cantimpratensis, I 63, 67, 116, 255, V 33. — Bonaventura, I 67, 114, II 244. — Jacobus de Voragine, I 115, V 33. — Johannes van Capua, I 483, II 544. — Guido delle Colonne, I 153. — Jacobus de Cessolis, I 116, V 33. — *Gesta Romanorum*, I 152, II 220, V. 42.

Francesco Petrarca, I 154, IV 1088. — Johannes de Beka, V 40 vlg.— Gerardus van Vliederhoven, I 115. — Johannes de Hesa, V 41. — Poggio Bracciolini, I 409. — Thomas a Kempis, I 115, II 504, III 18, 20, IV 623, V 32. — Johannes van Hildesheim, I 153, V 33. — Johannes Gerlacus, I 148. — Laurentius Valla, I 273. — Johan Wessel Gansfoort, I 148 vlg., V 40. — Alexander Hegius, I 149, 274, V 40. — Rudolf Agricola, I 149, 274, V 40. — Werner Rolevinck, I 150, V 41. — Johannes Murmellius, I 149, V 40.

VI. Nieuwere Latijnsche letteren.

A. Van Noord- en Zuid-Nederlanders.

Desiderius Erasmus, I 212, 227 vlg., 255, 269, 273, 277, 476, II 201, 319, 338, 376, III 148, 229, IV 604, V 52, 80, 143. — *Epistolae Obscurorum Virorum*, I 227 vlg. — Nicolaus Cannius, I 275. — Georgius Macropedius, I 277 vlg., V 49, 60. — Cornelius Scribonius, I 276. — Gerardus Gildenhauer Noviomagus, I 275, V 60. — Martinus Dorpius, I 275. — Petrus Aegidius, I 276. — Eligius Eucharius, I 230, V 53. — Alardus, I 275 vlg. — Guilielmus Gnapheus, I 278, V 61. — Christianus Ischyrius, I 517. — Cornelius Crocus, I 277, V 60 vlg. — Petrus Nannius, I 276. — Lambertus Hortensius, I 275, V 60. — Cornelius Musius, I 275. — Nicolaus Grudius, I 276. — Hadrianus Marius, I 276. — Franciscus Thorius, I 276. — Johannes Sartor us, I 276. — Janus Secundus, I 275, 315, II 198, V 60, 103. — Hadrianus Junius I 276, 324, V 60. — Jacobus Zovitius, I 277.— Georgius Cassander, I 276, V 60. — Livinus Brechtanus, I 230, 276. — Cornelius Laurimannus, I 277 vlg. — Ogier Busbeck, II 557. — Cornelis van Ghistele, I 279. — Petrus Crullus, I 173. — Abraham Ortelius, I 334. — Georgius Ratalle-

rus, I 277. — Cornelis Kiliaen, I 336, V 66. — Adrianus Schorelius, I 276, V 60. — Franciscus Harduyn, II 235. — Cornelius Gemma, I 276. — Bernardus Furmerus I 285. — Jacobus Marchantius, I 276. — Laurens van Haecht, I 324. — Cornelius Schonaeus, I 277, 356, 490, II 228, III 175, V 61. — Philippus Numan, II 292. — Petrus Hogerbeets, II 29. — Melchior Barlaeus, I 276.

Janus Dousa, I 314 vlg., V 64. — Janus Lernutius, II 198. — Justus Lipsius, I 281, II 220, 337. — Aegidius Periander, I 276. — Jan van Nieuwveen, II 164. — Patroclus Bokelman, I 422. — Dirk Velius, II 28. — Rochus van den Honert, I 322. — Nicolaus Susius, II 246. — Jacobus Libenus, II 246. — Antonius Walaeus, II 47. — Cornelis Gijsbertus Plemp, I 440, II 163 vlg., V 99. — Simon van Beaumont, II 49. — Hermannus Hugo, II 236. — Erycius Puteanus, II 146, 293. — Jacques Ymmeloot, II 235, V 106. — Stephanus Luzvic, II 236. — Petrus Scriverius, II 109, 335. — Jacob Cats, II 35-38, 221, 223, V 105. — Gerardus Joannis Vossius, II 109, 111, 155, 398, 411, V 95. — Jan Evertsz Geesteranus, II 6 vlg. — Daniël Heinsius, I 322, 383, II 38, 411, V 65. — Carolus Malapertius, II 246. — Hugo Grotius, I 322, 461, II 14, 17, 127, 173, 420, V 85 vlg. — Nicolaus Vernulaeus, II 248. — Caspar Barlaeus, II 76, 83, 86, 88, 89, 109-111, 139, 152, 155, 157, 159 vlg., 187 vlg., 201, 221, 377, IV 259, V 95, 98. — Jacobus Revius, II 297. — Gijsbertus Voetius, III 234, V 110. — Benedictus Haeftenus, II 237. — Adrianus Hofferus, II 46. — Ludovicus Broomans, II 238. — Constantinus Hugenius, II 61, 70 vlg., 83, 86, 152, 159 vlg., 195, 212, IV 380, V 89. — Jacobus Zevecotius, I 383, II 264, V 71. — Sidronius Hosschius, IV 670. — Antonius a Burgundia, II 237. — Johannes Narsius, V 92. — Jacob Westerbaen, II 202.

Franciscus van den Enden, II 482, III 18, V 123. — Jacobus Lydius, II 228. — Joh. Arnoldus Corvinus, II 187. — Cornelius Boyus II 221, V 109. — Guilielmus Becanus, II 299. — Petrus Grotius, II 326. — Henricus Bruno, II 211. — Nicolaus Danielis Heinsius, II 378, 524. — Jacob Heiblocq, II 209, V 104. — Margareta van Godewijck, II 228. — Georgius Mebius, II 339. — Lodewijk Meijer, III 18 vlg. — Albertus Ignatius d'Hanins, II 290. — Benedictus de Spinoza, II 338 vlg., III 8, 18, 27, 190, 342, 714, IV 10, 712, V 134. — Robertus Keuchenius, II 215. — Petrus Francius, II 607, III 77, 287, V 137. — Janus Broukhusius, III 77, 80 vlg., 242, 287, V 138. — Ludolf Smids, II 88. — Livinus de Meijer, III 484, IV 670. — David van Hoogstraten, III 241-244, V 149. — Petrus Burmannus, III 234-239, V 148 vlg. — Tiberius Hemsterhusius, III 567. — J. Ph. d'Orville, IV 116. — Petrus Burmannus Secundus. III 512, 567, IV 85, 116-119, 164, V 196. — Hieronymus de Bosch, IV 200 vlg. — David Jacob van Lennep, IV 222, V 202. — Jan Baptist Buelens, IV 459 — Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink, IV 565. — Adriaan van Wessem, IV 790.

B. Van Buitenlanders.

Jacobus Sannazarius, II 315, III 302 vlg., 304, V 126. — Pandulphus Collenutius, I 285. — Hermolaus Barbarus, I 418. — Henricus Bebelius, II 545. — Thomas Morus, II 529 vlg., IV 771. — Julius Caesar Scaliger, I 323. — Agrippa van Nettesheim, II 199, 551. — Andrea Alciato, I 324 vlg., 354. — Hieronymus Angerianus, I 354. — Georgius Buchanan, I 317, II 315, 423. — Johannes Auratus (Dorat), I 291, 326. — Petrus Ramus (De la Ramée), I 337. — Johannes Sambucus, I 324. — Gabriele Faërno, III 242. — Faustus Socinus, II 183. — William Camden, II 179. — J. A. Thuanus (Du Thou), II 141, 180. — Famianus Strada, II 246 vlg. — André Rivet, II 173. — John Barclay, II 530. — Gabriël Rollenhagen, I 484. — André Duchesne, II 180. — Nicolaus Burgundius, II 141, 145. — Claudius Salmasius, I 322, V 65. — Franciscus Junius, II 547. — Sabievius (Sabiewsky), IV 670. — Jean Louis Guez de Balzac, I 322, II 587. — Martino Martini, II 186. — Athanasius Kircher, II 186. — Beronicius, II 607. — Paul Fleming, IV 255. — Joh. G. Graevius, II 516. — Karl van den Paltz, III 206. — Ludvig Holberg, III 557. — J. J. Hottinger, IV 21.

VII. Italiaansche letteren.

Dante Alighieri, I 354, IV 742, 766-769, 782 vlg., 1092. — Francesco Petrarca, I 154, 267, 293, 297, 312, 329, 348, 354, 441, II 152, IV 1092. — Giov. Boccaccio, I 154, 267, 284, 420, 481, 483, II 105, 475, 476, 502, 513, 540 vlg., V 125, 187. — Ser. Giovanni del Pecorone, II 220. — Angelo Poliziano, I 329, 385. — Carlo Verardi, I 395. — Jacopo Sannazaro, II 315, III 302 vlg., 304, V 126. — Pietro Bembo, I 354. — Ludovico Ariosto, I 307, 354, 470, 472, II 48, 119, 291 vlg., 458, III 121, IV 739. — Giangiorgio Trissino, I 374. — Matteo Bandello, I 325, 376, 381, 402, 457, 477, II 107, 327, 502, 540 vlg., III 476. — Pietro Aretino, I 469 vlg.

Giambattista Giraldi Cinthio, I 378, 385. — Bernardino Rota, III 303. — Gabriële Simeoni, I 324. — Niccolo Secchi, II 122. — Ottavio Rinuccini, I 385, III 118. — Giason di Nores, I 395. — Giambattista Guarini, I 385-387, 391-394, II 214, 285, III 294. — Giambattista della Porta, II 500. — Torquato Tasso, I 385 vlg., 393, 395, 449, 512, 514, II 535, III 111, 293 vlg., 299, IV 742, V 72, 152. — Trajano Boccalini, II 141, III 252. — Guido Ubaldo dei Buonarelli, III 296. — Francesco Contarini, I 395, III 295, V 153. — Giambattista Marini, II 154. — Giovanni Francesco Biondi, II 535. — Giovanni Ambrosio Marini, II 536, III 444. — Luca Assarino, II 536. — Brusoni, II 544. — Francesco Loredano, II 544. — Francesco Sbarra, III 53, 112. — Pietro Metastasio (= Trapassi), III 438, 453 vlg., 596. — Giov. Batt. Niccolini, IV 955.

VIII. Spaansche letteren.

Garcia Ordonez de Montalvo, II 511. — Antonio de Guevara, I 288, V 62. — Jorge de Montemayor, II 518. — Miguel de Cervantes, II 208, 220, 274, 282 vlg., 513, 526-528, 542 vlg., III 24 vlg., 321-323, 341, 486, V 71, 127. — Mateo Aleman, II 522. — Luis de Gongora, IV 46. — Lope de Vega, I 458-461, 475, II 252, 283, 494-496, 499-501, III 32, 40, 340 vlg., V 79. — Gaspar Aguilar, I 458. — Guillen de Castro, II 501. — Luiz Velez de Guevara, II 496, 531, III 340. — Tirso de Molina, III 52. — Fr. Gomez de Quevedo, II 523, 531, III 230, 333. — A. G. de Salâs Barbadillo, II 523. — Bernardino de Rebolledo, II 566. — Juan Ruez Alarcon, II 495 (616), 501. — Alonso de Castillo Solorzano, II 523, III 340. — Pedro Calderon de la Barca, II 271, 281, 283 vlg., 496, III 52, 340, IV 782, 1067. — Juan Perez de Montalvan, II 495. — Francisco de Rojas Zorilla, II 499, III 82, 84. — Ant. Enriques Gomez, II 616, III 340. — Agustin Moreto, II 282 vlg., III 110. — Antonio Martinez de Meneses, III 103, — Gaspar Nunez de Arce, IV 1067 (1129).

IX. Fransche letteren.

Fransche ridderromans, I 22-29, 35-57, V 16, 18 vlg., 20. — *Roman d'Enéas*, I 14. — Benoit de St. More, I 20, 46, V 20. — Chrestien de Troyes, I 21, 36, 38-40, 44, V 19. — Godefroi de Leigni, I 44, V 19. — Jean Bodel, I 93. — Marie de France, I 133. — *Roman de Renart*, I 30-35, V 17. — Guillaume li Clerc, I 36. — Robert de Borron, I 40 vlg. — Le Renclus de Moiliens, I 73. — Raols, I 37. — Manessier, I 21. — Guillaume de Lorris, I 102. — Adam de la Halle, I 93. — Rustebeuf, I 76. — Adenez li Rois, I 21. — Jean de Meun, I 102. — Laurent, I 116. — John de Mandeville, I 150, V 41. — Jacques de Longuyon, I 47. — Jean d'Arras, I 155, V 42. — Raoul Lefèvre, I 155, V 42. — *Fransche volksboeken*, I 155 vlg., V 42 vlg.

Jehan Molinet, I 210, 213. — François Villon, I 218. — François Rabelais, I 255, II 529. — Marguérite de Navarre, I 396, II 540. — Clément Marot, I 250, 292, 296 vlg., 312, 348 vlg. — Guillaume de la Perrière, I 324. — Nicolas de Herberay des Essars, II 511. — Gilles Corrozet, I 219. — Guillaume Haudent, I 219. — Jean Maugin, II 512. — Bonaventure des Periers, I 408, II 540, 545. — Jean Dorat, I 291, 326. — Jacques Amyot, I 455, II 513. — Antoine de Saint-Dénis, II 540. — Théodore de Bèze, I 250. — Claude Paradin, I 324. — Pierre de Ronsard, I 291-293, 296-298, 311 vlg., 315, 326, 329, 348, 350, 484, II 48, 429, III 13, IV 1113, V 62. — Joachim du Bellay, I 291 vlg., 297 vlg., 311, 484, II 329, 543, V 62. — Guy du Faure de Pybrac, I 484, 487. — Rémy Belleau, I 293. — Henri Estienne, I 294, 344. — Jean de Marconville, II 550. — François de Belleforest, I 333 vlg., II 540, 548. — Jean Antoine de Baïf, I 280, 297. — Jacques de la Taille, I 280. — Michel de Montaigne, I 343, 515, II 329, 547.

— Robert Garnier, I 375, 380, II 252, 288, 489, V 71. — Louis des Masures, I 484. — Louis le Jars, I 400. — Pierre Boaistuau, II 540, 548. — Philippe Galle, I 487, 500. — Estienne Perret, II 51. — Hugues Salel, I 308. — Cl. de Tesserant, II 548. — Georgette de Montenay, I 352, 484.

Guill.Saluste du Bartas, I 315, 484-487, 499 vlg., 503, V 81. — Philippe Desportes, I 312. — Rod. Hoyer, II 548. — François de Malherbe, III 13 vlg. — Du Perron, II 166, V 99. — Antoine de Montchrestien, I 393. — Simon Goulart, I 485, 500, II 549 vlg. — Honoré d'Urfé, II 118 vlg., 500, 514 vlg., V 126. — Vital d'Audiguier, II 500. — Chrestien des Croix, I 393. — Albin Gautier, I 393. — Jacques Ymmeloot, II 235. — G. Paquelin, I 484. — Pantaleon Bartelon, I 484. — François Perrin, I 484. — Antoine de Cotel, I 484. — Antoine de Verdier, II 526. — Richard Jean de Nerée, I 440. — Théophile de Viau, III 80. — F. le Metel de Boisrobert, II 499, III 40-43, 52. — Jean Louis Guez de Balzac, I 322, II 587. — Jean Chapelain, III 249. — Jean Desmarets, II 457, III 109, 148. — René Descartes, II 161, III 8,19,180,V 98. — François de Soucy de Gerzan, II 520. — Desfontaines, II 457.

Charles Sorel de Souvigny (Du Parc) II 523 vlg., 528, III 294. — Hédelin d'Aubignac, III 31, 360 vlg., — Jean de Mairet, II 500, III 14, 115. — Pierre Corneille, I 511, II 289, 501, 507 vlg., III 14, 17, 20-22, 57, 71 vlg., 84, 90, 101, 107 vlg., 111, 226, 254, 342, 358, 360-362, 397, 402 vlg., 423, 455, 464, 492, 537-580, 587, IV 259, 304, 308, 418, V 125, 135, 155. — Ch. Beys, III 101. — F. Tristan l'Hermite, III 84, IV 307. — Madeleine de Scudéry II 533 vlg., III 442, 535. — François de Rosset, II 458, 543. — Jean de Rotrou, II 289, 500, III 33, 84, V 125. — Paul Scarron, II 289, 498 vlg., 523 vlg., III 82, 133, 181. — Gauthier de Costes de la Calprenède, II 500, 533, III 355, 444. — Gabriel Gilbert, II 507, III 28, 32. — A. le Metel d'Ouville, II 548, III 32. — Cyrano de Bergerac, II 531. — Jean Poquelin de Molière, II 497, 506, 608, III 15, 39 vlg., 50, 52, 60, 82 vlg., 98, 105, 107, 150, 265, 325, 329, 455, 612, IV 466, 468, 609, 950, 968. — Jean de la Fontaine, III 581, IV 127, 669, 743. — J. Pousset de Montauban II 289. — Thomas Corneille, II 281, III 52, 108, 111, 115, 294, 403, 492, 578, IV 298. — Charles Perrault, III 16, V 135. — Pierre Perrin, III 118, 120. — Puget de la Serre, II 535. — Dorimond, III 101, 108.

Daniël Huet, II 534, III 288. — G. Marcoureau de Brécourt, III 28. — Lambert, III 340. — Raymond Poisson, III 28, 134. — Marie Lafayette, II 534 vlg. — Père André, IV 9, 24. — Philippe Quinault, II 601, 608, III 24, 29, 36 vlg., 50, 99, 111, 118, 121 vlg., 129. — De Pouilly, IV 24. — Nicolas Boileau, III 14 vlg., 249, 351, 384, 397, 491, 553 vlg., 665, IV 7, 110, V 135. — René Rapin, III 362. — Antoinette Deshoulières, III 84. — Subligny, III 104. — Jean Racine, III 15, 17, 57 vlg., 60, 81 vlg., 104, 111 vlg., 244, 254, 341-345, 455, 492, 575, 583, 587, IV 304, 307, 314, 319,

417, 418, V 155 vlg. — Jean de la Bruyère, III 248, 383. — De Preschac II 535. — B. Pictet, III 187, 194. — Noël de Breton de Hauteroche, III 84, 134. — A. J. de Montfleury, III 478. — Eustace le Noble, II 535. — De la Tuilerie, III 101, IV 307. — Pierre Bayle, III 12, V 135. — Pierre Jurieu, III 12. — Abeille, III 84, 134. — D'Assezan (Boyer), III 84. — Jean Palaprat, III 133.

François de Salignac de la Mothe Fénélon, III 404-407, 498, IV 240, 312 vlg., — Jacques Basnage, III 12, 187, V 135. — Charles Rivière Dufresny, III 116. — Fatouville, III 132. — Jean de la Chapelle, III 84, 106, 116. — François Régnard, III 136, 397. — Jean Galbert de Campistron, III 441, 464. — Jean le Clerc, III 12, 240-244, V 149. — Bernard de Fontenelle, III 303, IV 107, V 153. — Buffier, III 404. — Florent Carton Dancourt, III 115, 136, 455. — D. A. de Brueys, III 403. — J. F. Duché, III 403. — Alain René le Sage, II 528, III 554. — Jean-Bapt. Du Bos, IV 7. — A. Houdart de la Motte, III 402, vlg., 404, 478. — Mlle A. Barbier, III 437, 452. — Prosper Jolyot de Crébillon, III 341 vlg., 403, 455, IV 414. — A. Le Grand, III 334, 397. — Philippe Néricault Destouches, III 450 vlg., 455. — Thémiseuil de Saint-Hyacinthe, III 256. — Justus van Effen, III 248 vlg., 376, V 150. — Guyot Desfontaines, III 558. — F. M. C. Deschamps, III 333, 578. — Mad. de Gomez, III 609. — G. de Caux, III 403. — J. de la Font, III 136, 455. — Augustin P. de Moncrif, IV 46 vlg., V 186. — Pierre C. de Ch. de Marivaux, III 451, 455, 554 vlg. — Charles de Montesquieu, IV 4, V 180. — Alexis Piron, III 337, 438. — Louis Racine, IV 498.

P. C. Nivelle de la Chaussée, III 451 vlg., 455, V 146. — F. M. Arouet de Voltaire, III 361 vlg., 390, 397, 403, 408-410, 444-450, 455, 467, 473 vlg., 491, 496-499, 543, 550, 555, 576 vlg., 580, 583, 585, 587, 591, 612, 618, IV 4, 71, 107, 110 vlg., 304, 307, 314, 316, 414, 466, 704, V 163, 167, 180.— Françoise d'Happoncourt de Grafigny, III 433. — P. de Morand, III 550. — C. B. Fagan, III 451. — Cl. Fr. Lambert, III 554. — Charles Simon Favart, III 471, 492, 599, V 174. — Poulain de Saint-Foix, IV 61. — Jean Jacques Rousseau, III 391, 492, 555, IV 4, 51, 111, 134, 212, 216, 218, 510, 859 vlg., V 180. — Charles Batteux, IV 7, 24. — Dénis Diderot, III 587 vlg., IV 7 vlg., 218, V 172. — Etienne B. de Condillac, IV 5, V 180. — Baculard d'Arnaud, III 591, IV 50 vlg., 55, 107, 297 vlg., V 187. — A. M. Lemierre, III 478, IV 290, 297. — François Hemsterhuys, IV 10, V 181. — J. F. Marmontel, III 471, 556, 587, 589, 600, IV 20, 25, 111, 311, V 170, 176. — Anseaume, III 492, 599 vlg., IV 286. — J. B. V. de Chateaubrun, III 423. — C. G. Fenouillot de Falbaire, III 589. — P. L. B. de Belloy, III 478, 578, IV 107, 307. — Michel Sédaine, III 471, 600. — Dulard, III 534. — Ch. P. Colardeau, III 475. — J. F. Ducis, IV 306, 314, 414, 704, V 210. — Pierre Augustin Caron de Beaumarchais, IV 296 vlg., V 208 vlg. — J. Patrat, IV 368. — C. J. Dorat, III 654. — B. J. Saurin, III 590.

Bernardin de St. Pierre, IV 493, 860. — Jacques Délille, IV 249, 380. — J. F. la Harpe, III 590, IV 365. — A. M. Cérisier, IV 168. — Charles F. Lebrun, IV 328. — L. S. Mercier, III 589 vlg., 592, 610, IV 297, V 173. — M. Thomas, III 549. — S. R. Chamfort, III 612. — M. Condorcet, IV 221. — J. P. C. de Florian, III 581, IV 312. — Lamartelière, IV 303, 497. — J. B. Legouvé, IV 275, 307. — M. J. Chénier, IV 307. — V. J. Etienne-Jouy, IV 423. — Mad. de Staël, IV 493. — Christian, IV 314. — François René de Chateaubriand, IV 513, 675. — Baour-Lormian, IV 306. — Nep. Lemercier, IV 943. — Tardieu Saint-Marcel, IV 314. — Gilbert de Pixérécourt, IV 413 vlg., 704. — P. J. Béranger, IV 764. — M. N. de Rougemont, IV 704. — Victor Ducange, IV 704. — Hortense de Beauharnais, IV 384. — Auguste Clavareau, IV 486. — Mélesville-Duveyrier, IV 929, 932.

François Villemain, IV 991. — Eugène Scribe, IV 599, 704, 929, 950. — Alphonse de Lamartine, IV 448, 493, 600 vlg. 646, 675, 677, 1075, V 242. — Victor Cousin, IV 991. — Casimir Delavigne, IV 953, 955, 957. — Charles Fromond, IV 459. — Theodore Simon Jouffroy, IV 991. — Alfred de Vigny, IV 493, 743. — Auguste Comte, IV 609, 714, 991. — Jasmin (= Jacques Boé) IV 872. — Adolphe Pictet, IV 991. — Honoré de Balzac, IV 514, V 238, 239. — Emile Littré, IV 991. — Victor Hugo, IV 493, 538, 572, 582, 607, 649, 743, 932, 942 vlg., 965, 969, 1075, V 227. — Alexandre Dumas père, IV 493. — George Sand (= Aurore Dudevant), IV 826. — Jules Janin, IV 582, V 238. — Charles Sainte-Beuve, IV 979 vlg., V 224. — Auguste Barbier IV 990. — Aug. Anicet Bourgeois, IV 929. — Philippe F. P. Dumanoir, IV 929. — Alphonse Karr IV 859. — Alfred de Musset, IV 723, 772, 796. 1075. — J. Bouchardy, IV 929. — Theophile Gautier, IV 1075. — Adolphe d'Ennery (= Meyer), IV 929. — L. Huart, IV 584. — Johannes Kneppelhout, IV 582. — François Ponsard, IV 957, 959. — Victor Séjour, IV 929.

Emile Augier, IV 935. — Octave Feuillet, IV 982. — Gustave Flaubert, IV 982. — Henri Murger, IV 1075. — Erneste Renan, IV 723. — Alexandre Dumas fils, IV 935. — Henri de Bornier, IV 969. — Albert Réville, IV 723, 815. — Hippolyte Taine, IV 979, 991. — Victor Cherbuliez, IV 991. — Victorien Sardou, IV 935. — Gustave Droz, IV 843. — André Theuriet, IV 968. — R. F. A. Sully-Prudhomme, IV 1106. — Dom. Alex. Parodi, IV 959. — Emile Zola, IV 984. — François Coppée, IV 936, 968, 1106.

X. Engelsche letteren.

Beowulf, I 7, V 14. — *Liedjes en liederen*, I 437, V 77. — Thomas Deloney, I 437. — Phillip Sidney, I 475 vlg., II 513 vlg., III 245, IV 1113. — John Lylie, II 520. — Robert Greene, I 396. — Robert Jones, I 437. —

Thomas Kyd, II 292, 444. — William Shakespeare, II 443 vlg., 446-448, 490 vlg., III 447 vlg., 616, IV 11, 304-306, 493 vlg., 951 vlg., 969 vlg., V 119 vlg., 124, 160, 209 vlg. 285. — King James I, I 314, 487. — John Donne, II 66, 78, V 91. — Joseph Hall, III 320. — Cyriel Tourneur, I 460. — *Pekelharingstukken of jigs*, II 491-493, V 124. — John Mason, II 491. — Anthony Brewer, II 490. — Thomas Hobbes, II 338, III 19. — Archibald Armstrong, II 320. — James Shirley, II 491. — Thomas Randolph, II 491. — Francis Godwin, II 531. — John Milton, II 585, III 241, 369, IV 56, 365, 743, V 119. — John Reynolds, II 544. — John Bunyan, III 198. — John Locke, III 390, 564, IV 5, V 159.

Thomas Otway, III 440, IV 969. — Daniel Defoe, III 558 vlg., 672, V 170. — Jonathan Swift, III 376, 557 vlg. — Anthony A Cooper of Shaftesbury, IV 8. — Joseph Addison, III 248, 333, 377, 379, 440, V 158. — Nicholas Rowe, IV 943. — Richard Steele, III 248, 377, 379, V 158. — Samuel Clarke, III 564, IV 6. — Edward Young, IV 30, 56, 214, 336. — Allan Ramsay, IV 441, V 219. — Alexander Pope, III 509, 551, 647, IV 8, 110, 112, 258 vlg. — Samuel Richardson, III 559, IV 11, 51, 133-143, 510, 814, V 197. — George Lillo III 589. — Francis Hutcheson, IV 8. — Henry Home Lord Kaimes, IV 9, 11, 17. — William Hogarth, IV 8.

James Thomson, III 531. — Henry Fielding, III 559, vlg. IV 814, 832. — David Hume, III 390 IV 6, 8 vlg., V 180. — Edward Moore, III 590. — Laurence Sterne, IV 75, 102, 211, 548 vlg., 588, 832, 858, V 236. — David Garrick, IV 286. — Mrs. Heywood, III 560. — Hugh Blair, IV 25, 31, V 184 vlg. — Arthur Murphy, III 438. — Thomas Percy, IV 46, 245, V 186. — Thomas Warton, IV 25. — Olivier Goldsmith, III 560, IV 245, 339. — Edmund Burke, IV 8. — Joseph Priestley, IV 9, 17. — Gerard, IV 9, 17. — William Craig, IV 111, 120. — Ossian (James Macpherson) IV 31 vlg., 50, 248, 321, 507, 607, V 184. — Robert Burns, IV 617, 728, 903. — William Wilberforce, III 391.

William Wordsworth, IV 739. — Walter Scott, IV 493, 496-513, 522-525, 529, 601, 659, 738, 832, V 227. — Robert Southey, IV 447, 453, 496, 608. — Charles Lamb, IV 569, 579, V 236. — William Hazlitt, IV 569, V 236. — Thomas Moore, IV 606, 622, 728. — Washington Irving, IV 764. — James Henry Leigh Hunt, IV 569, V 237. — William Hamilton, IV 991. — Richard Harris Barham, IV 791. — George Gordon Lord Byron, IV 448, 505, 507, 526-531, 535, 538 vlg., 546, 600, 606, 609, 611 vlg., 648, 677, 796, 1075, V 231. — Percy B. Shelley, IV 1085, 1095, 1113. — John Keats, IV 1085, 1113. — Thomas Hood, IV 594, 728 (1128), 739. — Thomas Macauley, IV 991. — Nicholas Wiseman, IV 915. — Edward Bulwer-Lytton, IV 951. — John Stuart Mill, IV 715. — Henry W. Longfellow, IV 723, 727, 739, 921. — Charles Darwin, IV 715. — Alfred Tennyson, IV 727 vlg., 1069. — Edgar Poë, IV 728. — Elisabeth Browning-Barrett, IV 1052. — Willi-

am M. Thackeray, IV 832. — Harriet Beecher-Stowe, IV 722. — Charles Dickens, IV 569, 575 vlg., 580, 590, 842, 1041 vlg., 1044, V 237. — George Henry Lewes, IV 991. — John Ruskin, IV 991. — George Eliot (= Mary-Ann Evans), IV 826. — Herbert Spencer, IV 715, 991.

XI. Hoogduitsche letteren.

Hildebrandslied, I 6, V 13 vlg. — *Lodewijkslied*, I 7, IV 771, V 14. — *Tatian*, I 18. — *Annolied*, I 13. — *Spielmannsdichtung*, I 18. — Lamprecht, I 13. — Chunrat, I 13. — Eilhart von Oberge, I 14. — *Nibelungenlied*, I 18. — *Kudrun*, I 7, IV 925, V 14. — Walter von der Vogelweide, I 103. — Vrîdanc, I 103. — Mr. Eckart, I 112, V 31. — *Gedicht von Sanct Brandan*, I 68, 103. — *Volkslieder*, I 131 vlg., 134, 138 vlg., V 38. — Johann Pauli, I 408, II 545. — Sebastian Brant, I 324. — Kaiser Maximilian I, I 299.

Martin Luther I 223, vlg., IV 809 vlg., V 51. — Balthasar Froe, I 297. — Klaus von Rangstadt, II 546. — Johann Fischard, I 255. — Jakob Böhme, III 198 vlg., V 146 vlg. — Gabriël Rollenhagen, II 529. — Petrus Laurenberg, II 550. — Julius Wilhelm Zincgref, II 545. — Martin Opitz, I 327 vlg., 443, II 18, V 65. — Johann Leonhard Weidner, II 546. — Adam Olearius II 544. — Georgius Cieglerus, II 550. — Ernst Christoph Homburg, II 230, 232. — Georg Philipp Harsdörffer, II 543. — Paul Gerhard, IV 809. — Zacharias Lund, II 230. — Johann Balthasar Schuppius, III 556. — Georg Greflinger, II 231. — Andreas Gryphius, II 232, 490 vlg., V 106. — Johann Bürger, II 231. — Johann Peter Titz, II 231. — Philipp von Zesen, II 213, 533, III 26, V 136. — Georg Neumark, II 231. — C. Chr. Dedekind, II 231. — Timotheus Ritzsch, II 231. — J. G. Albini von Weissenfels, II 231. — Jacobus Schwieger, II 231. — Johann Tonjola, II 231. — Hieronymus Thomae, II 232, 449. — Johann Frisch, II 551. — Abraham von Sancta Clara, III 181.

Barth. Crasselius, IV 236. — Cosmus Conrad Cuno, II 231. — Barthold Feind, II 232. — A. E. von Raeszfeldt, II 232. — H. C. Hecker, IV 236. — Gottlieb Wilhelm Rabener, III 556. — J. C. Zimmermann, IV 235. — Albrecht von Haller, III 531, IV 212. — J. C. Schwabe, IV 25. — Alexander Baumgarten, IV 9. — A. G. Uhlich, II 231. — Chr. Furchtegott Gellert, IV 12, 30, 56, 235, V 181. — Ewald Christian von Kleist, IV 12, 76. — Johann Joachim Winckelmann, IV 10, 17, 1021, V 181. — Johann Elias Schlegel, IV 7. — J. W. L. Gleim, IV 75, 89, 155, 275. — J. G. Sulzer, IV 9, 17, 39. — M. C. Curtius, IV 27. — Immanuel Kant, IV 250, 268-270, 407, 660, 990. — Friedrich Gottlieb Klopstock, IV 12, 13, 44 vlg., 79 vlg., 89 vlg., 155, 213 vlg., 408, V 185. — J. A. Cramer, IV 234-236. — Karl Wilhelm Ramler, IV 39. — Chr. F. Weisse, III 591, IV 11, 35, 64, 89, 95, 468.

G. E. Lessing, IV 10, 12, 17, 25, 27, 62, 248, 302, 969, 1021, V 172 vlg. — Moses Mendelssohn, IV 9, 16 vlg., 20, 1021. — Salomon Gessner, IV 12, 30, 56, 235, V 181. — F. J. von Cronegk, IV 95, 731. — Sophie la Roche, IV 12. — Christoph Martin Wieland, IV 32, 50, 55, 655. — Christoph Friedrich Nicolai, IV 12. — J. C. Brandes, IV 12 — G W. Burmann, IV 35. — J. T. Hermes, IV 134. — Chr. F. D. Schubart, IV 236. — J. H. Jung Stilling, IV 81. — Matthias Claudius, IV 89, 275, 393. — A. G. Hartmann, IV 299, — J. K. Lavater, IV 54, 75 vlg., 81, 447. — Friedrich Justus Riedel, IV 9, 17. — Christian C. L. Hirschfeld, V 192. — J. G. Herder, IV 46, 49, 990, V 186. — G. A. Bürger, IV 46, 97, 323, 392. — L. A. Chr. Hölty, IV 275, 323, 528, 727. — J. W. Goethe, IV 44, 51, 53 vlg., 99, 107, 302, 339, 408, 492 vlg., 623, 714, 743, 789, 796, 922, 1017, 1021, 1032, 1067, 1070, 1086, 1088, V 187. — J. M. Miller, IV 53, 107, V 187. — F. L. Graf zu Stolberg, IV 275. — Johann Heinrich Voss, IV 275, 338-340, 396, 408, V 211. — A. F. F. L. von Knigge, IV 302. — A. H. Niemeyer, IV 55. — Friedrich Schiller, IV 83, 302 vlg., 392, 407, 408, 421 492, vlg., 497, 605, 648, 728, 743, 954, 959, 969, 990, 1017, 1031 vlg., 1072, V 209. — August Wilhelm Iffland, IV 302, 929. — Johann Peter Hebel, IV 452. — August von Kotzebue, IV 280, 289, 299-302, 413 vlg., 466, 704 vlg., 853, 926, 929, V 209, — K. F. Hensler, IV 294. — F. von Matthison, IV 323.

August Wilhelm Schlegel, IV 492, 494. — Friedrich Schleiermacher, IV 660, 713, 991. — Karolina Pichler-Greiner, IV 425. — G. W. F. Hegel, IV 991. — Heinrich Zschokke, IV 303 vlg., 926, V 209. — Theobald W. Broxtermann, IV 82. — Friedrich Schlegel, IV 492, 494, 991. — Friedrich Novalis (= Von Hardenberg), IV 492. — Ludwig Tieck, IV 492. — Adolf Müllner, IV 941. — Joseph Schelling, IV 341 vlg., 660, 991. — Joseph Görres, IV 1059. — Johann Friedrich Herbart, IV 991. — K. Ch. F. Krause, IV 713, 991. — Ludwig Uhland, IV 616, 781. — Artur Schopenhauer IV 714, 1085. — Wilhelm Hey, IV 612, 753. — Friedrich Rückert, IV 739, 796, 868, 901, 1070. — Franz Grillparzer, IV 941, 959. — Theodor Körner, IV 949. — August von Platen, IV 868, 901. — Albert Bitzius, IV 1040. — Heinrich Heine, IV 608, 786-789, 796, 858, 874, 907 vlg., 1015-1017, 1026, 1070. — Hoffmann von Fallersleben, IV 439, 447, 868, 1071. — Carl von Holtey, IV 926.

Karl Hase, IV 713. — Charlotte Birch-Pfeiffer, IV 929. — Ludwig Bechstein, IV 761. — G. Th. Fechner, IV 714, 991. — Georg Gottfried Gervinus, IV 997, 1001. — F. Halm (= E. F. J. von Münch Bellinghausen), IV 969. — Friedrich Theodor Vischer, IV 991. — David Friedrich Strauss, IV 618, 637, 712, 975. — Nicolas Becker, IV 642. — Fritz Reuter, IV 1037. — Roderich Benedix, IV 935. — Berthold Auerbach, IV 1037. — Emanuel Geibel. IV 957, 1070. — Moritz Carrière, IV 991. — Max Schassler, IV 991. — Klaus Groth, IV 901, 911. — Robert Zimmermann, IV 991. — Gustav von Moser, IV 935. — Robert Koenig, IV 1005. — Robert Hamerling, IV

734, 1030. — Albert Lindner, IV 969. — Murad Effendi (= Franz von Werner), IV 969. — Eduard von Hartmann, IV 1085. — Carmen Silva (= Elisabeth von Rumeniën) IV 1075, 1083.

XII. Skandinavische letteren.

Skaldenliederen, IV 406. — *Ragnar Lodbrog's lijkzang*, IV 771. — Esaias Tegnér, IV 742, 974, 1078. — Johan Ludvig Runeberg, IV 969. — Konnig Karl XV, IV 743. — J. J. Wecksell, IV 969. — Ludvig Holberg, III 454. — Chr. Braunman Tullin, IV 249. — Adam Oehlenschläger, IV 743, 969. — Hans Christian Andersen, IV 743.

ZAKENREGISTER.

Aanschouwelijkheid, C IV.
Abele spelen, I 93-99, V 28 vlg.
Academie (De Brusselsche), III 481 vlg.
Academie (De Duytsche), I 464-482, II 101-108, V 79 vlg., 94 vlg.
Academie (De Vlaamsche), IV 919 vlg., V 277.
Achilles (Rederijkerskamer) IV 617, 930, V 244.
Acrostichon (naamdicht), I 213, 231.
Aesthetische gewaarwordingen, XXII-XXXVI, XXXIX vlg.
Aesthetische stelsels, XVIII-XLIII ; I 65 vlg., 209-215, 273-275, 291-295, 458-461, 475 vlg., II 410-414, 469-471, III 13-18, 20-23, 63-76, 342-345, 360-362, 404-410, 444-452, 589-594, 611-618, IV 6-28, 85-95, 99-110, 299-306, 418-420, 490-496, 508 vlg., 526 vlg., 547-554, 626 vlg., 786 vlg., 935-937, 998-1013, 1097-1125, V 180 vlg., 182, 288 vlg.
Alexandrijnen, XLVII ; I 298, 317, IV 539, 603, 734.
Allegorie, LVIII ; I 89-91, 99-103, 195-199, V 29.
Alliteratie, XLVIII.
Almanakken, IV 558 vlg., 980 vlg., 1010.
Amadisromans, II 510 vlg.
Amoreusheyt (Dboeck der), I 216.
Anapaest, XLIV (518).
Anecdotenboeken, II 546-551, III 490.
Antiphonarium (Utrechtsch) V 44.
Antwerpsch liedboek, I 128, V 37.
Apollo of Gesangh der Musen, I 424.
Aprilbeweging, IV 778 vlg., V 259.
Arcadia's, II 512-519, III 189, 194, 206 vlg., 296, 561, IV 23 vlg., V 126.
Artiesten-idioom, IV 1108-1110.
Assonance, XLIX.
Athenaeum illustre te Amsterdam, II 108-111, V 95.
Autobiographieën, V 8 vlg.
Ballade, LXVI ; I 212 vlg., 225, IV 46-49. Zie ook Romance en verder voor Intricate Balladen I 215 vlg.

Balletten, III 455 vlg., IV 295, 410, V 164, 208.
Bardietjes, IV 89 vlg.
Barlaäm en Josaphat, V 21.
Beatrys (Sproke van) I 70, II 242, IV 1073, V 25.
Beeldhouwkunst, I 125-127, II 377-382, III 282-284, IV 1020 vlg., 1118, V 116.
Beeldspraak, LVII.
Beowulf, I 7, V 14.
Beverley (Spel van Jan van), II 192 vlg., V 48.
Bible in Duytsche, I 150, V 34.
Bibliographie, LXXXIV-LXXXVI ; V 2-5, 13, 35, 59.
Bibliotheken, V 3 vlg.
Biënboeck, I 116, V 33.
Bijbelsche heldendichten, II 185, III 363-375, 541, V 156-158.
Bijbelstudie, I 117-120.
Biographie, LXXXVII-LXXXVIII. Zie ook Levensbeschrijvingen.
Blasoenen en Deviesen, I 175-179.
Blijspel (Het), I 404-421, II 278-283, III 136-152, 321-339, 438-440, 449-452, IV 296 vlg., 299-302, 313 vlg., 423, 706 vlg., 708 vlg., 889-895, 945-948, 949-951, 958-964.
Bliscap (Die Eerste en die Sevenste) van Maria, I 166-172, V 44.
Blokboeken, I 149, V 35.
Bloemhof van de Ned. Jeught (Den), I 424.
Boekdrukkunst (Uitvinding der), I 149 vlg., V 35 vlg.
Boerden, I 87-93, V 27 vlg.
Boertige poëzie, I 88 vlg., 349, 429-431, II 497 vlg., III 169-184, 624, IV 340, 398 vlg., 727 vlg., 786, 788-793, V 144 vlg.
Boom der Schriftueren (Den), 238 vlg.
Bouwkunst, I 125-127, II 388-392, IV 617, V 116 vlg., 152.
Brabantsche kamer te Amsterdam, I 454-464,482-503, II 102, V 80 vlg.
Braga, IV 607-610, V 243.
Brandaen (Sproke van St.), I 68, V 24.
Brieven, I 354, 356, II 172, III 231, 269, 316 vlg., 541, 549 vlg., IV 83, 133, 139, 268-270, 336, 1051.
Brievenbundels, V 9.
Britsche ridderromans, I 35-45, V 18-20.
Broederschap des gemeenen levens, I 113, 120, 148, V 31 vlg., 40.
Bruiloft van Kloris en Roosje, III 124-127, V 142.
Bruiloftsdichten, I 216, II 76, 395, III 250, 316.
Burgerlijk treurspel, III 587-594, V 172 vlg.
Burleske (Het), II 497 vlg., IV 246 vlg., 399, 728.
Caesuur, XLIV.
Cantate, LXIX ; IV 39 vlg., 738 vlg., 785, 898 vlg.
Cassamus (Roman van), I 47 vlg., V 20.
Catoen (Dietsche), I 73, V 25.

Censuur, I 240 vlg., IV 331 vlg., 348-353, V 53, 212.
Charon (Spel van), V 47.
Chronologie, XCV vlg.
Classieke ridderromans, I 45-48, V 20.
Clausulen, I 70 vlg.
Clerken, I 20.
Collegianten, II 6 vlg., 335, 340-342, V 112 vlg.
Comédie larmoyante, III 452 vlg., V 164.
Comische (Het), LXIX-LXXVII.
Compositie, LV vlg.
Congressen (Taal- en Letterkundige), IV 864 vlg.
Couchy (Die Borgrave van), V 22.
Critiek (Letterkundige), XII-XVIII; III 12 vlg., IV 13 vlg., 540-547, 554-568, 591 vlg., 971-974, 976-982, 987-990, 1098 vlg., V 286-288 ; 297.
Cupido's Lusthof, I 425.
Dactylus, XLIV (518).
Dansliedjes, I 138.
Davidsfonds, IV 919, V 277.
Descriptieve poëzie, LXIV vlg.
Devotie (Moderne), I 112-120, 148 vlg., V 31 vlg.
Dichter (Wezen van den), XLIII, XLV.
Dichtgenootschappen, III 649-669, IV 43, 60, 85-88, V 177 vlg.
Dichtwedstrijden, zie Landjuweelen, Haagspelen, Refereinfeesten en Prijsverzen.
Didactiek, LXXIX-LXXXIII. Zie verder Leerdicht.
Dierdicht, I 29 vlg. (en verder Reinaert), III 216, IV 454.
Distichon, XLVII.
Divisie-kroniek, I 217, V 50.
Doctrinael (Dietsche), I 74.
Dordsche dichtschool, II 226-229, V 105 vlg.
Dramatische poëzie, LXVII-LXIX en zie verder Abele spelen, Sotterniën, Kluchten, Mysteriespelen, Mirakelspelen, Oudtestamentische spelen, Feestspelen, Zinnespelen, Gelijkenisspelen, Hekelspelen, Treurspelen, Tragedie, Burgerlijk treurspel, Tragi-comedies, Ebatementen, Tusschenspelen, Harlekijnspelen, Krispijnspelen, Blijspelen, Parodieën, Comédie larmoyante, Meldodrama's, Herdersspelen, Zangspelen, Opera's.
Duitschland (Invloed van Nederland op), I 327 vlg., II 230-233, V 65, 106.
Duvelrye, I 166, V 44.
Ebatementen, I 188, V 47.
Echodichten, I 243, 372.
Eglentier (De Kamer De) I 329 vlg., 339 vlg., 353-361, 364, 450-478, II 108, 113-118, V 65-67, 78 vlg.
Elkerlijc (Die Salicheyt van), I 196, V 48 vlg.
Emblemata, I 323-326, II 38, 48, 216, 219, 236-242, 342, 351 vlg., 412, 440, 475, 484, 495, 504, III 204, 206, V 65.

Endelvers, I 215.
Engelsche tooneelisten, I 450-452, II 443-445, 489-494, V 78, 119 vlg. 124.
Enjambeeren, L.
Epigrammen, I 348, 356 vlg., II 49, 317, 320, 374, 379, 579 vlg.
Epische poëzie, LXIV-LXVI en zie verder Ridderroman, Ballade, Romance, Dierdicht, Fabel, Idylle en Heldendicht (ook Bijbelsche heldendichten).
Evangelische Gezangen, IV 230-237, 809 vlg.
Evolutieleer, IV 440-443, 715 vlg.
Exempelen, I 91 vlg.
Exerceergedichten, IV 157-163, V 198.
Fabels, LXXX ; I 92 vlg., 487, 500, II 51, III 549, 581.
Faustboek, V 43.
Feestspelen en Vertooningen, I 185-187, 471, II 271, IV 191, 952.
Ferguut (Roman van), I 36, 79, V 19.
Flandrijs (Roman van), V 22.
Floovant (Roman van), I 27, V 17.
Frankische ridderromans, I 1-29, V 16 vlg.
Fransch Classicisme, III 13-18, 21 vlg., 63-76, 111 vlg., 341-345, 444-449, V 135, 155 vlg., 163.
Frederik van Jennen (Volksboek), I 155 vlg., V 42.
Friesch privilegie, I 8, V 14.
Geest (De) van Matth. G. Tengnagel, II 455.
Geestelijke Broederschappen, I 160-163.
Geestelijke Liederen, I 143-147, 243-246, V 39.
Gelijkenisspelen, I 195, 298, 363, 491. II 252 vlg., III 490, V 48.
Geschiedbijbels, I 118-120, V 34.
Geschiedenis als kunst, LXXXI-LXXXIII.
Geschiedschrijving der Letteren, LXXXIII-CVIII ; IV 208 vlg., 434-436, 471, 995-1006, V 9 vlg., 13, 35.
Geschiedzangen, I 128-131 IV 145, 147 vlg., 151-158, V 38.
Geschiedwerken ; in rijm : I 59-63, 64, 81, in proza : I 119 vlg., 150, 257, 262, II 138-148, 558-563, III 565-570, IV 378-380, 434, 444 vlg., 566, 633, 816-818, 958, 985 vlg., V 40 vlg.
Gesta Romanorum, I 152 vlg., V 42.
Geuzenliederen, I 257-261, V 57 vlg.
Gewaarwordingen (Aesthetische), XXII-XXXVI.
Gids (De), IV 554-568, 765, 801, 972-974, 976-982, V 234-236. De Nieuwe Gids, IV 1097-1125, V 296-305.
Glasgraveersels, I 507, II 154, 385.
Glasschilderkunst, II 385-387, V 116.
Godevaert-romans, I 50-52, V 20 vlg.
Godsdienstig Lierdicht, LXII ; I 143-147, 224-226, 247-251, 303-306, 426-428, II 7-13, 18-21, 186 vlg., 229 vlg., 296-314, 345 vlg., III 184-194, 198-206, 311 vlg., 482 vlg., 618-631, IV 30, 124, 227-237, 347 vlg., 448 vlg., 658 vlg., 718-722, 723, 735-741, 777, 921-924.

Goutsch Cronijcksken (Out), I 150, V 41.
Graalsagen, I 40, V 19.
Graveerkunst, I 151 vlg., II 374-377, III 195, IV 554, 1009 vlg., 1019 vlg.
Grieksche romans, II 519-521, V 126.
Griseldis (Historie van), I 153 vlg., V 42.
Groningsche richting, IV 659-661, V 248.
Haagspelen, I 208, V 49.
Harlekijnspelen, III 132 vlg., V 143.
Harmonie, LVI, CVII.
Hattemisten, III 8, 190, V 145.
Heiligenlevens, I 66-68, V 24.
Hekeldicht, LXXX ; II 66-69, 89-91, 95-105, 175-178, 180 vlg., 198-200, 201 vlg., 205-208, 209 vlg., 269, 319 vlg., 337-339, 341, 478 vlg., 575-577, 586 vlg., 589 vlg., 594-598, 611 vlg., III 96 vlg., 153-159, 178 vlg., 190, 210-213, 222-233, 240-262, 397 vlg., 438, 501-505, 665, IV 116-120, 164 vlg., 170-172, 174-178, 182, 185 vlg., 326-328, 351-353, 355 vlg., 371 vlg., 377 vlg., 395, 451 vlg., 557, 594, 682-684, 761-763, 807-809, V 91-94, 143 vlg., 147 vlg.
Hekelromans, II 526-531, III 555-559, IV 280-282, 834, 843, 853-855, 1036, 1048.
Hekelspelen, I 235-239, II 89-95, 97 vlg., 181, 341 vlg., 479-484, 590-593, III 92-95, 233, 262-266, IV 145, 164, 178-180, 183-184, 195 vlg., 204, 479 vlg., 485, 966-968, V 53.
Hel van 't Brouwersgilde (De), V 49.
Heldendicht (Het), II 185, III 163-168, 363-375, 404-410, 497-500, 542, 581, 638-645, IV 32, 213 vlg., 219 vlg., 265-267, 387-389, 406, 447, 743-751, 896-898, 916-918, 1022 vlg.
Heldenromans, II 510-512, V 126.
Heldenzangen, II 84-89, 564-574, 587 vlg., 600 vlg., 606 vlg., III 155, 161-163, 213-223, IV 148-158, 189, 197, 253-255, 262 vlg., 372-376, 455 vlg., 478 vlg., 481-483, 486 vlg., V 129 vlg., 147.
Hêliand, I 6, V 14.
Helicon (Den Nederduytschen), I 310-314, V 63.
Herdersdicht, II 37, III 284-302, IV 23, V 151-153.
Herdersroman, II 512-519, IV 23 vlg., V 126.
Herdersspel, I 383-395, II 118 vlg., 181 vlg., 208, 223 vlg., 285 vlg., III 293-296, 422 vlg., V 72 vlg., 153.
Hiaat, I 308.
Hildebrandslied, I 6, V 13 vlg.
Historische romans, IV 276 vlg., 278-280, 426 vlg., 508-525, 648-659, 687-690, 692 vlg., 697, 811-816, 818-825, 875 vlg., 1032-1037, V 228-231, 262-264.
Hofdichten, II 46, 190 vlg., 203 vlg., III 266-284, V 151, 246-248.
Homulus (Comedie van), I 196, V 49.
Hoofdkamers, I 180.

Hoofsch-galante romans, II 531-538, III 553 vlg.
Hoornsch liedboek, II 30.
Huge van Bordeeus (Roman van), V 22.
Humanisten, I 148 vlg., V 40, 60 vlg.
Humor, LXXIII-LXXV.
Humoristische geschriften, IV 427-429, 568-590, 832-834, V 236-240.
Hyrauden, I 83, V 26.
Iambe, XLIV vlg.
Idylle, LXIX ; IV 338-340, 396 vlg., 1024-1027.
Impressionisme, IV, 1012, 1116-1119.
Incarnaties, I 214.
Incunabelen, I 149 vlg., V 35 vlg.
Individualisme, IV 710, 1100 vlg., V 301.
In magnis voluisse sat est, III 57.
Intermezzo (Comisch), I 396-404, V 73.
Jan Splinters Testament, I 218, V 50.
Jonathas en Rosafiere (Roman van), V 22.
Joris (Wagenspel van St.), V 45.
Kamersotten, I 202, 319 vlg., V 64.
Karel ende Elegast (Roman van), I 27-29, V 17.
Karolingers, I 11.
Katharsis, LXX vlg., ; II 411.
Kerelslied, I 81 vlg., IV 898, V 26.
Kerkgezang, I 143, III 187 vlg., 618-631, IV 227-231, 625, V 176, 203.
Kerkhervorming, I 220 vlgg.
Kermisbeschrijving, II 52, III 169-173, IV 122.
Kerstine (Leven van St.) I 67 vlg., V 24.
Kerstliederen, I 144.
Ketendichten, I 212.
Kindergedichtjes, IV 34-38, 213, 753 vlg., 902, 1066 vlg., V 183 vlg.
Klokkenspel, II 393 vlg., V 117.
Kloosterbeschaving, I 12.
Kluchtboeken, II 545 vlg., III 560 vlg., V 127 vlg.
Kluchten, I 93-99, 188-191, 404-423, II 191 vlg., 277, 282 vlg., 449-451, 475 vlg., 505 vlg., III 50-53, 463 vlg., 597 vlg., IV 296, V 47. Singende kluchten : II 491-493.
Kniedicht, I 205.
Krispijnspelen, III 133-136, V 143.
Kruisvaartromans, I 48-53, V 20.
Kudrun, I 7, V 14.
Kunera (Leven van St.), V 43.
Kunst- en Vliegwerken, II 464-469, 507-509, III 20 vlg., 90-92, 110 vlg., IV 949 vlg., V 125.
Kunstgroepen, XL-XLIII.

Kunst (De) om de kunst, IV 1100-1112.
Kunstromans en novellen, IV 1006-1108, 1027-1029.
Kunstsmaak, C III.
Kunstwerk (Definitie van een), XXXVI-XXXVIII.
Labadisten (De), II 312 vlg., V 110.
Lachverwekkende (Het), LXXII.
Lancelot (Roman van), I 44 vlg., V 19.
Landjuweelen, I 200-209, 361-363, 488, II 266-268, V 49.
Leerdicht, LXXIX-LXXXIII. Grootere leerdichten: I 59-66, 72-74, 81, 102 vlg., 104-106, 181, 210-216, 217, 287-291, 298 vlg., 306 vlg., 343 vlg., 484-487, 500-502, II 16-18, 42 vlg., 47, 53, 55-58, 62-71, 79 vlg., 119, 174-176, 182-184, 188-190, 194 vlg., 197, 198-200, 205 vlg., 229, 292-295, 307 vlg., 315 vlg., 323, 347, 351, 484 vlg., III 63-76, 208-210, 366 vlg., 413-416, 484 vlg., 526-534, 538-540, 654, IV 56 vlg., 114 vlg., 123, 129, 212, 215-217, 249, 255-259, 271, 275 vlg., 340-348, 365, 381 vlg., 441-443, 458 vlg., 617, 1065, V 22-24.
Legenden, LXV vlg., IV 500-507, 625-627, V 228.
Leidsche hoogeschool, I 264, V 58.
Leisen, I 143 vlg., V 39.
Lettergreeprijm, XLIX.
Leuvensche hoogeschool, I 148, 275, IV 460, V 60.
Leven van Jezus (Het), I 19, V 15.
Levene ons Heren (Van den), I 68, V 24.
Levensbeschrijvingen, II 561 vlg., III 563 vlg., 570 vlg., IV 380, 436, V 5-8.
Liedboeken, I 128, 143, 226, 247-251, 285, 421-440, 514 vlg., II 29 vlg., 284, 340 vlg., III 284, V 75 vlg.
Liederen (Middeleeuwsche), I 82-86.
Liederijc de Buc, I 8, V 14.
Limburgsche letteren (Eerste), I 19, V 15.
Litteraire Kunst, XLV vlg.
Lodewijkslied, I 7, V 14.
Lohier en Malart (Roman van), I 27, V 17.
Lorreinen (Roman der), I 26 vlg., V 17.
Lucidarius (De Dietsche), I 74, V 25.
Luitboek van Thysius, I 423, V 75.
Lutgardis (Leven van St.), I 67, V 24.
Lyrisch-Dramatische poëzie, LXVIII. Zie verder Opera, Zangspel, Singende kluchten.
Lyrisch-Epische poëzie, LXVI. Zie verder: Balladen en Romancen.
Lyrische poëzie, LXI-LXIV. Zie verder Godsdienstig lierdicht, Kerkgezang, Leisen, Geestelijke liederen, Marialiederen, Schriftuurlijke liederen, Martelaarsliederen, Geuzenliederen, Hekelzangen, Wereldlijk lierdicht, Minnedichten, Meiliederen, Herdersdichten, Heldenzangen, Volksliedjes, Dansliedjes, Kinderdichtjes.
Makamen en Ghazelen, IV 901 vlg.

Mandeville's Reizen, I 150, V 41.
Marialiederen, I 144 vlg.
Mariamirakelen, I 69, V 24.
Mariaspelen, I 170-173.
Mariavereering, I 68-70.
Mariken van Nieumegen, I 193 vlg., V 48.
Martelaarsliederen, I 224-227 V 51 vlg.
Mascaroen, I 194, V 48.
Medailleerkunst, II 383-385.
Meiliederen, I 137.
Melodrama's, IV 413, 419, 929.
Menestreelen, I 82-86, V 26.
Menschwording van Christus (De), III 253-255, V 107.
Merowingers, I 10 vlg.
Metriek, XLIV vlg.; I 211, 296, 307, 316, 510 vlg., 539, 603; V 84.
Minnedichten, I 15-18, 84-86, 103, 137-143, 159, 285, 295, 347, 423-425, 431-438, 440-449, 514 vlg., II 75 vlg., 81-83, 120, 196, 198, 200, 214 vlg., 291, III 78 vlg., 195-198, 312 vlg., 317 vlg., IV 62-69, 76-79, 80 vlg., 84, 102, 225 vlg., 242 vlg., 405, 904 vlg., 907, 1070-1072.
Mirakelspelen, I 172-175, II 248-252, V 44 vlg.
Moderne theologie, IV 712 vlg., 795, 806-809, 841, 844 vlg., 975 vlg.
Monorimen, I 21.
Moorkensvel, I 189, V 47.
Mopsjes, II 29 vlg.
Moraliteiten, I 197.
Moriaen (Roman van), I 43 vlg., V 19.
Motet, I 73.
Mouwen (Roman van den Ridder metter), I 44, V 19.
Mozaiek (Florentijnsch), II 387 vlg., V 116.
Muiderkring, II 148-167.
Muzen (Tijdschrift De), IV 545-547.
Muziek, I 83-85, 127 vlg., 422 vlg., II 392-394, III 97-100, 117-132, IV 757 vlg., 894, 898-900, 912-914, 1007 vlg., 1066, 1121 vlg., V 26, 37 vlg., 97, 99, 257, 273.
Muziekkamer van Krul, II 117 vlg.
Mysteriespelen, I 162-172, II 248-255, III 473, 491, V 44.
Mystiek, I 106-112, III 198-202, V 30, 146 vlg.
Mythologie, LXV; I 308 vlg., 322, 326 vlg., II 333 vlg., 497 vlg.
Natuurbeschouwing in de poëzie, III 522-534, IV 249, 380, V 168 vlg.
Natuur- en Kunstpoëzie, LIX.
Natuurkunde des Geheelals, V 23.
Nederl. Spectator, IV 833, 989.
Nibelungenlied, I 18, V 15.
Nieuvont, Loosheit en Practike (Spel van), V 49.
Nieuwervaert (Van den H. Sacramente van der) I 174 vlg., V 45.

Nil Volentibus Arduum, III 25-117, V 136-141.
Novellen, II 538-545, IV 560, 594 vlg., 823 vlg., 827, 832-837, 838-841, 842, 845, 1006-1008, 1075, 1084, V 127, 264-267.
Offer des Heeren, I 226, V 52.
Ogier (Roman van), I 23, V 16.
Onpartijdigheid, XCVII vlg.
Oorkonden (Oudste Ned.), I 19.
Oostersche ridderromans, I 48-57, V 21.
Opera's, III 97-100, 117-132, IV 894, 948 vlg., 1075, V 138 vlg., 141-143, 164, 208.
Oratorium, LXIX ; IV 873 vlg., 899.
Oringen (Roman van Willem van), I 23-25, V 16.
Oudtestamentische spelen, I 194 vlg., 277 vlg., 285 vlg., 491-500, II 252, 397-401, 414-439, 471, V 48.
Palmerijnromans, II 511 vlg.
Pamflettenverzamelingen, V 4.
Panpoëticon Batavûm, III 208-210.
Papiermerken, V 36.
Parodieën, III 174 vlg., IV 107, 399, 423.
Partenopeus en Melior (Roman van), I 54 vlg., V 21.
Passionael, I 115, V 33.
Pegasus (Amsterdamsche), I 425.
Pennekonst, II 366.
Perchevael (Roman van), I 36, 38-40.
Persoonsverbeelding, LVII.
Pleiade-poëzie, I 291-295, V 62 vlg.
Poëtenoorlog, III 240-258, V 149 vlg.
Precieusen, II 212-215, 533, V 127.
Prijsverzen, III 661-666.
Princesse Lietboec, I 424.
Prins der rederijkerskamers, I 182.
Proza (Definitie van) XLV.
Prozaromans, I 151-159, II 509-538, III 551-560, IV 133-144, 211 vlg., 276-282, 426 vlg., 508-525, 647-659, 661, 685-701, 811-847, 853-855, 874-878, 982-984, 1027-1029, 1032-1037, 1052 vlg.
Puntdichten, I 348, II 49, 317, 320, III 184, IV 405 vlg., 740 vlg., 782, 794, 807-809.
Pyramus en Thisbe, I 88, 191 vlg., V 27, 47 vlg.
Quantiteit, XLIII vlg.
Raadsels, II 217.
Radboudsage, I 8, V 14.
Rationalisme, III 390, 524 vlg., IV 5-10, 437, V 159, 168 vlg.
Realisme, I 220 vlg., 270 vlg., IV 711, 716 vlg., 1101 vlg.
Rederijkerskamers, I 159-220, 317 vlg., 329, II 255-276, III 308-310, 334 vlg., 466-494, IV 359-367, 463-467, 702-705, 885 vlg., V 43

vlg., 45-51, 107, 154, 164-166, 244 en voor verschillende plaatsen:
Aalst, I 176, II 264, IV 360, 363, 465.
Aarschot, I 179, II 266.
Aksel, I 236.
Alkmaar, I 180.
Amersfoort, I 180.
Amsterdam, I 179, 191, 195, 302, 329 vlg., 333, 339-341, 353-364, 391, 450-493, II 88, 101-108, 113-118, 122 vlg.
Antwerpen, I 177, 178, 187, 189, 192, 197, 202, 206-209, 236, 237, 240, 241, 259, 279, 361, 489, II 266, 268-274, III 485 vlg., IV 684, 698, V 46.
Appels, III 475 vlg.
Arendonck, IV 266.
Arnemuiden, I 175.
Assche, II 266.
Belle, III 467, IV 361.
Berchem, I 208, 333.
Bergen-op-Zoom, I 179, 206, 208, II 266.
Beveren, IV 360.
Bilsen, II 258.
Bleiswijk, II 19.
Borchloon, II 251.
Breda, I 191, 206.
Brugge, I 161, 172, 176, 177, 182 vlg., 186, 219, 237, 316, 361, II 260, 266, III 467-471, IV 360, 465.
Brussel, I 170, 176, 177, 181, 207, 209, 237, 240, 241, II 264, 265, 266, III 490, 491, 493, IV 466, 702 vlg.
Deerlijk, IV 361, 455, 365.
Deinze, I 179, 191, IV 362, 364, 465.
Delft, I 179, 318, 362.
Dendermonde, I 176, IV 465.
Diest, I 178, 189, 206, II 266, 275 vlg., III 493.
Diksmuiden, I 177, II 261 vlg.
Dordrecht, I 177, 206.
Duinkerken, II 262, III 466, 467, 469 vlg.
Edinge, I 236.
Evergem, IV 361, 465.
Geel, II 266.
Geeraerdsbergen, III 474, IV 361, 465.
Gent, I 176, 177, 180, 181, 185, 216, 218, 235-238, 250, 295, 296, II 256, III 477 vlg., IV 360, 365 vlg., 465 vlg., 702, 709, 886, V 46.
Goes, I 179, 206, II 31, 266, V 46.
Gorinchem, I 358, 362, II 505.
Gouda, I 178, 318, II 13, 266, III 309, IV 406.
's-Gravenhage, I 393, II 87, 107, 108.

's-Gravezande, II 517.
Haarlem, I 177, 179, 189, 243, 302, 303, 311, 314, 356, 359, 361, 381, 483, 488, II 23, 266, III 309, 310, 334, V 46.
Haarlebeke, III 474.
Haastrecht, II 13 vlg., 266.
Halle, II 266, 275.
Hasselt (Oost-Vlaanderen), I 176.
Hasselt (Limburg), I 171, II 252, 276.
Hazebroek, III 466.
Heenvliet, I 261.
Helmont, II 266.
Herenthals, I 179.
's-Hertogenbosch, I 176, 177, 208, 266, 276, V 46.
Heule, IV 311, 465.
Hontschote, III 467, IV 361.
Hooglede, IV 361.
Hoogstraten, I 177.
Houtkerke, III 467, IV 361.
Hulst, I 179, 206.
Ketel, II 381, 488, III 308.
Kortrijk, I 161, 175, 176, 177, 236, II 262, III 473 vlg., IV 263, 365, 463 vlg., 465, 702, 709 vlg.
Lebbeke, IV 361.
Leeuwarden, I 401 vlg.
Leffinge, I 236.
Leiden, I 178, 302, 319, 320, 361, 488, II 22, 266, III 309.
Leizele, III 473, IV 361.
Leuven, I 177, 180, 207 vlg., II 266, III 487, IV 885.
Lier, I 176, 178, 206, 207, 209, II 268, 274, 275, III 475, 487 vlg., 489, IV 359 vlg.
Lier (De) III 309.
Lokeren, III 475.
Loo, I 175, 191.
Maasland, II 19.
Maldegem, IV 361.
Mechelen, I 177, 178, 206, 301, II 251, 265-268, III 469, 486 vlg., V 46.
Meenen, IV 360.
Meesen, I 236, 237.
Meulebeke, I 303, III 471.
Middelburg (Oost-Vlaanderen), IV 361.
Middelburg (Zeeland), I 176, II 31, V 46.
Moen, III 471 vlg.
Mol, II 266.
Monster, I 318.
Moorzele, IV 361.

Neder-Brakel, IV 361.
Nekkerspoel, I 176, II 266.
St. Nicolaas, I 178, 180, II 259, III 474 vlg., IV 360, 702.
Nieuwkerke, I 237.
Nieuwpoort, I 176, 837, IV 361, 702.
Ninove, I 178, III 469, 475, IV 464, 702.
Noordwijk, II 22, III 309.
Oostende, IV 465.
Oudenaarden, I 177, 181, 184, 187, 209, 215, 237, II 247, 258 vlg., III 476 vlg., IV 361, 455 vlg., 464.
Petegem, I 191.
Pijnakker, III 309.
Poperingen, III 473.
Reimerswaal, I 177,. 206.
Rijnsburg, I 261, III 310.
Roesbrugge, IV 361.
Roeselare, II 262, IV 360, 465, 702, V 46.
Rotterdam, I 178, 197, 241, 318, II 19, III 309.
Schiedam, I 178, 303, 340, 483, II 19, III 309.
Sluis, I 178, 206.
Sottegem, III 472, 474, IV 361, 365, 703.
Staden, IV 361.
Steenvoorde, III 467, IV 361.
Strazele, II 262, III 466.
Thielt, I 174, 176, 178, 236, II 262, vlg., III 474, IV 360, 363, 365, 702.
Thorout, IV 465.
Tienen, I 177, 189, 236, II 275.
Tongeren, I 178, II 276.
Turnhout, I 179, 208, II 266.
Utrecht, I 180, 260, II 444.
Veere, I 176, 238 vlg., 262, II 31, III 310.
Veurne, I 172, 175, 191, II 261, III 472, IV 360, 361, 465, V 46.
Vilvoorde, I 178, II 266.
Vlaardingen, I 362 vlg., 488, III 309.
Vlissingen, I 178, II 31, III 310.
Wakken, IV 361 vlg.,
Warmond, I 362, II 22.
Werwik, I 175, II 262.
Wetteren, II 259, IV 361.
St. Winoksbergen, I 236, III 466 vlg., IV 361.
Yperen, I 177, 180, II 260 vlg., 262, III 473, IV 360, 465.
Zandvoort, I 318.
Zoetermeer, II 22.
Zomergem, III 474, IV 361.
Referein, I 205, 212, 246, V 55.

Refereinspelen, I 205.
Réfugiés, II 9-11, V 134.
Reinaerde (Van den Vos), I 29-35, V 17 vlg.
Reisverhalen, I 150, II 557 vlg., III 561 vlg., IV 283, 544, 836, V 128 vlg.
Reizangen in treurspelen, II 404-406, IV 299, V 117.
Renaissance, I 267-278, 350, V 51, 59 vlg., 226.
Renout van Montalbaen (Roman van), I 25 vlg., V 16 vlg.
Responsoria, LXIX ; I 162 vlg.
Retrograden, I 212, 231.
Réveil (Het), IV 631-647, V 245 vlg.
Rhetorische figuren, LIV, LVII.
Rhythmus, XLIII-LI ; III 395.
Ridderwezen, I 36, V 20.
Rijm, XLVIII-L ; III 64, 395.
Rijmlooze verzen, II 303-305, 328 vlg., IV 89-91, V 192.
Rinclus (De), V 25.
Robinsonades, III 558 vlg., V 170.
Roelandslied (Het), I 22 vlg., V 16.
Romancen, I 131-136, IV 46-49, 69-71, 80, 225, 245-248, 273 vlg., 337 vlg., 390, 392 vlg., 401-404, 603-605, 616 vlg., 619, 627, 628, 668 vlg., 681 vlg., 722, 726, 740, V 186 vlg.
Romantiek, IV 28, 490-497, 499-509, 526-540, 600 vlg., 605-611, V 225 vlg.
Romantische verhalen, IV 500-508, 526-540, 601-603, 612, 616 vlg., 619-622, 624, 670, 674 vlg., 678 vlg., 697, 699 vlg., 701, 730-735, 783 vlg., 797-800, 867, 1075-1081, 1085-1087, V 228.
Romeinen (Invloed der), I 9 vlg.
Ronchevale (Volksboek van den Strijt van), I 157 vlg., V 43.
Rondeel, I 85.
Ruiterliedjes, I 138-141.
Sagen (Oudgermaansche) I, 5-8.
Samenspraken, I 92 vlg.
Salon des Variétés, IV 930-932.
Scaecspul (Van den), I 116, V 33.
Scansie, XLIV.
Schelmenromans, II 521-526, III 554, V 127.
Schetsen uit het volksleven, IV 571-576, 582-588, 700 vlg., 833, 838-841, 843, 879-884, 1037-1047, 1049-1052, 1054, 1083 vlg.
Schilderkunst, I 124 vlg., 306 vlg., II 294 vlg., 347-374, III 45 vlg., 287, 400 vlg., IV 387 vlg., 690 vlg., 885, 1008-1013, 1019 vlg., 1116-1119, V 36 vlg., 113-115, 137, 152, 290 vlg.
Schooldrama's (Latijnsche), I 276-278, 322, 383, II 246-248, 448, 482, V 60 vlg., 123.
Schouwburg : te Amsterdam : II 122-137, 454-469, III 23-44, 47-50, 57-62, 81,89-117, 423-436, 594-603, IV 285, 289-291, 292-294, 333 vlg., 409-415, 925-932, 937-939, 940, V 96 vlg., 121 vlg., 135-140, 161-163, 173 vlg.;

te 's-Gravenhage en Leiden : II 217, 456 III 113 vlg., 239, 605 vlg., IV 287, 291 vlg., 409, 933 vlg. V 141 ; te Rotterdam : III 604-618, IV 286-289, 934 vlg., 939 vlg. V 174 vlg. ; te Antwerpen: IV 887-889, V 275.
Schriftuurlijke liedekens. I 247 vlg., V 55.
Seborch (Roman van Boudewijn van), I 49 vlg., V 20.
Sentimenteele (Het), III 452 vlg., IV 41-57, 99-110, 222, V 185-187, 194.
Sermoenen, I 224, 245, V 51.
Simpletten, I 214.
Sociale poëzie in de middeleeuwen, I 77-82, V 26.
Sociale roman, IV 701, 841.
Sonnetten, I 293, 312, 349, 441, 448, 475, IV 1088-1095, 1106, V 62.
Sottekensliedjes, I 137 vlg.
Sottengilden, I 175 vlg., V 45.
Sotterniën, I 93-99, V 28 vlg.
Soudaen's dochter (Des), I 146, V 39.
Souterliedekens, I 249, V 37, 55.
Spaansch tooneel, I 458-462, II 283-285, 494-501, III 72, 340 vlg., 454 vlg., V 124 vlg.
Spectatoriale geschriften, III 375-391, V 158 vlg.
Spelling, I 335 vlg., III 44 vlg., IV 207, 672-674, 864 vlg., V 66, 137, 250.
Spiegel der Sonden, V 25.
Spiritistische roman, IV 846.
Spreuken, I 73, 103.
Sproken, I 87-93, V 27 vlg.
Sprookjes, LXVI.
Sprooksprekers, I 86-93, V 26-28.
Stampiën, I 85.
Stanza, XLVII, I 307, IV 742.
Statenbijbel, II 551-553, V 128.
Stedenbeschrijvingen, II 22, 24, 28, 218, 227, 454, 465, 515, 558, 561, III 26, 561.
Stijlleer, LIV ; V 12.
Strekkingskunst, LXXVIII.
Stroomdichten, I 494, II 602-606, III 206, 512-522, IV 623.
Strophenbouw, XLVII vlg.
Symboliek, LII vlg.
Symmetrie, LVI, CVII.
Taalbeoefening, I 330-338, 362, 504-506, III 11 vlg., 19, 355, 392 vlg., 481 vlg., IV 206 vlg., 864, 997 vlg., V 66, 84, 156, 160.
Taaleenheid (Gebrek aan) in de middeleeuwen, I 3-5.
Taalparticularisme, IV 920-924.
Taalpsychologie, XCII-XCIV ; V 12.
Taalwetten (Vlaamsche), IV 866 vlg.
Tafelspeelkens, I 93, 355, 454, V 29.
Terzine, IV 767 vlg.

Testamenten, I 218, V 50 vlg.
Theophilus (Sproke van) I 70, V 25.
Tijdschriften, III 12, 377-380, 571 vlg., IV 79, 105 vlg., 167-169, 195, 412-415, 540-547, 829 vlg., 928 vlg., 971-974, 1082, V 199, 206 vlg., 232-236.
Tijdzangen, IV 639-647, 1057-1064, V 246.
Tooneelbestrijding, II 473-488, III 233-239, 475 vlg., V 79, 122-124, 148 vlg.
Tooneelcritiek III 152, 571 vlg., 582, 586, 591-594, 607, IV 302, 412-415, 424, 928 vlg., V 206 vlg., 216, 279.
Tooneeldecoraties, I 166, 303, 473, 481, II 124-126, 414-469, III 429-431, 602 vlg., 608, IV 410 vlg., 929, 935, V 28, 43 vlg., 80, 122, 162 vlg.
Tooneelkostuum, III 617 vlg., V 175.
Tooneelschool, IV 415 vlg., 930, 936, V 279 vlg.
Tooneelverbond, IV 936.
Tragedie (De classieke), I 364-383, II 286-288, 326-328, 374, 395-448, 504 vlg., 509, III 55, 111 vlg., 341-362, 397, 401-404, 416-422, 440-449, 464 vlg., 534-537, 543-548, 572-587, IV 55 vlg., 62 vlg., 297-299, 304, 306-322, 416-425, 944 vlg., V 70 vlg., 117-119, 155 vlg., 171 vlg.
Tragi-comedie, I 395-404, V 73.
Tragische (Het), LXIX-LXXVII ; II 410-412.
Tragische of klachlijcke historiën, II 502.
Transvaalsch volkslied, IV 1008.
Travestieën, II 497 vlg., IV 246 vlg., 399, 728.
Treurspelen, zie Tragedie en verder IV 302-306, 925, 941-944, 950 vlg., 951, 953-958, 964-966, 968-971, 1031 vlg.
Triolet, I 85, IV 900.
Trochaeus, XLIV.
Tusschenspelen (Comische) I 396-404, V 73.
Vaderboeck (Het), I 115, V 38.
Vaderlandsche Letteroefeningen, III 572, IV 540 vlg., 547, 554-556, 830, V 171.
Valentijn en Nameloos (Roman van), V 22.
Vastenavondspeelkens, I 93, 175.
Vaudeville, III 598, 647 vlg., V 174.
Verbeelding, LV ; bij den geschiedschrijver, CV vlg.
Verluchting van handschriften, I 124, V 36.
Vermaeck der Jeught ('t), I 424.
Verskunst, XLV ; I 73, 211, 296, 307, 316, 510 vlg., III 395 vlg., IV 209 vlg.
Vertooningen (Figuurlijke), I 172 vlg., 339 vlg., 358 vlg., 361, 471, II 271, 401 vlg., 458-463, 472 vlg., V 80, 121 vlg.
Verzamelingen (Rariteiten-), III 5.
Virgilius (Historie van), I 156 vlg., V 42 vlg.
Visscherszangen, III 302-305, V 153.
Visie, IV 1102-1104.
Vlaamsche beweging, IV 662-665, 698, 862-867, V 248-253, 270-272.
Vlaamsche Leeuw (De), IV 707 vlg., V 253.

Vlaamsche Rijmkroniek, I 81, V 26.
Volksboeken, I 151-159, V 41-43.
Volksliedjes, IV 131-133, 613-615, 684, 754-757.
Voordracht, III 48, 426-428, 613-616, IV 617 vlg., 930, 1121 vlg., V 137, 175.
Vroeden (Roman van de Seven), I 53 vlg., V 21.
Vrouwen op het tooneel, II 455-457, III 471 vlg., V 121, 165.
Vrouwendienst, I 16 vlg., 44 vlg., 84 vlg., 102, 104-106.
Vrouwenpeerle (Der), I 154, V 42.
Waardebepaling der kunstwerken, CII vlg.
Wachterliedekens, I 136 vlg.
Waltharius, I 7, V 14.
Wederdoopers, I 228 vlg.
Welsprekendheid, LXXVII-LXXIX ; IV 430-434, 975, 1054-1056.
Wereldlijk lierdicht, LXII-LXIV ; I 15-18, 83-86, 128-143, 421-449, II 74 vlg., 81-83, 120, 196-198, 200, 214 vlg., 290-292, III 195-198, 305-320, IV 62-69, 76-79, 80 vlg., 82-84, 102, 115 vlg., 215, 222 vlg., 225-227, 242 vlg., 270-273, 274 vlg., 335-337, 393 vlg., 404 vlg., 407 vlg., 452 vlg., 593, 677 vlg., 724-726, 727, 736-741, 761-764, 785, 794-797, 800-806, 868-872, 899-915, 925, 1017, 1066-1074, V 38.
Wetenschap (Inhoud en karakter der), XVIII-XXII.
Wetenschappelijke beoefening der letteren, XII-XVIII.
Wien Neerlandsch bloed, IV 385 vlg., V 214.
Wilhelmuslied, I 256 vlg., IV 384 vlg., V 56 vlg.
Willemsfonds, IV 865, 918 vlg., V 271.
Windhandel gehekeld, III 258-266, V 150.
Wisselawe (Van den bere), I 8, 13, V 15.
Woordbeteekenis de ziel der woordkunst, LI vlg.
Wrake van Ragisel (Roman van der), I 37, V 19.
Xylographie, I 149, V 35.
Zangspelen, II 117 vlg., 491-493, III 471, 492, 598-600, IV 294 vlg., V 174.
Zedenromans, III 551 vlg., 559 vlg., IV 51-54, 133-144, 211 vlg., 277, 280, 510, 691 vlg., 694-696, 826-847, 876-881, 982-984, 1048 vlg., 1052 vlg., V 264-267.
Zeeusche Nachtegael, II 44-52, V 88.
Zinnebeeld, LII vlg., LV, LVII vlg. ; II 38-40. Zie verder Emblemata en Zinnespelen.
Zinnekens, I 198.
Zinnespelen, I 197-199, 236-240, 363 vlg., III 53-55, 92-95, 112, 402, 428 vlg., 437 vlg., 603, 647 vlg., IV 199 vlg., 202, 295, 480, 485, V 49, 53.
Zwaanridderroman, I 50-52, V 21, 43.

PERSONENREGISTER.

Aa (Martinus Wilhelmus van der) IV 844, V 267.
Aelbertsz (Pieter) II 23.
Aeltuers (Pieter) I 181, V 46.
Abbink (Johannes Jacobus) IV 528.
Abeele (Albijn van den) IV 881 vlg.
Ackerman (Hendrick) I 300, 334.
Ackersdijk (Cornelis van) III 112.
Acket (Jan) III 468 vlg., V 165.
Admiraal (Aart) IV 1038.
Adriaensen (Broer Cornelis) I 245, V 55.
Adriaensz (Heyns) I 243, V 54.
Adrichem (H. van) II 22.
Afflighem (Willem van) I 67, V 24.
Aken(Frans van) IV 160, 179, 180.
Aken (Hein van) I 48 vlg., 56 vlg., 102, V 20, 29.
Alberdingk Thijm (Catharina) IV 1052.
Alberdingk Thijm (Josephus Albertus) IV 774-781, 809, 926, 928, 968 vlg., 989, 1006-1008, 1063, vlg., V 258 vlg.
Alchas Mz. (Pieter) II 13.
Alewijn (Abraham) III 57, 130-132, 149-152, 214, V 143.
Alewijn (Z.H.) IV 14.
Alkemade (Cornelis van) III 564, V 171.
Alkmaar (Heinric van) I 151.
Alphen (Daniël van) III 561.
Alphen (Hieronymus van) III 659, IV 15-41, 43, 45, 86, 89, 92, 229, 234 vlg., V 182-184.
Ampzing (Samuel) II 24, 88, 361 vlg., 375, 382, 385, 386, 388, V 86.
Andriessen (Andreas) III 621 vlg.
Andriesz (Jan) I 481.
Angelkot (Hermanus) III 51 vlg., 77, 82, 104, 287, 294.
Angelkot Jun. (Hermanus), III 333 vlg.
Anslijn (Nicolaas) IV 426, V 217.

Anslo (Reyer) II 165 vlg., 343-347, 366, 382, 390, V 113.
Antheunis (Gentil Thedoor) IV 913 vlg., V 277.
Antonides van der Goes (Johannes) II, 379, 583, 585 vlg., 597-613, V 131.
Arends (Roelof) IV 12.
Arents (Thomas) III 57-61, 81, 98, 99, 103, 105, 121-123, 157, 159, 160, V 137, 142.
Arkel (Kornelis van) III 396.
Arntzenius (H. A.) IV 373.
Arntzenius (Robert Hendrik) IV 198 vlg., 200, 222, 255.
Arp (Jan van) I 382, II 118, V 96.
Asschenberg (Hermanus) III 451, 624, 625, 627, IV 230.
Asselijn (Thomas) II 348, 351, 522, III 30 vlg., 34, 36 vlg., 38 vlg., 82 vlg., 96 vlg., 107, 137-144, V 113, 125, 143.
Asselt (Jan van) I 186 vlg.
Assendelft (Adriaen van) III 655.
Assenede (Diederic van) I 20, 54-56, V 21.
Aubrebies I 490.
Aurelius (Cornelius) I 217, V 50.
Baale (H. van) IV 414.
Baerle (Caspar van) II 76, 86, 88 vlg., 109-111, 139, 152, 155-160, 187 vlg., 201, 221, 359, 445-447, V 95, 98.
Baertken van Utrecht, I 146, V 40.
Backer (Jacob Cornelisz) III 114.
Backer (Jan de) IV 456, 464, V 221.
Backer (Jan Auke) III 573.
Backere (Pieter de) I 245.
Bacot (Gerrit Jacob George) III 663, IV 160, 161, 192.
Bak (Abraham den) III 366.
Bake (Laurens) II 345 vlg., III 57, 155, 165.
Bakhuizen van den Brink (R. C.) IV 543, 545-547, 559-567, 651 vlg., 663-665, 831, 999 vlg., 1017, V 235 vlg.
Bal (Heinric) I 183, V 46.
Balen (Matthijs Jansz.) II 227.
Ballee (Jan) III 470, V 165.
Ban (Joan Albert) II 164, V 99.
Banck (John Eric) IV 795.
Bara (Jan) I 382.
Barbaz (A. L.) IV 107, 197, 276, 312 vlg., 319, 411, 422, V 210.
Bartelink (Jan) III 173.
Barthout (Jan) I 428.
Bartjens (Willem) I 481, 487, V 80.
Bartoen (Jan) I 184.
Barueth (Johannes) IV 118, 120 vlg.
Baseler (Guilliam) II 248 vlg.
Bastert (Christiaan Nicolaas) IV 270 vlg.

Basuel (Philippus Claudius) II 251 vlg.
Baudaert (Willem) II 552.
Baudous (Willem de) I 379 vlg.
Bautken (Lieven) I 185, V 47.
Bauwens (Cornelis A) IV 359 vlg., 468, V 213.
Beaufort (Willem Hendrik de) IV 1036, V 292.
Beaumont (Simon van) II 49 vlg., V 88.
Beck (David) II 366, V 114 vlg.
Beck (Hendrick) II 366.
Beckinck (Everhardus) II 310.
Beeloo (Adrianus) IV 417, 507 vlg., 646, V 228.
Beelthouwer (Jan Pietersz.) II 486.
Beer (Peeter de) II 243.
Beers (Jan van) IV 869-874, 919, V 272.
Beets (Mr. Johan) II 29.
Beets (Jacob Jansz. van der) II 23.
Beets (Nicolaas) IV 431, 481, 528-538, 561-563, 570-577, 610-614, 735-741, 973, 990, V 231 vlg., 237 vlg., IV 505, 546, 558 vlg., 624, 779, 810, 883, 1010.
Behaegel (Pieter) IV 673 vlg., V 250.
Beheyt (Maerten) I 312, V 64.
Beyer (Gerrit) III 655.
Beijerman (Hugo) IV 937, 960 vlg., V 284.
Beynen (Laurens Reinhard) IV 570, V 237.
Bellamy (Jacobus) III 659, 660, IV 48, 72-82, 86 vlg., 88 vlg., 90-93, 99 vlg., 104, 126 vlg., 152-156, 161-163, 168, V 191, 192,
Belle (Jan van) III 621.
Bellemans (Daniël) II 246, V 107.
Bellet (Jan) II 252, 261, 278, V 108.
Bempde (Jordanus van den) II 245.
Benjamin (Herman) III 108, 134.
Bennink Janssonius (Roelof) IV 605, 625, 810, V 245.
Benoit (Peter) IV 873, 898 vlg., V 273.
Berch (Goossen ten) I 191 vlg.
Berckmans (Joris Frans Xaveer) II 152, 275, V 108.
Beresteyn (Cornelis van) I 288, V 62.
Berewout (Jan Frederik) III 602, IV 285.
Berg (Ahasverus van den) III 625, 631, IV 83, 228 vlg., 230 vlg., 234, 236.
Berge (Jan van den) I 189.
Bergen (François van) III 158, 180.
Bergh (Adriaen van den) II 444 vlg., 456, V 120.
Bergh (H. van den) I 361.
Bergh (P. H. Helvetius van den) IV 945-947 V 282.
Bergh (Samuel Johannes van den) IV 528, 607, 727, 928, 980, 1010, V 254.
Berghe (Jan van den) V 33.

Berghe (Lodewijk van den) II 275 vlg.
Bergmann (Tony) IV 882 vlg., V 274.
Berkhey (Jan le Francq van) III 582, 656-658, 662, IV 23 vlg., 85 vlg., 149 vlg., 159 vlg., 170, 172, 174, 184, 189, 198, 243, 332.
Bernaerds (Jasper) I 312.
Bernagie (Pieter) III 83, 86, 102 vlg., 110, 112, 144-148, V 143.
Bert (Isaac de) II 540.
Beudeker (Christoffel) III 273, 619.
Beuningen (Jan van) III 342.
Beunke (Henry Eduard) IV 1038.
Beveren (Cornelis van) II 228, 568, V 105.
Beveren (Willem van) II 228, 568, V 105.
Beverwijck (Johan van) II 59, V 88 vlg.
Bidloo (Govert) II 584, III 55 vlg., 84, 90-101, 120 vlg., 126, 153, 158, V 139, 144.
Bidloo (Lambert) III 84, 96, 207-210.
Bie (Cornelis de) II 250 vlg., 252 vlg., 274 vlg., 282 vlg., 293-296, V 107.
Biebuyck (Augustin) IV 464.
Biëns (Cornelis Pietersz.) II 27.
Biestkens (Nicolaes) I 474, 482.
Bye (Pieter de) III 222, 254, 314.
Bijns (Anna) I 229-235, V 52 vlg.
Bilderdijk (Isaac) III 452, IV 58.
Bilderdijk-Schweickhart (Vrouwe K.W.) IV 46, 239-243, 321 vlg., 416, 446-448, V 204, 220.
Bilderdijk (Willem) III 663, 667 vlg., IV 57-72, 102-104, 173-175, 183 vlg., 188 vlg., 237-267, 316-321, 328-331, 436-454, V 188-191, 199, 203-205, 209, 210, 218 vlg., — III 665, IV 20 vlg., 27, 46, 88, 91, 94, 98, 147, 165, 190, 303, 305 vlg., 334, 336, 371, 372, 375, 457, 496, 498, 718 vlg.
Billiet (Paul) IV 888.
Binger (Hijman) IV 728, 1010.
Bingley (Ward) IV 886 vlg., 290-292, 409, 411, V 207 vlg.
Bisdom, I 261, V 58.
Blaauw (Henri Thierry de) IV 584, V 239.
Blaeu (Mr. Willem) III 21, 28, 44, 46, 47, 53-55.
Blansaert (J.) II 22.
Blasius (Joan) II 214 vlg., 333 vlg., 499 vlg., 544, 550, III 31 vlg., 32-38, 40-44, 133, V 104 vlg., 111 vlg., 125, 136 vlg.
Bleecker (Daniël) IV 310 vlg.
Bleu (François le) II 226 vlg.
Blieck (Francis Jozef) IV 463, 668, V 250.
Blyenbergh (Willem van) II 568.
Block (Jacob Dielefsz.) II 117 vlg., 127.
Bloem (J.) I 489.
Bloemaert (Hendrick) I 395, V 72.

Blok (R.) III 504.
Blok (Tewis Dircksz.) II 211.
Blommaert (Philip Marie) IV 665, 666, 667 vlg., V 249.
Blon (J. le) II 213.
Bo (Leonard Lodewijk de) IV 920, V 277.
Bockhoven (François van) III 250.
Boddaert (Marie A. Muntz Gelderman-) IV 1068.
Boddaert (Pieter) III 341.
Bodecker Benningh (Joan) I 383.
Boecx (Bartelmeus) II 275, V 108.
Boey (Cornelis) 11 221, 228, 300, V 109.
Boekholt (Baltes) II 536-538, 543.
Boele van Hensbroek (P. A. M.) IV 1030, V 292.
Boelen (Hendrik Theodoor) IV 937, 959, V 284.
Boelens (A.) III 49.
Boendale (Jan van) I 20, 64-66, 69, 74, 78, 80, 92, V 23.
Boer (Mijndert de) III 601.
Boëtius a Bolswert, V 101.
Boetselaer (Rutger Wessel van) I 485 vlg., II 4.
Bogaers (Adriaan) IV 397, 487, 559, 599, 601-605, 630, 717, 724-727, 752, V 242 vlg.
Bogaert (Abraham) III 112, 244 vlg., 252 vlg., 273, 341, 352, V 150.
Bogaert (Lieven) I 185, V 47.
Bogaerts (Constantijn Jozef) IV 669, V 250.
Bogerman (Johannes) II 552.
Bohl (Joan) IV 782, V 259.
Bohn-Beets (Dorothea Petronella) IV 578, 831, V 265.
Boissevain (Charles) IV 988, 1004.
Bolmer (Josephine Geertruida) IV 969.
Bolognino (Guil. Pauwelsz.) II 245, V 107.
Bôn (Frans) IV 673, V 250.
Bondt (Nicolaus), III 390, V 159.
Bont (Johan Sybr. de) I 466, 469.
Bontius (Reinerus) II 462.
Boom (Harm) IV 588.
Boon (Kornelis) III 214, 221, 226, 254, 294, 297, 300, 303 vlg., 351-353, V 153.
Bor (Pieter) I 262, V 58.
Borchgrave (Pieter Jodocus de) IV 362 vlg. ; V 213.
Borcht (J. van der) IV 457.
Borcht (Joannes Franciscus van der) III 488 vlg., V 166.
Borcht (Willem van der) II 264, 290.
Boreel (Adam) II 341.
Borger (Elias Anne) IV 431-433, V 217 vlg.
Borluyt (Guilliaume) I 279, V 60.

Bormans (Jan Hendrik) IV 665, 673, V 249.
Bormeester (Abraham) II 192, 475 vlg., V 123.
Borremans (Nicolaas) II 326, V 111.
Borselen (Philibert van) II 46 vlg., V 88.
Bortel (Melchior Balthazar van) III 487 vlg., V 166.
Bos (Lambert van den) II 351, 362, 366, 472 vlg., 488, 490, 499, 503, 517 vlg., 523, 524, 527, 568, 569, 590, III 30, V 122.
Bosboom-Toussaint (A. L. G.) IV 565 vlg., 578, 633, 647-654, 823-828, V 246-248, 264.
Bosch (Bernardus) III 652, IV 175-177, 187, 192, 214, V 199.
Bosch (Bernardus de) III 415, 537, 623 vlg., 625, 627, IV 95, 230.
Bosch (Jeronimo de) IV 27 vlg., 94, 95, 200, 201, 203, 260, V 182.
Bosch (Joannes van den) II 268, 269, 270.
Bosch (Maria) IV 124.
Bosscha (Herman) IV 380, V 214.
Bosscha (Johannes) IV 958, V 283 vlg.
Bot (Goossen Cornelisz.) II 13.
Bouchaute (Lieven Frans van) III 478, V 165 vlg.
Bouckart (Jurriaen) II 503 vlg., V 125.
Boudewijns (Katharina) I 246 vlg., V 55.
Boudewijns (Michiel) II 293.
Bousquet (Jan Carel) IV 422.
Bouwmeester (Johannes) III 27, 47, 48, 62, V 136.
Boxman (Abraham) IV 394, 464, V 214 vlg.
Braam (Jan van) III 250.
Braam (Pieter van) III 587.
Brabant (Guillaume Frans van) III 474, V 165.
Brabant (Jan van) I 17 vlg., V 15.
Bracht (Hendrik van) III 113.
Bracht (Tieleman Jansz. van) II 340.
Bracht (Tieleman van) de Jonge, III 366.
Brakel (Z.) IV 162.
Brand van Cabauw (Jean) IV 375, 380, 385.
Brande (Geeraerd van den) II 251, 269, 270, 274, 285, 286.
Branden (F. J. P. van den) IV 894.
Brandt (Caspar) II 563.
Brandt (Geeraard) I 382, II 166, 178, 325-331, 352 vlg., 358, 375-378, 383 vlg., 458 vlg., 483, 560-563, V 99, 101, 111, 121.
Brandt Jun. (Geeraard) II 338.
Brandt (Johannes) II 563, III 159.
Brant (Hermannus Franciscus) II 289, V 109.
Brauwer (M. de) I 306.
Breda (M. van) III 84, 134, V 138.
Bredenburg (Joannes) II 339, V 112.
Bredenburg de Jonge (Jan) II 341, III 203, V 112.

Bredero (Gerbrand Adriaensz.) I 325, 327, 364, 370, 394, 397-401, 408-414, 418-420, 424, 426-434, 451-453, 462 vlg., 470, V 73, 74, 76 vlg.
Breemborch (Quirijn van) II 105.
Brender a Brandis (Gerrit) III 591, 652, IV 25, 87, 93.
Brester (Jan) IV 559.
Breugel (G. H. van) I 284, 489 vlg., V 81.
Brieder (F. C. de) IV 937.
Brinckerinck (Jan) I 113 vlg., V 32.
Brink (A. J. ten) IV 970 vlg., V 285.
Brink (Jan ten) IV 377 vlg., V 212, 214.
Brink (Jan ten) IV 829, 836 vlg., 989 vlg., 1004-1006, 1094, V 266, 288.
Brinkhuizen (Herman) III 92.
Brit (Gesina) III 203 vlg., 301.
Broek (Lambertus van den) III 369, 650.
Broek (Lambrecht van den) IV 727, V 255.
Broekhuizen (Joan van) III 77-81, 158, 287, 303, V 138.
Broes (Broërius) III 660.
Broes (Willem) IV 433, V 218.
Broms (Carl Edward) IV 969.
Brongersma (Titia) II 212.
Broomans (Ludovicus) II 286, V 108.
Brooshooft (Pieter) IV 961.
Brosterhuyzen (Johan van) I 507-509, II 86, 153, 355, V 84.
Brouërius van Nidek (Mattheus) III 271, 563, 566.
Brouwer (Adriaen) II 23, V 86.
Brugge (Jacob Segersz. van den) II 557.
Bruggemans (Adriaan) IV 319.
Brugman (Johannes) I 147 vlg., V 40.
Bruylants (Jan Ph. L.) IV 893, V 275.
Bruin (Claes) III 204-207, 273, 353 vlg., 396, V 147.
Bruin (Frederik de) III 431.
Bruin (Pieter) IV 989.
Bruine (Johannes de) IV 149.
Bruining (Hermannus Adrianus) IV 231, 235.
Bruyn (Cornelis de) III 561.
Bruyn (G. W. van Oosterwijk) III 336 vlg.
Bruyn (Jan) III 442.
Bruynincx (François) II 269.
Brune (Joan de) II 48, 301.
Brune de Jonge (Joan de) II 200, 226, 546 vlg., V 127.
Brunius (Bernardus) IV 11, 569.
Bruno (Alida) II 211 vlg.
Bruno (Henrick) II 211, 213, 225, 298, III 285.
Brussel (A. van) IV 815, V 262.
Buelens (Jan Bapt.) IV 459, 466, 471, V 221 vlg.

Buysero (Dirck) II 489, 583, 602, 608 vlg., III 28, 37, 52, 119 vlg., 124, 128 vlg., 155, 159, 160, 213, 251, 300, V 131, 142.
Bull (Abraham Johannes de) IV 783 vlg., 928, 929, 951, V 259.
Buning (Arnold Weruméus) IV 1049-1051, V 293.
Buning (F.) III 221.
Burch (Joris van den) II 22.
Buren (R. van) II 489.
Burg (Herman van den) III 221, 301.
Burgersdijck (Pieter van) II 22.
Burgersdijk (L. A. J.) IV 970, 971, V 285.
Burgh (Jacob van der) I 507-509, II 76, 89, 141, 152, 153, 157, 212, 445, V 84.
Burgvliet (Lukas) III 511.
Burlage (Joost Hendrik) IV 498, 559, 929 vlg., V 228.
Burmannus (Petrus) III 81, 230, 234-239, V 148 vlg.
Burmannus Secundus (Petrus) IV 116-119, 164, V 196.
Busken Huet (Conrad) IV 712, 765 vlg., 815, 824, 974-988, 1010, V 262, 286 vlg.
Bussé (Godefridus) II 245.
Bussingh (Johannes Wilhelmus) IV 69, 260.
Cabeljau (Jonas) II 213, 226, V 105.
Calcar (Elisa van) IV 820, 846, V 263.
Calfstaf, I 92, V 28.
Cambon-van de Werken (Maria Geertruida) IV 148, 180.
Cammaert (Joannes Franciscus) III 491-494, V 166.
Campen (Cornelis van) I 339, 355, 359, 364, 452, 456, 466.
Camphuysen (Didericus Rafelsz.) II 4-13, 335 vlg., V 85.
Canu (Robbert Robbertsz. le) II 90 vlg., V 92.
Capadose (Abraham) IV 632, 634, 636, V 246.
Capellen tot den Pol (Joan Derk van der) IV 160, 162, 166 vlg., 168, 172, 186, V 199.
Cappelle (Johannes Pieter van) IV 439, V 219.
Cardinaal (Norbert) II 261.
Cassiere (Pieter) I 240, V 54.
Castelein (Matthijs de) I 187, 191, 209-216, V 47, 50.
Casteleyn (Vincent) II 23.
Castro (Joannes a) II 238.
Cats (Jacob) II 31-45, 54-59, 70, 102 vlg., 139, 218-227, 230-235, 241, 354, 557, III 384 vlg., IV 436, V 87 vlg., 94, 105, 106.
Cattenburgh (Adriaan van) II 563.
Caudron (Guilliam) II 264, V 108.
Celosse (Hermes) II 310.
Celosse (Jacobus) I 311, 320 vlg., V 64.
Ceulemans (Peter Jacob) IV 468, 667, V 250.
Chappuis (Herman Theodore de) IV 1053.
Chastelein (Cornelis Pieter) IV 160.

Chateleux (Engelbert de) IV 966, V 284.
Chijs (Pieter Otto van der) IV 1127, V 233.
Christmeyer (Jan Bastiaan) IV 426.
Claeys (Hendrik) IV 915 vlg.
Claes (Désiré) IV 912, V 277.
Clarisse (Joannes) IV 433, V 218.
Clerck (Claude de) II 260, B 108.
Clercq (Gerrit de) IV 568, 863, V 236.
Clercq (Pieter le) III 249, 379, 440, 560, 562, 567.
Clercq (Willem de) IV 435 vlg., 454, 494, 633, 634, 636, V 219.
Clerquius (Jacobus), II 301.
Cleve (Johanna Constantia) IV 394.
Clyburg (Jacob) III 265, IV 298.
Clouwens (Jacques) II 274.
Codde (D. V.) II 22.
Codde (Pieter Jacobsz.) I 482, 515.
Coesveldt (J.) I 482.
Coker (Peeter de) I 288.
Colevelt (Jacob Jansz.) I 375 vlg., 425, 482, V 71.
Condé (Johannes de) II 253.
Conincq (Freder. Corn. de) II 271, 284, 286.
Conscience (Hendrik) IV 685-697, 698, 874-878, V 251 vlg.
Cooman (Jan) I 259.
Coomans (Johanna) II 45, 58.
Coopman (Theophiel) IV 914.
Coorenkind (Heereman Dircksz.) II 122, 127.
Coornhert (Dirck Volckertsz.) I 281-286, 332 vlg., V 61, 127.
Coosen (J. van) II 48.
Coppenol (Anthonius van) II 29.
Coremans (Edward) IV 866, V 272.
Corijn (Gustaaf) IV 893.
Cornelis (Adriaan) I 225.
Cornelisz. (Pieter) II 24, V 86.
Coronel (Samuel) IV 1038.
Cort (Frans de) IV 902-906, V 276.
Corver (Marten) III 433 vlg., 570 vlg., 592, 598, 605 vlg., 608-618, V 174 vlg.
Costa (Isaac da) IV 372, 416 vlg., 445 vlg., 448-451, 490, 527, 624, 631-645, 717-721, V 220 vlg., 245 vlg.
Coster (Samuel) I 363 vlg. 370, 377-379, 404-408, 434, 462, 464-475, 478-482, II 97 vlg., 100, 104, 161, 363, 458, V 70, 73, 79 vlg., 93.
Cour (Pieter de la) II 595.
Courtmans (Jan Bapt.) IV 667, V 249 vlg.
Courtmans-Berchmans (Johanna Desideria) IV 667, 878, V 249.
Couvershof (J.) I 470.
Coye (Joos van) I 184, V 46.

Craen (Andries Pz.) I 425, 482.
Cracco (Domien) IV 669, V 250.
Cramer (Antony) IV 426.
Cremer (Jacobus Jan) IV 837-842, 959, 1009, V 266 vlg.
Crenenborch (Matthijs Hz. van) II 22.
Crock (Oliverius de) II 243.
Croix (Pieter de la) III 52, 62, 76, 83 vlg., 97, 101, 134, 160, 551.
Croon (Petrus) II 241, V 107.
Cruyssen (Aldemar Camillo van der) IV 878, V 273.
Cruyssen (Cornelis van der) III 23.
Cruyssen (Simon van der) II 282, III 107.
Crul (Cornelis) I 212 vlg., V 50.
Custodis (Peeter) I 287.
Cvilla (G. Severins de) I 383.

Daele (Frans Donatus van) IV 366.
Daems (Servaes Domien) IV 915, V 277.
Dale (Jan van den) I 181.
Dalen (Jan van) I 421.
Dam van Isselt (Edmond Willem van) IV 477 vlg., 603, 762, V 225.
Damme (Cornelis van) I 261, V 57.
Damme (Eugeen van) IV 365.
Damme (Isaacus van) I 417 vlg., V 75.
Danoot (Daniël) II 249.
Datheen (Petrus) I 250 vlg., 297, III 619-622, V 55 vlg.
Daum (Paul Adriaan) IV 1048.
Dautzenberg (Johan Michiel) IV 705, 868 vlg., V 272.
David (Jan) I 255.
David (Jan Bapt.) IV 665, 672-674, 863, 864, 919, V 249.
Decker (Jeremias de) II 226, 232, 314-320, 323, 366 vlg., 390, 485 V110, 115.
Deken (Agatha) IV 82, 87, 93, 99, 123-144, 181 vlg., 185, V 196 vlg.
Dekker (Dirk) IV 1038.
Dekker (Eduard Douwes) IV 847-862, 966-968, 1017 vlg., V 268-270, 285.
Dekkers Mz. (Johannes) IV 174.
Deknatel (Johan) III 629.
Delcroix (Désiré) IV 891 vlg., V 275.
Deldym, III 57.
Delecourt (V. H. J.) IV 705, V 252.
Delft (Dr. Dirck van) I 115, V 32.
Delft (Lijsbeth van) I 114.
Delft (Willem van) I 87.
Delmanhorst (Salomon Davidsz. van) II 22.
Delmeere (Jan) I 187.
Delprat (G. H. M.) IV 430 vlg.
Dene (Edewaerd de) I 218 vlg., V 50 vlg.

Dengotgaf (Segher) I 20, V 15 vlg.
Dercksen (J. M. E.) IV 794, V 260 vlg.
Destanberg (Napoleon) IV 886, 892 vlg.
Deurhoff (Willem) III 629, V 134.
Deutekom (Ant.) V 109.
Diephout (Reinier van) III 29, 47.
Diericx (Karel Lodewijk) IV 458.
Diest (Petrus van) I 196, V 48 vlg.
Dijk (Johannes van) IV 297.
Diricksens (Joost Jozef) IV 700 vlg., V 252.
Disselburg (Dirck Adriaensz.) II 301.
Dobbrauski (Ferdinand) IV 65 vlg., V 190.
Dodd (Geeraard Jan) IV 874, V 273.
Doedyns (Hendrik) III 379.
Does (Jacob van der) II 217 vlg., V 105.
Does (Jan van der) I 314 vlg., V 64.
Does-Scheltema (M. P. C. van der) IV 845.
Domselaer (Tobias van) II 454, 463, III 23, 38, 48.
Doncker (Dirck) III 285.
Donders (Franciscus Cornelis) IV 1055, V 294.
Doolaeghe (Maria) IV 463, 666 vlg., V 249.
Doorenbos (Willem) IV 1088 vlg., 1094, V 296.
Doornbos (L.) IV 1041.
Doornik (Jacob Eliza) IV 441.
Doornik (J. G.) III 590, IV 307.
Dop (Moesman) II 602, III 29, 47.
Dorbeck (Didericus) IV 794.
Dordt (Augustijnken van) I 89, 100 vlg., V 29.
Dorsten (Joost Krijnen van) I 482.
Dort (Seger van) II 286.
Doublet (George Rataller) I 507 vlg., V 84.
Douwes (Jacob) IV 230.
Doyer (Assuerus) IV 230.
Doyer (Jacob) IV 230.
Drieberge (Johannes) III 243 vlg.
Driessens (Victor) IV 704, 887 vlg., 934, 938, V 252.
Droogenbroeck (Jan van) IV 901 vlg., V 276.
Droomers (Joannes) III 467 vlg., V 165.
Drost (Aernout) IV 512-514, 543, 545 vlg., V 229.
Drost (Lambertus) III 243 vlg.
Droste (Coenraet) III 118 vlg., 157, 158, 159, 254, 350 vlg., 363, V 141, 156.
Dubbels (Pieter) III 36.
Ducaju (Jan Jacob) IV 892.
Duclos (Adolf Juliaan) IV 920.
Duikerius (Joannes) II 544.

Duim (Frederik) III 221, 373, 429, 443-445, V 163.
Duym (Jacob) I 321 vlg., V 64 vlg.
Duinen (Tonnis van) IV 1040.
Duirkant (G. Andriesz.) II 107.
Duisberg (Jan van) II 302, 544, 548 vlg., III 619.
Duyse (Florimond van) IV 868, 900, V 276.
Duyse (Prudens van) IV 463, 466 vlg., 670-676, 705, 709, 867 vlg., V 222, 253.
Dullaert (Heiman) II 322, V 110 vlg.
Dullaert (Jan) II 394, 487, 495, III 57, 59, V 137.
Dwars (Willem Arnoldus) IV 810.
Dwinglo (Jacob) I 340.

Eck (Cornelis Fransen van) IV 433.
Eecke (Constantinus van der) III 477, V 165.
Eecke (Cornelis van) III 202 vlg., 204.
Eeckhout (Gerbrandt van den) II 352, V 113.
Eemd (Govert van der) I 381 vlg., 394.
Effen (Justus van) III 247-249, 300 vlg., 375-388, 552, V 158 vlg.
Elger (Willem den) III 136, V 143.
Elias (Jacob Michielsz.) III 136, 378.
Elias (Michiel) III 84, 107 vlg.
Elikink (Bernardus) III 631.
Elincx (Joannes) III 486.
Elliot Boswell (G. H. J.) IV 794 vlg., 981, V 261.
Elst (Willem van der) II 235.
Elter-Woesthoven (Maria Petronella) IV 66, 230.
Elvervelt (Henrik van) III 133, 342, 450, 454, 588, 599.
Elzevier (Pieter) II 213.
Emants (Marcellus) IV 965 vlg., 1082, 1084-1087, V 295 vlg.
Enden (Abraham van der) III 246.
Engelbrecht (Simon) II 118, 127, 128, III 23, 34, 36, 43, V 96.
Engelen (Adriaan Walraven) IV 605, 646, V 246.
Engelen (Cornelis van) III 389, 390, 590, 592-594, IV 22, V 173.
Engelen (Roeland van) II 285, 286.
Engels (J.) II 30.
Eranda (Emanuel de) III 490.
Erkelens (Dirk) III 654, 664, IV 23.
Esser (Isaac) IV 969, 1069 vlg., V 295.
Everaert (Cornelis) I 172 vlg., 186, 189-191, 196 vlg., V 47
Everaert (Marten) I 281, 540.
Everwijn (Willem) III 155.
Ewoutsz (Reynier) I 472.

Faassen (Rosier) IV 961 vlg., V 284.

Fabricius (Christoffel) I 226 vlg., V 52.
Fayd'herbe (Hendrik) II 267, 277.
Falck (Anton Reinhard) IV 350, 368 vlg., V 179.
Fallee (R. A.) IV 331 vlg.
Fallet (Gedeon) I 339.
Farasyn (Jan) III 457.
Fargue (J. T. la) III 504, 567.
Fastraets (Christiaan) I 173 vlg.
Feitama (Johan) III 446.
Feitama (Sybrand) III 203.
Feitama (Sybrand) III 254, 277, 288, 391-411, 413, 445, 446, 527, V 160.
Feith (Rhijnvis) III 663, 665, IV 26 vlg., 41-57, 91, 93 vlg., 99-104, 149, 177, 179 vlg., 186, 192, 203, 231-233, 235, 260 vlg., 267-270, 291, 302, 306, 326 vlg., 352, 380-383, V 185-188, 193.
Felbier (C.) I 482.
Fijnje (Wybo) IV 193.
Flas (Antoon) III 490.
Flines (Quirijn de) IV 222.
Floreanus (Johannes) I 279, V 60.
Focquenbroch (Willem Godschalck) II 496-498, V 125.
Fokke Simonsz. (Arend) IV 27, 107-110, 196 vlg., 202, 210 vlg., 295, 300, 331 vlg., V 195.
Fokke (Jan) III 573.
Fokkens (Melchior) II 505 vlg.
Fontaine (F. de la) III 491.
Fonteijn (Anthoni) II 118, 122, V 96.
Fonteyn (Barend) II 118, 121 vlg., V 96.
Fonteyn (Johan) I 453, 466 II 118, V 79.
Fonteyn (Nicolaes) II 88, 118, 121, V 96.
Foppe (Hendrikus Johannes) IV 410.
Fornenbergh (Alexander van) II 270 vlg., 290.
Fornenbergh (Jan Bapt. van) II 217, 456, III 52, V 121.
Four (J. F. de) III 491.
Fourmenois (Mathias) II 243.
Fournier (Karel Lodewijk) IV 366, V 213.
Fraet (Frans) I 240, 324.
Francius (Petrus) II 602, 607, III 48, 287, V 137.
Franconis, I 116 vlg.
Fransz. (Jan) I 482, II 105.
Fremery (Barend) III 654, IV 91, 95, V 193.
Fruin (Robert) IV 812, 817, V 263.
Fruytier (Jacobus) III 229 vlg.
Fruytiers (Jan) I 261, V 57 vlg.
Fuyter (Leon de) II 495.

Gabbema (Simon Abbes) II 321, V 110.
Gallé (Francisca Jacoba) IV 1052.
Gargon (Mattheus) III 187.
Geel (Jacob) IV 489, 496, 547-554, 559, 561-564, 566 vlg., 569 vlg., 585, 716, V 234.
Geel (Joost van) II 341, 612, V 112.
Geeraerdts (Nicolaes) II 285.
Geeraert (Broeder) I 67, V 24.
Geert (Frans van) IV 891.
Geest (Wybrand de) III 221, 301.
Geesteranus (Jan Evertsz.) II 6, 341.
Geiregat (Pieter) IV 881, 892.
Geyter (Julius de) IV 895-899, V 276.
Gelder (A. M. van) IV 230.
Gelderen (Pieter van) II 201 vlg.
Geldorpius (Henricus) II 301.
Geleyn (Pieter van) III 52.
Gelre (Heraut) I 83, V 27.
Genestet (Petrus Augustus de) IV 753 vlg., 795-809, 976, V 261 vlg
Gent (Bartholomeus van) II 613.
Gerlacus (Johannes) I 148.
Germez (Adam Karel van) II 166, 456, 500, V 125.
Gerrits (Lodewijk) IV 708, V 253.
Gerrits (Soetken) I 248.
Gerrits (Vrou) I 248.
Geuns (Jan van) IV 230.
Geuns (Jan van) IV 559.
Gewin (Bernard) IV 570, 580-582, V 238 vlg.
Gezelle (Guido) IV 921-924, V 277 vlg.
Gheldere (Karel de) IV 924, V 278.
Gherwen (Abraham Mathijsz. van) II 18.
Gherwen (Jonas van) I 359, II 102.
Gheschier (Petrus) II 237.
Ghyseleers Thys (Peeter) III 469.
Ghysen (Hendrik) II 300 vlg., 626.
Ghysmans (Philippus) I 206.
Ghistele (Cornelis van) I 279-281, 412, V 61.
Ghistele (Joos van) I 150, V 41.
Gijsberti Hodenpijl (A.) IV 588.
Gijselers (Antonie) I 130.
Gijzen (Jan van) III 177 vlg., 261, V 145.
Gillis (Marcus Antonius) I 324.
Gisius Nanning (F. P.) IV 394, V 215.
Gittens (Frans) IV 894.
Gockinga (Ludolf) III 161, V 144.

Goddaeus (Conradus) II 303-305.
Godewijck (Margareta van) II 228, 392, V 105.
Godewijck (Pieter van) II 228, V 105.
Godin (Frans) II 265.
Goede (Johannes de) III 243 vlg.
Goens (Rijklof Cornelis van) IV 292 vlg., 295, 297.
Goens (Rijklof Michaël van) IV 16 vlg., 121, 146 vlg., 169, V 182, 197.
Goeree (Jan) III 46, 180-182, 261, 271, 273, V 145.
Goes (Pieter Lenaertsz. van der) I 423, V 75.
Goethem (Emiel van) IV 894, V 275.
Goetman (Lambertus) I 73, V 25.
Goeverneur (Jan) IV 481 vlg., 487, 600, 753 vlg., V 225.
Gon (Cornelis van der) III 160, 213, 345 vlg.
Goossens (Johannes) II 271.
Gorkom (Gerrit van) IV 829, 1055, V 294.
Gorter (Simon) IV 719, 843, 1011, V 287.
Gortter (Willem de) I 301, V 63.
Gouche (Margareta le) II 214.
Gouthoeven (Wouter van) V 50.
Gouw (Johannes ter) IV 816 vlg., V 262 vlg.
Graef (Hendrick de) II 496, III 29, 32, 39.
Graaf (Lodewijk de) III 650.
Graeuw-Gordon (Geertruid de) II 385.
Gram (Johan) IV 836, 961, 1009, V 265 vlg.
Gramsbergen (Matthijs) II 490, V 124.
Grave (Jan Everhard) IV 12, 122.
Grave (J. H.) IV 409.
's-Gravenweert (Jan van) IV 406, 412, 417, 422, V 215.
's-Gravesande (Nic. Jeremias Storm van) IV 398.
Greb (Frederik Hendrik) IV 932, 934.
Greenwood (Frans) III 173, 213, 297, 511.
Grieck (Claude de) II 252, 283 vlg., 289, 290.
Grieck (Jan de) III 463, 489 vlg., V 166.
Griethuysen (Sibylle van) II 212, 215, V 104.
Groen (Floris) III 82, 114, V 138, 141.
Groen van Prinsterer (Guillaume) IV 445, 490, 632, 634, V 245 vlg.
Groeneveld (Cornelis) IV 32.
Groningen (Abram Pieter van) IV 621 vlg., V 244.
Groot (Heyndrick Lauwerensz. de) II 18 vlg.
Groot (Hugo de) I 344 vlg., II 14-18, 98 vlg., 136, 173, 332 vlg., 420, V 85 vlg.
Groot (J. de) II 28.
Groot (Lauwerens de) II 18 vlg.
Groot (Pieter de) II 200, 326, 593-595, V 111, 131.
Groote (Geryt de) I 113, 118, 120, V 31 vlg.
Gucht (Adriaen van der) I 336.

Guepin (Jean) III 622.
Guillot (Elias Jacobsz.) III 594.
Guillot (Jacob) III 602.
Gunst (Pieter van) III 621.

Haacht (Willem van) I 208, 240, 251, 259, 287, 290, V 53 vlg., 56.
Haafner (Jacob) IV 283, V 206.
Haeften (Jacob van) IV 177.
Haen (Abraham de) III 288, V 153.
Haan (Galenus Abrahamsz. de) II 341.
Haene (E. J. d') IV 669.
Haar (Bernard ter) IV 559, 567, 618-620, 624, 646 vlg., 722-724, 778, 805, 810, V 244.
Haerlem (Claes van) I 24 vlg., 59, V 16.
Haes (Frans de) III 390, 510, V 159.
Haes (Joan de) II 563, III 245-247, 249 vlg., 255 vlg., 363, V 150, 157.
Haastert (Isaak van) IV 94.
Habbema (Johannes) IV 120.
Hacke van Mynden (Johan Conrad) IV 782 vlg., V 259.
Hadewych, I 107-109, V 30.
Hagen (Adam van der) I 359, II 23.
Haghen (Jan van der) I 245.
Halen (Arnoud van) III 46, 208 vlg., V 147.
Halewijn (François) IV 63.
Hall (Jacob Nicolaas van) IV 936, 988.
Hall (Maurits Cornelis van) IV 130, 199, 221, 260, 276 vlg., 326, 335, 382, 426-428, 473 vlg., 486, 599, V 202.
Halma (François) III 162, 186-188, 221, 230, 302.
Halmael Jr. (Arend van) IV 412, 417 vlg., V 216.
Halmael (Hendrik van) III 135, V 143.
Hamel (Antoine Gérard van) IV 1029, 1055, V 294.
Hamel (Gérard Antoine van) IV 1055, V 294.
Hamelsveld (Ysbrandt van) IV 99, 192, V 194.
Hanins (Albertus Ignatius d') II 290 vlg., V 109.
Hansen (Constant Jacob) IV 901, V 276.
Harduyn (Franciscus de) II 235.
Harduyn (Justus de) II 235 vlg., V 106.
Haren (Onno Zwier van) III 574-578, 632-649, V 172, 176 vlg.
Haren (Willem van) III 445, 494-508, V 166 vlg.
Harmensz van Warvershoef (Tonis) I 146, 247, V 39.
Hartogh Heys van Zouteveen (H.) IV 715, V 254.
Harts (Herman) II 245, V 107.
Hartsen (Antonie) III 449, 451, 587, 624, 625, 627, IV 117.
Hartsinck (Jan Jacob) III 451, 594, 602.
Hasebroek (Elisabeth Johanna) IV 559, 578, V 238.

Hasebroek (Johannes Petrus) IV 534, 559, 570, 577-580, 622 vlg., 624, 721 vlg., V 238.
Hasselt (Andries Hendrik van) IV 669.
Hasselt (Gerard van) IV 296.
Hasselt (W. J. C. van) IV 559, 567.
Hattum (Anna van) III 433, V 162.
Hattum (Maurits van) III 135, 429, 431.
Haverkamp (Jan) III 116, 253, 403, 445.
Haverkamp (Siward) III 214.
Haverkorn van Rijsewijk (P.) IV 937.
Haverkorn (Willem) III 573 vlg., IV 286, 290.
Haver Schmidt (François) IV 788-790, V 260.
Havius (Jacobus) II 224.
Hazeu (Johannes Cornelisz.) IV 186.
Hecker (Willem) IV 605 vlg., 608, 610, 729, 738, 1055, V 243.
Heel (Jacob Petrus van) III 663 vlg.
Heelu (Jan van) I 62 vlg., V 23.
Heemskerk (Johan van) I 507-509, 515, II 501, 514-516, III 71 vlg., V 84,125.
Heemskerk (Willem Jacobsz.) II 337, 385, 393, V 112.
Heere (Lucas de) I 250, 295-297, 298, V 62 vlg.
Heering (Pieter) IV 1040, V 292.
Heerman (Franciscus) II 546.
Heerman (Jacob) II 500.
Hees (P. M. G. van) IV 936.
Heiblocq (Jacob) II 209, 333, V 104.
Heiden (Samuel van der) III 159, 180.
Hey (Johannes van der) IV 569.
Heije (Jan Pieter) IV 478, 484, 543, 545 vlg., 558 vlg., 614 vlg., 729, 753, 754-761, V 257 vlg.
Heyligert (Cornelis) III 658, IV 15.
Heynck (Dirck Pietersz.) II 495.
Heyndricx (Claes) I 227.
Heyndricx (Jan) II 261.
Heyndricx (Louys) I 246.
Heyns (Maria) II 550, 554.
Heyns (Peeter) I 333 vlg., 482 vlg., V 66, 80.
Heyns (Zacharias) I 482-488, II 87, V 80.
Heinsius (Daniël) I 322-328, 411, II 62, 235, 547, V 65.
Heinsius (Nicolaes) II 499, 524-526, V 127.
Heyst (David François van) IV 965, 969, V 284.
Heyst, wed. Vinkenra (M. van) IV 132 vlg.
Heldring (Otto Gerhard) IV 546, 632 vlg., V 246.
Helmers (Jan Frederik) IV 199, 200, 203, 204, 217-221, 267 vlg., 292, 303, 306, 308-310, 327 vlg., 343-348, 599, V 202, 210, 212.
Hemelaer (J.) I 313.

Hemert (B. van) I 515.
Hemert (Cornelis Karel van) IV 917 vlg., V 283.
Hemert (Paulus van) IV 41, 260, 269, 282 vlg., V 206.
Hendrix (Jan Bapt.) III 475.
Hengel (W. A. van) IV 484.
Hennebo (Robert) III 182-184, V 145.
Herckmans (Elias) II 205 vlg., V 104.
Herckmans (Gualtherus) II 310.
Heremans (J. F. J.) IV 864 vlg., V 271.
Heron (Pieter Johannes) IV 83.
Herpener (Peeter de) I 187, V 47.
Hertoch (Thomas) I 482.
Hertzveld (Estella Hijmans-) IV 795, V 261.
Hervelt (J. van) III 157.
Herwerden (H. van) IV 971, V 285.
Herxen (Dirck van) I 147, V 40.
Herzeele (Martijn van) IV 361.
Hespe (Johannes Christiaan) IV 168.
Heuff (Johan Adriaan) IV 964, 1035 vlg.
Heuiter (Pontus de) I 336.
Heule (Christiaan van) II 301.
Heusde (Philips Willem van) IV 659, V 248.
Hye (Jacob) II 256, III 477, V 165.
Hiel (Emanuel) IV 899 vlg., V 276.
Hieman (Francies) I 296, V 63.
Hilarides (Johannes) III 230, V 148.
Hildegaersberch (Willem van) I 89-92, 100, V 28.
Hillemans (Pieter Jansz.) I 318.
Hilman (Johannes) IV 928, 937, 945, V 280.
Hinlopen (Jan) IV 75, 229, 235, 260, V 191.
Hirschig (Antonius) IV 606, V 243.
Hobius (Jacob) II 45.
Hoek (Johannes) IV 844, V 267.
Hoekstra (Albert ten Broecke) IV 460 vlg.
Hoen (Pieter 't) IV 34, 145, 148, 150, 168, 187, 196.
Hoet (Cornelis ten) IV 542, V 211.
Hoeve (Adriaan Hendrik van der) IV 844, V 267.
Hoëvell (Wolter Robert van) IV 850, V 270.
Hoeven (Abr. des Amorie van der) IV 391, 433 vlg., 551, 554, 802, 863, V 218.
Hoeven Jr. (Abr. des Amorie van der) IV 623 vlg., V 244 vlg.
Hoeven (Emanuel van der) III 57, 101, 133, V 139.
Hoeven (Martinus van der) IV 1055, V 294.
Hoeven (Willem van der) III 46, 108, 133, 158, 160, 213, 214, 273 vlg., 340, 349, 424.

Hofdijk (Willem) IV 538, 578, 615 vlg., 730-735, 817 vlg., 958, 1004, 1009, V 255 vlg.
Hofferus (Adrianus) II 45 vlg., 49, V 88.
Hoffham (O. Ch. F.) III 391, IV 88, V 159.
Hofman (Jan Bapt. Jozef) IV 463 vlg., V 222.
Hofstede (Petrus) III 556, IV 120, V 170.
Hofstede de Groot (Petrus) IV 659-661, V 248.
Hofstede de Groot (C. P.) IV 975 vlg.
Hogendorp (Gijsbert van) I 362, 465, II 4, V 70.
Hogendorp (Gijsbert Karel van) IV 368 vlg., 434, V 218.
Hoyer-Van der Feen (M. G. S.) IV 1052.
Hollant (Heinric) V 23.
Hollant (Jan van) I 87, V 27.
Holtrop (Johannes Willem) IV 930.
Hommius (Festus) II 552.
Hondius (Petrus) II 52-54, V 88.
Honigh (Cornelis) IV 1070-1074, V 295.
Hooff (N. W. op den) III 342, 450, 451, 587, IV 307.
Hoofman (Cornelis) III 293.
Hoofman (Elisabeth Koolaert-) III 191-193, V 145.
Hooft (J. 't) Jr. IV 148, 160.
Hooft (Pieter Cornelisz.) I 353-361, 364-377, 386-391, 414-417, 440-449, 469-471, 503-515, II 72-77, 81-84, 87, 88 vlg., 103 vlg., 109, 137-167, 175, V 68-70, 71, 72, 74 vlg., 77 vlg., 79 vlg., 84, 90 vlg., 97-99.
Hooft (Willem Dircksz.) I 420, 425, II 103, 106 vlg., 113, 122, 127, V 96.
Hoogeveen (Cornelis van) III 591, 597 vlg., 656, 658, V 174.
Hoogstraten (David van) III 46, 79, 156, 157, 159, 230, 240-258, 288, 300, 563, V 149.
Hoogstraten (Frans van) II 340, 530, 568, III 250.
Hoogstraten (Jan van) III 159, 221, 222, 249, 250-255, 297, 348 vlg., 363, V 156 vlg.
Hoogstraten (Johan van) III 655.
Hoogstraten (P. F. Thomas van) IV 1065 vlg.
Hoogstraten (Samuel van) II 323, 339 vlg., 371, 520 vlg., 568, V 112.
Hoogvliet (Arnold) III 274, 278, 282, 365-373, 375, 393, 415, 527, V 151, 157 vlg.
Hoop Jr. (Adriaan van der) IV 479, 481, 486, 504, 507, 542, 547, 941-944, V 225, 234.
Hoop Juniorszoon (Adriaan van der) IV 786 vlg.
Hoop Scheffer (Jacob Gijsbert de) IV 607, 609 vlg., V 243.
Hoorde (Jozef van) IV 894.
Hoorn (Timotheus ten) II 538.
Horenbaut (Lucas) I 246.
Horenbeeck (David van) II 23 vlg., 87.

Horst (Anna van der) III 373, V 158.
Hoste (Julius) IV 887.
Houbraken (Arnold) III 204, 224, 226, V 147, 157.
Hout (Jan van) I 315-319, V 64.
Houte (W. ten) IV 149.
Houtman (Cornelis de) II 557, V 129.
Hoven (Jan van) III 114, 173, 226.
Houwaert (Jan Bapt.) I 192, 287-291, 300 vlg., V 48, 61 vlg.
Huaert (Anthoen) II 275..
Hubert (Antonis de) I 505 vlg.
Huet (L'Ange) IV 714, 985.
Hugenholtz (P. H.) IV 1055, V 294.
Hugli (J.) IV 133.
Huybert (Petrus Antonius de) III 114-117, 215, 253 vlg., 350, 445, 498, V 140, 141, 150.
Huydecoper (Balthazar) III 231 vlg., 267, 339, 354-362, 497, 595, V 148, 156.
Huydecoper (Th. C. R.) IV 1054.
Huygelaere (Augustin d') IV 455, 464, 465, 667, V 221.
Huygen (Pieter en Jan) III 203.
Huygens (Constantijn) I 394, 507-513, II 60-81, 84, 101 vlg., 139, 152 vlg., 156-160, 164, 188-196, 224, 225, 298 vlg., 320, 354 vlg., 364-366, 368, 389 vlg., 391, 546, V 84, 89-91, 102 vlg., 114.
Huygens (Cornelie Lydia) IV 1052.
Huisinga Bakker (Pieter) III 595, IV 22, V 173 vlg.
Huisman (H. H.) IV 779.
Huls (Samuel van) II 301.
Hulst (Jan van) I 161, V 44.
Hulster (Leo d') IV 362, 462, 465, V 213.
Huven (Jan metter) I 87.

Iersele (Pieter van) I 88.
IJzerman-Junius (Francisca J. J.) IV 1048, V 293.
Imme (Willem) IV 107.
Immerzeel (Johannes) IV 225, 339 vlg., 349, 393, 558, V 211 vlg.
Ingels (Simon) I 395, III 295, V 73.
Iperen (Josua van) III 626, V 176.
Ising (Arnold) IV 821, 834, 1009, V 263.

Jager (Arie de) IV 630.
Jagt (Gerrit Willemsz. van der) IV 122.
Jagt (Willem van der) IV 177.
Jansen (Cornelis) I 502.
Janssen (Antoni) II 598.
Jansz. (Lauris) I 243-245, V 54.
Japicx (Gijsbert) II 547.

Jelgerhuis (Johannes) IV 291, 410, V 208.
Jonckbloet (Godfried D. A.) IV 1066.
Jonckbloet (W. J. A.) IV 564, 570, 584, 969, 996-1004, V 289.
Jonctijs (Daniël Ewoutsz.) II 198-200, 544, V 104.
Jonghe (Jan Antoon de) IV 669.
Jordaen (Jacobus) III 373.
Jordens (Jan) IV 230, 373.
Jorissen (Matthias) IV 231.
Jorissen (Theodoor) IV 1003.
Jorisz (David) I 228 vlg., V 52.
Jouffroy (Jan Bapt.) III 487, V 166.
Justinius (Philippus) III 470.

Kålbergen (Dirck) II 491, V 124.
Kalf (Cornelia) II 212.
Kampen (Nicolaas Godfried van) IV 435, 494-496, 554, V 219.
Kannenburgh (Hendrik van) II 87.
Kantelaar (Jacobus) IV 27, 192, 203, V 182.
Kanter (Barth. Philippus de) IV 727, V 254 vlg.
Karpentier (Maria de) II 214.
Kasteele (Jacob Carel van de) V 184.
Kasteele (Pieter Leonard van de) III 626, 659, IV 29-33, 93, 192, 231, 235, V 184.
Kasteleyn (Petrus Johannes) III 652, 664, IV 12, 89, 148, 230, 299, 361, V 209.
Kate (J. J. L. ten) IV 528, 538, 559, 606-609, 621, 624, 625 vlg., 645, 742-752, 783, 810, 969, 974, V 243, 256.
Kate (Lambert ten) III 392-396, V 160.
Kats (Jacob) IV 703, 886, 890 vlg.
Kats (Jan Hendrik) IV 891.
Keere (Henrick van den) I 215.
Kehrer (Albertine) IV 973.
Keyart (Colijn) I 192, 336, V 48.
Keyser (Hendrik de) 356, 361, V 70, 116.
Keyser (Jan Pieter de) IV 829, V 265.
Keyzer (Thomas de) II 456.
Keller (Gerard) IV 831, 835 vlg., 961, 989, V 265.
Kemp (Abraham) I 198, 362, 381, II 4, 504.
Kemp (Ambrosius) I 490.
Kemp (François Adriaan van der) IV 160, V 198.
Kemp (Jacob) I 377.
Kempens (Joannes Andreas) III 488, V 166.
Kemper (Jeronimus de Bosch) IV 430.
Kemper (Joan Melchior) IV 98, 203, 204, 350, 368 vlg., 434, 449, 540. V 218.

Kempher (Gerardus) III 297.
Kepper (George Lodewijk) IV 1053.
Kerckhoven (August van den) IV 893.
Kerckhoven (Peter Frans van) IV 698-700, 708, 887, V 252.
Kerkhoven (Jan Willem) III 442 vlg.
Kern (J. H. C.) IV 971, V 286.
Kerricx (Willem Ignatius) III 485.
Kersteman (Franciscus Lievens) III 553.
Kersteman (Pieter Lievens) III 552 vlg., IV 287 vlg., V 170.
Ketel (Cornelis) I 313, V 64.
Ketelhoed (J.) II 213.
Kettman (L. A. J.) IV 938.
Kieboom (Lodewijk van den) IV 886.
Kiliaen (Cornelis) I 336, V 66.
Kinderman (Jan Christiaan) IV 820, V 263.
Kinker (Johannes) IV 94, 102-104, 105-107, 176, 199 vlg., 202, 204, 210, 224, 269 vlg., 295, 302 vlg., 315, 340-343, 383, 460, 462, V 194, 200, 212.
Kist (Ewaldus) IV 284, V 201.
Kist (Willem) IV 211 vlg., V 201.
Klaarbout (Chr.) III 191.
Kleyn-Ockerse (Antoinette) IV 75.
Kleyn (Johannes Petrus) IV 75 vlg., V 192.
Klijn (Barend) IV 271, 374, 375, 382.
Klijn (Hendrik Harmen) IV 271, 336, 382, 423-425, 478, V 205.
Klinkhamer (Govert) III 365, 408, 444.
Klock (Lenaert) I 248.
Klokman (J.A.) IV 1040.
Kluit (Adriaan) III 656, 659, IV 167, 255.
Kneppelhout (Johannes) IV 570, 582-585, V 239.
Knibbe (Jan) I 83, V 26.
Koelman (Jacobus) II 312.
Koeman (Jacob) II 284 vlg., V 123.
Koenen (Hendrik Jacob) IV 633, 634, V 246.
Koenerding (Jan) III 23-25, 34, 101 vlg.
Koetsveld (Cornelis Eliza van) IV 586 vlg., 842, 1054, V 239 vlg.
Kok (Abraham Seyne) IV 782, 970, V 259.
Kolff (G. J.) IV 961.
Kolm (Jan Siewertsz) I 424, 455, 482, 488 vlg., V 81.
Kommelijn (Joh. Kasparsz.) III 82.
Koninck (Lodewijk de) IV 916-918, V 277.
Koning (Abraham de) I 454-456, 488 vlg., 490-493, V 81.
Koning (Hermanus) III 99, 103 vlg., V 139.
Koning (J.) III 221.
Koopman (Rinse) IV 433, V 218.
Koopmans van Boekeren (Rinse) IV 1052 vlg.

Kops (Willem) III 564.
Kouwenhoven (Dieverina van) II 507.
Kraft (Andries) IV 311 vlg.
Kraft (J. L.) III 490 vlg.
Krayesteyn (Hendrik) IV 409.
Kreet (Arnold) III 655.
Kretzer (Hendrik) IV 609 vlg., V 243.
Krook (Enoch) III 108-110, 213, 233, V 140.
Kroon (Daniël) III 108.
Kruyff (Jan de) III 530 vlg., 564, 568, 657, IV 14.
Kruyff Jr. (Jan de) III 658, IV 43, 151, 160.
Krull (Jan Hermansz.) II 113-121, V 96.
Kruseman (Mina) IV 846, 966 vlg., V 267.
Kuenen (Abraham) IV 712, V 253 vlg.
Kuyper (Abraham) IV 721, 1055, V 293.
Kumpel (Jan Willem) IV 65, V 190.
Laet (Jan de) IV 687, 697 vlg., 866, V 252.
Labare (Jan Antoon) III 470.
Labus (Pieter) III 458, 461, 465.
Lambertsen (B.) I 440.
Lambertsz (Lambert) I 364, 464, 473.
Lambin (Jan Jacob) IV 366.
Lambrecht (Jan) II 241 vlg., 253, V 107.
Lambrecht (Joos) I 335, V 66.
Lamorlet (Jozef) II 273.
Lange (Petrus de) II 558.
Langedult (Petrus) II 341 vlg.
Langelaan (Henriette Maria) IV 830 vlg.
Langendijk (Pieter) III 46, 116, 174 vlg., 178, 210 vlg., 214, 222, 253, 254, 262-264, 270, 280, 281 vlg., 297 vlg., 299 vlg., 304, 320-339, 528, V 150, 153, 154 vlg.
Langerack (Christoffel van) I 436, V 77.
Lannoy (Johanna Cornelia de) III 578-581, 586, 664 vlg., IV 14, 60, 148, V 172, 178.
Latewaert (Loy) V 21.
Laurentius (Jacobus) I 357, V 70.
Laurillard (Eliza) IV 793 vlg., V 260.
Lautte (Jan) I 242, V 54.
Ledeganck (Karel Lodewijk) IV 668 vlg., 676-680, V 250 vlg.
Leendertz (Pieter) IV 607, 609.
Leenheer (Jan de) II 243.
Leeuw (Adriaen Bastiaensz.) II 490 vlg., 496, 500, 507, III 52 vlg.
Leeuw (Amy Geertruida de) IV 1051 vlg.
Leeuwen (Jan van) I 110-112, V 31.
Leeuwen Jz. (Jan van) IV 971, V 285.

Leeuwen (P. van) I 362.
Leydekker (Jacobus) III 190 vlg.
Lelyveld (Frans van) III 655, IV 16 vlg.
Lemaire (Victor) IV 890.
Lemmers (Jan) II 456.
Lemmers (Jasper) III 52, 82, 101.
Lenige (Cynthia) IV 60 vlg.
Lennep (Cornelis van) III 651, 652, 667, IV 149, 192, 200, V 179.
Lennep (David Jacob van) IV 221 vlg., 260, 292, 336, 376, 406 vlg., 416, 499 vlg., V 202.
Lennep (Jacob van) IV 479 vlg., 484 vlg., 497-507, 514-521, 527 vlg., 542, 588-590, 598, 617, 727-730, 811-816, 855 vlg., 929 vlg., 948-952, V 225, 227 vlg., 229 vlg., 240, 244, 255, 262, 283, — IV 411, 473, 478 vlg., 481, 482, 486, 488, 559, 608, 625, 779, 791, 796, 863 vlg.
Lescailje (Jacob) III 35.
Lescailje (Katharina) III 84 vlg., 101, 103, 108, 155, 157, 159, 213, 214, 287, 298, 301.
Lesturgeon (Alexander Lodewijk) IV 588, 605, V 240.
Leuter (Pieter) III 654, IV 95.
Leuve (Roeland van) III 398, V 161.
Liefde (Jan de) IV 810.
Liefvelt (Theodore van) I 485.
Lier (Catharina Allegonda van) IV 236.
Lier (Jan van) I 87.
Lydius (Jacobus) II 228, V 105 vlg.
Lijn (Cornelis Jacob van der) III 449, 594, 602, IV 285.
Lijnslager (P. F.) III 599 vlg., 604, IV 286.
Limburg Brouwer (Petrus van) IV 416, 494, 655-661, V 248.
Limburg Brouwer (P. A. S. van) IV 822 vlg., V 263.
Limburg (Thomas van) III 655, 663.
Linde (Gerrit van de) IV 790-793, V 260.
Lindo (Mark Prager) IV 832-834, V 265.
Lingelbach (David) II 507, III 27 vlg., 51, 99, 101 vlg., V 136.
Linschoten (Jan Huygen van) II 557, V 129.
Lixbona (Joannes de) II 245.
Lodensteyn (Jodocus van) II 310-314, V 110.
Loderus (Andreas) II 310.
Loemel (Gaudentius van) II 245.
Loffelt (A. C.) IV 937, 1004, V 290.
Logchem (M.G.L.van) IV 1074-1081, V 295.
Loghem (Hendrik van) IV 541, V 233.
Loncq (G. J.) IV 160.
Long (Isaac le) III 566.
Loo (Thomas van) IV 455, 667, V 221.
Loockefier (Gideon) II 19.

Loon (Gerard van) III 349, V 156.
Loon (Herman van) III 203.
Loosjes (Adriaan) IV 88, 107, 132, 148, 149, 150, 172, 179 vlg., 197, 204, 277-280, 315 vlg., 349, 373, 380, V 206, 210.
Loosjes (Cornelis) III 572, IV 93, 115, 121 vlg.
Loosjes (Petrus) III 567, 572, IV 540.
Loosjes (Vincent) IV 373, 540, 542, 600.
Loots (Cornelis) IV 193, 198, 201, 203, 214-217, 223, 260, 270, 300, 333 vlg., 335, 348 vlg., 373-375, 382, 411, 425, 480, 487, 545, V 201 vlg.
Lore (Bouden van der) I 90, V 28.
Lotze (Johannes Anthony) IV 231.
Loveling (Rosalie) IV 884, 911, V 274.
Loveling (Virginie) IV 884, 911 vlg., V 274.
Lovendaal (Gijsbertus Wilhelmus) IV 1066, V 295.
Lubaeus (H.) II 502.
Lublink de Jonge (Joannes) IV 30, 89, 192.
Lublink Weddik (B. T.) IV 559, 588, V 240.
Ludeman (Johan Christoffel) III 553.
Ludolfi (H.) III 300.
Lugt Dz. (Jan) IV 172, 230.
Luyken (Joan) III 194-203, V 145-147.
Luyt (Jacob) II 47.
Lulofs (Barthold Hendrik) IV 339, 407 vlg., 484, V 215 vlg.
Lussingh (Hendrik Matthijsz.) III 631.
Lust (Steven Teunisz. van der) II 23.
Luzac (Elie) IV 66.

Maaldrink (D. M.) IV 966, 1040, V 284 vlg.
Maan (Jan) III 373.
Maerlant (Jacob van) I 20, 40 vlg., 46 vlg., 57-61, 63, 66 vlg., 68-72, 73, 74-77, 79, 117, 150, 153, 268, V 19, 20, 22, 24, 25, 272.
Maas (Abraham) III 605, 654.
Maesen (Marten Jacob van der) IV 468, V 223.
Maccage (Lodewijk Jozef) IV 366.
Macquet (Jan Daniël) IV 13 vlg., 26.
Mainartsz (Egbert) I 243, V 54.
Makeblijde (Lodewijk) II 244.
Male (Johannes Petrus) III 456 vlg., V 165.
Malfait de Jonge (Philip) III 342.
Mallants (Petrus) II 237.
Malsem (Thomas van) III 125.
Mande (Hendrick) I 114, V 32.
Mander (Adam van) I 310.
Mander (Karel van) I 296, 303-311, 358, V 63.
Manen (Jacob van) IV 177, 192.

Manheer (Gerrit) IV 289.
Manilius (Cornelius) I 187.
Marle (Cornelius van) IV 351 vlg., 371 vlg., V 212.
Marnix (Philips van) I 251-258, 264, 298, V 56 vlg., 58.
Marre (Jan de) III 274 vlg., 282 vlg., 412-436, 526 vlg., V 161.
Marshoorn (Johannes) III 335.
Martens (Gerrit) II 19.
Martinet (Joh. Florentius) III 562, V 170 vlg.
Martinius (Franciscus) II 321 vlg., V 110.
Masdorp (Evert) IV 821 vlg., V 263.
Mater (Govert van) III 265 vlg.
Matham (Jacob) III 48.
Mathysz (Hans) I 423.
Matthijssen (Vincent) II 31.
Mattelaer (Joos) II 262.
Mauricius (Jan Jacob) III 146, 234, V 148, 150.
Maurik (Justus van) IV 962-964, 1041-1047, V 284, 292 vlg.
Meekren (Johan van) III 340 vlg.
Meerbeecq (Jan van) III 483.
Meerhuyzen (Jan Pietersz.) II 456.
Meerman (Johan) IV 213 vlg., 260, 334, 511, V 201.
Meersch (Abraham Arend van der) IV 12.
Meersch (Desideer Jozef van der) IV 464.
Meersch (Israël van der) II 29, V 86.
Meersch (Jan Boulisz. van der) II 29.
Meyboom (Louis Susan Pedro) IV 712, V 253.
Meijer (Cornelis) III 477 vlg.
Meijer (Gerrit Johan) IV 305 (1127), 461, V 209, 222.
Meijer Jr. (Hendrik) IV 82.
Meijer (Hendrik Arnold) IV 538 vlg.
Meyer (Livinus de) III 484 vlg., V 166.
Meijer (Lodewijk) II 501, 507-509, III 18-23, 25 vlg., 29-48, 57-62, 63, 66, V 135.
Meijer (Pieter) III 623, 625, 627, IV 86.
Meyster (Everhard) III 259, V 116 vlg., 150.
Meyvogel (Jacob Coenraedsz.) II 229 vlg.
Merken (Lucretia Wilhelmina van) III 534-549, 623, 625, 627, IV 62, 121, V 169 vlg.
Merkman (Pieter) III 378, V 159.
Merode (Joan Henrik de) III 226.
Mertens (Frans Hendrik) IV 468, 665.
Merwede (Matthijs van de) II 228 vlg., V 106.
Messchaert (Nicolaas) IV 433, V 218.
Messchert (Willem) IV 376, 396 vlg., 632, V 215.
Meulen (Andries van der) I 181, V 46.

Meulen (Catharina van der) III 482.
Meulewels (Peeter) II 271 vlg.
Meurier (Gabriël) I 336, V 66.
Meurs (Bernardus van) IV 781 vlg., V 259.
Meurs (Johan) II 122.
Michils (J.) IV 362.
Middeldonck (Jacob van) I 240, V 53.
Middelgeest (Simon van) II 594, V 131.
Mieris (Frans van) III 561.
Mije (Jan van) II 241.
Mijle (Abraham van der) I 314, 487.
Mylius (Willem) III 287.
Mildert (Abraham van) I 481, 482.
Minnen (Livinus van der) II 291.
Mirkinius (Conradus) I 281.
Modderman (Tonco) IV 119.
Modewyck (Marinus) III 466.
Moelder (Hieronymus de) II 243.
Moens (Petronella) III 664, IV 187, 361, 362, 426, 462, V 200.
Moeringh (Cornelis Gerard) III 440.
Moerman (Jan) I 324.
Mohr (Johannes Christiaan) III 601.
Mol (Jacob de) I 192.
Mol (J. de) III 39.
Molde (Ferdinand de) III 32.
Molenaar (Dirk) IV 632.
Moleschott (Jacobus) IV 714, V 254.
Molhem (Gielis van) I 73, V 25.
Moll (Willem) IV 497, 758, V 226.
Moltzer (Henri Ernst) IV 719, 989, 995, V 287.
Montagne (Victor Alexis de la) IV 914.
Montanus (Arnoldus) II 557, 559.
Montanus (Janus) III 180.
Moonen (Arnold) III 185 vlg., 299, 300, 315.
Moons (Jacob) III 483.
Moor (Hendrik) II 87, 106, 113.
Moorman (Johan) III 621.
Morsch (Pieter Corn. van der) I 319 vlg., V 64.
Mostart (Daniël) I 383, II 127, 140 vlg., 151, 208, 303, 547, V 71.
Mostart (David) II 140.
Moulin (Abraham du) III 57.
Muyer (Hendrick van der) I 358, II 4.
Muyschaert (Christiaen) I 482.
Muyser (Gerard) III 440.
Mulder (Lodewijk) IV 821, 832, 961, 1024, V 263.

Muncq (Alexander de) III 188-190.
Munster (Dirck van) I 146 vlg., V 40.

Nachtegael (Arnold Clemens) III 254 vlg.
Naeranus (Johannes) II 326, V 111.
Nagel (Louise Victorine Haverkotte-) IV 1068.
Nagtglas (Frederik) IV 1038, V 292.
Narsius (Johannes) II 91, V 92.
Nederhoven (P.) II 500.
Neeff (Johannes de) I 425, 482.
Neytz (Jacob T.D.) III 470 vlg., 599 vlg., IV 294.
Nerrincq (Frans) III 483.
Neufville (Christina Leonora de) III 550.
Neufville (Margaretha Jacoba de) IV 509-512, V 228.
Neve (A. F. de) III 488, V 166.
Nierstrasz (Johannes Leonardus) IV 375, 382, 394 vlg.
Niervaert (Cornelis van) I 261, V 58.
Nieupoort (P.) II 19.
Nieuwelant (Guiliam van) II 252, 268, 271, 287 vlg., V 108 vlg.
Nieuwenhuis (C. J. N.) IV 969, V 285.
Nieuwenhuizen (Barend) IV 32, 275.
Nieuwenhuyzen (Jan) V 178.
Nieuwenhuyzen (Martinus) III 666, IV 132, V 178, 187.
Nieuwland (Pieter) III 660, IV 95-98, 148, V 193.
Nievelt (Carel van) IV 1053 vlg., V 293.
Nijenborch (Johan van) II 212.
Nispen (Adriaan van) II 519, 557 vlg., 568, V 126.
Nispen Muller (S. J. van) IV 152.
Noydekijn, I 92, V 28.
Nolet de Brauwere van Steeland (J. C. H.) IV 669 vlg., 916, V 250.
Nomsz (Jan) III 373, 581-587, 596, 597, 599, 604, IV 107, 148, 188, 308, V 172.
Noordaa (Pieter Jasper van der) IV 794.
Noorde (Jacob Gommersz. van) II 22.
Noot (Jan van der) I 297-301, 334, V 63.
Nootmans (Pieter) II 87, 105, 107 vlg., V 95.
Norel (Jan) III 156.
Noseman (Jan) II 456, 475, 500, V 121, 122 vlg.
Noseman (Jillis) II 456, 475, V 121, 122 vlg.
Nozeman (Cornelis) III 556, V 170.
Nuyens (W. J. F.) IV 1062.
Nuyts (Pieter) III 108, 159, 213, 225, V 140.
Numan (Philips) II 292.

Ockerse (Willem Antony) IV 75, 192, V 191 vlg.

Ocko Scarlensis, I 217, V 50.
Ogelwight Jr. (Hendrik) IV 292.
Ogier (Barbara) II 281 vlg., III 485, V 166.
Ogier (Claude) II 251, 261.
Ogier (Guilliam) II 269 vlg., 272, 278-281, V 108.
Olivier Schilperoort (T.) IV 424.
Ollefen (Lieve van) IV 128 vlg., 177.
Ollefen Casparsz. (Willem van) IV 129.
Olmen (Pieter van) I 225.
Oltmans (Jan Frederik) IV 522-525, 559, 567, V 230 vlg.
Omazur (Nicolaus) II 291.
Ondaatje (Jurriaan Quint) IV 163, 168, V 199.
Ondereet (Karel) IV 702 vlg., 888.
Onghena (Johan) I 242, V 54.
Oort (Frans van) III 222.
Oort (Petrus van) IV 1049.
Oortman (Martinus) IV 779.
Oosterdyk (H.G.) III 651, IV 230, 235, V 177 vlg.
Oosterwijck (Volkerus) II 310, 320.
Oosterwijk Bruyn (Jacob van) IV 398 vlg.
Oosterzee (Johannes Jacobus van) IV 1054, V 293.
Opzoomer (Adèle S.C.) IV 1031-1035, V 292.
Opzoomer (Cornelis Willem) IV 712, 969, 970, 992-994, 1055, V 288.
Orlers (Jan) I 316, 424, II 22, V 86.
Orsoy (Jan Arnold van) III 273.
Ostens (Gijsbertus) III 246.
Ostens (Jacob) II 339, V 112.
Otto (Willem) IV 1006.
Oudaen (Joachim) II 180, 183, 192 vlg., 333-339, 361, 362, 384 vlg., 387 vlg., 393, 472, 478, 551, 568, 584 vlg., 586-596, 602, 612, III 63 vlg., V 112, 137.
Outhof (Gerard) III 160, 193.
Overbeke (Aernout van) II 302, V 109.
Overdam (Hans van) I 225, V 52.
Overstege (Cornelis van) V 106.
Oye (Eugeen van) IV 924, V 278.

Paape (Gerrit) IV 175, 180, 191, 195 vlg., V 199.
Paats (Adriaan) II 595-597, V 131.
Paffenrode (Joan van) II 504 vlg., V 125.
Palm (Johannes Henricus van der) III 655, IV 62, 161, 205-207, 255, 283-285, 349 vlg., 378 vlg., 429-431, 432, 449, 484, V 200 vlg., 217.
Palm (Kornelis van der) III 654 vlg., 663, V 178.
Palmar (W. van) IV 1041.
Panders (Johannes van) IV 181, V 200.

Panneel (A.M.) I 425.
Pantekoek (Carel) IV 375 vlg.
Pape (Jan Bapt. de) III 473.
Papenbroek (J.M.) I 482.
Papenbroek (Philip van) III 47.
Pars (Adriaan) II 559.
Pater (Lucas) III 288, 378, 415, 430, 431, 437-440, 450 vlg., 456, 527 vlg., 623, 625, 627, 651 vlg., IV 12, 61, V 163.
Peene (Hippoliet van) IV 705-708, 889, V 253.
Peeters (Hendrik Barthel) IV 708.
Peeters (Niclaes) I 224, V 51.
Peys (Adriaen) II 289, III 32, 52, 111, 160.
Pellecom (Abraham Nicolaas van) IV 375, 557.
Pels (Andries) II 213, 372, 507-509, III 26 vlg., 44-47, 48, 53-55, 59-61, 63-76, V 136, 137.
Pels (Evert) I 424.
Penninc, I 42 vlg.
Penning (Willem Levinus) IV 1067 vlg., V 295.
Perelaer (M.Th.H.) IV 1048, V 293.
Perk (Betsy) IV 820, 846, 964, 1089, V 267.
Perk (Jacques) IV 1087-1097, V 296.
Perponcher Sedlnitzky (Willem Emmery de) IV 24 vlg., 100 vlg., 212 vlg., V 201.
Pers (Dirck Pietersz.) I 500-502, V 83.
Peters (Albert) III 32.
Peutemans (Lenart) II 47.
Piëns (Felix Martens) III 491.
Pierson (Allard) IV 633, 786, 807, 844 vlg., 971, 994 vlg., V 267.
Pierson (Christoffel) II 301, III 57, 159.
Pijpers (Pieter) III 573, 590, 600, IV 161, 175, 200, 294, 297-299, V 209.
Plantijn (Christoffel) I 336.
Plater (Abraham Aertsz.) I 424.
Plemp (Cornelis Gijsbertsz.) II 103, 163 vlg., V 99.
Pluimer (Joan) III 46, 48, 49, 62, 76 vlg., 78, 83, 97, 99, 100, 102 vlg., 108, 110 vlg., 155, 156, 157 vlg., 159, 161, 214, 287, 301, V 140.
Poel (Augustinus Eugenius van den) IV 363 vlg., V 213.
Poel (Jacob van der) III 23, 32.
Poeraet (Pieter) III 253.
Poirters (Adriaen) II 238-241, V 107.
Polak (H. J.) IV 815, V 287.
Polgier (Willem) I 227, V 52.
Pook (Jan) III 54, 113, 176 vlg., 228.
Poot (Huibert Kornelisz.) III 256 vlg., 302, 305-308, 310-320, V 154.
Porjeere (Olivier) III 663.
Port (Cornelis van der) III 229.

Post (Elisabeth Maria) IV 83 vlg., V 192.
Pot (Combertus van der) IV 625, V 245.
Pot (Cornelis van der) III 607.
Pot (Willem van der) III 269 vlg., 445, 511, 527.
Potgieter (Barent Jansz.) II 557.
Potgieter (Everhardus Johannes) IV 525, 543-547, 556-559, 562-564, 566-568, 569, 578, 585 vlg., 591-600, 620, 663, 720 vlg., 760-774, 807, 824, 929, 972-974, 984 vlg., V 241 vlg., 258.
Potter (David Lodewijksz. de) III 294.
Potter (Dirc) I 21, 103-106, V 30.
Potter (Frans de) IV 881, 919 vlg., V 274.
Potter (Geryt) I 104 vlg., V 30.
Potter (Lodewijk de) IV 462.
Praet (Jan) I 73, 101, V 25.
Prins (Jan) II 23.
Prins (Jan) III 564.
Puteanus (Erycius) II 293.
Putman (Jacobus Josephus) IV 1067.

Quaet (Willem Mobachus) III 655.
Quack (H.P.G.) IV 988, V 287.
Questiers (David) II 213.
Questiers (Katharina) II 212-214, 465, 495, V 104.
Questiers (Salomon Davidsz.) I 482, II 213.
Quicke (Jan) IV 360, V 213.
Quina (Karel) I 395, 411, 455 vlg., 490, II 519, V 79.
Quintijn (Gillis Jacobsz.) II 88, 226.

Raep (Pieter Adriaensz.) I 482.
Rabus (Petrus) II 607, III 157, 159, 161, 241, 363, V 144.
Ray (Carel Alexander van) IV 333.
Ramaert (J.) I 488.
Rammeleere (Gillis de) I 218, V 50.
Rau (Sebaldus F. J.) IV 48, 75, 206, 284, V 191.
Rau (S.J.E.) IV 952, V 205.
Rauwenhoff (L.W.E.) IV 713, 1055, V 294.
Razet (Jacques) I 339.
Reael (Laurens Jacobsz.) I 339, V 66 vlg.
Reael (Laurens) I 504 vlg., 506 vlg., 511 vlg., 515, II 83, 86, 139, 151 vlg., 377, V 98.
Rees (Catharina F. van) IV 821, 1008.
Rees (Willems Adriaan van) IV 1047, V 293.
Reesema (Abr. Siewertsz van) IV 397 vlg., V 215.
Regt (Jan de) III 179.
Regtering (H.W.) III 451.

Reiger (A.F.J.) IV 1067.
Reinkingh (W.) IV 1041.
Reisig (Jan Hendrik) III 566, IV 94.
Renier (Pieter Jan) IV 464, V 222.
Rens (Frans) IV 463, 668, V 250.
Rens (Lieven Karel) III 475.
Revius (Jacobus) II 297 vlg., 552, V 109.
Rewijck (Erhart van) I 150.
Ridder (Gerrit de) III 431.
Ridder (J. de) III 476.
Ridderus (Franciscus) II 551, V 128.
Riehm (Christian Heinrich) IV 584, 764, V 239.
Riemer (Jacob de) III 561.
Riemsnijder (Hendrik) IV 35, 65 vlg., V 190.
Ries (Hans de) II 95 vlg., V 92.
Rietwijck, I 314.
Ryckere (N. de) IV 362.
Rijk (Frans) III 57, 60 vlg., 81 vlg., 95, 101, 273, 341, 445, IV 298.
Rijndorp (Adriana van) III 113 vlg., 116, 117.
Rijndorp (Jacob van) III 106, 113 vlg., 124 vlg., 234, 239, V 141.
Rijneveld (Arnoldus van) IV 285.
Rijneveld (Cornelis van) III 103.
Rijsingen (Marcel van) IV 465.
Rijssen (Jan van) III 378.
Rijswijck (Jan Bapt. van) IV 680, 870 vlg., V 272.
Rijswijck (Jan Theodoor van) IV 680-684, 687, V 251.
Rijswijck (Lambrecht van) IV 680.
Rivier (Simon) III 573, IV 148, 225, 287 vlg.
Rixtel (Pieter) II 211, 391, III 43, 46.
Robbertsz (Jan) I 425.
Robidé van der Aa (C.P.E.) IV 478 (1127) 555-557, 648, 755.
Robidé van der Aa (J.C.) IV 558
Robyn (Pieter Johan) IV 361, 364 vlg., 456, V 213.
Roches (Jan des) III 481 vlg., V 166.
Rode (Jan van) I 116, V 33.
Rode (Matthijs van) I 185, V 46.
Rodenbach (Albrecht) IV 914, 924 vlg., V 278.
Rodenburg (Theodore) I 391-394, 453-464, 466-478, II 121, V 72, 79 vlg.
Roeland (Jan) IV 893 vlg.
Roelandt (H.) II 105.
Roelants (Jan Frans) IV 708.
Rogiers (Johannes) II 47.
Rohaert (P.) IV 361.
Royen (Jan van) IV 160, 177.
Roldanus (Johannes) II 301.

Roo (Willem de) IV 235 (1126).
Roobol (Cornelis J.) IV 943.
Roodhuysen (H.G.) IV 966.
Roosendael (J.) I 425.
Rooses (Max) IV 884 vlg., 919, V 274.
Roovere (Anthonis de) I 182-184, V 46.
Rop (Antoon Leonard de) IV 1066 vlg.
Rosaeus, I 425.
Rosseau (Jakobus) III 136, 175-177.
Rosseels (Emanuel) IV 708, 890, V 253.
Rössing (Johan Herman) IV 939, V 280.
Rossius (Antoni) II 28 vlg.
Rotgans (Lucas) III 161-174, 213, 273, 281, 346-348, V 144 vlg., 156.
Roullaud (Henri Jean) III 624, 625, 627, 651, IV 230.
Rouvroy (Peeter van) II 243.
Rovers (E. A.) IV 1038.
Rue (Jacques de la) I 313 vlg.
Rue (Pieter de la) III 275, 341.
Ruelles (Pieter des) II 352, V 113 vlg.,
Ruyl (Johannes) IV 928.
Ruysbroeck (Jan van) I 109-111, V 30 vlg.
Ruysch (Arie) IV 948, V 283.
Ruysch (Nicolaes) II 228.
Ruloffs (Bartholomeus) III 603, IV 161, 201, 290 vlg., 294 vlg., 299, V 174.
Rumphius (Georgius Everardus) V 168.
Rusting (Salomon van) III 175.
Rutgers (Abraham) IV 231, 235.
Ruuscher (Mattheus de) III 136, 389.

Sabbe (Julius) IV 914, V 277.
Sadones (Jozef) IV 357, V 213.
Saint Genois (Jules de) IV 865, V 271.
Salenson (Geraert van) I 185, V 47.
Salinghen (Antoni van) I 482.
Sambeeck (Johannes van) II 244.
Sambix (Felix van) II 540.
Sammers (Jacobus) III 114.
Sande (Felix van de) IV 703, 886 vlg., 890.
Sasch (Jacob Lucasz.) II 13.
Scabaelje (Dierick) I 479 vlg.
Scabaelje (Jan Philipsz.) II 24.
Schaepman (H.J.A.M.) IV 1056-1064, V 294 vlg.
Schaick (Cornelis van) IV 1040.
Schaken (Jan Bapt.) III 488, V 166.
Scharp (Jan) IV 187 vlg., 189, 227, 231, 235, 260, 372, V 200, 203.

Scheepmaker (J.J.) I 482.
Scheffer (Wessel) IV 1055.
Schelle (Gheleynsen van) II 270.
Schelle (Pieter van) IV 160 vlg., 441.
Schellincks (Willem) II 209, V 104.
Scheltema (Jacobus) IV 434 vlg., V 218.
Schenk (Adriaan Cornelis) IV 214, 336, 372, V 201.
Schepens (A.) I 314, 482.
Schepens (Adolf) IV 891.
Scheppers (Gelein) II 260.
Schermer (Lucas) III 214-221, 300, 301, 302, 304 vlg., 348, V 147.
Schijnvoet (Simon) III 277.
Schim (Hendrik) III 365 vlg.
Schim (Pieter) III 365.
Schimmel (Hendrik Jan) IV 784-786, 815, 818-820, 828 vlg., 928, 929, 936, 937, 939, 952-958, 988, V 260, 263, 283.
Schipper (Jan Jacobsz.) II 118, 225 vlg., 457 vlg., 520.
Scholten (Gaspar) II 243.
Scholten (Johannes Henricus) IV 712, V 253.
Schonck (E.J.B.) IV 82.
Schoon (J. Adriaensz.) II 13.
Schotel (G.D.J.) IV 820, V 263.
Schotte (Apollonius) II 47.
Schotte (Jacob) II 47.
Schouwenbergh, II 283.
Schrant (Joannes Matthias) IV 461, 462, 998, V 222.
Schrevelia (Adriana) II 214.
Schrevelius (C.) I 421.
Schryvere (A. de) IV 455.
Schroder (Gerhard) III 378, V 159.
Schuddematte (Peter) I 240, V 53.
Schuere (Jacobus van der) I 311 vlg., 358, V 63.
Schueren (J.F. van der) III 478, IV 362.
Schuermans (Anna Maria) II 58, 157, 312 vlg., V 110.
Schut (Jan) I 226.
Schut (Jan Ernst) IV 521 vlg., V 230.
Schutken (Johannes) V 34.
Schutte (Rutger) III 625, 630, 631.
Scriverius (Petrus) I 326, 328 vlg., II 24, 46, 49, 366.
Sebille (Charles) III 396 vlg., 408, 413, 446, 447, V 160 vlg.,
Seep (Claes) II 118, 211.
Seipgens (Emile Anton) IV 1038-1040, V 292.
Sels (Willem Hendrik) III 374, IV 82, V 158.
Sena (Agatha Maria) III 550.
Senten (Jan) II 19.

Sergeant (Thomas Jacobsz.) I 488 vlg.
Serrure (Constant A.) IV 865, 872.
Serrure (Constant Philips) IV 468, 665, 666, V 249.
Serwouters (Joannes) II 471, 496.
Sevens (Theodoor) IV 899.
Sewel (Willem) III 320.
Siceram (Everaert) II 291, V 109.
Siegenbeek (Matthijs) IV 207 vlg., 230, 255, 411, 415 vlg., 449, 484, 551, 998, V 201, 216.
Sifflé (Alexandre François) IV 944, V 282.
Sybant (Abraham) II 491, V 124.
Sytzama (Clara Feyoena) III 270, V 151.
Silvanus (Joris Wybo) I 261, V 57.
Silvius (Willem) I 324.
Silvius (Samuel) III 158.
Simons (Adam) IV 322 vlg., 373, 408, 481, V 211.
Simpel (David de) IV 363, 464.
Simpol (Cornelis Bouwensz. van) II 22.
Six (Jan) II 372-374, 522, 606, V 115.
Six van Chandelier (Jan) II 166, 301, V 109.
Sixtinus (Suffridus) I 375, 465, II 3.
Slee (Jacob Cornelis van) IV 1067.
Sleeckx (Domien) IV 684, 700, 878 vlg., 889 vlg., 919, V 273.
Sloot (N. Maria Chr.) IV 1048 vlg., V 293.
Sluyter (Willem) II 305-310, V 109 vlg.
Smeekes (Henrick) V 170.
Smeken, I 174 vlg., 192, V 45.
Smet (Jozef Jan de) IV 669.
Smids (Ludolf) III 46, 85-89, 155 vlg., 159, V 138.
Smidt (Johannes) II 213.
Smidts (Peter) III 468, V 165.
Smyters (Anthonys) I 487, V 81.
Smit (G.) I 493.
Smit Kleine (Frits) IV 1082 vlg., V 295.
Smits (Dingeman Wouter) IV 168.
Smits (Dirk) III 281, 298, 300, 509-517, V 168.
Smout (Adriaen Jorisz.) I 423, 478.
Smout (Dirk) III 187, 363.
Snakenburg (Theodoor van) III 378.
Snellaert (Ferdinand Augustijn) IV 665, 673, 863, 865, V 249.
Snellen van Vollenhoven (Samuel Constant) IV 570, 584, V 239.
Snellinx (Franco) II 215.
Snieders (August) IV 879-881, V 274.
Snieders (Jan Renier) IV 879 vlg., V 273 vlg.
Snouckaert van Schouwenburg, I 382.

Soeteboom (Hendrik) II 518.
Soetendal (H.) I 356, II 23.
Someren (Johan Cornelisz. van) II 229, 568, V 106.
Sonsbeeck (Jan Willem van) IV 83.
Soolmans (J.) II 282, III 39.
Sorgen (W.G.F.A.van) IV 1053, V 293.
Spaan (Gelinus van) III 589, 607, 609 vlg., 665.
Spaan (Johannes van) III 626, 655, IV 87.
Spandaw (Hajo Albert) IV 274-276, 376 vlg., 384, 484, 600, V 205 vlg.
Spatsier (Anthony) III 239, 433 vlg., 593, 597, 607, 609.
Speeckaert (B.A.) III 469.
Spex (Jakob) III 317, 319, 655, V 154, 171.
Spieghel (Henrick Laurensz.) I 331, 334-338, 339-347, 355, V 66, 67.
Spiere (Rijssaert van) I 318.
Spierincx (J.) II 274.
Spinael (Michaël) III 493.
Spinniker (Adriaen) III 203, 222.
Spoelbergh (Willem van) II 244.
Stalpaert van der Wiele (Johannes) II 19-21, V 86.
Stam (J.F.) II 13.
Stamhorst (Jacobus) III 423.
Stapel (Claas) II 340 vlg., V 112.
Staring (Antonie Christiaan Wynand) IV 48 vlg., 380, 382, 400-406, 478, V 187, 215.
Starrenburg (Johannes) III 433.
Starter (Jan Jansz.) I 394, 401-404, 424, 434-440, V 73, 77.
Statius Muller (P.L.) III 389.
Staveren (G. van) II 496.
Steenbergen (P.J.) III 590.
Steendam (Jacob) II 211, 486, V 104.
Steenhoven (Hendrik) III 48, 103.
Steenwijk (Frans van) III 373, 410 vlg., 440-442, 527, V 163.
Steerlinck (Pieter) I 261, V 57.
Steven (Andries) III 466.
Stevens (Dominicus) IV 359.
Steversloot (Laurens) III 159, 363-365, 386, V 157.
Stevin (Simon) I 337, V 66.
Stichelbaut (Albericus) IV 364, V 213.
Stichelbaut (Jan Antoon) IV 364, V 213.
Sticke (Adriaen) III 229.
Styl (Simon) III 568-571, 591 vlg., 600 vlg., 609, IV 148, 192, 201, V 171.
Stijls (G.) II 378.
Stinstra (Johannes) IV 133.
Stoke (Melis) I 21, 61 vlg., 78, V 23.

Stommels (Jan Bapt.) III 489, V 166.
Stoppelaar (Jan) III 47.
Storm (Hendrick) I 411, 504.
Storm-Van der Chijs (Mevr.) IV 846, V 233.
Storme (Dominicus) III 457 vlg.
Straatman (Jan Bapt.) IV 673.
Stratenus (Louise A.) IV 1052.
Streek-Brinkman (N.C. van) IV 212.
Streng (Jacobus van der) III 650.
Strijpen (Jan) II 274.
Stroobant (Eugeen) IV 891, V 275.
Struys (Jacob) I 463, II 107, V 95.
Struys (Jan Jansz.) II 557.
Stuart (Martinus) IV 434, V 218.
Suderman (J.) III 250.
Suderman (Willem) III 378.
Swaef (Johannes de) II 47.
Swaef (Samuel de) II 47.
Swaen (Michiel de) III 458-466, 469 vlg., V 164 vlg.
Swaanenburg (Willem van) III 398-400, V 161.
Swaberland (C.) III 591.
Swartsen (Urbanus) III 486 vlg.
Sweerts (Cornelis) III 129 vlg., V 142 vlg.
Sweerts (Hieronimus) II 352, V 114.
Swildens (Joan Hendrik) IV 89, 148, V 192 vlg.
Swinnas (Willem) II 559 vlg., V 129.
Swol (Jan van) II 105 vlg.

Taelman (A.) II 14.
Taalman Kip (Willem Frederik) IV 292.
Taemsz. (Cornelis) II 28.
Tack, I 490.
Tack (Adolf) IV 293.
Tanenburch (P.) II 19.
Targier (Jacob) III 366, V 158.
Telle (Reinier) II 90, 540, V 9.
Tency (J.) III 491.
Tengnagel (Mattheus Gansneb) II 206-209, 366, 455, V 104.
Terbruggen (Johannes Abraham) IV 467, V 223.
Teutem (Frederik van) IV 433, V 218.
Thieullier (Jan) II 267, 285.
Thil (Adriaan van) III 114, 129.
Thoden van Velzen (Ubbo W.) IV 783.
Thöne (C.W.) IV 423.
Thor (Adriana le) II 212.

Thorbecke (Johan Rudolf) IV 461 vlg., 488, 611, 711, 1055, V 222, 294.
Tideman (Jan) IV 779.
Tiele (Cornelis Petrus) IV 786, V 260.
Tydeman (P.H.) IV 540, 546.
Tysens (Gysbert) III 184, 261, 264 vlg., 266, 276.
Timme (G.) IV 621.
Tol (Philippus Theodoor) II 214.
Toledo (J.) II 202.
Tollens Cz. (Hendrik) IV 224-227, 271-274, 313-315, 325 vlg., 336-338, 385-393, 479, 626-631, V 202 vlg., 210, 214, 245 — IV 46, 48, 197, 275, 308, 375, 382 vlg., 432, 478, 484, 486, 487, 493, 559, 601, 612, 618, 624, 871.
Tonnis (Jan) II 420-423, V 118.
Toorenenbergen (Johannes Justus van) IV 1054, V 293.
Trecht (Gielis van) I 87.
Trip (Lucas) III 529 vlg.
Trommius (Abraham) III 620, V 176.
Truyts (Carolus en J. F.) III 488, V 166.
Tsestich (Anthonis van) I 336, V 66.
Tuinman (Carolus) III 190, V 145.
Twisk (Pieter Jansz.) II 29.

Udemans (Cornelis Hendricksz.) II 226.
Uylenbroek (P.J.) III 583, IV 11, 71, 190, 201, 223 vlg., 230, 295, 306, 307, V 202.
Ulaeus (Joannes) II 498.
Umbgrovius (Magnus) II 310.
Utenbroeke (Philip) I 20, 61.
Utenhove (Jan) I 249 vlg., 333, V 55.

Vaelbeke (Lodewijc van) I 85, V 27.
Vaernewyck (Jan Philips van) III 490.
Vaernewyck (Marcus van) I 216 vlg., V 50.
Valan (Jacob) III 23, 238.
Valckgrave (Jan de) II 262, 286.
Valcoogh (Dirck Adriaensz.) II 26 vlg., V 86.
Valentijn (François) III 561 vlg.
Valerius (Adriaen) I 262-264, V 58.
Vechters (Joan) II 127, 445.
Veen (Ernest van) II 237.
Veen (Jacob van) III 440.
Veen (Jan van der) II 216 vlg., 269.
Veen Az. (Jan van der) IV 508.
Veer (Cornelia van der) II 212-214, 215, III 160.
Veer (Ellert de) I 217, V 50.

Veer (Gerrit de) II 557, V 129.
Veer (Hendrik de) IV 829, 843 vlg., V 267.
Velde-Helmcke (Johanna Elisabeth van de) IV 230, 236.
Veldeke (Heinrich van) I 13-17, 45 vlg., V 15.
Velden (Matthijs van) I 371, 422, 425, V 76.
Veldenaer (Jan) I 150, V 41.
Velius (Dirck) II 28, V 86.
Velthem (Lodewijc van) I 41 vlg., 44, 61, 64, 78, 80, V 19, 23.
Veltman (L.J.) IV 969, V 280 vlg.
Ven (Ernest van der) IV 894.
Venator (Adolphus Tectander) II 24-26, V 86.
Venne (Adriaen van de) II 50-52, V 88.
Vennecool (Jan van der) I 281.
Vennekool (Steven Jacobsz.) II 122, 127.
Vennip (Jacob Jacobsz.) II 13.
Verbiest, I 490.
Verbrugge van Doorninck (Philippus) IV 168 vlg.
Verbrugghe (Jacob) II 13.
Verburg (Isaac) III 404.
Vereul (Abraham) IV 290, 336, V 211.
Vereul (Jan Jacob) III 564, IV 187, 246, 499.
Vergeelseune (Pieter) I 314.
Vergelo (Jacob van) III 475.
Verhagen (P.) II 22.
Verhee (Jan Cornelisz.) I 339, V 67.
Verhegghen (Joseph Pieter Jacob) IV 356 vlg., V 213.
Verhoek (Pieter) II 211, 383, 602, III 28, 46, 104 vlg., V 140.
Verhoeven (W.F.G.) III 488, V 166.
Verhulst (Pieter Cornelis) IV 912.
Verkruyssen (Lieven) III 491.
Verleye (Louwereys) I 225.
Verloo (Frederik) II 352.
Verloo (Jan Bapt. Chrysostomus) IV 353-355.
Verlove (Karel) II 61 vlg.
Verlove (Pieter) III 105 vlg.
Vermeulen (Joan) III 366.
Vermeulen (P.J.) IV 779.
Verpoort (N.) II 261.
Verreyck, I 490.
Verriest (Hugo) IV 924, V 278.
Versnaeyen (Karel) IV 893, 909.
Verspreeuwen (Jan Frans Cornelis) IV 666.
Versteeg (Nicolaes) III 374, 510.
Verstegen (Richard) II 292, V 109.
Verstocken, II 269.

Verveen (D., A. en P. Crijnen) II 13.
Verveer (Jan) III 654, IV 159, 311.
Vervier (Carel August) IV 665, 676, V 249.
Vervier (Jan Bapt.) IV 457 vlg., V 221.
Vervoorn (Elisabeth) II 229.
Verwan (J.) I 482.
Verwer (Pieter Adriaensz.) III 377, 378, 390.
Verwers-Dusart (Katharina) II 208.
Veulen (Claes Jansz. van de) II 22.
Veth (Dirk de) III 203.
Veth (Pieter Johannes) IV 564, 567, 734.
Vichet (Reinerus) III 483.
Vigne (Julius de) IV 866.
Vijgh (F.) I 420.
Vijver (Cornelis van der) IV 409.
Villattes (Jean Henri de) IV 104 vlg., V 194.
Vincent (Pieter) III 476 vlg., V 165.
Vincent (Ysbrand) III 28, 54, 103, 105-107, 112 vlg., 114-116, V 136, 140, 141.
Vinck (Jacob) II 507, V 125.
Vinkeles (Hermanus) IV 507, 528, V 228.
Viruly (Jakob) III 300, 305.
Visscher (Anna) I 352 vlg., 506-510, 512 vlg., II 36 vlg., 45, 49, 58, 368, V 68.
Visscher (George de) IV 285.
Visscher (Lodewijk Gerard) IV 461, 466, V 222.
Visscher (Maria Tesselschade) I 352 vlg., 506-510, 512 vlg., 515, II 153-160, 164, 169, 188, V 68, 98.
Visscher (Pieter) I 506.
Visscher (Pieter) III 297.
Visscher (Roemer) I 347-353, V 67 vlg.
Visser (Jacob) III 626.
Visser (Lambertus de) IV 601.
Vissering (Simon) IV 763.
Vitringa (Annes Johan) IV 842 vlg.
Vivere (Jan van den) I 187.
Viverius (Jacobus) II 549 vlg., V 128.
Vlack (Cornelis) II 118.
Vlack (Michiel) I 424.
Vlaminck (Lodewijk de) IV 465, V 222.
Vlaming (Pieter) III 267-269, 287, 292, 296 vlg., 300, 303, V 151.
Vleeschoudere (Peeter de) II 244, V 107.
Vleeschouwer (Lodewijk) IV 922, V 278.
Vlieg (Carolus) III 655.
Vliet (Adriaen van der) III 511.

Vliet (Jacobus Leunis van der) IV 588, 789, V 240.
Vliet (Jan van der) IV 971, V 286.
Vloers (Peeter) II 242 vlg., V 107.
Vloten (Johannes van) IV 714, 719, 790, 995, 1003 vlg., 1017, V 290.
Vloten (J. M. van) IV 162.
Voet (Johannes Eusebius) III 622 vlg., 626 vlg., 630 vlg.
Vollenhove (Bernhard) II 352, V 114.
Vollenhove (Johannes) II 167, 196, 322-325, 378, 584, 602, III 158, 159, 160, 214, V 111.
Vomelius (Sybrand Gz.) I 281.
Vonck (Willem Jacob) III 423.
Vondel (Joost van) I 392 vlg., 496-500, 502-507, 513-515, II 85-87, 91-105, 110-112, 123-137, 161-163, 167-187, 347-350, 358-360, 362-364, 366-375, 379-393, 395-439, 463 vlg., 470-472, 474, 476-486, 553- 556, 564-586, 599, 602, III 26, 90-92, V 72, 81-83, 84, 91-96, 96 vlg., 98-102, 106, 114, 115, 116, 117-119, 122, 123, 128, 129 vlg., — I 395, 455, 485 vlg., II 29, 78, 81, 83, 88, 89 vlg., 138, 152, 188, 213, 214, 234, 303, 378, III 69, 74, 283.
Voocht (N.) I 422.
Voordaagh (Jacob) III 342, 445, 520.
Voort (Jeronimus van der) I 261, V 57.
Vos (Amand de) IV 914 vlg., V 277.
Vos (Arend Dircksz.) I 259, V 57.
Vos (Frans de) IV 464, 668, V 222.
Vos (Isaak) II 456, 492-495, V 124.
Vos (Jan) II 149, 154, 164, 232, 295, 329, 351 vlg., 353 vlg., 355-359, 362 vlg., 366, 368 vlg., 380-384, 387, 390-392, 402, 439-475, 476, 478, 580, III 70, V 106, 119-122.
Vos (Lambert de) II 292 vlg.
Voskuyl (Meyndert Pietersz.) I 370, 396, 425, II 122 vlg., V 73.
Vosmaer (Carel) IV 989, 1013-1031, 1089, 1094, 1098, V 217, 291 vlg.
Vosmaer (Jacob) IV 428 vlg.
Vostaert (Pieter) I 42 vlg.
Vrancx (Cornelis Columbanus) I 245 vlg.
Vrancx (Sebastiaan) II 270, 285 vlg.
Vreede (Pieter) III 658, IV 15, 149, 160, 170-172, 180, 192-194, 944.
Vreedenberg (C.) IV 410.
Vreugdegaer (Pieter) I 83, V 27.
Vries (Jeronimo de) IV 208 vlg., 230, 251, 416, 454, 542, 663, V 201.
Vries (Jeronimo de) IV 829, V 265.
Vries (Matthias de) IV 561, 714, 864, 872, 997 vlg., 1015, V 289 vlg.
Vries (Simon de) II 533 vlg., 535 vlg., 550 vlg.
Vrijer (Jacobus de) III 57, 228.
Vrijhoff (Hubertus Gregorius van) III 650.
Vuylsteke (Julius) IV 865, 886, 906-911, 918, V 276.

Wael (Job van de) I 362 vlg., 381.
Waal (Simon van der) III 664.
Wagenaar (Jan) III 564-568, 596, IV 124, V 171.
Wakker van Zon (Petrus de) IV 192, 280-283.
Walaeus (Antonius) II 46, 47, 552.
Walhorn (G. Theodosius) II 293.
Walré (Jan van) IV 161, 382, 411, 422, 454, V 217.
Walree-Gobée (E. C. W. van) IV 831, V 265.
Waltes (M.) I 420.
Wap (Jan J.F.) IV 395, 454, 541, 600, V 221.
Warnsinck Bz. (Willem Hendrik) IV 376, 383, 393, 422, V 214.
Wassenburgh (J.J. van) II 19.
Watering (Lucas) III 47.
Waterloos (Henrick) II 213, 367, V 115.
Webber (E.) III 84.
Wee (F. van) I 281.
Weemen (Bernardus van) IV 231, 235.
Weert (Gondina de) II 180.
Weert (Jan de) I 72, 74, V 25.
Weghe (Victorien van de) IV 900 vlg.
Weyde (Cornelia Lubbertina van der) IV 105.
Weyerman (Jacob Campo) III 379, V 159.
Weiland (Petrus) III 660, IV 207.
Wellekens (Jan Bapt.) III 269, 271-273, 286, 288-294, 299, 300, 303, V 152.
Wellens (Boudewijn Jansz.) I 424.
Wermeskerken-Junius (S.M.C. van) IV 1048, V 293.
Werndley (Thomas Johannes) IV 794.
Wertheim (Jacob Leon) IV 968, V 285.
Werve (Jan van de) I 330 vlg., V 66.
Wesselsz. (Jacobus) III 374.
Westbusch (Paschier van) II 23.
Westenberg (Johan) IV 600.
Westerbaen (Jacob) II 88, 101, 139, 176-178, 188, 196-198, 200-205, 225, 316, 323, 354, 568, V 103.
Westerbaen (Kornelis Willemsz.) III 221, 246, 511.
Westerman (Marten) III 125, IV 197, 225, 292, 303, 306, 313, 373, 393, 409, 410, 411 vlg., 422, 929, V 216.
Westerwijk (Gerard) III 453, vlg., 596, V 164.
Westhreene (Tobias van) IV 1009, V 290.
Wetstein (Carel Antonie de) III 587.
Wetstein (George) III 398.
Wevel (Gillis de) I 68, V 24.
Wichelen (Mërten van) II 275.
Wielheesen (Hermannus) III 655.
Wigt (Joan van der) III 650.

Wiiten (Gerard) II 226.
Wijck (B.H.C.K.van der) IV 714, V 254.
Wyn (Hendrik van) III 655, IV 192, 209, V 201.
Wynants (Denys) III 28 vlg.
Wys (Ary) III 511.
Wijsman (Frederik) IV 794.
Wijze (Joris de) II 495.
Willemans (Peeter) II 267 vlg.
Willèms (Jan Frans) IV 365, 457, 466, 468-471, 473, 661-663, 665-667, 672-674, 684 vlg., 865, V 223.
Willems (S.C.A.) IV 891.
Willink (Daniël) III 193 vlg., 273, V 145.
Willis (Arnold) III 300, 311, 563.
Wilp (Sara Maria van der) III 550 vlg.
Wils (Adriaen) II 273, V 108.
Wils (Balthazar) II 273, 282, 285, V 108.
Wils (Cornelis) II 273, 282, V 108.
Wilsen (Frans Carel) IV 1047.
Winden (Martinus van der) III 452 vlg.
Winkel (L. A. te) IV 864, V 271.
Winkler Prins (Anthony) IV 508, 607-610 V 243.
Winter (Nicolaas Simon van) III 517-522, 531-533, 538, 541 vlg., 543, 549, 623, 625, 627, IV 62, V 169.
Winter (Pieter van) IV 258 vlg.
Wintgens (Willem) IV 1055, V 294.
Wiselius (Samuel Iperusz.) IV 292 vlg., 370 vlg., 380, 416, 418-422, 446, V 200, 216 vlg.
Wissenkercke (Willem van) II 243, V 107.
Wit (Abraham de) III 136, 160.
Wit (Kornelis de) III 246.
With (Katharina de) III 288, 295 vlg., 300, 302, 304, V 153.
Withuys (Carel G.) IV 462, 478, 481, 483, 488, 546, 755, V 225.
Witsen Geysbeek (P.G.) IV 191, 223 vlg., 292, 298, 302, 303, 436, 487.
Witt (Johan de) II 501.
Witte (Jacob Eduard de) IV 104 vlg., V 194.
Woensel (Pieter van) IV 195, V 200.
Woesthoven (Katharina Rebecca) IV 66-69, V 190, 204.
Wolf (Jodocus de) III 480 vlg., V 175.
Wolff (Adriaan) IV 113 vlg.
Wolff-Bekker (Betje) III 588, 601, IV 85 vlg., 87, 93, 99, 110-144, 181 vlg., 185, V 195-197.
Wolschaten (Geeraerdt van) II 237 vlg., V 107.
Wolters (Willem Pieter) IV 1008 vlg., V 290.
Woordt (Anthony van der) IV 82, V 192.

Woutersen (Dirck) I 314.
Wouthers (Antonio Francisco) II 252, 282, 283, V 108.
Wouwe (Elisabeth van) III 483.
Wree (Olivier de) II 292.

Ymmeloot (Jacques) II 235, V 106.
Yntema (Jacob Wybrand) IV 541, 544, 547, 554-556, V 233.
Yzermans (Joan) II 252, 268, 269, 285, 290.

Zanten (Jakob van) III 241, 369.
Zee (Van der) II 275.
Zeebots (Willem) II 248, 249, 253.
Zeeus (Jakob) III 114, 222-228, 251, 254, 256, 297, 298, 315, V 147.
Zeggelen (Willem Josephus van) IV 727, 968, 1010, V 255.
Zesen (Philip von) II 213, III 26, V 136.
Zevecote (Jacob van) I 382 vlg., V 71.
Zijl (Petronella van) II 215.
Zimmerman (Johan Carel) IV 764, 801, 1010, V 258.
Zoes (Gerardus) II 236 vlg.
Zoet (Jan) II 209-211, 450, 457 vlg., 495, 535, 542, 548, 549, III 304, V 104, 120, 121.
Zubli (Ambrosius Justus) III 604, IV 192, 235, 290, 293, 306, 376, 380.
Zuylekom (Maria van) IV 105.
Zuylen van Nyevelt (Willem van) I 249, V 55.
Zweerts (Bruno) III 589, 613.
Zweerts (Philip) III 275, 650.